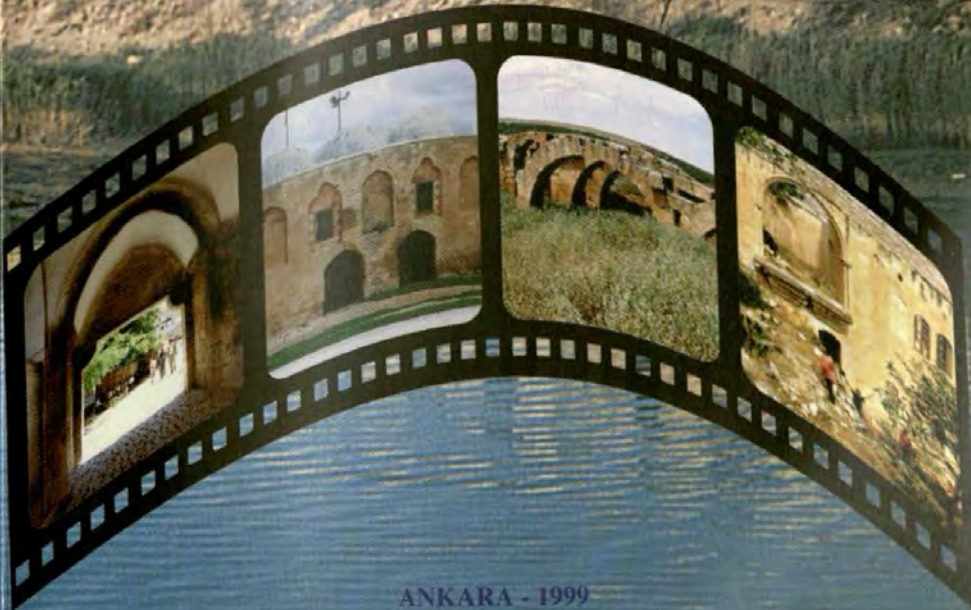

T.C.
BAŞBAKANLIK
GÜNEYDOĞU ANADOLU PROJESİ
BÖLGE KALKINMA İDARESİ BAŞKANLIĞI

BİRECİK, HALFETİ, SURUÇ, BOZOVA İLÇELERİ ile RUMKALE'DEKİ TAŞINMAZ KÜLTÜR VARLIKLARI

ANKARA - 1999

BİRECİK, HALFETİ, SURUÇ, BOZOVA İLÇELERİ ile RUMKALE'DEKİ TAŞINMAZ KÜLTÜR VARLIKLARI

Yazarlar : Prof. Dr. Aynur DURUKAN
Yar. Doç. Dr. Mustafa AKPOLAT
Öğr. Gör. Dr. Meryem ACARA
Araş. Gör. Erdal ESER
Araş. Gör. Suat ALP
Araş. Gör. Atilla ENGİN
Araş. Gör. Muhammet GÖRÜR
Sema GÜNDÜZ
Ceren EREL
Abdurrahman ŞENER

Editör : Prof. Dr. Aynur DURUKAN

ISBN 975 - 19 - 2216 - X

Fotoğraflar :

Araş. Gör. Muhammed GÖRÜR
Prof. Dr. Aynur DURUKAN

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	7
İLK SÖZ	9
BAŞLARKEN	11
I. BİRECİK, HALFETİ, SURUÇ, BOZOVA İLÇELERİ ile RUMKALE'NİN TARİHÇELERİ ve ESERLERİ	13
BİRECİK ve ÇEVRESİ TARİHÇESİ, KENT DOKUSU	15
Paleolitik Çağdan Roma Dönemi Sonlarına Kadar Birecik ve Çevresi (Araş. Gör. A. ENGİN)	16
Ortaçağ'da Birecik ve Çevresi (Dr. Meryem ACARA-C. EREL)	34
Ortaçağ Sonrasında Birecik ve Çevresi (Araş. Gör. M. GÖRÜR)	44
BİRECİK'TEKİ ESERLER	
A. CAMİLER (Araş. Gör. S. ALP)	
Ulu Cami	59
Çarşı Camii	72
Mahmut Paşa Camii	78
Tekke Camii	85
Eski Mağara Camii (Dr. M. ACARA- Araş. Gör. S. ALP)	90
Abd-i Kethüda Camii	95
Şeyh Saadettin Camii	100
Sancak Camii (A. ŞENER)	106
B. MESCİTLER (A. ŞENER)	
Kule Mescidi	111
Alaburç Mescidi	113
Şeyh Muhammed Zehravey Mescidi	118

C. HANLAR (S. GÜNDÜZ)	
Belediye Hanı	121
Sabunhane	127
Yeni Arasa	130
Davut Emmi Hanı Kapısı	131
Mevcut Olmayan Han	132
D. HAMAMLAR (Araş. Gör. E. ESER)	
Mahmut Paşa Hamamı	133
Küçük Hamam	136
Hasan Baba Hamamı	139
E. TÜRBELER (Araş. Gör. E. ESER)	
Deh Kubbe	143
Seyyid Ali Baba Türbesi	146
Şeyh Müftah Türbesi (Dr. M. ACARA-Araş. Gör. E. ESER)	148
Şeyh Cemalettin Türbesi (Araş. Gör. E. ESER)	151
Şeyh Safi Türbesi	154
Şeyh Hasan Baba Türbesi	158
Melik Tahir Türbesi	161
Şeyh Çarıklı Türbesi	163
Şeyh Muhammed Ali Narikey Türbesi	164
Şeyh Abdullah Türbesi	166
Şeyh Cesim Türbesi	168
Anonim Türbe	169
F. YATIR (Araş. Gör. E. ESER)	
Hasan Keşif Baba Yatırı	170
G. KONUTLAR (Yar.Doç.Dr. M. AKPOLAT)	
Turşu Şih Müslim Evi	171
Hüseyin Özateş Evi	175
Hacı Fakih Evi	179
Osman Demir Bağ Evi	183
Belediye Kültür Merkezi Binası	186
Harran Üniversitesi Meslek Yüksek Okulu Binası	189
H. KABALTILAR (Yar.Doç.Dr. M. AKPOLAT)	
Mirkelâm Sokağı Kabaltısı	192
Asaf Bey Çıkmazı Kabaltısı	193
Karababa Sokağı Kabaltısı	193
Kureş Çıkmazı Kabaltısı	194
I. KENT SURLARI (Dr. M. ACARA)	195
J. SUR KAPILARI (Dr. M. ACARA)	
Urfa Kapı	200
Meçan Kapı	205
Meydan Kapısı	208
K. İÇ KALE (Dr. M. ACARA)	209
L. MEZARLIKLAR (A. ŞENER)	217
M. DEĞİRMEN (Araş. Gör. E. ESER)	222

BİRECİK ÇEVRESİNDEKİ ESERLER

A. TÜRBELER (C. EREL)

- Merkez Bucağı, Dorucak Köyü Şeyh Bekir Türbesi 223
 Merkez Bucağı, Ayran Köyü Şeyh Solhe Türbesi 226

B. MEZARLIK (A. ŞENER)

- Merkez Bucağı, Ayran Köyü Mezarlığı 228

HALFETİ ve ÇEVRESİ TARİHÇESİ (S. GÜNDÜZ) 231

HALFETİ'DEKİ ESERLER

- Merkez Camii (Araş. Gör. S. ALP) 234
 Çekem Mahallesi Mescidi ve Türbesi (Araş. Gör. E. ESER-Araş. Gör. S. ALP) 242
 Latifzade Hamamı (Araş. Gör. E. ESER) 247
 Bey Konağı (Yar.Doç.Dr. M. AKPOLAT) 251
 Muhittin Ganneci Evi 258
 Hamamlı Ev 260
 Çekem Mahallesi Mezarlığı (A. ŞENER) 261

HALFETİ ÇEVRESİNDEKİ ESERLER

- Merkez Bucağı, Savaşan Köyü Kilisesi (Dr. M. ACARA) 263
 Merkez Bucağı, Saylakkaya Köyü İbrahim Halilullah (Kilise) Camii 265
 Merkez Bucağı, Kalkan Köyü, Kantarma Mezrası Hamı (S. GÜNDÜZ) 268

SURUÇ ve ÇEVRESİ TARİHÇESİ (Araş. Gör. E. ESER) 270

SURUÇ'TAKİ ESERLER (Araş. Gör. E. ESER)

- Ulu Cami 275
 Ahmed-i Bican Camii 279

SURUÇ ÇEVRESİNDEKİ ESERLER (Araş. Gör. E. ESER)

- Merkez Bucağı, Ziyaret Köyü Şeyh Müslüm Külliyesi 283
 Merkez Bucağı, Şeyh Nasır Mezarlığı, Şeyh Nasrullah Türbesi 289
 Merkez Bucağı, Kara Köyü Mezarlığı, Şeyh Salman Türbesi 291
 Merkez Bucağı, Karadut Köyü Türbesi 293
 Merkez Bucağı, Karadut Köyü Değirmeni 295

BOZOVA ve ÇEVRESİ TARİHÇESİ (Dr. M. ACARA-Araş. Gör. A. ENGİN) 297

BOZOVA'DAKİ ESERLER 303

- Kırmızı Pınar Camii (Araş. Gör. S. ALP) 303
 Akgün Ailesi Kasaba Odası (Araş. Gör. E. ESER) 305
 Değirmen 307

BOZOVA ÇEVRESİNDEKİ ESERLER	
Yaylak Bucağı, Karasungur Camii (Araş. Gör. S. ALP)	308
Kanlıhavşar Bucağı, Büyükhan Köyü Camii	312
Kanlıhavşar Bucağı, Büyükhan Köyü Hanı (S. GÜNDÜZ)	318
Kanlıhavşar Bucağı, Büyükhan Köyü Değirmeni (Araş. Gör. E. ESER)	325
Kanlıhavşar Bucağı, Büyükhan Köyü Mezarlığı (A. ŞENER)	327
RUMKALE ve ÇEVRESİ TARİHÇESİ (Dr. M. ACARA)	329
RUMKALE'DEKİ ESERLER (Dr. M. ACARA)	
Kale	334
Aziz Nerses Kilisesi	337
Barşavma Manastırı	340
II. DEĞERLENDİRME	343
A. PLAN TİPİ ve MİMARİ ÖGELER	347
1. CAMİLER ve MESCİTLER (Prof.Dr. A. DURUKAN)	347
2. HANLAR (Prof.Dr. A. DURUKAN)	372
3. HAMAMLAR (Prof.Dr. A. DURUKAN-Araş. Gör.E. ESER)	377
4. TÜRBELER (Prof.Dr. A. DURUKAN-Araş. Gör.E. ESER)	383
5. KONUTLAR (Yar.Doç.Dr. M. AKPOLAT)	389
6. KİLİSELER (Dr. M. ACARA)	392
B. MALZEME-TEKNİK (Prof. Dr. A. DURUKAN)	393
C. SÜSLEME (Prof. Dr. A. DURUKAN)	393
III. SONUÇ (Prof. Dr. A. DURUKAN)	397
BİBLİYOGRAFYA	401
KÜÇÜK SÖZLÜK	423
DİZİN	427
A. DEVLET, SÜLALE ve DÖNEM ADLARI	427
B. KİŞİ ADLARI	433
C. YER ve YAPI ADLARI	444

ÖNSÖZ

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki dokuz ilimizi kapsayan Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), Türkiye'nin diğer bölgeleri ile sosyo-ekonomik gelişmişlik farkını gidermeyi amaçlayan sürdürülebilir insan merkezli bir bölgesel kalkınma projesidir.

22 baraj ve 19 hidroelektrik santralının inşasını ve 1.7 milyon hektar alanın sulanmasını öngören GAP, kalkınma ile ilgili tüm sektörleri kapsayan ve sürdürülebilir insani gelişmeyi hedefleyen bir proje bütününe dönüşmüştür. GAP'ta sürdürülebilir kalkınma ile erişilmek istenen ekonomik büyümenin insani gelişme perspektifi kapsamında ele alınması, Bölge'nin tümünü içeren bir sosyal değişimi eko-sistem, kültür ve bölge özellikli katılımcı çözümlere çevirerek gelişimin sağlanmasıdır.

Bölgesel kalkınmanın temel hedeflerinden biri de Bölge'deki zengin kültürel geçmişin tanıkları olan kültür varlıklarının korunması-korunarak kullanılması ve gelecek nesillere aktarılmasıdır.

GAP İdaresi bu sorumluluğunun bilincinde olarak, sürdürülebilir entegre

bölgesel kalkınma anlayışından hareketle koruma-kullanma prensipleri çerçevesinde Bölge'deki baraj gölleri altında kalacak arkeolojik değerlerin kurtarılması ve belgelenip yayınlanması, bunun dışındaki taşınmaz kültür varlıklarının korunması ve aynı zamanda kullanılması, belgelenmesi ve bölgenin halk kültürü gibi konularda bir dizi çalışmalar yapmaktadır.

"Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Runkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları" adlı çalışma, Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü ile GAP İdaresi'nin ortaklaşa yürüttükleri önemli bir projedir. Değerli öğretim üyelerinin özverili çalışmaları sonucunda basılan bu kitap, Birecik Barajı Rezervuarı altında kalacak eski eserlerimizi belgeleyerek önemli bir misyonu yerine getirmiştir. Burada emeği geçen tüm arkadaşlarımıza teşekkürlerimizi borç biliriz.

GAP İdaresi bundan sonra da kültür varlıklarımıza ilişkin yeni çalışmalara inza atmayı sürdürecektir.

Dr. I.H. Olcay ÜNVER
GAP İdaresi Başkanı

İLK SÖZ

Hacettepe Üniversitesi ile GAP İdaresi'nin ortak projesi kapsamındaki "Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları" çalışması Ağustos 1997'de başlamış ve bir yıllık yoğun bir çalışma sonucunda Ağustos 1998'de tamamlanmıştır. Şanlıurfa ilinin batısındaki ilçeleri ele alan çalışmamıza Rumkale'nin dahil edilmesi GAP İdaresi'nin talebi üzerine olmuştur. Bu kararda, özellikle Ortaçağ'da Rumkale'nin Şanlıurfa-Gaziantep arasında stratejik açıdan çok önemli bir konuma sahip olması ve günümüzde çok harap durumda bulunması da rol oynamıştır.

Araştırmalarımız, on kişilik bir ekibin Eylül 1997, Şubat ve Mart 1998'de yerinde ve Ankara'da yaptığı çok titiz ve özverili çalışmalarla ortaya çıkmıştır. Ekibimizde benim dışında, ortak bir çalışmanın ürünü olan kitabımızın belirli bölümlerinin yazarlığını üstlenmiş Yar.Doç.Dr. Mustafa AKPOLAT (Restoratör Mimar), Öğretim Görevlisi Dr. Meryem ACARA (Bizans Sanatı Uzmanı), Araştırma Görevlileri Erdal ESER, Suat ALP Üniversitemiz Sanat Tarihi Bölümü ve Atilla ENGİN Arkeoloji Bölümü elemanlarındandır. Bunun yanı sıra ekibimizde sürekli görev alan Muhammet GÖRÜR, Gazi Üniversitesi, Mesleki Yaygın Eğitim Fakültesi araştırma görevlilerindedir. Kitabelerimizi büyük bir titizlikle okuyan, transkripsiyonlarını ve çevi-

melerini yapan Doç.Dr. Kerim TÜRK-MEN ise Erciyes Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi Dekan Yardımcısı'dır. Yüksek Lisans öğrencilerimizden Sema GÜNDÜZ, mezun öğrencilerimizden Ceren EREL ve son sınıf öğrencilerimizden Abdurrahman ŞENER de ekibimizin sürekli elemanları olarak görev yapmışlardır. Ayrıca, arazi çalışmamızın başındaki katkıları nedeniyle Erciyes Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi öğretim görevlilerinden Burcu CEYLAN, Bölümümüzün eski öğrencilerinden Y. Sanat Tarihçisi Birgül GÖKÇE (AÇIKYILDIZ), Bölümümüz son sınıf öğrencilerinden Mete MİMİROĞLU ve Barış KIBRIS ile Ankara'daki çalışmalarımıza büyük katkıları olan Ayşe ALDEMİR'e teşekkürü borç biliriz. Çalışmalarımızda her zaman bize destek olan Rektör Yardımcımız Prof. Dr. Nihat BOZCUK'a, Eski Dekanımız Prof. Dr. Özkan İZGİ'ye ve Yeni Dekanımız Prof. Dr. Tuğrul İNAL'a, Sosyal Bilimler Döner Sermaye İşletmesi Müdürü Asım KARA'ya, Bölümümüzün tüm elemanlarına, özellikle de Bölüm Başkanımız Prof.Dr. Günsel RENDA'ya, çalışmamızı maddi açıdan destekleyen ve kitap olarak basımını gerçekleştiren GAP İdaresi Başkanlığı'na, kitabın tasarımını gerçekleştiren Reyhan Basın Yayın Tanıtım Ltd. Şirketi'ne, özellikle de Edip ERDOĞAN'a ve her şeyden öte bizi maddi ve manevi yönden bitmeyen bir sabır ve sevgiyle destekleyen

ailelerimize şükran duygularımızı ifade etmek isteriz. Bu çalışmanın her aşamasında yanımızda olan, her türlü sorunumuzu çözmekte bize yol gösteren ve çalışmalarımıza gönüllü olarak katılan GAP İdaresi Başkanlığı uzmanlarından eski öğrencimiz Sanat Tarihçisi Makbule TERZİ'ye de teşekkürümüz sonsuzdur.

Bu çalışmanın özellikle arazi aşamasında bize yardımcı olan başta Birecik İlçesi Belediye Başkanı Kadir YÜKSEL olmak üzere, Halfeti İlçesi Kaymakamı Ali AKÇA, Suruç İlçesi Kaymakamı Saim PARLAK, Bozova

İlçesi Kaymakamı Abdullah ARSLANER, Bozova İlçesi, Kanlıhavşar Bucağı, Büyükhan Köyü Muhtarı Halil GÜNEŞ ile Birecik ve Suruç Müftülerine, Birecik Belediyesi zabıta memuru Ali KORKMAZ'a, Birecik Belediye Başkanlığı ve Halfeti Kaymakamlığı şoförlerine teşekkürü borç biliriz. Ayrıca, tüm arazi çalışmalarımızda bize her zaman konukseverlik ve güler yüzlülükleriyle yardımcı olan yöre halkına minnetimiz ve sevgimiz sonsuzdur.

Prof.Dr. Aynur DURUKAN
Proje Yöneticisi
16. Ağustos. 1998

BAŞLARKEN

Şanlıurfa İlimizin Birecik, Halfeti, Suruç ve Bozova ilçelerinin yanı sıra, Gaziantep ve Şanlıurfa illerimiz arasında önemli bir kale konumunda bulunan Rumkale'deki eserleri de kapsayan çalışmamız, GAP İdaresi ile Hacettepe Üniversitesi arasında yapılan sözleşme gereği 30 Ağustos 1997'de başlamış ve bir yıllık bir sürede tamamlanmıştır. Bu çalışmada emeği geçen kişilerin çoğu, kitabın belirli bölümlerinin aynı zamanda yazarlığını da üstlenmişlerdir. Zaman zaman çalışmamıza katılan diğer kişilerin katkıları da dikkate değerdir.

Çalışmamızda dört ilçe merkezi, bir bucak, sekiz köy, bir mezra ve bir terkedilmiş kale içindeki toplam 72 yapı, 2 Dış Kale Suru, 1 İç Kale, 2 Kent Kapısı, 6 Mezarlık ve ev içinde bulunan 1 Yatır incelenmiştir. Eserlerimizden 17'si Cami, 3'ü Mescit, 7'si Han, 4'ü Hamam, 20'si Türbe, 10'u Konut, 2'si Kilise, 1'i Manastır, 4'ü Kabaltı, 2'si Dış Kale, 2'si Kent Kapısı, 1'i İç Kale ve 4'ü Değirmen'dir. Ayrıca, 6 Mezarlık da incelenmiştir. Hiç kuşkusuz bu eserlerin yöredeki tüm tarihi eserler olmaması beklenir. Ancak, eserlerin yalnızca 31'inin Kültür Bakanlığı tarafından tescil edilmiş olması ve yayınlarda genellikle yalnız Birecik ilçe merkezi ile Rumkale'deki eserlerin tanıtılmış olması nedeniyle mülki amirlerin ve yöre halkının bilgilendirmesi sonucu ancak 72 esere ulaşılabilmektedir. Bu

bağlamda özellikle seyahatnameler, salnâmeler ve C. Kürkcüoğlu'nun kısa bir süre önce yayınlanan Birecik Monografisi bize yol gösterici olmuştur. Eksiklerimizin hoşgörüsüyle karşılanacağını ve ilerideki çalışmalarda tamamlanabileceğini umuyoruz.

İncelediğimiz eserlerden muhtemelen Birecik İlçesi Merkez Bucacı'na bağlı Dorucak ve Ayran köylerindeki 2 yapı ve 1 mezarlık, Halfeti İlçe merkezindeki 3 yapı ve 1 mezarlık, köylerinde en az 1 yapı kısa bir süre sonra Birecik Barajı suları altında kalacaktır. Bu eserlerin taşınma olanağı bulunmadığı takdirde, kitabelerinin ve mezarlıklardaki tarihi mezar taşlarının Şanlıurfa Müzesi'ne taşınması uygun olacaktır. Taşınması gereken kitabeler arasında, Birecik Kalesi'ne ait altı kitabe de bulunmaktadır. Diğer eserlerden özellikle köylerde ve Birecik ilçe merkezindeki bazı yapıların çok harap durumda bulduklarını belirtmeden de geçemeyeceğiz. Bu yapılar için de acil koruma önlemlerinin alınması, hatta mümkün olursa restorasyonlarının yapılması gerekmektedir.

Çalışmamızın ilk bölümünü, ilçe merkezlerinin eserleriyle birlikte ele alındığı Tarihçe bölümü ve eserlerin tanıtımı oluşturmaktadır. Birecik tarihçesi ele alınırken, hâlâ eski dokusunu kısmen de olsa koruması nedeniyle kent dokusuna da yer verilmiştir.

Eserler konumları, tarihçeleri, plan, cepheler, iç mekân özellikleri, mimari öğeleri, malzeme-tekniik ve süsleme özellikleri ile tanıtılmaya çalışılmıştır. Her yapı tanıtımının sonunda, yayınlardan belirlenen günümüzde mevcut olmayan ve yerinde saptanan inşa-onarım kitabelerinin metinleri, transkripsiyon ve çevirileri verilmiştir. Aynı şekilde, mezarlıklar da kısaca tanıtıldıktan sonra tarihi açıdan önemli gördüğümüz bazı mezar taşlarının kitabeleri transkripsiyon ve çevirileri ile birlikte sunulmuştur. Okuyucuya kolaylık sağlayacağını düşünerek, yapıların resimleri ve çoğunlukla plan, cephe ve kesitlerden oluşan rölevaleri metnin içine yerleştirilmiştir.

Çalışmamızın ikinci bölümünü Değerlendirme oluşturmaktadır. Bu bölümde, Cami ve Mescitler, Hanlar, Hamamlar, Türbeler, Konutlar ve Kiliseler başlıkları altında, eserlerin özellikle Güneydoğu Anadolu bölgesindeki ve gerektiğinde bölgesel etkileşimler nedeniyle Suriye'deki benzer yapılarla karşılaştırmalı değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu bölümü Sonuç, yayınların alfabetik düzende verildiği Bibliyografya, bazı sanat tarihi terimlerini kısaca açıkla-

yan Küçük Sözlük ve Dizin oluşturmaktadır. Dizin; Devlet, Sülale ve Dönem Adları; Kişi Adları; Yer ve Yapı adları olmak üzere üç ana başlıkta sunulmuş; tanıtığımız eserlerin sayfaları koyu olarak basılmıştır.

Kısa sürede gerçekleştirilen bu çalışmanın sürdürülmesi, eserlerin korunması ve her şeyden öte yaşatılarak gelecek kuşaklara aktarılabilmesi en büyük dileğimizdir. Modern yapılaşmanın yöremizdeki geleneksel dokuyu bozmasına daha fazla müsaade edilmeyeceğinden kuşku-muz yoktur. Eserlerin ve kentsel dokuların da bizler gibi sevgi ve ilgi beklediğini hiç bir zaman unutmamamız gerekir.

Prof.Dr. Aynur DURUKAN
Yar.Doç.Dr. Mustafa AKPOLAT
Dr. Meryem ACARA
Araş. Gör. Erdal ESER
Araş. Gör. Suat ALP
Araş. Gör. Atilla ENGİN
Araş. Gör. Muhammet GÖRÜR
Sema GÜNDÜZ
Ceren EREL
Abdurrahman ŞENER

Ankara, 16.Ağustos.1998

BİRECİK VE ÇEVRESİ TARİHÇESİ, KENT DOKUSU

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Şanlıurfa iline bağlı olan ilçe 852 km.lik bir alanı kaplamaktadır. Kuzeyde Halfeti, kuzeydoğuda Bozova, doğuda Suruç ilçeleri, güneyde Suriye, batıda ise Gaziantep iliyle çevrilidir. Birecik ilçesi, Şanlıurfa'nın çok yüksek olmayan güney kesiminde yer alır. Doğudan Arat ve Babahat dağları, güneydoğudan Suruç sınırında Beko Dağı ve kuzeybatıdan da Kalazan Dağı ile çevrilidir. Fırat Nehri üzerindeki ulaşım etkinliği ve buna bağlı olarak gelişen tica-

ret ve sanayi Birecik'e damgasını vurmuştur. Bunun temel nedeni, Birecik'in Fırat Nehri'nin ulaşım elverişli olan noktasında bulunmasındandır. Bunun sonucunda, kervanların geçiş yeri konumunu kazanmıştır. Yörede hem kara, hem de nehir ticareti önem kazanmıştır (Resim 1).

İlkçağ'da *Birthe*, Osmanlı döneminde ise *Biretü'l-Fırat* adıyla anılan Birecik'in, Anadolu ile Mezopotamya arasındaki ticarete önemli bir bağlantı noktası olmasından kaynaklanan canlılığı, 19. yüzyılda yöreye demiryolunun ulaşması ve Ortadoğu ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanmalarıyla kesintiye uğramış, yerleşim canlılığını yitirmiştir. 1956 yılında Fırat üzerine, o dönemde Türkiye'nin en uzun köprülerinden biri olan *Birecik Köprüsü*'nün yapılmasıyla yeniden gelişmeye başlamıştır. Böylelikle, daha önceleri Fırat'ın kabarma ve taşmalarına bağlı olan ulaşım, doğal koşulların sınırlamalarından kurtulmuş, ülke pazarıyla bütünleşme süreci hızlanmış, ticaretle birlikte tarımsal etkinlik de canlanmıştır.

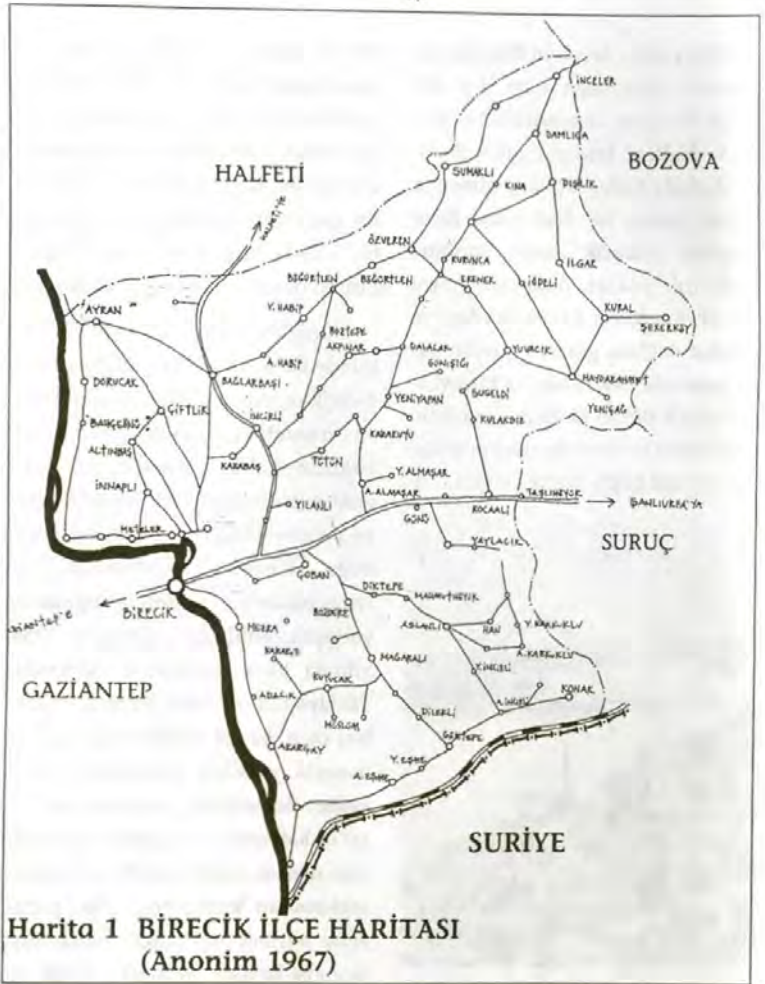
Resim 1. Birecik'in 20. yüzyıl ortalarındaki görünümü. (Marriner 1970)

a) PALEOLİTİK ÇAĞ'DAN ROMA DÖNEMİ SONLARINA KADAR BİRECİK ve ÇEVRESİ*

Araş. Gör. Atilla ENGİN**

Bereketli Hilâl'in kuzey ucunda yer alan Fırat havzasının Birecik çev-

resindeki kesimi, Paleolitik dönemden başlayarak sürekli iskân görmüştür. Birecik ile doğusu, bölgeler arasında geçişi sağlayan stratejik konumu nedeniyle tarihte, orduların ve kervanların geçtiği hareketli bir bölge olarak karşımıza çıkar (Harita 1).

* Bu bölümün kaynak araştırmasına katkıları dolayısıyla, Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü 3. sınıf Öğrencilerinden Mete MİMİROĞLU'na teşekkür ederiz.

** Hacettepe Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü

Fırat nehri, Birecik'in yaklaşık 15 km. kuzeyinden başlayarak keskin ve sarp kireçtaşı kayalıklarla sınırlı dar vadide, Birecik'in güneyinde ise alüvyonlu düzlükte genişleyerek akar. Bu nedenle, özellikle Birecik ve Kargamış barajları arasındaki dar vadi, çeşitli dönemlerde önemli bir geçiş noktası olmuştur. Birecik'in topografik özellikleri de, bölgede doğal bir güzergâh oluşmasına yol açmıştır. G. Algaze başkanlığında bir araştırma ekibi tarafından Birecik ve Kargamış barajları arasında kalan kesimde yapılan yüzey araştırmasında, alüvyonlu düzlüğe serpiştirilmiş gibi duran birçok höyükten toplanan ve Neolitik dönemden Bizans devrine kadar süreklilik gösteren yerleşmelerin varlığını kanıtlayan arkeolojik buluntular, bölgenin önemine işaret eder (Algaze 1992: 426).

Birecik ile bu bölgede Fırat'ın doğusunda kalan düzlük alan, yüksek Anadolu platosunun yerini geniş Suriye düzlüklerine bıraktığı bir coğrafyada bulunur. Bu bölge, dört yöne ulaşımı sağlayan konumu nedeniyle çağlar boyunca stratejik bir öneme sahip olmuştur. Harran ve Birecik üzerinden batıya Gaziantep'e ve oradan da *Kilikya geçitleri*¹ ile Kilikya bölgesine (Çukurova) uzanan doğal bir yolun varlığını, bu yol üzerinde odaklaşan irili ufaklı

çok sayıda höyük kamtlar (Plat-Taylor 1950: 57). Birecik'in güneyinde, Türkiye-Suriye sınır bölgesinde yer alan Kargamış'tan geçtiği düşünülen bu yolun, eskiden Mezopotamya ve Kilikya bölgeleri arasında uzanan oldukça önemli bir yol olduğu düşünülür (Mellink 1963: 113). Klasik dönemlerde ise, Fırat üzerinden geçişi sağlayan en önemli yerleşim olarak, Birecik'in kuzeyindeki Belkis Höyüğü yakınında yer alan Hellenistik ve Roma dönemleri şehri *Zeugma* (Belkis) gösterilir (Algaze 1989: 254; Archi 1971: 110). Zeugma, farklı yönlerden gelen yolların birleştiği önemli bir kavşak noktasındadır. Roma dönemine ait önemli bir yol, Halep'ten gelen yolla birleşir ve Kilis üzerinden Birecik'in kuzeyindeki Zeugma'ya ulaşır (Archi 1971: 110).

Fırat nehri, hem nehir taşımacılığına, hem de açtığı dar vadi ile kara ulaşımına olanak sağlamıştır. Fırat nehrinin özellikle Birecik ile Basra Körfezi arasındaki kesiminde nehir taşımacılığı yapılmıştır (Chesney 1850: 47; De Graeve 1983: 112). Tüm Mezopotamya bölgesinde nehir taşımacılığında, kalın tahtalardan yapılmış mavnalar ya da bir tarafı yukarı doğru kavisli karinalar ile yine ağaçtan ya da sazdan yapılmış ve bazen şişirilmiş derilerle desteklenen kelekler kullanıldığı bilinir (De Graeve

1 Klasik devir yazarlarından Arrianos (İ.S. 1. yüzyıl), Anadolu'dan güney bölgelerine gidilirken Amanos dağlarındaki geçitlerin kullanıldığından söz eder (Arrianos 1945: 79). *Kilikya geçitleri* ya da *Suriye kapıları* olarak adlandırılan Amanos dağlarındaki *Arslanlı Bel* ve *Beylan geçitleri*, bölgeler arası ilişkilerde oldukça önemli bir konuma sahiptir. Bkz. Alkm 1969: 280

2 Chesney 1850: 46'da, 1700 evin bulunduğu bir kasaba olan Birecik'in, Fırat üzerindeki en önemli geçiş noktası olduğunu belirtir. Kentin 19. yüzyıldaki bu özelliği, olasılıkla önceki devirler için de düşünülebilir.

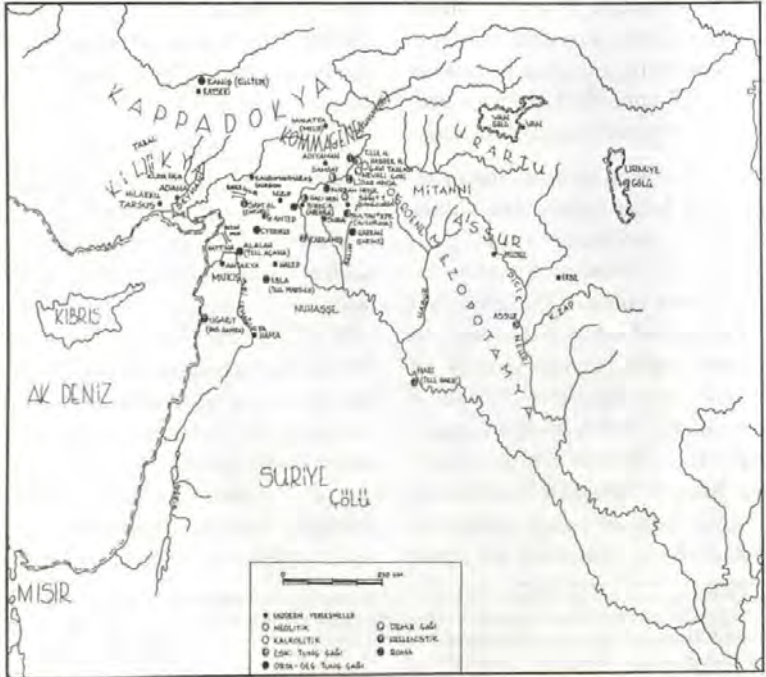
1983: 112). Bu tip nehir araçları, karşıdan karşıya geçişlerde de kullanılan önemli araçlar olmuştur. 19. yüzyılın ortalarında bölgede araştırmalar yapan Chesney, Birecik'te büyük kervanları nehir karşısına geçirebilen 16 büyük geçiş kayığının varlığından söz eder.

Birecik çevresinde, Fırat nehrinin doğu kıyısından kuzeye doğru uzanan doğal yol önemli bir kara yoludur. Bu yol, günümüzde Atatürk Barajı suları altında kalan ve çeşitli dönemlerde önemli bir merkez olan *Samsat*'a ulaşır. Adıyaman yakınındaki *Samsat* çevresinde Fırat nehri, karşıdan karşıya geçişi kolaylaştı-

ran dar bir vadiye girmektedir. Anadolu ile Suriye ve Mezopotamya bölgelerinin çeşitli kesimleri arasında bağlantıyı sağlayan, olasılıkla Harran üzerinden gelen bu yol, İ.Ö. 2. binin başlarında Anadolu şehirleri ile ticari ilişkiler içinde olan Assurlu tacirlere ait eşek kervanlarının da kullanıldığı güzergâhlardan biri olarak kabul edilir (Archi 1971: 110).

Paleolitik-Mezolitik Dönem (İ.Ö. 500.000-9.000)

Birecik ve çevresinde yapılan araştırmalar, bölgede Alt-Paleolitik

Harita 2 ANTİK DÖNEMDE BİRECİK (Cambridge Ancient History 1970)

dönemden başlayarak insanların yaşadığını gösterir (Harita 2). Öyle ki Kökten, Birecik'i Türkiye Prehistoryası'nda ilk Paleolitik istasyon olarak değerlendirmiştir (1947: 225). Bölgede ele geçen Paleolitik çağ kültürlerine ait çeşitli taş aletler, avcılık ve toplayıcılık yapan insan topluluklarının açık hava istasyonlarında yaşadıklarını kanıtlar. Bununla birlikte, Şanlıurfa çevresinde ve Fırat'ın doğusundaki alanda barınmaya olanak sağlayan doğal mağaralar da vardır (Kökten 1952: Harita 2).

Bölgede Paleolitik döneme ait ilk araştırma, M.J.E. Gautier'nin 1894'te Birecik çevresinde yaptığı yüzey araştırmasıdır (Kansu 1943: 36). Gautier, *Surtepe* ve *Yelvez* arasında, Alt-Paleolitik döneme ait "Acheulan" tipte bir el baltası ve "Calactonienn" tipte yonga aletler bulmuştur (Kansu 1943: 36). Bunlara ek olarak, 1907 yılında Arne, Nizip ile Kargamış arasında benzer tipte aletlere rastlamış; 1925'de E. Passemard ve 1927'de E. Pittard Adıyaman çevresinde Orta-Paleolitik "Levalloiso-Mousterian" tipte, bir bölümü el baltası olan taş aletler bulmuştur (Çiner 1952: 125). Kansu, 1940'lı yıllarda bölgede araştırma yapan Brice'in Urfa-Siverek yolu çevresinde "Acheuleen" tipte bir taş alet ile üç yonga ve Birecik-Nizip yolu çevresinde "Chelleenn" tipte bir taş alet ile yonga ve çekirdekler bulunduğunu belirtir (1964: 161).

Kökten'in 1946 yılında Şanlıurfa çevresinde yürüttüğü yüzey araştır-

malarında belirlediği yaklaşık 100 höyükle birlikte, Birecik çevresinde *Surtepe* ve *Tilvez* höyükleri arasında "Calactonienn" ve "Levalloiso-Mousterien" tipte taş aletler bulması (Kökten 1946), önceki yıllarda elde edilmiş bulguları doğrulamıştır. 1950 yılında Fırat'ın batısındaki Gaziantep çevresinde araştırmalar yapan Çiner'in bulunduğu Paleolitik ve Mezolitik dönemlere ait taş aletlerin yanı sıra, Bostancı 1960'lı yılların sonunda Adıyaman il sınırları içindeki Pirun, Pınarbaşı ve Palanlı çevresinde Alt-Orta Paleolitik dönemlere ait çeşitli taş endüstrilerine işaret eden arkeolojik buluntulara rastlamıştır (Çiner 1952: 126-127; Bostancı 1970: 83). Bu buluntular, Paleolitik çağda Güneydoğu Anadolu bölgesinin büyük bir bölümünde kültürel gelişme bütünlüğü ortaya koyar.

Neolitik Dönem (İ.Ö. 9.000-5.000)

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin *Bereketli Hilâl* içinde kalan kesimi, insanların ilk kez göçebelikten yerleşik ya da yarı yerleşik evreye geçtiği ve ilk üretimin başladığı Neolitik dönemde de Önasya'nın en önemli yerleşim bölgelerinden biridir. Gerek Fırat, Dicle ve Habur nehirleri üzerine yapılan barajlar nedeniyle yürütülen kazı çalışmaları, gerekse yüzey araştırmaları, bölgede Neolitik dönemin en erken evresi olan *Seramiksiz Neolitik*'ten başlayarak yerleşmelerin varlığını kanıtlamıştır.

Harran Ovası'nda yürütülen yüzey araştırmalarında belirlenen birçok höyükte ilk iskân izleri Neolitik dönemde başlar (Yardımcı 1992b). Özellikle Diyarbakır'ın Karacadağ, Sanlıurfa'nın *Viranşehir* çevresinde yürütülen çalışmalarda, bölgede saptanan zengin yabancı buğday alanları, Neolitik dönemde bölgede toplayıcılıkla yaşamının mümkün olduğunu kanıtlamıştır (Çambel 1974: 368, şek. 2).

Fırat havzasının Birecik bölgesindeki bölümünde yapılan yüzey araştırmalarında da çok sayıda Neolitik yerleşme saptanmıştır (Algaze 1992: 426). Çoğu küçük höyükler olmakla birlikte, Kargamış Barajı çevresinde yer alan *Teledat Höyük* 7 hektarlık bir alanı kaplar. Bu höyükten toplanan çakmaktaşı aletler, Kuzey Suriye örnekleri ile karşılaştırılarak seramik-siz erken Neolitik evreye tarihlenmişlerdir (Algaze 1992: 426-427).

Kalkolitik Dönem (İ.Ö. 5.500-3.000)

Yerleşmelerin daha da büyüdüğü, ilerleyen alet teknolojisi ile birlikte toplumda iş bölümünün geliştiği Kalkolitik dönemde, bölgedeki yoğun iskân sürdürülmüştür. Bu bereketli bölge, bir yandan Fırat üzerinden Keban bölgesi ile, diğer yandan Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye kültürleri ile bütünlük gösterir. Bu durum, bölgenin geçiş noktası konumunda bulunmasından kaynaklanır.

Birecik'in kuzeyinde, Fırat'ın doğu kıyısındaki yüksek bir teras üzerinde yer alan *Hacı Nebi*'de, Stein başkanlığında bir Amerikan ekibinin yürüttüğü arkeolojik kazı çalışmalarında, Geç Kalkolitik'ten Roma dönemine kadar süren yerleşim tabakaları açığa çıkarılmıştır (Stein 1997 a-b). *Hacı Nebi*'deki kazılarda belirlenen Geç Kalkolitik tabakalarda, Kuzey Mezopotamya ile güçlü ilişkiler ortaya koyan *Uruk* kültürüne özgü seramik ve gliptik malzeme ele geçmiştir (Stein 1997b: 95-111). Bu arkeolojik buluntular, İ.Ö. 4. binde Birecik çevresi ile Mezopotamya arasındaki ticari ve kültürel ilişkileri ortaya koyması açısından önemlidir.

Birecik ve Kargamış barajları arasındaki alanda da dört büyük *Uruk* merkezi saptanmıştır (Algaze 1992: 426). Yüzey araştırmalarında, Birecik'in güneyinde yer alan ve Kargamış Barajı'nın yapımı sırasında büyük ölçüde tahrip olan *Şadi Tepe*'de oldukça güçlü Geç Kalkolitik *Uruk* tabakaları belirlenmiştir (Algaze 1989: 255).

Birecik'in doğusundaki Harran'da *Aşağı Yarımca Höyüğü*'nde 1951 yılında yürütülen kazı çalışmalarında, yine Kuzey Mezopotamya ile benzerlikler gösteren Geç Kalkolitik Obeyd ve *Uruk* tipi seramikler ele geçmiştir (Lloyd 1951: 110; Prag 1970: 63). Harran ovasında yüzey araştırmaları yapan Yardımcı da bir-

çok höyükte, bu türde bölgesel ilişkileri ortaya koyan Halaf, Obeyd ve Uruk seramiği bulmuştur (Yardımcı 1992 b).

Eski Tunç Çağı (İ.Ö. 3.000-2.000)

İ.Ö. 3. binde Önasya'da şehir niteliğinde yerleşmelerin sayısı fazla olmuş, bölgeler arası ticari ve kültürel ilişkiler artmıştır. Bölgede, bir bölümü Atatürk Barajı Kurtarma Projesi kapsamında yürütülmüş olan kazı çalışmalarında elde edilmiş bulgular da bu sonucu desteklemiştir. İ.Ö. 3. binde Önasya'da şehir devleti niteliğinde yerleşmeler görülür. Bu şehirlerden, Kuzey Suriye'de, Halep yakınlarındaki *Ebla* (Tell Mardikh) oldukça önemli bir ticaret merkezidir. Ebla'da bulunan Assur ile Ebla şehirleri arasındaki bir anlaşma metnine göre, İ.Ö. 2500'lerde Birecik'in güneyindeki Kargamış şehri Ebla'nın egemenliğindedir (Dörner 1990: 121). Ebla'da açığa çıkarılan İ.Ö. 24.-23. yüzyıllara ait arşivde geçen ve konumları henüz tam olarak belirlenememiş olan 1000 civarında yer adı, dönem içinde bölgedeki ticari ilişkilerin boyutu hakkında fikir verir (Archi 1981: 165-169). Orta Anadolu'da Kayseri yakınlarında yer alan önemli bir merkez olan *Kanış* (Kültepe)'de, İ.Ö. 3. bine tarihlenen 11b-15. tabakalarda açığa çıkarılmış Kuzey Mezopotamya, Kuzey

Suriye ve Güney-Güneydoğu Anadolu kökenli arkeolojik malzeme³, İ.Ö. 2. binin başlarında Anadolu ile güney bölgeleri arasındaki örgütlü ticaretin temellerinin İ.Ö. 3. binde atıldığını gösterir.

İ.Ö. 3. binde Güneydoğu Anadolu bölgesinde yoğun iskân görülür. Birecik ve Kargamış barajları arasındaki alanda yapılan yüzey araştırmasında, *Tilvez* ve *Tilobur* gibi çok evreli Eski Tunç çağı yerleşmeleri belirlenmiştir (Algaze 1992: 427). Bölgede, Eski Tunç Çağı'nın başlarında az olan nüfusun, İ.Ö. 3. bin sonları ile 2. binin başlarında aniden arttığı sanılır (Algaze 1992: 426). Birecik'in güneyinde ve Fırat nehrinin kenarında yer alan *Kargamış*, özellikle İ.Ö. 3. binin sonlarında bölgede egemen olan en önemli şehirlerden biri olmalıdır.

Şanlıurfa sınırları içinde yer alan *Titriş*, Birecik'in kuzeyindeki *Hacı Nebi* ve Siverek ilçesi yakınlarındaki *Hassek Höyük* gibi merkezlerin Eski Tunç Çağı katlarında ele geçmiş seramikler, Keban bölgesine, Mezopotamya'ya ve Kilikya'ya kadar uzanan geniş coğrafi ilişkiler zincirini gösterir (Hauptmann 1982; 1985 a-b; 1987; Behm-Blancke 1983; Algaze 1997; Matne 1997; Stein 1997 a-b).

İ.Ö. 3. binin sonlarında Mezopotamya'da kurulmuş tarihteki ilk devlet olan Akkad Devleti kısa süre-

3 T. Özgüç 1986: 34'te, Kültepe'de ele geçmiş ithal kaplar Kilikya ve daha çok Kuzey Suriye'deki Tell Huera ile karşılaştırılır.

ile güçlenmiş ve Mezopotamya dışında Kuzey Suriye'yi, Güneydoğu Anadolu'yu ve Amik-Kilikya bölgelerini denetimi altında tutmaya çalışmıştır. Nitekim, Mardin yakınlarındaki *Pir Hüseyin*'de ele geçmiş ve Akkad Kralı Naram-Sin'e ait olan kitabeli zafer steli bu sonuçları doğrulamanın yanı sıra, Güneydoğu Anadolu'nun büyük bir bölümünün Akkad egemenliğinde olduğunu gösterir (Gadd 1971: 443; Kontani 1995: 109). Yine bir belgede geçen, Akkad Kralı Naram-Sin'in zaptettiği Kuzey Suriye'deki *Mari*, *Yarmuti* ve *Ebla* ile Güneydoğu Anadolu'da bulunduğu düşünülen, ancak yeri tam olarak belirlenemeyen *Urşu* ve *Arman* gibi şehir devletlerinin yerleştiği "*Subartu beylerinin ve yukarı ülkelerin toprakları*", büyük bir olasılıkla Birecik ve çevresini de kapsıyordu.

Güney Irak'ın *Hai* bölgesinde iki parça halinde ele geçmiş ve üzerinde Akkad kralı Naram-Sin'in askeri bir seferini anlatan tasvirin bulunduğu *Nasariye stelinin* Anadolu'ya düzenlenmiş bir Akkad seferini anlattığı düşünülür (Mellink 1963: 102, 114). Bu sefer, Akkad kralının Mezopotamya dışındaki bölgelere egemen olma çabasını yansıtır. Bir Akkad belgesinde Kral Sargon'un, Amanos dağları olduğu düşünülen "*Sedir ormanları*" ile Toroslar olduğu sanılan "*Gümüüş dağları*"na seferler düzenlediğinden söz edilmesi de, bu düşünceyi doğrular niteliktedir (Bing 1985: 11).

Tüm bu arkeolojik bulgular ve belgeler, Semitik bir kavim olan Akkadların, Kuzey Mezopotamya'dan başlayarak Amanos dağlarına kadar uzanan Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'ye egemen olma çabasını ortaya koyar. Akkad krallarının seferlerinde izledikleri yol, olasılıkla Birecik yakınlarından geçen ve Kilikya'ya uzanan yol olmalıdır. İ.Ö. 3. binde bölgedeki büyük merkezlerin, zaman zaman Akkad egemenliğinde olmalarına karşın daha çok bağımsız birer şehir devleti gibi yaşadıkları anlaşılır.

Orta ve Geç Tunç Çağları (İ.Ö. 2.000-1.000)

İ.Ö. 2. binde Güneydoğu Anadolu'da ve Kuzey Suriye'de şehir devletleri egemendir. Bu dönemde şehirler büyümüş ve egemenlik alanları genişlemiştir. Suriye'de önemli bir ticaret merkezi olan *Mari* (Tell Hariiri)'de ve Amik ovasında *Alalah* (Tell Açana)'da ele geçmiş çivi yazılı tabletlerde, bölgedeki 20 Vasal krallığın adı geçer (Sasson 1966: 161; Astour 1969: 38). *Alalah* arşivinde ise yaklaşık 250 yer adından söz edilir (Astour 1963: 221). Bazen dostça, bazen de düşmanca ilişkiler içinde olan bölgedeki şehir devletlerinden en güçlüsü, başkentleri *Halpa* (Halep) olan *Yamhad Krallığı*'dir (Klengel 1992: 49-64). Bu dönemde Güneydoğu Anadolu, Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya'da Hurri ve Amurru

nüfusu baskındır. İ.Ö. 2. binin ikinci yarısında ise Fırat'ın doğusuna, bölgeye yeni gelen bir Hint-Ari kavim olan Mitanniler egemen olmuştur.

İ.Ö. 2. binin başlarından itibaren, Anadolu ile güney bölgeleri arasındaki ticari ilişkiler büyük ölçüde örgütlenmiştir. *Assur Ticaret Kolonileri* adı verilen Hitit öncesi bu dönemde Anadolu yazı ile tanışmıştır. Bu yeni dönemin ticaret ilişkilerinde, başta Fırat olmak üzere ırmaklar önemli rol oynamıştır. Yazılı belgelerde artık sıkça kayıklardan söz edilmektedir (Sasson 1969: 163). Önemli ticaret merkezleri için kullanılan "karum" sözcüğünün de "liman" anlamında olması, ticarete ırmakların önemine işaret eder. Bu dönemde, Güneydoğu Anadolu veya Kuzey Suriye'de olduğu düşünülen *Urşum* gibi karumların yerleri tam olarak belirlenmemiştir (Klengel 1992: 74-75).

İ.Ö. 2. binin büyük bir bölümünde Önasya'da, merkezleri Orta Anadolu olan kuzeydeki Hitit Devleti, Assurluların *Hanigalbat* dedikleri Kuzey Mezopotamya'daki Mitanni-Hanigalbat Devleti⁴ ve güneyde Mısır Krallığı olmak üzere başlıca üç önemli güç vardır. Doğu Akdeniz'de gelişen deniz ticareti ile birlikte canlanan ticaret hayatına, Güneydoğu

Anadolu ve Suriye'nin zengin hammadde kaynakları da eklenince, tüm bu çevre özellikle Mısır ve Hitit devletlerinin egemen olmak istedikleri bir bölge haline gelmiştir.

Hitit kralı I. Hattuşili (İ.Ö. 1590-1560) Kuzey Suriye'deki Yamhad Krallığı'na karşı savaşmış, bölgenin kuzeyindeki geçitlere egemen olmak istemiştir. Hitit kralı, *Halpa* (Halep)'yı yakıp yıktıktan sonra, yeri daha çok Fırat'ın doğusunda Birecik çevresi olarak düşünülen *Haşşuwa ülkesini* zaptetmiştir (Bing 1985: 21). Bir belgede geçen Hattuşili adında bir Hitit kralı ile kralın atadığı Halpa (Halep) kralı Talmi-Şarruma arasındaki antlaşma (Astour 1972: 102), Hititlerin güney bölgelerini denetimleri altında tutma çabalarını yansıtır.

Hitit seferleri sonucunda, Fırat'ın batısındaki bölgeye egemen olan Yamhad Kralı İdrimi başkenti *Halpa* (Halep)'dan Amik ovasındaki *Alalah* (Tell Açana)'a taşımıştır. Tüm bu mücadeleler karşısında, Fırat'ın batısında kalan bölgeye egemen oldukları anlaşılan, fakat sınırları kesin olarak belirlenemeyen *Mukiş*, *Nuhaşşe* ve *Nii* (Niya) adında üç vasal devletin Hititlere karşı birleştikleri görülmür (Astour 1969: 385-391). Bu dönemde stratejik önemini koruyan

⁴ Mitanni Devleti, bünyesinde büyük ölçüde Hurrileri barındırdığından, *Hurri-Mitanni Devleti* olarak da tanınır. *Hurri*, *Mitanni* ve *Hanigalbat* olmak üzere üç farklı adla anılan bu devlet, Mısır kaynaklarında *Nahrina* ya da *Nalirina* ülkesi olarak geçer. Bkz. Astour 1972: 103

Kargamış'ın bu konfederasyona kesin olarak katılmadığı ve Soğur nehrinin Kargamış ile bu konfederasyon arasında sınır oluşturduğu bilinir (Astour 1969: 390). Bu evrede Kargamış daha çok Hititlere bağlı gibi görünmektedir. Şanlıurfa'nın Bozova ilçesi yakınlarındaki *Lidar Höyük*'ün Geç Tunç Çağı tabakalarında ele geçen mühürde Hitit kralı Şuppiluliuma'nın çağdaşı olan Kargamış Kralı Kuzi Teşhub'un adının bulunması (Hauptmann 1987: 204), Kargamış şehrinin bu dönemde çevresindeki daha küçük yerleşmelere egemen bir güç olduğunu düşündürür.

Hitit Kralı Şuppiluliuma İ.Ö. 1366'da Mitannilere karşı "*I. Suriye Savaşı*"nda büyük bir zafer kazanmış ve Mitannilerin bölgedeki siyasal gücü son bulmuştur. Bu zafer sonrasında Hititler, Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan bölgeyi istila etmişlerdir. Hitit kralı bu seferinde, olasılıkla Kargamış üzerinden Fırat'ı geçmiştir.

I. Suriye Savaşı ile bölgedeki güç dengeleri değişmiştir. Bu savaşta Hititlerin yanında yer alan Doğu Akdeniz kıyı şeridindeki *Ugarit* (Ras Şamra) şehrinin kralı Niqmad, Hitit kralı tarafından devredilen geniş topraklarla ödüllendirilmiştir. Öte yandan, Mezopotamya'da güçlenmeye başlayan Assurlular da bölgenin zenginliklerinden pay elde etmek için zorlu bir mücadele içine girmişlerdir. Hitit

akınları ile güçsüz duruma düşen Mitanni-Hanigalbat ülkesinin zayıflığından yararlanmak isteyen Assur kralı I. Tiglat-Pileser (İ.Ö. 1114-1076), Fırat boylarına kadar uzanan bölgeye saldırmıştır (Plat-Taylor 1950: 65).

İ.Ö. 2. binin sonlarına doğru, yaklaşık İ.Ö. 12. yüzyıla tarihlenen ve *Deniz Kavimleri Göçü* olarak bilinen büyük istila hareketi Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasına neden olmuş, tüm Önasya'da karışıklıklar dönemi yaşanmıştır. Mısır Firavunu III. Ramses'in *Medinet Habu*'daki *tappınağının* yazıtlarından, bu istilalar sırasında Kargamış ile Fırat'ın doğusunda kalan merkezlerin de zarar gördüğü anlaşılır (Kinal 1975: 15; Dörner 1990: 122).

Demir Çağı (İ.Ö. 1.000-330)

İ.Ö. 1200'lerde Deniz kavimleri istilasından sonra güneye inen Hititler, Kilikya ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde Geç Hitit devletleri olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Sakçagözü ovasındaki *Sam'al* (Zincirli) gibi bazı şehir devletlerine, bölgeye yeni gelen bir güç olan Aramiler egemendir. Bu dönemde Önasya'da, Doğu Anadolu yüksek yaylasında Urartu, Mezopotamya'da Assur ve güneyde Mısır olmak üzere üç büyük güç arasında mücadeleler görülür.

Assur Devleti'nin oldukça güçlendiği bu dönemde Assur kralları, başta Doğu Akdeniz deniz ticaretine ulaşan yollara ve zengin hammadde kaynaklarına sahip olan Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye bölgelerini denetimleri altında tutabilmek için bölgeye askeri seferler düzenlemişlerdir. Assur Kralı I. Tiglat-Pileser (İ.Ö. 1112-1074) yıllıklarında, Akdeniz'e yaptığı seferler sırasında Fırat nehrini tam 28 kez geçtiği ve hatta "*Hatti ülkesi*" olarak adlandırdığı Kargamış'ın Kralı İni Teşub'dan haraç aldığı yazılıdır (Dinçol 1982: 124; Dörner 1990: 122-123). Assur Kralı III. Tiglat-Pileser zamanına (İ.Ö. 745-727) ait belgelerde, Assurlulara haraç veren krallar arasında Kargamış Kralı Pisiris'in de adı geçer (Dinçol 1982: 124). Sargon zamanında (İ.Ö. 721-705) ise Kargamış şehri zaptedilmiş ve Assur Devleti'ne bağlanmıştır. Bu arada, Assur Devleti'nin kısa

süren duraklama dönemini fırsat bilen Mısır Firavunu Necho İ.Ö. 605'te Kuzey Suriye'ye askeri sefer düzenlemiş, Kargamış'a kadar ilerlemiştir (Dörner 1990: 123). Bunun üzerine, velihaht Nabukadnezar komutasındaki Assur ordusu, Birecik yakınlarında Mısır ordusunu yenilgiye uğratmıştır.

Assur dönemi belgelerinde, geç dönemlerde "*Kommagene*" olarak bilinen Fırat'ın doğu kesimi "*Kummuh bölgesi*" olarak adlandırılmıştır. Assur krallarından II. Assurnasirpal (İ.Ö. 883-859) ve III. Salmanasar (İ.Ö. 858-824), Fırat'ın doğusunda yer alan ve günümüzdeki *Sultantepe* olduğu düşünülen Huzirina'yı zaptetmişler (Resim 2); Kummuh Kralı Hatazilu'dan haraç olarak sedir ağacı, altın, gümüş, koyun ve sığır almışlardır (Dinçol 1982: 129; Dörner 1990: 130). Oldukça zengin hammaddelere sahip bölgeye Assur krallarından III. Tiglat-Pileser (İ.Ö. 745-727) ve V. Salmanasar (İ.Ö. 727-722) da askeri seferler düzenlemişlerdir.

Assur Devleti'nin bu saldırıları karşısında *Meliddu* (Malatya), *Gurgum* (Kahramanmaraş), *Sam'al* (Zincirli), *Que* (Çukurova), *Kummuh* (Kommagene) ve Kargamış'tan oluşan Geç Hitit şehir devletleri ile Urartu Devleti ittifak kurmuş, ancak ittifak ordusu Assur Kralı III. Tiglat-Pileser ile yapılan savaşta yenilgiye uğramıştır (Dörner 1990: 123).

Resim 2 III. Salmanasar Fırat'ta (Segal 1971)

İ.Ö. 1. binde Birecik ve çevresindeki en önemli merkez, stratejik konumundan dolayı *Kargamış*'tır. Bir Geç Hitit şehir devleti olan Kargamış önemini bu dönemde de korumuştur. Fırat'ın bu kesiminde yapılan yüzey araştırmalarında, birkaç küçük Demir Çağı yerleşmesi saptanmıştır (Algaze 1992: 426). Ayrıca, Fırat'ın doğu kesiminde yürütülen kazı çalışmaları, İ.Ö. 1. binde bölgenin yoğun iskân bölgesi olarak kullanılmaya devam ettiğini göstermiştir. Bu merkezlerin en önemlilerinden biri olan *Harran*, Assur Devleti'nin son başkentidir. Harran'da sürdürülen kazı çalışmalarında, Babil Kralı Nabonid dönemine (İ.Ö. 555-539) çağdaş olan ve Ay Tanrısı *Sin*'e adanmış bir *tapınak*, içindeki 52 parça çivi yazılı adak kitabeli tuğla ile birlikte açığa çıkarılmıştır (Yardımcı 1992 a: 364, Resim 4). Harran'daki bu tapınağın varlığı, İ.Ö. 2. binin başlarından itibaren bölgenin dinsel öneme sahip olmasıyla ilişkili görülür (Prag 1970: 76). Harran ovasında bulunan *Aşağı Yarımca Höyüğü*'nde de Geç Assur dönemine ait arkeolojik buluntular ele geçmiştir (Lloyd 1951: 110).

Şanlıurfa yakınlarında yer alan ve İ.Ö. 1. binde önemli merkezlerden biri olan *Sultantepe*'de yürütülen kazı çalışmalarında, içinde tablet arşivi de bulunan bir *Geç Assur yapısı* ortaya çıkarılmıştır (Gökçe 1953: 110;

Lloyd 1953: 27). İ.Ö. 7. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Geç Assur yapısında, tavanını süslediği düşünülen *fresko parçaları* ele geçmiştir (Gökçe 1953: 116). Bu yapıda, üzerinde Ay Tanrısı *Sin*'in amblemi bulunan *silindir mühürler* de önemli buluntular arasındadır (Gökçe 1953: 110). Harran ve Sultantepe, İ.Ö. 1. binin ortalarında Assurluların bölgeye egemen olduğunu gösteren önemli yerleşimlerdir. Özellikle Harran bu dönemde dinsel öneme sahip bir merkezdir. Assur Kralı Assurbanipal'in (İ.Ö. 668-627) Harran'daki Ay Tanrısı *Sin*'e adanan *Tapınağı* onarttığı ve kardeşini buraya başrahip olarak yerleştirdiği; Assur Kralı Asarhaddon'un (İ.Ö. 680-669) ise, Mısır'ı zaptetmeden önce bu tapınağı ziyaret ettiği bilinir (Segal 1970: 4-5).

İ.Ö. 614'te, İran'da güçlenmeye başlayan Medler ile Güney Mezopotamya'da egemen olan Babillilerin kurduğu ittifak, bu dönemde zayıflayan Assur Devleti'ni büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Bu olaydan sonra Assur Devleti, başkentini Kuzey Mezopotamya'daki Nimrud'dan Harran'a taşımıştır. Yine Medler ile birlikte hareket eden Babil Kralı Nabukadnezar'ın İ.Ö. 610 yılında Assurluların son başkenti olan *Harran*'ı zaptetmesiyle, Assur Devleti tarih sahnesinden silinmiştir. Bu tarihten İ.Ö. 330'lara kadar bölgede Med ve Pers egemenliği görülür.

Hellenistik Dönem (İ.Ö. 333-30)

Makedonya Kralı Büyük İskender'in (III. İskender) İ.Ö. 334'teki büyük Asya seferiyle Hellen kültürü Önasya'ya yayılmıştır. Büyük İskender, askeri yönetici dehası ile örgütlediği ordusuyla Kıta Yunanistan'da sükuneti sağladıktan sonra, Çanakale Boğazı'ndan Pers egemenliği altındaki Anadolu'ya geçmiş ve Batı Anadolu'da Persleri büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Önasya'daki Pers egemenliğine son vermek isteyen İskender, Perslerin Doğu Akdeniz'deki güçlü donanmaları ile ilişkilerini kesmek için Mısır'a kadar uzanan bölgeyi ele geçirmeyi amaçlamıştır (Mansel 1988: 443). İlki İ.Ö. 333'te Anadolu'da İskenderun yakınlarında, ikincisi ise İ.Ö. 331'de Kuzey Mezopotamya'da Erbil yakınlarındaki Gavgamela Ovası'nda olmak üzere Kral III. Darius (öl. İ.Ö. 331) komutasındaki Pers ordusunu büyük bir bozguna uğratan İskender, bölgedeki Pers egemenliğine son vermiştir. Fethettiği yerlerin halkına iyi davranan imparator, Pers prensesi ile de evlenerek Hellenlerin yerli halkla kaynaşmasını teşvik etmiştir.

Büyük İskender zamanında Birecik ve çevresi, *Coele Suriye* ("Oyuk Suriye") eyaletinin sınırları içindedir. Çünkü, Klasik dönem listelerinde, Coele Suriye'deki şehirler arasında *Fırat Seleukia'sı* (Belkıs/Zeugma) da sayılır (Jones 1971: 262). Klasik

dönem yazarlarından Arrianos (İskender'in "*Anabasis*"i) adlı eserinde İskender'in Coele Suriye satrappığına, Kerdimmas oğlu Menon'u atadığından söz eder (Arrianos 1945: 94).

Büyük İskender'in İ.Ö. 323'te ölümüyle bu büyük imparatorluk dağılmış ve *diyadok* adı verilen halef generaller, Asya'da yaklaşık 15 yıl birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Bu mücadelelerden sonra varılan anlaşmaya göre, Güneydoğu Anadolu'yu da kapsayan Suriye ve Mezopotamya toprakları General Seleukos Nicator'un (İ.Ö. 321-280) egemenliği altına girmiştir (Jones 1971: 236; Özsait 1982: 347, 349).

Seleukos Nicator (I. Seleukos)'a izafeten *Seleukos Devleti* adı verilen ve merkezleri Suriye olan Hellen krallığı yaklaşık 200 yıl kadar bölgeyi yönetimi altına almıştır. Seleukos kralları, Suriye ile birlikte Anadolu'ya da egemen olmak istemişlerse de, bu etki sürekli olamamıştır (Mansel 1988: 465-468; Özsait 1982: 351).

Seleukoslar Devleti, bünyesinde farklı dinlerden ve farklı uluslardan insanları barındırıyordu. Hellenler istila ettikleri yerlerde "Hellen" tarzında şehirler kurmuşlar ve Hellen kültürü bölgeye bu şehirler aracılığıyla yayılmıştır. Ancak, bölgenin yerel kültürünün baskı altına alınmadığı, her iki kültürün kaynaştığı

görülür (Mansel 1988: 508). Bu kaynaşmanın en iyi örneklerinden biri, *Nemrut Dağı*'ndaki doğulu kıyafetler içinde betimlenmiş *heykeller* ile yazıtlarda hem Pers, hem de Yunanlı tanrı adlarının geçmesidir (Mansel 1988: 509).

Seleukoslar bölgeyi, *strategos* ünvanlı valiler tarafından yönetilen 25 satraplığa bölmüşlerdir. Süryanilerin *Urhai* adını verdikleri Şanhurfa'nın yerine kurulan ve adını Eski Makedonya'nın başkentinden (bugünkü Vodena) alan *Edessa* da bu satraplıklardan biridir (Segal 1970: 5; Rastgeldi 1971: 1). Kral Antiochos Epiphanes dönemi (ölümü İ.Ö. 163) sikkelerinde bu şehir, "*Calliohe Antioch*" ya da "*güzel akışlı (su) Antioch*" olarak da geçer (Segal 1970: 6). Askeri bir koloni merkezi olan *Edessa*'da, dönem içinde sikke basılıyordu. Bu şehir, bölgeyi denetimi altında tutabilen stratejik bir konuma sahipti. Bu dönemde *Harran*, İ.Ö. 1. bindeki önemini yitirmiş, *Edessa* şehri askeri ve idari merkez özelliğiyle ön plana çıkmıştır. *Edessa*'nın önemi, Fırat nehri üzerindeki *Birecik/Zeugma* ve

Samosata (Samsat)'dan daha doğuda bulunduğu için batıdan gelen saldırılara karşı daha güvenli bir noktada yer almasından gelmektedir.

Seleukoslar döneminde yeni planlamaya göre kurulan *Harran* şehri "*Carhae*", *Rakka* "*Nikephorion*" ve *Suruç* "*Anthemisa*" adını almıştır (İşıltan 1960: 13). *Nizip* ise doğrudan *Edessa*'ya bağlıdır ve "*Antioch Mgydonia*" olarak anılır (Segal 1970: 6). I. Seleukos, bugünkü *Birecik*'in yerine kurduğu kente eşinin isminden dolayı "*Apamea*" adını vermiş, ancak kent "*Mekadonopolis*" olarak da anılmıştır (İşıltan 1960: 13; Kürkçüoğlu 1992: 3). İ.Ö. 322'de, nehrin karşısında ve köprüünün diğer ucunda, Geç Roma dönemi boyunca da iskân görmüş "*Seleukia (Zeugma/Belkis)*" kenti kurulmuştur (Jones 1971: 243). Dönem içinde 100 hektardan fazla bir alanı kaplayan ve bir köprüünün bağladığı bu iki kent, çift şehir olarak çoğunlukla birlikte ele alınmıştır (Algaze 1992: 429). Seleukoslar Fırat nehri üzerinde, biri Adıyaman yakınlarındaki *Samsat*'ta, diğeri *Birecik*'te olmak üzere iki köprü

inşa etmişlerdi. Bu iki kentten *Birecik*, güney yolları üzerinde bulunduğu için daha işlek bir merkez konumundaydı. Fırat'ın batısındaki birçok yerleşime de egemen

Resim 3 18. Yüzyılın ilk yarısında Birecik Kalesi (Müller 1754)

Resim 4 19. Yüzyıl başlarında Birecik Kalesi (Buckingham 1827)

olan Birecik, bu stratejik konumu nedeniyle önemli bir garnizon olmuştur. Bu dönemde Birecik güçlü bir kale ile tahkim edilmişti (Resim3-4).

Hellenistik dönemde, Şanlıurfa'nın güneydoğusunda yer alan *Ain el-Arus* ve adını Kral Seleukos'tan aldığı düşünülen *Ain es-Selok* pınarları çevresinde, su ve balıkla ilişkili olan Suriye bölgesinin bereket tanrıçası *Atargatis'e* atfedilen tapınaklar inşa edilmiştir (Segal 1970: 6; Rastgeldi 1971: 4-5). Bu tapınaklar, Şanlıurfa ve çevresinde özellikle Geç Assur döneminden başlayarak bölgenin dinsel öneminin devam ettiğini gösterir.

Birecik'in kuzeyindeki *Hacı Nebi'de* yürütülen kazı çalışmalarında, İ.Ö. 500-100'e tarihlenen Akamenid/Hellenistik tabakalar saptanmıştır (Stein 1977b: 95). Hacı Nebi'nin Akamenid katlarında, İ.Ö. 4. yüzyıla tarihlenen pişmiş topraktan

lâhit mezarlar; Hellenistik katlarda ise kalın kerpiç duvarlı bir yapı (Stein 1997 b: şek. 13-14) açığa çıkarılan önemli kalıntılardır. Özellikle Harran Ovası'nda yapılmış olan yüzey araştırmaları, bölgede çok sayıda Demir

Çağ yerleşmesi olduğunu kanıtlamıştır (Yardımcı 1992 b: 461-477). Harran'ın kuzeydoğusunda yer alan *Sultantepe'de* yürütülmüş kazı çalışmalarında 5.-7. tabakalarda Geç Hellenistik döneme ait yapı kalıntıları ortaya çıkarılmıştır (Gökçe 1953: 110; Lloyd 1953: 27-51). Bu dönemde Sultantepe Akropol'ü, Geç Assur dönemi sonrasında yeniden iskân görmüştür (Gökçe 1953: 110).

Assur belgelerinde *Kummuhi* olarak geçen ve Adıyaman çevresinden Fırat boyunca güneye uzanan bölge Hellenistik dönemde *Kommagene* adını almıştır (Dörner 1990). Kâhta yakınlarındaki *Nemrut Dağı'nda* yer alan ve Kommagene Kralı I. Antiochos tarafından İ.Ö. 1. yüzyılın ortalarında inşa ettirilmiş görkemli *ant mezar*, bu dönemde krallığın bölgedeki gücünü yansıtır. Başkentleri Adıyaman yakınlarındaki *Samosata* (Samsat) olan Kommagene, Seleukos Devleti'nin vasal krallığı konumun-

daydı. Kommagene Krallığı, Seleukos Kralı III. Antiochos'un hükümdarlığının erken yıllarında Seleukos Devleti'ne bağlanmıştır (Jones 1971: 242).

Seleukos krallarından III. Antiochos (Büyük Antiochos) zamanında (İ.Ö. 222-187) bölgedeki krallık oldukça güçlenmiştir. İ.Ö. 223'te tahta geçen III. Antiochos, Mısır'a egemen olan Ptolemaiosları Güney Suriye'den çıkarmayı başardıktan sonra batıya, Anadolu'ya yönelmiştir. Deniz ve kara birlikleri ile Efes'e kadar ilerleyen III. Antiochos Kıta Yunanistan'a da geçmiş, ancak Roma ordusu ile İ.Ö. 191 yılında yapılan savaşta yenilerek geri çekilmiştir. Anadolu'da Manisa yakınlarında İ.Ö. 190 yılı sonlarında yapılan ikinci savaşta da Seleukos ordusu büyük bir bozguna uğramış, Anadolu tümüyle Roma İmparatorluğu'nun egemenliğine girmiştir (Jones 1971: 247). Romalılar ile Seleukoslar arasında yapılan *Apamea Anlaşması* ile Suriye Krallığı'nın gücü elinden alınmıştır (Jones 1971: 247; Demircioğlu 1987: 338). Bu anlaşma ile III. Antiochos Romalılara savaş tazminatı ödemek zorunda kalmış ve anlaşma hükümleri gereğince Torosların kuzeyinde kalan topraklar Roma İmparatorluğu'na bırakılmıştır. Roma İmparatorluğu bu toprakları kendisine yardım eden yerel krallara bağışlamış, ancak bölgedeki siyasal etkisini sür-

dürmüştür. Bundan sonra giderek zayıflayan Seleukos Devleti ekonomik krize girmiş ve yerli halkın ayaklanması sırasında önce III. Antiochos (İ.Ö. 187), ardından halefi IV. Seleukos (İ.Ö. 187-175) öldürülmüştür (Demircioğlu 1987: 351).

Kral IV. Antiochos zamanında (İ.Ö. 175-164) Medya ve Kommagene gibi satraplıklar yönetime başkaldırmış ve bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir. Ancak Seleukoslara en büyük darbeyi, doğunun yerli halkının Hellenizm'e tepkisi olarak kurulduğu düşünülen Part Devleti vurmuştur (Demircioğlu 1987: 405-407). İran'da yaşayan Partlar ile İ.Ö. 140'ta Zagros Dağları çevresinde yapılan savaşta İran ve Mezopotamya'yı kaybeden Seleukoslar, yönetim merkezlerini *Antakya*'ya taşımışlardır (Demircioğlu 1987: 407).

İ.Ö. 136'da Şanlıurfa çevresindeki yerli liderlerden Hosro (Osro) da Seleukoslara başkaldırmış ve tarihte *Osrhoene Krallığı* olarak geçen şehir devletini kurmuştur (Rastgeldi 1971: 7-14). Bu dönemde, İran ve Mezopotamya'ya egemen olan *Eşkaniyan Devleti* bölgede güç sahibidir. Osrhoene Krallığı İ.S. 244 yılına kadar varlığını sürdürmüştür (Resim 5). Bu dönemde özellikle *Edessa* (Şanlıurfa) şehri Önyasya'nın en önemli bilim, kültür ve sanat merkezlerinden biri olmuştur. Edessa okullarında ünlü Yunan klasik eserleri Süryanice'ye

çevrilmiş, bu okullarda Edessa'lı bilginler yetişmiştir (Segal 1970: 22; Rastgeldi 1971: 22).

Roma Dönemi (İ.Ö. 30-İ.S. 395)

Anadolu'da siyasal etkisi olan Roma İmparatorluğu, İ.Ö. 133'te Anadolu'yu bir Roma eyaleti olarak topraklarına dahil etmiştir. Bu dönemde büyük yetkilerle donatılan Romalı General Pompeius Magnus, Akdeniz'de kök salmış olan korsanları yokettikten sonra Anadolu'yu örgütlemiş, peşinden de eski gücünü yitiren Suriye ve Mısır üzerine yürümüştür. Pompeius önce Seleukos topraklarını işgal ederek Roma İmparatorluğu'na katmıştır. Romalıların bu işgali ile, Amanos Dağları'ndan Filistin'e kadar uzanan tüm bölge Roma İmparatorluğu'nun Suriye eyaleti haline getirilmiş, bu yeni eyaletin merkezi de Antakya olmuştur (Demircioğlu 1987: 405).

Bu dönemde bağımsızlığını koruyan Kommagene Krallığı için Romalılar ve Partlar arasında mücadeleler yaşanmış, bu mücadeleler Romalıların başarısı ile sonuçlanmıştır (Rastgeldi 1971: 3). Kommagene Kralı IV. Antiochos, İ.S. 74'te Roma İmparatoru Vespasianos tarafından tahtından indirilmiş ve bölge Roma İmparatorluğu'nun Suriye eyaletine katılmıştır (Akşit 1987: 145-146). Kommagene Krallığı, daha çok Roma İmparator-

luğu'na bağlı vasaal bir krallık olarak varlığını sürdürmüştür. Bu dönemde General Pompeius Şanlıurfa'daki Osrhoene Krallığı'nı da işgal etmiş, bu küçük devlet Roma İmparatorluğu'nun vasalı olarak İ.S. 242 yılına kadar bölgeye egemen olmuştur. Süryanice "arşan" anlamına gelen *Aryu Sülalesi* tarafından yönetilen bu küçük devlet, İ.S. 242'de Roma İmparatoru Caracalla tarafından ortadan kaldırılmıştır. Osrhoene Krallığı ve dolayısıyla *Edessa*, Hristiyanlık tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur. Kentte Hristiyanlığın serbest bırakılması ile burada ilk *Hristiyan Kilisesi* kurulmuş ve İncil, Arami dilinin bir kolu olan Süryanice'ye çevrilmiştir (Rastgeldi 1971: 19-20).

Resim 5 Osrhoene Krallığı (Segal 1971)

Osrhoene Krallığı'nın Abdu Bar Mazur'un soyundan gelen krallardan 10'unun adı "Abgar" olduğundan, bu krallığı yöneten aile *Abgar Sülalesi* olarak da anılmıştır (Rastgeldi 1971: 10). Başlarında hilâl ve üç

yıldızlı sarık taşıyan Osrhoene kralarının, *Ain Zaliha* ve *Halil ür-Rahman* göllerinin çevresinde görkemli sarayları bulunmaktaydı (Resim 5). Bu sülalenin en güçlü kralı, *Büyük Abgar* adıyla da anılan VIII. Abgar'dır (İ.S.

Resim 6 F. Philipus Aras adına basılan Roma devri sikkesi, Zeugma Tapınağı Tasviri (Wagner 1976)

177-212). Öyle ki bu kral, İ.S. 204 yılında gemiyle Roma'yı ziyaret ettiğinde görkemli törenlerle karşılanmıştı (Rastgeldi 1971: 11). Buna karşılık, Kral IX. Abgar'a Roma'yı ziyaretinde babasının gördüğü saygı gösterilmemiş ve öldürülmüştür.

Birecik'in 9 km. kuzeyinde yer alan ve Kommagene Krallığı'nın

Resim 7 Roma Dönemi Zeugma (Belkis) Mezar Steli (Karagöz 1984)

dört büyük şehirden biri olan *Seleukia* (Seleukia Euphrates) bu dönemde, "köprü" ya da "geçit" anlamıyla ilgili olduğu düşünülen *Zeugma* adıyla anılmıştır (Ergeç 1994: 321). Başlangıçta *Belkis harabelerinin* (Zeugma) Seleukia olduğu konusuna kuşkuyla bakılmış, ancak I. Philipus Aras adına basılmış *sikkelerdeki* Zeugma tasvirinde kent, Belkis'in konumuna uygun olarak sarp yamaçlı platoda yer alan *tapınağı* ile gösterildiğinden (Resim 6), konumunun doğruluğuna inanılmıştır (Wagner 1976: 25-32). Romalılar zamanında Zeugma, stratejik konumu nedeniyle önemli bir şehirdir. Bu dönemde Roma'nın 4. Skitia Lejyonu burada konuşlandırılmıştır. Gaziantep Müze Müdürlüğü tarafından *Zeugma*'da yürütülen kazı çalışmalarında, başta Roma dönemine ait *mozaikler* ve *mezar stelleri* (Resim 7) olmak üzere önemli kültür kalıntıları açığa çıkarılmıştır (Ergeç 1994: 321). Günümüzde *Belkis Harabeleri* olarak bilinen bu arkeolojik sit alanının çevresinde Hellenistik ve Roma dönemlerine ait *tümülüsler* ile *Horum Höyük* gibi birçok höyük saptanmıştır (Algaze 1989: 255). Özellikle Gaziantep ve Birecik çevresinde ele geçen ve Roma İmparatorluğu'nun geç dönem (İ.S. 3.-4. yüzyıllar) eyalet sanatını sergileyen simgesel motifli ya da büst şeklinde olan çok sayıdaki *me-*

5 Büst şeklinde olan mezar stelleri, niş içinde ya da doğrudan düz zemine kabartma olarak işlenmiş erkek, kadın ya da karı-koca tasvirli insan figürlerinden; simgesel motifli olanlar ise "kadın"ı temsil eden yün sepeti, ya da "erkek" simgesi olan kartal tasvirinden oluşur.

zar stelleri⁵, dönemin en özgün arkeolojik kalıntıları arasındadır (Karagöz 1984: 10-16).

Roma döneminde Birecik, önemli bir istihkam mevkii olma özelliğini sürdürmüştür. Kentin Hellenistik ve Roma dönemlerine ait *kanalizasyon sistemi* günümüze kadar korunmuştur. İlçenin doğusunda, *Meçan Kapı* yakınında Bağlar mevkiinde kanalizasyonların bir bölümü görülebilmektedir. Üstü tonoz örtülü, 3-4 m. genişliğindeki kanallar alttan yerleşimi katederek pis suları Fırat ırmağına aktarmaktadır (Maundrell 1949: 85; Atacan 1955: 12). Bu dönemde, özellikle İ.Ö. 1. yüzyıldan başlayarak bir *köprü* ile birbirine bağlanan Zeugma ve Birecik'in tek şehir haline geldiği düşünülür. Buna gerekçe olarak, Roma sikkelerinde Apamea ve Seleukia isimlerinin artık yer almaması, bunun yerine yalnız *Zeugma* adının kullanılmış olması gösterilir (Wagner 1976: 32). Bu dönemde kalenin onarıldığı da belirtilir (Tanışık 1974: 51).

Zeugma dışında, bölgede Şanlıurfa çevresindeki *Harran*, *Lidar* ve *Sultantepe* gibi merkezlerde, Adıyaman çevresinde *Tille Höyük*'te oldukça zengin Roma kalıntılarına rastlanmıştır (Gökçe 1953; Prag 1970; French 1981; Hauptmann 1985 b; Yardımcı 1992; Lightfoot 1996). Bu kazılarda açığa çıkarılan Roma dönemi yapıları ile birlikte *sikkeler*, *pişmiş toprak kaplar* gibi döneme özgü maddi kültür kalıntıları ele geçmiştir.

Şanlıurfa yakınlarında *Sultantepe*'de yürütülen kazılarda, IV. katta *Hamam* gibi Roma dönemine ait yapı kalıntıları ortaya çıkarılmıştır (Gökçe 1953: 110; Lloyd 1953: 27). Birecik'in kuzeyinde yer alan *Hacı Nebi*'de yürütülen kazı çalışmalarında da, Roma dönemi mimari buluntularına rastlanmıştır (Stein 1997 b: 112).

b) ORTAÇAĞ'DA BİRECİK ve ÇEVRESİ:

Dr. Meryem ACARA-Ceren EREL*

Ortaçağ'da Birecik, kara ve nehir ticaretindeki vazgeçilmez yerinin yanı sıra, hem hıristiyanlar hem de müslümanlar için büyük önem taşıyan hac yolu üzerinde bulunmasıyla ayrı bir değer kazanmıştır (Harita 1, 3).

İ.S. 395 yılında Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasıyla, Birecik Doğu Roma, yani günümüzdeki deyişimiyle Bizans İmparatorluğu'nun sınırları içinde kalmıştır. Bizans egemenliği altında bulunduğu dönemde, 451 yılında *Osrhoene* bölgesinin piskoposluğu konumundaydı. Bu dönemde, Kadıköy (Chalcedon) Konsili'ne katıldığı bilinmektedir (Işıltan 1960: 27). 637 yılında, ikinci halife Hz. Ömer zamanında müslüman Araplar tarafından alınan yerleş-

* Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Görevlisi; Sanat Tarihcisi

şimde Bizans egemenliği geçici olarak sona ermiştir. Kumandan İyaz b. Ganem, Urfa ve Fırat bölgesini fethi sırasında Birecik'i de Arap, yani İslâm topraklarına katmıştır (Bostan 1992: 187). 780'li yıllara kadar Birecik, Araplar ile Bizans Devleti arasında sürekli el değiştirmiştir. Bazı kaynaklara göre 780, bazılarına göre ise 788 yılında halife Harunü'r-Reşid komutasındaki Abbasi orduları tarafından fethedilir. Bu tarihten 1040'lara kadar kaynaklar yerleşimin durumu hakkında sessiz kalmaktadır. Ancak, 959'larda Urfa-Birecik taraflarını altüst eden Bizanslılar 1030 yılında bu bölgeyi ele geçirerek, merkezi Antakya'da olan Suriye temasına bağlamışlardır (Kürkçüoğlu 1996: 6). Bir araştırmacı, yerleşimin doğusundaki Bağlar Kapısı surlarının içinde, sura çok yakın bir konumda, bir tepe üzerinde İmparatoriçe Helena tarafından Hz. Meryem'e adanmış bir kilisenin kalıntılarından söz etmekte ve kilisenin yapılışını aktardığı bir öyküyle bağdaştırmaktadır (Harita 3). Hz. Meryem yerleşime gelip Hz. İsa'yı aramış, bulamamış, kilisenin varolduğu söylenen yere oturup büyük bir düş kırıklığı yaşamış ve çok üzülmüştür. Ancak daha sonra, Kudüs'e döndüğünde onu kâhinlerle görünce üzüntüsü yerini mutluluğa bırakmıştır (Maundrell 1949: 85). Lukas İncili'nde Meryem'in İsa'yı aradığı yerin adı geçmemekle birlikte (Lukas 2: 41-51), Maundrell yöre halkından duyduğu söylence ile bu olayı özdeşleştirmiş

olmalıdır. Banisi dışında kilise hakkında hiç bir bilginiz yoktur. İmparator Büyük Konstantin'in annesi olan ve İ.S. 330 yılında ölen Bizans imparatoriçelerinden Helena'nın hacı olmak üzere Kudüs'e gittiği ve kiliseler yaptırdığı bilinir (Gregory 1991: 909). Bizans tarihinde 10.-15. yüzyıllar arasında imparatoriçe olan dört "Helena" daha olmakla birlikte (Ostrogorsky 1986: 246, 403, 466, 479, 523), bu kiliseyi yukarıda sözünü ettiğimiz imparatoriçenin Kudüs'e giderken uğradığı Birecik'te yaptırmış olması muhtemeldir. Bu nedenle kilise, 4. yüzyılın ilk yarısına tarihlenebilir. Bu yapının Bağlar Kapısı surlarının içinde konumlanmış olması, muhtemelen bu surların da Bizans dönemine ait olabileceğini düşündürür.

Bu veriler ışığında, konumu açısından önemli bir merkez olan ilçenin, Bizans döneminde de kent dokusunu ne yazık ki ortaya çıkaramıyoruz. Ancak, kaynak ve yayınlarda piskoposluk merkezi olarak gösterilen ilçenin bir sur ile çevrili olduğu, iç kalede Şeyh Müftah Türbesi'nin yerinde bulunduğu söylenen en az bir kiliseyi barındırdığı düşünülebilir. İlçe merkezine ve çevresine yapılan diğer yapılarla Bizans dönemi şehir dokusunun oluşturulduğu söylenebilir. Ne yazık ki, bunun ilçede bugün görülebilen verileri surlar ve Bağlar mevkiindeki burçlarla sınırlıdır. Bizans dönemi şehir dokusuna ait ulaşım şebekesi de, en azından doğu-batı, kuzey-güney doğrul-

tusunda yer alan iki ana yolun Memluklu ve Osmanlı dönemlerinde de kapılarla bağlantılı olarak kullanılması nedeniyle korunmuş olmalıdır. Bunun dışında, ilçeyi dolaşan su kanalları ile yerleşimin su gereksiniminin karşılandığı düşünülür. *Meçan Kapı* yakınında, bugün kapatılmış olan *su kanalları* bunun bir örneğidir. Ayrıca, Memluklu ve Osmanlı dönemlerinde, hatta günümüzde bile çarşının ve ticaretin yapıldığı kesimlerin Bizans döneminde de, sonraki dönemlerdeki yoğunluğunda olmasa bile ticari amaçlarla kullanıldığı düşünülebilir. Askeri ve ticari yolların kavşağında kurulmuş olan Birecik için tersini düşünmek mümkün değildir.

Gazneliler'in 1040 yılında Dandanakan Savaşı'nda yenilgiye uğramasından sonra Birecik'in Büyük Selçuklu Devleti topraklarına katıldığı bilinir (Anonim 1984: 7388). Bu veri, kaynaklardan herhangi bir bilgi edinmememize karşın, yerleşimin daha önce Gazneli egemenliğinde bulunup bulunmadığı sorusunu akla getirir.

1064 yıllarında, Büyük Selçuklu Devleti'ndeki taht çatışmaları sırasında, Alparslan Kutalmış'ı öldürtür. Kutalmış oğlu Süleyman ise esir alınır (Turan 1993: 45). Büyük Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk, Kutalmış oğlu Süleyman ile oymağının, ülke sınırlarına yerleştirilmeleri ve taşıdıkları şanlık, emirlik ünvanlarının kaldırılmasıyla sıkıntı içinde ya-

şamak ve kötülük yapmak zorunda kalacaklarını düşünerek, Birecik ile Urfa arasında tesbit edilecek bir yerde oturmalarına karar verir (Aksaraylı 1943: 111). Böylece, Bizans sınırına yerleştirilmeleri ortadan kaldırılmalarını kolaylaştıracaktı (Turan 1993: 45-46). Bu yıllarda Birecik, Kutalmış oğlu Süleyman ve oymağı tarafından yaylak ve kışlak olarak kullanılmıştır (Aksaraylı 1943: 123). 1071 yılında Bizans ve Büyük Selçuklu devletleri arasındaki Malazgirt Savaşı'nın Selçukluların zaferiyle sonuçlanması, Anadolu'da Türklerin ilerleyişini kolaylaştırmıştır (Turan 1993: 37). Süleyman ve diğer Kutalmış oğulları 1074 yılında kışlak ve yaylak kurdukları bölgelerde, yani Fırat ırmağı boyları ile *Diyarbakır*, *Şanlıurfa* ve Birecik'te fetih hareketlerinde bulunmuşlardır (Sevim 1990: 24).

Birecik 1096'da yeniden Bizanslıların eline geçmiştir. Bu arada, 1095 yılında I. Haçlı Seferi başlamış ve 1098 yılında Urfa Haçlılar tarafından alınmıştır. Haçlı ordusunun başında bulunan Kont I. Baudouin, *Maraş* bölgesini egemenliği altına aldıktan sonra Haçlı ordusundan ayrılarak 1098 yılında Urfa Haçlı Kontluğu'nu kurmuştur (Runciman 1955: 303; Ak 1988: 331). Birecik şehri de, iki yıl süren Bizans egemenliğinden sonra Urfa Haçlı Kontluğu'na bağlanmıştır. I. Baudouin tarafından *Suruc*'un alınmasından birkaç ay sonra fethe-

dilen Birecik, 1150 yılına kadar Franklar'ın egemenliği altında kalmıştır. Antakya ve doğudaki Urfa arasında geçiş noktası olan yerleşimin savunulması Franklar için çok önemliydi. Bu nedenle burada bir de *kale* inşa etmişlerdi (Marriner 1970: 193). I. Baudouin Birecik'i aldıktan sonra, Urfa ile kaleleri olan *Turbessel* ve *Ravendel* arasındaki yollar açılarak bölge güçlendirildi, böylece Haçlılarla ilişkiler sağlamlaştırıldı (Runciman 1992: 123). I. Baudouin, sürekli Avrupa'dan gelen Haçlıları Urfa'ya yerleştiriyordu. Bu durumdan hoşnut olmayan Ermeniler, Urfa kontu Baudouin'e karşı ayaklandılarsa da başarılı olamadılar (Ak 1988: 332). Bölgedeki tüm bu karışıklıklara rağmen, I. Baudouin Ermenilere önemli görevler verdi. Ermenilerin Pahlavuni sülalesinin başındaki Ebu'l Garib'i Birecik valiliğine atadı (Runciman 1992: 124-125). Ermeniler, egemenlikleri altındaki bu bölgeyi merkezleri haline getirmişlerdi (Urfalı Mateos 1962: 260). Bu durum, I. Baudouin'in Kudüs kralı olunca bölgeyi terketmesi nedeniyle ortaya çıkmış olabilir.

II. Haçlı seferiyle Baudouin Beyrut'u aldıktan sonra, Haziran sonlarına doğru *Urfa* önlerine gelmiştir. Şehre yaklaşmaktayken, Kogh Vasil'in ve Birecik hakimi Ebu'l Garib'in kuvvetleri de kendisine katılmışlardır. Bunun üzerine Baudouin

Urfa Haçlı Kontluğu'nun başına geçmiştir. 1116 yılında *Keysun* ve *Raban*'ı topraklarına kattıktan sonra, Fırat vadisindeki geri kalan Ermeni beyliklerini de ortadan kaldırmaya karar vermiştir (Runciman 1992: 95, 107). Urfa kontu Baudouin asker toplayarak, Suruc kontuyla birlikte, I. Haçlı Seferi sırasında Birecik'e tayin edilmiş olan Ebu'l Garib'e karşı şehre yürüdü. Ermenilerin merkezi haline gelen Birecik'i bir yıl kuşatma altında tutarak büyük sıkıntılara soktu. Bu durumda, çaresiz kalan Ebu'l Garib Birecik'i çevresiyle birlikte Baudouin'e teslim etti; Baudouin ise yöreyi, güçlü bir Frank yöneticisi, yardımcısı ve I. Joscelin de Courtenay'in yeğeni olan Galeran'a bıraktı (Urfalı Mateos 1962: 259-260). Birecik'in yönetimini ele geçiren Galeran Ebu'l Garib'in kızıyla evlendi (Runciman 1992: 107).

Bu sıralarda, Büyük Selçuklu Sultanı II. Mahmud İslâm ordularının başına Belek'i getirdi. Belek, *Altınbaşak (Harran)*, *Tell-Başari* ve *Elazığ* şehirlerini ele geçirdi. 1118 yılında Baudouin'in Kudüs kralı olmasıyla, 1122 yılında Urfa Haçlı Kontluğu'nun başına geçen I. Joscelin ile Birecik hakimi Galeran'ın ordusu Suruc yakınlarında Belek'in ordusuna yenildi. Belek, Urfa'nın kendisine verilmesini şart koşarak onları esir aldı. Ancak, bu şartın kabul edilmemesi üzerine Galeran *Harran Kale-*

si'ne, diğerleri ise *Harput Kalesi'*ne hapsedildiler (Runciman 1992: 133-136). Bu olaylar üzerine Franklar Babilis'i kuşatıp geri çekildiler ve *Birecik Kalesi'*ni ele geçirdiler (Azimî 1988: 45).

Aynı yıllarda Artuklu beyi İlgazi bölgeye akınlar düzenlemiş ve Birecik bölgesini yönetimi altına almıştır. Artuklu beyi İlgazi'nin ölümünden yararlanan Kudüs Kralı Baudouin Halep üzerine yeniden saldırılara başlayarak, *Buzca* ve Birecik gibi iki önemli kaleyi ele geçirmiştir (Sevim-Merçil 1995: 404).

Urfa Haçlı Kontluğu'nun hüküm sürdüğü yıllarda, aynı çevrede egemen olan *Zengiler* (Musul Atabeyleri) İslâm dünyasını Haçlılara karşı korumuşlar ve Latin kontluklarını sürekli sıkıştırmışlardır. Nitekim, Urfa Haçlı Kontluğu'nu ortadan kaldıran da Zengiler olmuştur. Zengiler sülalesinin kurucusu İmadeddin Zengi, saldırılarıyla Urfa Haçlı Kontluğu'na sürekli zarar vermiş, nihayet küçük oğlu Nureddin Zengi kontluğu ortadan kaldırmıştır (Anonim 1967: 21).

1144 yılında Musul Atabek'i İmadeddin Zengi, Timurtaş ve Arslan-doğmuş'u askerleriyle birlikte yanına alarak *Urfa'yı* fetheder ve bölgenin diğer şehirlerini ele geçirir (Gibb 1955: 461; Turan 1973: 158). Kimi yazarlara göre, İmadeddin Zengi *Urfa'yı* aldıktan sonra Birecik'i kuşatır,

ancak *Musul'dan* yardımcısı Nasrüddin'in öldürüldüğü haberini alınca kuşatmayı kaldırarak Musul'a geri döner. 1145'deki bu olaylardan sonra, İmadeddin Zengi'nin geri dönmesinden korkan Birecik'teki Franklar, bir kaynağa göre Mardin beyi ve Artuk'un oğlu Hüsameddin Timurtaş'a haber göndererek şehri ona teslim ederler (Abû'l Farac 1987: 380). Buna karşın O. Turan, İmadeddin Zengi'nin Urfa'dan hemen sonra süratle Birecik'i aldığını ve hizmetlerine karşılık Timurtaş'a verdiği öne sürer (Turan 1973: 158). 1150 yılında Bizans İmparatoru Manuel Komnenos Kral Baudouin'e, elinde kontluktan kalan tüm araziye alma isteğini Kontes Beatrice aracılığıyla iletir. Çukurova'nın Bizans valisi Thomas'ın Kontes Beatrice'e getirdiği altınların karşılığında bölgedeki birçok kale ile birlikte **Birecik Kalesi** de Bizans askerlerine teslim edilir (Runciman 1992: 275). Ancak, Bizanslılar bu bölgede çok kısa süre egemen olabilmişlerdir. Aynı yıl içinde bölge Selçuklular, Artuklular ve Zengiler arasında paylaşılmıştır (Baldwin 1955: 534). Sonuç olarak, ya Franklar tarafından teslim edilen, ya da hizmetlerine karşılık Zengi hükümdarı tarafından Timurtaş'a verilen Birecik'te 1150 yılında Artuklu beyi Timurtaş hüküm sürmekteydi. Timurtaş şehirdeki Frankları temizleyerek Galeran ve Joscelin'i öldürt-

müş, böylelikle de Urfa Haçlı Kontluğu ve Antakya Prenslığı tarihe karışmıştır (Gibb 1955: 517; Turan 1973: 160; Runciman 1992: 141).

1150'den sonra Birecik, Musul Atabeki Nureddin Mahmud'un yanında bulunan Artuklu Şahabeddin Muhammed b. İlyas b. Gazi'nin yönetimi altına girer. 1170 yılında İlyas b. Gazi, Nureddin Zengi'ye bağlıydı. 1181 yılında yerine oğlu Muineddin geçmiştir (Turan 1973: 162).

1240 yılında Kudüs'e ait bölgelerdeki topraklar müslümanlara bırakıldı ve bu çevrede Eyyubi otoritesi kuruldu. Bu yetkenin merkezi, Kudüs'ün 15 km. kuzeyindeki Birecik'ti. Dolayısıyla, 1240'larda Birecik'te Eyyubi egemenliğinin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır (Grousset 1936: 308).

1259 yıllarında Birecik Moğol akınlarına maruz kalmıştır. Moğol Hanı Hulâgu, Suriye seferini gerçekleştirebilmek için *Malatya, Birecik ve Kalatü'r-Rum*'da, Fırat üzerinde birleşen üç köprü inşa ettirmiş ve bu köprüler aracılığıyla askerleriyle Suriye'ye geçebilmiştir. Bu sefer sırasında askerler, Hulâgu'nun Suriye'yi fethi ve Halep'i işgali sırasında Fırat'ı geçebilmek için Birecik'i tahrip etmişler (Grousset 1936: 581), yerleştikleri **Birecik Kalesi**'nin halkını öldürmüşlerdir (Abû'l Farac 1987: 573-574).

Birecik'in Memluklu dönemi öncesine ait şehir dokusu hakkında yeterli bilgi yoktur. Bu dönemlere ait özgün durumunu koruyan hiç bir yapı da günümüze gelememiştir.

Birecik, Memluklularla Moğollar arasındaki mücadelede, 1260 yıllarında Memluklu sultanı Baybars'ın egemenliği altına girer. Bölgenin Memluklu tarihi, dönemin siyasal ve askeri politikaları doğrultusunda oldukça hareketlidir. Coğrafi konumu ve Kuzey Suriye bölgesinde bir geçiş noktası konumunda bulunması, bölgede sürekli egemenlik mücadelesi veren Memluklular, Moğollar ve Akkoyunlu, Karakoyunlu, Dulcardırlı gibi beylikler için önemini daha da arttırmıştır. 1260 yılında Moğolları Halep'ten çıkararak bölgeyi ele geçiren Memluklu Akkuş el-Barlı, 1261'de şehri Aydın el-Bundukdar'ın almasıyla Birecik'e kaçar ve 18 Ekim 1262'de Sultan Baybars'a sığınır. Baybars, Birecik'teki tüm haklarını el-Barlı'ye devreder. Memluklular için Fırat'ın sol yatağındaki Birecik, Moğolların egemenliğindeki topraklara geçişi sağlayan bir köprü ve Kuzey Suriye'yi koruyan bir kale konumundaydı (Holt 1982: 92-95). Baybars, sultanlığının başlarında Fırat kıyılarında ileri savunma hattı oluşturmuş, Birecik ve *Rahbe*'deki garnizonlarıyla geçiş noktalarını ve *Kahire* ile kurulmuş olan kurye yolunu kontrol altına almıştır (Irwin

1986: 46). Birecik, El-Barlı'nın ortadan kaldırılmasıyla yeniden Baybars'ın topraklarına katılmış; ancak 1265'de Moğollar tarafından yeniden işgal edilmiştir (Holt 1989: 92-95). 1265'de Kalavun, Birecik'e saldıran Moğollar karşısında Baybars'ın güvendiği iki isimden biridir. Ayrıca, kızı da Baybars'ın oğlu ve varisi ile evlenmiştir (Irwin 1986: 64).

1269'da Baybars Moğolları yenilgiye uğratmış, ordusuyla harekete geçerek, vefat eden Moğol hakanı Hulâgu'nun yerine geçen oğlu Abaka Han'ın Haçlı askerleriyle desteklenmiş kuvvetlerini *Harran* ve Birecik'te bozguna uğratmıştır (Cahen 1979: 279). 1272 yılında Baybars, Birecik'te Moğollara karşı gösterdiği başarıdan dolayı Kalavun'u ödüllendirir (Levanoni 1995: 20). Kaynaklar, Baybars tarafından Kalavun'a tahsis edilen 5.000 dinarlık bir ödenekten söz ederler. Bu ödeneğin 3.000 dinarı nakit, 2.000 dinarı çeşitli eşyalar, at ve giysidir (Levanoni 1995: 57). Kasabanın kuzeyinde ve hakim bir noktada bulunan **kalesinin** Melik ez-Zahir Baybars tarafından yaptırıldığı belirtilir (Anonim 1904: 413). Ancak, şimdiye kadarki belirlemelerimizde, Memluklu sultanı Baybars'ın adını taşıyan bir kale kitabesine rastlanmamıştır. Ayrıca, daha önce de belirttiğimiz gibi, kalenin yapımının Seleukoslar dönemine kadar geri gittiği sanılır (s. 17).

1273'de Moğollar yeniden Birecik'e saldırmışlardır (Cahen 1979: 279). Ancak, bu saldırının başarıyla sonuçlanmadığı anlaşılır. Çünkü 1275 Aralık'ında Abaka Han'ın buyruğuyla harekete geçen 30.000 kişilik Moğol ve Selçuklu ordusu, Memluklu Devleti'ne bağlı Birecik'i kuşatmışlar, ama bu kuşatmada da şehri ele geçirememişlerdir (Sevim-Merçil 1995: 482). 1282 yılında **Birecik Kalesi'nin**, Haydar isimli bir beyin yönetiminde olduğu bilinmektedir (Abû'l Farac 1987: 596-608).

1371 öncesinde Birecik'te Muhammed b. Kalavun'un oğlu ve şehzade Anuk'un hizmetkârı Aydamur el-Anuki naiplik yapmaktadır (Mayer 1933: 85). Yerleşimin en önemli yapılarından biri olan ve kısa bir süre öncesine kadar Fırat kenarında bulunduğu eski fotoğraflardan (Resim 8) anlaşılan **Ulu Cami**, kuzey kapısındaki günümüzde mevcut olmayan kitabesine göre 766/ 1364-65 tarihlidir. Kitabede ne yazık ki bani adı okunamamakta, yalnızca "adil ve yüce melik" ibaresi dikkati çekmektedir (Resim 9). Tarih verisi, Memluklu sultanı Melik Eşref Şaban'ın emriyle yapılmış olduğunu düşündürür (Oppenheim 1913: 106). Ancak bir başka araştırmacı, bölgedeki iki yapıyla plan tipi açısından yaptığı karşılaştırmaya dayanarak 12. yüzyıla ait olabileceğini öne sürer (Kürkçüoğlu 1992: 70). Ancak Birecik'te, Artuklu dönemine ait hiç

bir yapının varlığını ve yapım etkinliğinde bulunup bulunmadıklarını bilemiyoruz. Birecik'in en büyük boyutlu yapılarından biri olan Ulu Cami, yerleşimin merkezinde, ticaret dokusu içinde yer alır (Resim 12-13). Bu dönemde Birecik'in en önemli yapılarından birinin de, ticaret dokusu içinde, Attar Pazarı'nda yer alan **Çarşı Camii** olduğu anlaşılır. Kuzeybatısındaki minaresinin kapısı üzerindeki kitabesi 771/1370 yılında Ömer oğlu Muhammed tarafından yaptırıldığını belirtir (Resim 29). Kuzey cephesindeki kapısı üzerindeki kitabeden 1168/1754-55 tarihinde Hacı Seyyid oğlu İsmail tarafından onartıldığı anlaşılan caminin avlu kapısı üzerindeki kitabeden, 1332-33/1914-15 yılında çarşı ve pazar yangını sırasında yandığı, dönemin Belediye Başkanı Nuri Efendi Mirkelâm tarafından yenilediği belirlenir (Resim 31-32). Minare kitabesinin, caminin ilk yapımına da ışık tuttuğu kanısındayız. Bu kitabeye dayanarak, yapının en geç Memluklular zamanında, belki de Ulu Cami gibi sultan Melik Eşref Şaban'ın emriyle naib Aydamur el-Anuki tarafından yaptırıldığı düşünülebilir. Yapının ticaret dokusu içindeki konumu da 14. yüzyıl eseri olabileceği izlenimini vermektedir.

1378'te atabek olan Barkuk, Memluklu sultanlığı için önemli bir tehlike olan Dulkadirli beyi Halil Bey'in üzerine gitmeye karar verir. Bunun üzerine Birecik naibi, Hacıp

Çöğen kumandasındaki Memluklu ordusuna katılmıştır (Tekindağ 1971: 85).

Birecik, 15. yüzyılın başlarında *Urfa* şehri ile birlikte Döğer beyi Dimaşk Hoca'nın egemenliği altındadır. Döğer beyinin 29 Mart 1404'te öldürülmesinden sonra Urfa ve çevresine egemen olan Akkoyunlu beyi Karayülük Osman Bey tarafından Birecik'in yönetimi Yağmur veya Çeküm Bey'e verilmiştir (Honigmann 1949: 55; Turan 1973: 198).

1419 yılında Karakoyunlu beyi Kara Yusuf, Birecik ve çevresini ordularına yağmalattıktan sonra ülkesine geri döner (Sümer 1967: 100). Kent daha sonra uzun süre Memluklu yönetiminde kalmış ve Kayıtbay tarafından Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a karşı savunulmuştur. Ayrıca, Sultan Kayıtbay 1482-83'te Fırat boyundaki kaleleri teftişe çıktığında, *Birecik'teki kaleyi tamir ettirmiştir* (Bostan 1992: 187-188). **Birecik Kalesi**'nde, Memluklu dönemine ait *altı Arapça kitabe* bulunduğu belirtilir. Bunlardan 1277-79 tarihli olanları Memluklu sultanı Bereket Han, 1482-83 tarihiler ise Sultan Kayıtbay zamanına aittir (Streck-Parry 1960: 1234). Kalede, batıdaki iki büyük burçta yer alan günümüzde mevcut olmayan kitabelerin bir çift hayvan figürünün ortasına yerleştirildiği öne sürülür (Creswell 1926: 148). Sözü edilen kitabeler ne yazık ki günümüzde kalenin eteğinde ve "Beledi-

ye Hanı" denilen yeni bir yapının önünde taşlar arasında parçalanmış ve bakımsız durmaktadırlar. Çok tahrip görmüş ve halen de görmekte olan bu kitabelerin hiç birinde bani adı geçmez, ancak birinde tarihin yalnız son rakamı (8..) okunabilmektedir. Bir kitabede geçen 'yüce efendimiz" ifadesi ise, belki de Memluklu sultanı Kayıtbay'ın ünvanı olarak görülebilir. Nitekim, başta **Urfa Kapı** olmak üzere Birecik'teki tüm yapılarında, bu kalıbı "el-melik el-eşref ebu'n-nasr Kayıtbay" ibaresi izler.

Şehir surlarının dört kapısından günümüzde mevcut olmayan kuzeydeki **Bağlar Kapısı**, kuzeydoğudaki **Meçan Kapısı** dışındaki iki kapısından (Urfa Kapısı ve mevcut olmayan **Meydan Kapısı**) doğu ve batıya açılan ticaret yolları başlar. Meçan Kapı kuzeydoğuda, Bağlar Kapısı kuzeydeki bağ ve bahçelere açılır. Urfa Kapısı ve Meydan Kapısı ise, ilçe yollarının şehirlerarası yollara açıldığı önemli kavşak noktalarındadır. Anadolu'nun Suriye, İran ve doğu ülkeleriyle ticari ve askeri ilişkilerini sağlayan yollar üzerinde yer alan Birecik'in kuzey, güney ve batı doğrultusunda uzanan ana yolları şehirler arası ulaşım ağıyla birleşir. Urfa Kapı, Meçan Kapı, Meydan Kapısı ile İç Kale'yi birleştiren yolların ilçe merkezine gidildikçe geniş ticaret alanlarına ve çarşılarına açıldığı görülür. Bugün olduğu gibi o dönemlerde de, yollar boyunca karşılıklı sıralanmış dükkânların bulunduğunu

söylersek, bu yolların ticari önemini ortaya koymuş oluruz. Bizans döneminde kullanıldığını düşündüğümüz, Memluklu ve Osmanlı dönemlerinde de bazı eklemelerin yapıldığı, zaman zaman sönmüşleşip canlandığı merkezde yer alan çarşı kesimi, bugünkü Attar Pazarı ve Merkez mahallelerinde, görünüş açısından da olsa erken dokunun korunduğunu gösterir. Bugünkü yol ağından hareketle, Memluklu ve Osmanlı dönemlerinde ilçenin yollarının düzensiz, daralıp kıvrılarak ilerleyen bir dokuya sahip olduğu söylenebilir. Yine bugünkü sokak dokusuna bakılarak, Memluklu döneminde olmasa bile, Osmanlı döneminde şehir merkezinin güneyinde ve doğusunda çıkmaz sokakların bulunduğu öne sürülebilir. Meydan mahallesinde Faraş, Çelebi, Tekir Ağa, Şih Tahir, Hacı Meçani ve Hacı Şerif; Kurtuluş mahallesinde Sünnetçiler, Kelde ve Kesik; Sancak mahallesinde Çulcular, Asaf Bey ve Tefvik Hoca; Saha mahallesinde Tütüncüler ve Kureş; Hoca Şeref mahallesinde Demirci Kadir çıkmazları eski dokularını sürdüren en önemli çıkmazlardır. Nitekim, bunların bir bölümünün başlangıcında kabaltılar karşımıza çıkar. Kale kapılarından birinin adının Meydan Kapısı olmasından hareketle, şehirde en azından bir meydanın bulunduğunu söyleyebiliriz. Memluklu döneminde şehrin hangi mahallelerden oluştuğu ve isimleri hakkında elimizde bilgi yoktur. Fakat

şehrin o dönemde kuzey-güney ve doğu-batı doğrultusunda iki aks boyunca dört bölüme ayrıldığı, o dönemde surların içinde kalan bölümün dar mahallelerden oluştuğu öne sürülebilir.

Yerleşimin doğusundaki surların ana kapısı olan **Urfa Kapısı**, boydan boya dolaşan şerit halindeki kitabesine göre, 14 Ramazan 888/16 Ekim 1483'te Memluklu sultanı Melik el-Eşref Kayıtbay tarafından yaptırılmıştır; kapı kemeri üzerindeki kitabesine göre ise bu yapıyı yöneten kişi (mütevellisi), saltanat makamının vekili Yunus eş-Şerefi'dir. Kapının kuzeyine bitişik **Kule Mescidi**'nin de yakın tarihlerde yapılmış olduğu düşünülebilir. Öte yandan, güneydeki surların ana kapısı konumundaki **Meçan Kapı** da, içteki şeritte yer alan kitabesine göre 889 yılının son on gününde/21-30 Aralık 1484'de Memluklu sultanı Kayıtbay'ın emriyle Yunus eş-Şerefi'nin yönetimi altında yapılmıştır. Yerleşimin merkezinde, günümüzde mevcut olmayan Meydan Kapısı'nın bitiştiği alanındaki **Ala Burç**, kitabesine göre Memluklu sultanı Melik el-Eşref Kayıtbay tarafından yaptırılmıştır. İç mekânının güney duvarında, bir mazgal pencereden de yararlanılarak yapılan mihraptan anlaşıldığı kadarıyla, daha sonraki bir tarihte mescide dönüştürülmüştür. Ancak, bu değişimin ne zaman olduğu bilinmediği gibi, bu veri muhtemelen Urfa Kapı bitiştiği alanındaki mescidin de yapımından daha sonraki bir dönemde mescide çevrilmiş olduğunu düşün-

dürür. Şehrin dördüncü kapısı olan ve kuzeydeki surların ortasında yer aldığı anlaşılan **Bağlar Kapısı** günümüzde mevcut değildir. Bu kesimdeki surlarda da hiç bir kitabe verisiyle karşılaşılmamıştır. Ancak yine de, söz konusu kapının yerleşimin en eski iskân bölgesine açılması dik-kate alınarak bu kapının 15. yüzyıldan çok daha erken bir dönemde, belki de Bizanslılar zamanında yapıldığı düşünülebilir. Nitekim, günümüzde mevcut olmayan ve belki de 4. yüzyılın ilk yarısına tarihlenebilecek **Meryem Ana Kilisesi**, bu kapının iç kısmında yer almaktaydı. Bu kapı, Memluklu döneminde diğer kapılarda olduğu gibi yine sultan Kayıtbay'ın emriyle onarılmış olabilir. Kaynaklardan edinilen bilgilere göre 15. yüzyılın 2. yarısında, Kayıtbay döneminde Latakiya'dan Birecik'e kadar uzanan bölgede en yaygın dil Türkçe idi (Cohen-Baer 1984: 11), ancak tüm kitabelerinin geleneğe uygun olarak Arapça olması dik-kati çeker.

15. yüzyılda, başlangıçta Osmanlılardan himaye gören Dulkadirli beyi Alâüddevle Bozkurt Bey, 29 Mart-27 Nisan 1484'te *Kalatiü'r-Rum*, *Birecik* ve *Antep* naipleri ile *Halep* Hacıbü'l-huccab'ı başta olmak üzere birçok Çerkes beyini esir etmiştir (Te-kindağ 1967: 348-349).

c) ORTAÇAĞ SONRASINDA BİRECİK ve ÇEVRESİ:

Araş. Gör. Muhammet GÖRÜR*

Bölge 1514 tarihinden itibaren Osmanlı yönetimine girmiştir. Bu tarihte Safavi hükümdarı Şah İsmail'i Çaldıran Ovası'nda yenen Yavuz Sultan Selim bölgenin büyük bir bölümünü ele geçirmiş, bu arada Urfa şehri ile birlikte Birecik de 1517 yılında Osmanlı topraklarına katılmıştır (Şahin 1988: 90-91). Bu dönemde (1512-20) *Birecik Kalesi*'nin, Yavuz Sultan Selim'in emriyle Ömer Kalfa adlı bir usta tarafından onarıldığı belirtilir (Tanrıverdi 1997: 12). Birecik, 932/1526'da Vilayet-i Arab'a bağlı bir livadır (Göyünç 1991: 41-42). 8 Haziran 1527'de yaşanan Kalender bozgununda ölen Osmanlı emirleri arasında Birecik Beyi Mustafa'nın da bulunduğu bilinmektedir (Danışmend 1945: 124).

Birecik'te bu döneme ait bir yapıyla karşılaşmaktayız. Fırat nehri'nin batı sahilinde, asıl yerleşimin karşı kıyısında, Karşıyaka mahallesindeki Mezarlık Meydanı'nda yer alan *Deh Kubbesi*nin doğu cephesindeki penceresinin üzerindeki kitabede 935/ 1529 tarihi ve Emir Muhammed el-Hac Hüseyin'in adı okunmaktadır. Söz konusu kitabe,

Birecik'in Osmanlı dönemine ait saptayabildiğimiz en erken tarihli kitabesidir. Birecik'in en özenli türbesi olan bu yapının Mezarlık alanı içinde yer alması ve kitabesinde bir emirin, belki de aynı zamanda "el-Hac" ünvanına dayanarak ticaretle de uğraşan bir kişinin adının geçmesi, bu dönemde Birecik'in pek de önemsiz bir yerleşim olmadığının somut bir göstergesidir kanısındayız. Nitekim, Mezarlık'ın batısından geçen yolun, çok daha önceleri bir "kervansaray" inşa edilecek kadar önemli bir ticaret yolu olduğu da anlaşılır (Tanışık 1974: 136). Ne yazık ki, "Selçuklu dönemi"ne ait olduğu belirtilen söz konusu kervansaraydan günümüze bir "kuyu" dışında hiç bir kalıntı gelememiştir. Mezarlık alanında, kitabeleri bulunmadığından kesin tarihleri saptanamayan büyük ölçüde yenilenmiş iki türbe daha yer alır. Bu yapıların hazirelerindeki mezar taşlarına dayanılarak *Seyyid Ali Baba Türbesi*'nin 1828 öncesine, *Şeyh Cemaleddin Türbesi*'nin ise 1890 öncesine ait olabileceği düşünülebilir. Son iki yapının varlığı, mezarlık alanının 19. yüzyıl sonlarına kadar sürekli kullanım gördüğünü gösterir.

1534 yılında Tebriz'e yönelen Osmanlı ordusu Birecik yakınında Fırat'ı geçerek 14 Mayıs'ta Diyarbakır'a ulaştı, asker toplamak için orada altı hafta kaldı (Hammer-Purgstall 1984: 1404). 1535 yılında Safaviler tarafından zaptedilmişse de, Ka-

* Gazi Üniversitesi Mesleki Yaygın Eğitim Fakültesi. Bu bölümün biçimlenmesindeki katkıları dolaşısıyla Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü son sınıf öğrencilerinden Ayşe Aldemir'e teşekkür ederiz.

nuni Sultan Süleyman tarafından geri alınan Birecik'in bu dönemdeki nüfusunun 4.500 civarında olduğu belirtilmektedir (Şahin 1988: 91). Solak-zâde Tarihi'nde, Kanuni Sultan Süleyman'ın Birecik-Gaziantep-Adana-Konya üzerinden Zilhicce ayının 1. gününde (1549) İstanbul'a döndüğü, ayrıca 1554 yılında Halep'ten ilerleyerek Birecik'te Fırat nehri üzerine bağlanan köprüden geçtiği belirtilir (Solakzâde 1989: 219, 236). Bölge 16. yüzyıl sonlarında Celali Karayazıcı Abdülhalim'in eline geçmiş ve büyük ölçüde zarar görmüştür (Honigmann 1949: 55).

16. yüzyıl başlarında Birecik'te *Meydan*, *Vâdi Cenk*, *Merkez* ve *Bab-ı Ruha* (Urfa Kapı) adlarını taşıyan dört mahalle bulunduğundan söz edilir (Bostan 1992: 188). Bu mahallelerden ikisi (Meydan ve Merkez) günümüzde de aynı adla mevcuttur. Buna karşılık, Vadi Cenk mahallesi bugünkü Hoca Şerif ya da Saha mahallesinin bulunduğu yer; Bab-ı Ruha mahallesi de bugünkü Kurşuncular-Urfa Kapı yakınında olmalıdır kanısındayız. Muhtemelen söz konusu mahalleler Memluklu döneminde de mevcuttu. Şehir çarşısı ve pazarları, diğer ticaret yapıları ve ticaretin yoğun olarak yapıldığı bölgeler bugünkü Attar Pazarı, Merkez mahallesi, Hoca Şerif mahallesi ve Meydan mahallesinin bulunduğu kesimlerde kurulmuştur. Kurtuluş

mahallesinde *Çifte Han*; Hoca Şerif mahallesinde *Eski Arasa*, *Yeni Arasa* (Buğday Pazarı), *Belediye Hanı*, *Davut Emmi Hanı*, *Attar Pazarı* ve *Demirciler Pazarı*; Kurtuluş mahallesinde *Uzun Çarşı* ve *Urfa Kapı Çarşısı*; Merkez mahallesinde *İskele Çarşısı* ve *Tersane* bulunmaktaydı. Bu yapılardan günümüzde Eski Arasa, Yeni Arasa, Belediye Hanı ve Davut Emmi Hanı kısmen ayakta. Çifte Han kısa bir süre önce yıkılmıştır. Bugün de söz konusu mahalleler ilçenin çarşı ve ticaret merkezinin bulunduğu yerlerdir. 1563'te Cesare Federici adlı bir Venedikli tacir, Birecik'in bir ticaret şehri olduğunu yazar. 1574'te Birecik'i ziyaret eden John Newberry ve 1583'te kente gelen Rahip Fitch Birecik'te keten, kumaş, balmumu, mısır ve ince deri ambarlarının bulunduğunu belirtirler. Birecik'in Basra Körfezi'ne açılan Fırat ırmağı üzerindeki konumu göz önüne alındığında, bölgenin ihracat kapısı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz (Sevinç 1992: 179-180).

Birecik'in 1536'da 2800 olan nüfusu 1570'de 3850'ye ulaşmıştır. Fırat nehri üzerinde kuzeye doğru ulaşımın son durağı olması nedeniyle ticari bir iskeleye sahip olan Birecik'in bu dönemde ekonomik yönden de geliştiği anlaşılır. Fırat nehri boyunca Birecik'ten *Bağdat*'a nehir yoluyla askeri nakliyat yanında sivil ulaşım da yapılmaktaydı (Bostan 1992: 188).

Birecik tersanesinin kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, 16. yüzyılın ilk yarısında faaliyette olduğu anlaşılır (Bostan 1988: 128). 1565 tarihli Mühimme belgesine göre de Birecik'te bir tersane mevcuttu. Bu tarihte üçyüz kadar gemi Birecik'te bulunmaktadır. Birecik'te inşa edilen gemilerin malzemesi *Azaz* ve *Kilis* sancaklarından getiriliyordu. İnşa edilecek gemi sayısı 500'dü (Orhonlu-Işıksal 1963: 79-80). Kâtip Çelebi, 1567 yılında Birecik'te 550 parça gemi inşa edebilecek personelin mevcut olduğunu yazmaktadır (Sevinç 1992: 206). 1571-72'de Birecik'te 250 askerî ve 150 zahire gemisinin inşası için hüküm çıkarılmıştı (Orhonlu-Işıksal 1963: 83).

Gemi yapım faaliyetlerinin gerçekleştirildiği tersanenin yanı sıra, Birecik oldukça önemli bir nakliyat ve ticaret merkezi olmuştur. Tacirler mallarını *Halep*'ten Birecik'e kervanlarla göndermekte, oradan gemilerle *Bağdat*'a sevk etmekteydiler. Birecik beyi bu mallardan gümrük resmi almaktaydı. Aynı zamanda, Fırat nehri kanalıyla gönderilen zahire nakliyatının da başlangıç noktasıydı. Birecik'ten asker nakliyatının yapıldığı da bilinmektedir (Orhonlu-Işıksal 1963: 90-91). Birecik iskelesinin yıllık geliri 180.000-200.000 akçe arasında değişmekte idi. Birecik'e gelen tacirler, getirdikleri malların

türlerine göre gruplara ayrılıyorlardı. Kentte 16. yüzyılda keten, kumaş, balmumu, mısır ve deri ambarları bulunmaktaydı. Yine bu dönemde Halep'ten Bağdat'a gitmek isteyenler ya çöl yolunu tercih ediyorlar veya Birecik'e kadar kervanla gelerek Birecik üzerinden nehir yoluyla Bağdat'a ulaşıyorlardı. Fırat üzerindeki bu yolculuk 15-55 gün arasında değişmekteydi (Göyünç 1975: 88-89).

Birecik'in 16. yüzyılın ikinci yarısına ait en önemli yapılarından biri, yerleşimin doğusundaki Urfa Kapı'nın batısında, dış kale surları içinde kendi adıyla anılan sokakta yer alan, camî ve hamamdan oluşan bir yapı topluluğu olan **Mahmut Paşa Külliyesi**'dir. Caminin kapısı üzerindeki kitabesinde 981/1573-74 yılında Mahmud Paşa tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Yapının birkaç kez onarım geçirdiği kitabelerinden anlaşılır. Camiye güneyden bitişik **Hamamın**, camiden kısa bir süre önce inşa edilmiş olduğu, camî ile ilişkisi dikkate alınarak düşünülebilir. Urfa Kapı'nın açıldığı sokakta yer alması nedeniyle tacirlerin ve diğer gelenlerin ibadet ve temizlenme gereksinimlerine cevap vermiş olmasının yanı sıra, şehir dokusunun bu kesimdeki gelişimine de hiç kuşkusuz katkıda bulunmuştur. Aynı tarihlerde yapılmış çok daha küçük boyutlu bir diğer yapı, yerleşimin Meydanı'nda, günümüzde mevcut olma-

yan *Meydan Kapısı*'nin içinde güneyde yer alan **Tekke Camii**'dir. Kitabesinde "*Süleyman Han Camii*" olarak belirtilen yapı 981/1573-74 yılında inşa edilmiştir. Kitabede caminin "*Sultan Süleyman Han*" tarafından yaptırıldığı belirtilmekle birlikte, bu dönemde Osmanlı tahtında Kanuni Sultan Süleyman'ın değil, oğlu II. Selim'in (1566-74) bulunduğu bilinmektedir. Bu nedenle, yapının II. Selim'in emriyle inşa edildiğini düşünmek daha doğru olacaktır. Yapının "*Bahriye Tekkesi*" olarak da adlandırıldığı belirtilir (Oppenheim 1913: 106). Yapının iç mekânında, doğu duvarda 1269/1852-53 tarihi okunur. Yerleşimin doğu kesiminde, bugün kısmen mevcut olan Bağlar Surları'nın içinde, batıda **Şeyh Saadeddin Camii** yer almaktadır. İnşa kitabesi bulunmayan yapının, Mahmut Paşa Camii ile benzerliği ve konumu dikkate alınarak 16. yüzyıl içinde yapıldığı düşünülebilir.

Osmanlı ordusu, İran seferi sırasında 1047 Muharrem'ini /1637 Mayıs-Haziranı'nı Sivas'ta geçirmiş, sonra Ayıntab üzerine hareket edilmiştir (1 Safer 1047/25 Haziran 1637). Sadrazam ordudan önce süratle Birecik'e giderek iki büyük topu incelemiş ve bunların orada dövülmesi için cebecibaşıya 18.000 altın verilmiştir (Hammer-Purgstall 1984: 228). 1638'de Sultan Murad, vezir-i azam Bayram Paşa aracılığıyla

la *Bağdat* kuşatmasında kullanılmak üzere Birecik'te ikisi elli, üçü kırk librelilik, yani 18 ve 20 okkalık gülle atan beş top döktürmüştü (Uzunçarşılı 1975: 203).

1646 yılında Birecik'i ziyaret eden Evliya Çelebi, 150 akçelik bir kaza merkezi olan Birecik'te müftü, nakibü'l-eşraf, şehremini, gümrük ve iskele emini bulunduğunu; iskele emininin, nehir ulaşımının sağlandığı kelek ve mavna gemilerinin yönetimine baktığını belirtir. **Birecik Kalesi**'nin, büyük Fırat nehrinin kuzeydoğusunda, eğimli bir yalçın kaya üzerinde taştan yapılmış altıgen biçimli bir yapı olduğundan, birbirine bakan burç ve kulelerinin çok sağlam olduğundan, hendeği bulunmadığından, iç kaleye bakan sağlam bir demir kapısı olduğundan, yapılış zamanının belli olmadığından ve savunması için büyüklü-küçüklü yetmiş top olduğundan söz eder. Kayalar üzerine kurulmuş evlerin Fırat'a bakan iki katlı yapılar olduğunu; kalede, *Selim Han Camii* başta olmak üzere *11 cami-mescit, tekke, sıbyan mektebi, çarşı, pazar, iskele yanında han ve hamamın* bulunduğunu; *Alay beyi, Emin, Kadı ve Hacı Kapıcı saraylarının*, kaleden kayalar içerisine *su yollarının* olduğunu, *Halep* ve *Bağdat* gibi iki önemli ticaret merkezinin iskelesi konumunda bulunduğundan *dükkânlarında* değerli eşyalar sa-

tıldığı, cebehanesi ve buğday ambarları olduğunu, çok verimli olan ovasına “*Vadi ez-Zeytûn*” denildiğini yazar (Evliya Çelebi 1314/1896: 145-146).

Sancağın tımar gelirlerinin büyük bir bölümü padişah ve sancakbeyi has'larına ayrılmıştı. Ayrıca, Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Mustafa için de on köyün geliri has olarak verilmişti. Sancak, 1568-74 yılları arasında *Halep* eyaletine, 1609'da *Rakka* Beylerbeyliği'ne bağlanmıştı. 17. yüzyıl başlarında müstakil olan sancak, 1653'te yeniden *Rakka*'ya bağlandı. Bu durumunu 19. yüzyılın ilk yarısına dek koruyan *Birecik*, 1273/1856-57 tarihli *Sal-nâme*'ye göre, *Halep* eyaletinin *Rakka* sancağının kaymakamlığı olmuş, sonraları *Halep* eyaletinin *Urfa* sancağının kaza merkezi haline gelmiştir (Bostan 1992: 188).

1697 yılında 1.500 kadar insan, *Murad Suyu*'nun iki yanını zaptetmiş olan *Rakka* valisi *Ahmed Paşa*'ya rağmen *Rakka*'dan, “böyle ıssız yerde oturulmaz” diyerek yaya geçidinden geçerek kaçmışlardı. *Çukurova*'da *Isneyn Ovası*'na gelenler oradan *Anadolu*'ya yayılınca, bu sorunu çözümlemek için *Yusuf Paşa*, *Antep* ile *Birecik* arasında 25.000 atlı ve 40 bayraklı yayadan oluşan askerleriyle kaçakların üzerine yürüyerek, iskândan kaçanlara yerlerine dönerlerse bir şey yapılmayacağı, aksi halde kılıçtan geçirilecekleri yo-

lunda ferman geldiğini bildirdi (Orhonlu 1987: 91). Böylece *Rakka*, *Hama*, *Humus*, *Urfa* taraflarına yerleştirilen oymaklara engel olmak için tahir ve takviye edilen derbendlerden biri de, *Urfa* ile *Birecik* arasındaki *Çâr-melik derbendi* oldu (Orhonlu 1987: 93) ve derbendçi olarak konargöçer insanlar yerleştirildi (Orhonlu 1990: 105).

Birecik'teki tersanede inşa edilen gemilerin mimar, neccar ihtiyaçları ile gemileri kullanacak reisler hemen tümüyle *İstanbul*'dan gönderilmekteydi. 1699'da *Birecik*'te inşa edilmekte olan filonun kaptanları, leventler, marangozlar, amele ve diğer teknisyenler *İstanbul*'dan *İskenderun*'a gemi ile gönderilmişlerdi (Orhonlu-İşksal 1963: 83). Osmanlılar 16. yüzyılın ikinci yarısında *Basra* ve çevresini korumak için *Birecik*'te küçük bir tersane kurdukları ve bazı gemiler yaptırdıkları gibi, sonraları 18. yüzyılın ortalarına doğru yine burada *Fırat* nehri için küçük bir filo meydana getirmişlerdi. *Dergâh-ı ualla kapıcıbaşılarında*, *Birecik Tersanesi*'nde gemi yapımını denetlemeye memur edilen bir kimseye gönderilen 9 Aralık 1733 tarihli bir emirde, her biri 24 m. uzunluğunda olmak üzere 300 geminin *Birecik Tersanesi*'nde tezgâha konulması istenmektedir (Sevinç 1992: 206). 1147/1734 tarihli bir belgeye göre ise, *Birecik tersanelerinde* altmış nehir

gemisi yaptırılmak istenmişti; bunlardan yirmisi firkateyn, kırkı daha küçük gemiler olacaktı (Uzunçarşılı 1948: 404-405).

Birecik'i ziyaret eden ilk yabancı seyyah Niebuhr'dur. 1766 yılında, *Diyarbakır-Halep* yolculuğu sırasında Birecik'e uğrayan Niebuhr, o dönemde *Bir* veya *Birecik* olarak adlandırıldığını belirttiği yerleşimin yüksek bir tepe üzerinde kuzeydoğuda yer alan harap durumdaki kalesinden, kireç taşından yapılmış anıtlarından ve evlerinden, yaklaşık 500 haneli bir kent olduğundan, Suriye'ye geçişin sağlandığı en önemli güzergâh konumunda bulunduğundan, Urfa paşasının mütesellimi olan bir Yeniçeri ağasının burada yaşadığından söz eder (Niebuhr 1968: 412-413).

19. yüzyılda yerleşimin ticari hayatını etkileyen önemli bir olay *buharlı gemi taşımacılığının* gerçekleştirilmesidir. Bu bağlamda 1830 Haziranı'ndan 1831 Haziranı'na kadar Chesney, Fırat nehri yolu ile Basra Körfezi'nde incelemeler yapmış ve Fırat nehrinin buharlı gemiler için kullanılabileceğini saptamıştır. 1834 yılında *İskenderun* limanından iki gemi yola çıkarılmış, deve sırtında taşınan gemi parçaları Birecik'te monte edilmiştir. Nitekim, 1840 yılında buharlı iki gemi ticari amaçlarla işletilmiş, bunun üzerine 1861 yılında İngilizler Fırat ve Dicle buharlı gemi

nakliyat şirketini kurmuşlardır (Chesney 1850: 83).

1839 yılında Mısır hidivi olan Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne başkaldırması sırasında, Suriye valisi oğlu İbrahim Paşa kumandasındaki Mısır ordusu ile yapılan savaşta Birecik ordu karargâhı olarak kullanılmıştır (Diriöz 1971: 1). Osmanlı ordusunun büyük kuvvetleri Birecik'ten Fırat'ı geçtikten sonra *Nizip*'te konakladılar. İbrahim Paşa karargâhını *Halep*'te kurdu. Mareşal von Moltke, Osmanlı ordusunun komutanı Hafız Paşa'ya Birecik üzerine çekilip kuşatmadan kurtulmasını tavsiye etti. Fakat Paşa, her ne sebeple olursa olsun geri çekilmeyi şeref-sizlik saydığı için yerinden kımıldamadı (Uzunçarşılı 1975: 140-141). Osmanlıların yenilgisiyle sonuçlanan bu savaş sırasında *Ulu Cami* yaralılarla dolmuş ve bir tür hastahane işlevi görmüştür. Birecik, 1841 yılındaki Londra Antlaşması ile Osmanlılara geri verilmiştir (Diriöz 1971: 1-2).

19. yüzyılda Birecik hakkındaki en önemli bilgileri seyahatnameler aracılığıyla edinebilmekteyiz. Yüzyılın ilk çeyreğinde Birecik'i ziyaret etmiş olan Buckingham, 400 hanesi, 3.000-4.000 nüfusu olduğunu, yerleşimde *5 cami, 1 hamam, küçük bir pazar* ile birkaç kahvenin bulunduğunu; Urfa sancağına bağlı olan Birecik'in Ağa tarafından yönetildiğini ve gümrüğünün olduğunu, dar so-

kakları ve beyaz taşın Türk evleri bulunduğunu yazar (Buckingham 1827: 33-35).

1837-39 yılları arasında birkaç kez Birecik'i ziyaret eden Mareşal von Moltke, beyaz kayalıkların yanında surları, kuleleri, cami ve bahçeleri ile Birecik'in görüldüğünü, hepsinin üstünde ise, güzel manzaralı eski ve acaip bir kale olan *Kale-i Beyda*'nın yükseldiğini, kalede yıllardan beri yıkılmış olduğu anlaşılan birçok kubbe bulunduğunu, kalenin muazzam tonozlardan üç, hatta dört katının üst üste inşasından meydana geldiğini yazar. *İç Kale*'nin güneybatı köşesindeki burcun içinde çok güzel, yüksek bir *kilisenin*, bir Türk evliyasının mezarı bitişiğindeki odalarla hâlâ tam olarak durduğunu, başka bir kubbeli yapıda dev gibi iki insan tasviri ve farsça bir kitabe gördüğünü, 60-80 ayak yüksekliğinde bir suru bulunan 100 ayak yüksekliğindeki bir kaya duvarıyla kuşatılmış kalenin zaptedilemeyeceğini öne sürer. *İç Kale*'nin güneybatı köşesindeki burcun üst katında, yıkıldığı için eyvan kuruluşundaki mekân yörede *Şeyh Müftah Türbesi* veya daha tanınan adıyla *Ebu Yusuf Sekkâki Türbesi* olarak bilinmektedir. Ebu Yusuf Sekkâki'nin, İmam Ebu Hanife'nin şagirdleri arasında bulunduğu vurgulanır (Kürkçüoğlu 1996:48). Seyyah, çok iyi tahkim edilmiş Birecik'in etrafını, burç-

ları da bulunan iyi bir surun çevirdiğini belirtir. Koyun derilerinden yapılmış sallardan kurulu küçük bir nehir filosunun odun, ot ve diğer ihtiyaç maddelerini getirmek için kullanıldığını anlatır. Birecik'in *Birth* veya *Bir* olarak adlandırıldığını söyleyen yazar, Fırat nehrinin burada dik kaya duvarları arasından çıktığını ve üzerinde gemilerin işlediğini, Halep, Antakya ve Antep ile olan büyük kara ulaşımının buradan yapıldığını yazar (Moltke 1911: 224-226; Moltke 1995: 196-197).

1883 tarihli eserinde Sachau, 6.000 haneli Birecik'in nüfusunun yaklaşık 30.000 olduğunu belirtir, ticari açıdan önemine değinir, *pazarında* hemen her tür ticari malın bulunduğundan, yolcuların yanı sıra köylüler, çiftçiler ve bedevilerin buradan çeşitli gereksinimlerini karşıladıklarından, her türlü yiyecek ve giyeceğin dışında deri işleri, yünlüler ve değişik türde çanak-çömleklerin, hatta palaska, kılıç kayışı ve urgan gibi gereçlerin bulunduğundan söz eder. Yerleşimin *tek hanı*, sayılan mallara göre çok küçük olduğundan, yolcuların şehrin üst kesimindeki mağaralarda konakladığını, dağdan akan küçük ırmaktan elde edilen nefis suyun iki kaynağından birinin şehir içinde olduğunu belirtir. Yerleşimin ortasındaki kayanın üzerinde yer alan *kalesinin* harap durumda olduğunu, *Halep* eyaletine

bağlı bir kaymakamı ve az sayıda zaptiyesi olduğunu, 20 dakika uzağında *küçük bir hamamın* bulunduğunu yazar (Sachau 1883: 179-180).

Diğer bir seyyah Ainsworth, 19. yüzyıl sonlarında Birecik halkının bir buharlı gemiyi karşılayışını ve heyecanını anlatır. Fırat'ın karşı yakasındaki yerleşimden, amfiteatr gibi yükselen *kalesi, kuleleri, surları, müslüman okulları, camii ve çarşısından* söz eder (Ainsworth 1888: 213).

1885'lerde 8614 kişinin yaşadığı 1162 haneli Birecik'te, *1 hükümet konağı, 1 eski kale, 12 cami, 12 mescit, 4 kilise, 6 hamam, 522 dükkân, 5 fırın, 1 sabunhane, 3 masure* bulunduğu belirtilir (Anonim 1885: 313). Beş yıl içinde 1411 haneye yükselen yerleşimdeki yapı sayısında azalma dikkati çekmektedir. Dükkân sayısı 462'ye, fırın ve hamam sayısı 4'e, cami ve mescit sayısı 17'ye, kilise sayısı 3'e düşmüştür. Aynı tarihte Birecik'te, 1885 tarihli Salnâme'de belirtilmeyen *4 han, 1 buğday arasası, 18 değirmen, 20 anbar, 1 rüşdiye mektebi, 8 sıbyan mektebi, 1 medrese, 7 tekke, 2 çeşme ve sebil, 1 manastırın* bulunduğu anlaşılır (Anonim 1890: 241-242).

1891 tarihli eserinde Cuinet, Urfa sancağına bağlı olduğunu belirttiği Birecik'in nüfusunun 23.363'ünün müslüman, 3058'inin hıristiyan, 45'inin musevi olduğunu öne sürer ve yerleşimde *7 cami, 566 dükkân* ve 2162 ev olduğunu belirtir (Cuinet

1891: 266-268). Buna karşılık, 1873 tarihli Halep Vilayeti Salnâmesi'ne göre Birecik'in nüfusunun 18.722'si müslüman, 888'i hıristiyan, 116'sı musevidir (Anonim 1984: 7388).

19. yüzyıl boyunca Birecik, kervan ticaretinin geçit noktası olarak transit nakliyatındaki önemini korumuştur. Ancak, Bağdat demiryolunun yerleşimin güneyinden geçmesinin yanı sıra, I. Dünya Savaşı ve sonrasında meydana gelen olaylar nedeniyle yavaş yavaş eski önemini yitirmiştir (Çadırcı 1991: 300-302). Yerleşimde bulunan iki caminin de onarım kitabeleri 19. yüzyıla aittir. Şeyh Saadetin Camii'ne yakın bir konumda, Saha mahallesi, Kayalar sokakta yer alan **Abd-i Kethüda (Cücük) Camii**'nin batı cephesindeki kitabesinde "Abdi Hüda" adıyla geçen yapı 1243/1827 yılında Seferzade Ali Baba tarafından yenilenmiştir. Mayalar sokakta, caminin karşısındaki evin balkonunda, hafriyat sırasında bulunduğu anlaşılan 1243/1885 tarihli bir kitabe mevcuttur. Bu kitabenin, adını bilemediğimiz bir yapıya ait olduğu anlaşılır.

İkinci yapımız olan ve Hoca Şerif mahallesinde, Mağara Camii sokakta bulunan **Eski Mağara Camii** daha sorunlu bir yapıdır. Kasabanın ilk yerleşim alanı olduğunu düşündüğümüz kesimindeki yapı günümüzde kullanılmamaktadır. Kuzey cephesindeki güç okunabilen kitabelerden batıdakinde 1226/1881 yılında

onarıldığı yazılıdır. Caminin yerinde eskiden bir *kilise* bulunduğu belirtilir (Kürkçüoğlu 1996: 40). Mağara içinde yer alan düzensiz planlı yapının ilk inşasının olasılıkla Bizans dönemine kadar geri gittiği, muhtemelen camiye çevrilisinin de 15. veya 16. yüzyılda olduğu düşünülebilir. Nitekim, kuzeyindeki 1964 yılında inşa edilmiş ve tümüyle eski yapıyı kapatmış olan **Yeni Mağara Camii**'nin önünde, kuzeydoğusunda yer alan ve Eski Mağara Camii'ne ait olduğu anlaşılan minaresi de 16. yüzyıl özellikleri yansıtır. 19. yüzyıla ait veya bu dönemde onarım geçirmiş bir diğer yapı, İç Kale'nin eteğinde, Kale-dibi mevkiinde, yerleşimin ticaret dokusunun başlangıcında yer alan **Hasan Baba Hamamı**'dır. Kuzey kapısındaki güçlkle okunabilen kitabesi 1269/1852-53 tarihini verir. Bu tarihin belki de onarıma işaret ettiği, hamamın kalenin eteğinde, ticaret dokusunun başlangıcında yer almasına dayanılarak öne sürülebilir. Sahha mahallesi, Mağara Camii sokakta, caminin batısında aynı döneme ait olduğunu düşündüğümüz **Küçük Hamam** yer alır. Surların dışında, Şeyh Safi caddesinde yer alan **Şeyh Safi Türbesi** kapısı üzerindeki kitabesine göre 1332/1914 yılında Birecik 2. Yedek Bölüğü üstteğmenlerinden Fehmi Efendi tarafından onartılmıştır. Bu yapı da, mimari özellikleri dikkate alınarak 16. yüzyıl sonrasına tarihlenebilir.

19. yüzyıl sonları-20. yüzyıl başlarına ait Salnâme'lerde Birecik ilçesine ait önemli bilgiler bulunmaktadır⁶. 1891 tarihli Salnâme'de, 2000 haneli Birecik'te 1 *Hükümet Konağı*, 1 *Eski Kale*, 17 *Cami ve Mescit*, 2 *Tekke*, 3 *Kilise*, 1 *Rüşdiye Mektebi*, 8 *Sıbyan Mektebi*, 1 *Medrese*, 480 *Dükkân*, 4 *Fırın*, 4 *Han*, 1 *Buğday Arasası*, 4 *Hamam*, 3 *Çeşme ve Sebil*, 18 *Değirmen*, 20 *Anbar*, 190 *Bahçe* ve 510 bağ bulunduğu yazılıdır (Anonim 1891: 169). 1892 tarihli Salnâme'de hane sayısı 2039'a, tekke sayısı 7'ye çıkmış, dükkân sayısı 472'ye düşmüştür (Anonim 1892: 259-260). 1901 tarihli Salnâme'de, cami ve mescit sayısı 18'e, tekke sayısı 8'e yükselmiş; buna karşılık dükkân sayısı 402'ye, Değirmen 17'ye düşmüştür. Asıl ilginç olan, 1891 ve 1904 tarihli Salnâmeler'de bulunmasına karşın, bu salnamede Rüşdiye Mektebi'nden söz edilmemesidir (Anonim 1901: 334). 1904 tarihli Salnâme'de yapılara 1 *Karakolhane*, 1 *Silahhane*, 1 *Tıraşhane* eklenmiş; *Camii-i Şerif* sayısı 19'a, *Han* 9'a ve *Değirmen* 20'ye, *Anbar* 20'ye, *Bahçe* 182'ye ve *Bağ* 511'e çıkmış; *Mekteb-i İptidai* ve *Hamam* sayısı bir azalarak 3'e, *Sıbyan Mektebi* iki azalarak 10'a, *Dükkân* onüç azalarak 469'a inmiştir (Anonim 1904:

⁶ 1891-1908 tarihli Halep ile 1927 tarihli Urfa Vilayeti Salnâmeleri türkçeye Araç Gör. Muhammed GÖRÜR tarafından çevrilmiştir.

412). Ayrıca, kasabanın Urfa caddesinde 4 km.lik şose yol yapılmış ve onarılmıştır (Anonim 1904: 413). 1905 tarihinde 1 *Salhane* ve 1 *Kirişhane* eklenmiştir (Anonim 1905: 430). 1906 yılında 1 *Kütüphane*'nin yapıldığı, dükkân sayısının 475'e, hane sayısının 2061'e çıktığı anlaşılmaktadır (Anonim 1906: 423).

19. yüzyıl sonları-20. yüzyıl başlarına ait Salnâme'lerde adı geçen yapılarla bugün Birecik'te mevcut olan veya yöre halkının yıkıldığını bildiği yapılar karşılaştırıldığında, çok sayıda yapının bir yüzyıldan kısa bir süre içinde ortadan kalktığı anlaşılır. Salnâme'lerde geçen 1 *Hükümet Konağı*, 10 *Sibyan Mektebi*, 4 *İptidai Mektebi*, 1 *Rüşdiye*, 1 *Medrese*, 1 *Kütüphane*, 1 *Karakol*, 1 *Silâhane*, 1 *Tıraşhane*, 3 *Kilise* ve 1 *Manastır* mevcut değildir. 19 cami ve mescitten günümüze 8 *Cami* ve 3 *Mescit* olmak üzere 11'i, 8 *Tekke*'den 2'si, 9 *Han*'dan 5'i, 20 *Değirmen*'den 2'si gelebilmiştir. Salnâmeler'de geçen 3 *Hamam*'ın yanı sıra 1 de yenilenmiş hamam (Mısırlı Hamamı) mevcuttur. Bugün Birecik'te mevcut 11 *Türbe*'den hiç biri belirtilmemiştir. Belki bu yapılar vakıf olarak tescil edilmedikleri veya Salnâmeler'den sonraya ait oldukları için sayılmamış olabilirler. Bir olasılık da, bu yapıların hiç değilse bir bölümünün bugün belirleyemediği-

miz tekkelerin parçası olabileceğidir. Ayrıca ilçede, Salnâmeler'de geçmeyen iki büyük mezarlık vardır. *Ter-sane*, *Köprü* ve *İskele*'nin 19. yüzyıl sonlarından çok daha önceleri ortadan kalktığı, söz edilmemelerine dayanılarak düşünülebilir. Ayrıca 17. yüzyıl sonlarına ait bir kaynakta, tepenin eteklerinde bulunan ve çok güzel bir kaynağı olan *Çeşme*'den söz edilir (Maundrell 1949: 85).

Yerleşimin muhtemelen en geç tarihli yapılarından biri, ticaret dokusu içinde, hanlar bölgesinde yer alan *Belediye Hanı*'dır. Doğu kapısı üzerindeki kitabede *Belediye Hanı* olarak belirtilen yapı, 1314/1896-97 yılında Hacı Zekeriya Efendi tarafından yaptırılmıştır. Her ne kadar yapı yöre halkı tarafından *Eski Arasa (Buğday Pazarı)* olarak tanınmaktaysa da, gerek kitabede geçen adı, gerekse 19. yüzyıl sonuna ait kitabeler bu adlandırmanın hatalı olduğunu düşündürür. Nitekim, 1891 tarihli Halep Vilayeti Salnâmesi'nde *Buğday Arasası*'ndan söz edilir (Anonim 1891: 169). Bu nedenle, yapının kitabesinde de belirtildiği gibi *Belediye Hanı* olarak adlandırılmasının daha doğru olacağı kanısındayız. 1891 tarihli Salnâme verisi değerlendirildiğinde, en geç söz konusu tarihte Birecik'te bir *Eski Arasa (Buğday Pazarı)*'nın bulunduğu anlaşılır. Aynı Salnâme'de, 1891 tarihinde yerleşimde *Eski Arasa* dışında dört han daha bulunduğu yazılıdır. Bu hanlardan

biri muhtemelen, Belediye Hanı'nın güneybatısındaki, yalnızca kapısının özgün olduğunu düşündüğümüz ve yörede *Davut Emmi Hanı* olarak tanınan yapı olabilir. Asıl ilginç olan, 1904 tarihli Salnâme'de han sayısının dokuza yükselmiş olmasıdır (Anonim 1904: 412). Belediye Hanı, bu tarihten yaklaşık yedi yıl önce tamamlanmıştır. Dolayısıyla, muhtemelen söz konusu dokuz handan biridir. Belediye Hanı'nın güneydoğusunda bulunan, büyük ölçüde harap olmuş, günümüzde depo olarak kullanılan ve yöre halkı tarafından *Sabunhane* olarak adlandırılan yapıya 1885-1908 yılları arasına ait hiç bir Salnâme'de rastlanamamıştır. Bu yapının, belki de bu tarihten sonra yapılmış olduğu düşünülebilir. Ayrıca, eski İskele'nin bulunduğu *İskele Çarşısı*, Bağlar Kapısı yakınında *Küçük Çarşı* yer alırdı. Küçük Çarşı'nın uzantısı konumundaki *Çarşıbaşı* atardan manifaturacıya kadar çeşitli dükkânları barındırır ve bir tür Uzun Çarşı konumundaydı (Tanrıverdi 1997: 19-20).

20. yüzyıl başlarında kaza içinde 233.000 dönüm ekili ve 82.161 dönüm ekilmemiş toprak bulunduğu öğrenilmektedir. Ekili topraklardan yıllık 18.000 kile buğday, 22.000 kile arpa, 5.000 kile zeytin, 600 kantar kendir ve 20 kantar fıstık elde edilirdi. Ayrıca, başta çekirdeksiz nar olmak üzere meyva çok boldu. Kasabada iplikten bez, kırmızı deri (sahti-

yan), sarı meşin ayakkabı ve çift aletleri üretildiği de anlaşılmaktadır (Anonim 1904: 412-413).

20. yüzyıl başlarında *Birecik*, *Ufa* ile birlikte 7 Mart 1919'da İngilizler, sekiz ay sonra da Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. 13 Haziran 1921'de işgalden kurtulan *Birecik*, 21 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması uyarınca Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırlarına katılmıştır (Honigman 1949: 56).

Ulu Cami'nin güneyinde yer alan *Şeyh Muhammed Zehravey Mescidi* yerleşimin en geç tarihli yapılarından biridir. Doğu cephesinde, kapısı üzerindeki kitabesine göre yapının Endülüs'lü Muhammed Zehravey'in türbesi olduğu, türbe-mescit harap olduktan sonra 1340/1921 yılında Muhlis Efendi tarafından yenilendiği ve Muhlis Efendi'nin oğlu Muhammed Nuri'nin buraya defnedildiği yazılıdır. *Birecik*'in en geç tarihli yapılarından biri de, yerleşimin kuzeyinde, en eski olduğunu düşündüğümüz kesiminde, Sancak mahallesinde yer alan *Sancak Camii*'dir. Yöre halkı, bu caminin yerinde bir kilise olduğunu belirtmiştir. Kapısı üzerindeki kitabelerden ortada-kinde, 1341/1922-23'de Şakir Efendi oğlu Haydar ile Salih Efendi tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Diğer iki kitabesi üç yıl sonrasına aittir. Şehrin kuzeydoğu kesiminde, Saha mahal-

lesi, Atatürk İlkokulu sokakta, 68 no.lu evin avlusunda yer alan ve kitabesi bulunmayan **Şeyh Muhammed Ali Narikey Türbesi** mağara içindedir ve 1900-53 yılları arasında yaşamış banisi adına yapılmıştır. İçinde banisine ait bir teber, iki geyik boynuzu, bir keşkül ile hırka bulunur. Melik Tahir sokakta, yine 20. yüzyıl başlarına ait olduğunu düşündüğümüz, mağara içinde yer alan iki mekândan oluşmuş **Melik Tahir Türbesi** yer alır. Surların dışında, Bağlar mevkiindeki **Şeyh Hasan Türbesi** ve güneybatısında işlevi tesbit edilemeyen bir yapı bulunur. Her iki yapının da 20. yüzyıl başlarına ait olduğunu düşünülebilir. Hoca Şerif mahallesi, Sağlık Ocağı caddesinde bulunan **Şeyh Çarıklı Türbesi** de 20. yüzyıl başlarına ait olmalıdır. Kurtuluş mahallesi, Urfa Kapı caddesi, no. 22'deki evin alt katında bir mekân **Şeyh Cesim Türbesi** olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, şehrin güneyinde, Zeytinlik mevkiinde, muhtemelen 20. yüzyıl ortalarında yapılmış **Şeyh Abdullah Türbesi** yer alır. Merkez mahallesi, İnnaplı caddesinde bulunan **İnnaplı Camii** 1974 yılında yıktırılarak yerine betonarme bir cami yapılmıştır.

Bu yapıların dışında, Merkez mahallesinde, Medrese caddesinde, bugün mevcut olmayan bir **medrese**nin bulunduğu söylenir. 1891 tarihli

Salnâme'de Birecik'te bulunduğu belirtilen **Medrese**'nin bu yapı olduğu, muhtemelen Ulu Cami'nin doğusunda, Medrese caddesi ile Suphi Sözen caddesinin birleştiği köşede yer aldığı ve yüzyılımız içinde yıkıldığı anlaşılır.

Birecik'te, surların dışında iki büyük mezarlık bulunur. Erken dönem ait olan **Karşıyaka Mezarlığı** Fırat ırmağının batı kıyısında, diğeri şehrin doğusunda, Bağlar mevkiinde yer alan mezarlıktır. Karşıyaka Mezarlığı'nda saptayabildiğimiz en erken tarihli mezar taşı 1263/1847 tarihlidir ve adı belirtilmemiş bir hanuma aittir. Mezarlık alanında yer alan üç türbeden kuzeydeki *Deh Kubbe*, daha önce de belirttiğimiz gibi 935/1528-29 tarihlidir. Doğusundaki tarihsiz *Seyyid Ali Baba Türbesi*'nin doğu cephesi önündeki mezar taşı 1243/1827, güneydeki *Şeyh Cemaleddin Türbesi*'nin kuzey cephesi üzerinde saçaktaki mezar taşı ise 1310/1892 tarihlidir. Bu veriler, mezarlığın hiç değilse 16. yüzyıldan başlayarak sürekli kullanıldığını gösterir.

Osmanlı dönemi sonlarına doğru ilçenin dokusunu değiştiren konut yapılarının büyük bir bölümü günümüzde tahrip olmuş, kaderlerine terkedilmiş veya yerlerine yeni yapılar inşa edilmiştir. Eski konut dokusu özellikle Hoca Şerif, Kurtuluş, Sancak ve Meydan mahallelerinde

yoğunluk gösterir. Birecik'te 20. yüzyıl başlarına ait oldukları düşünülen 2 kamu yapısı ile 6 konut örneği, biçimsel özellikleri ve süslemeleri dikkate alınarak çalışmamız kapsamında incelenmiştir. Yerleşimin batı surlarının önünde, Fırat ırmağı kıyısında, Ulu Camii'nin güneyinde yer alan iki katlı yapının 1900'lerde inşa edildiği kanısındayız. Yapının özgünlüğünü koruyan dış cephelerinin üslupsal özellikleri de 20. yüzyıl başlarına yerleştirilmesini mümkün kılar. Alt katı "Hürriyet Kahvesi", üst katı "Otel" olarak inşa edilmiş yapı son zamanlarda "Belediye Binası" olarak kullanılmış, günümüzde ise alt katının batı bölümü *Düğün Salonu*, diğer kısımları *Kültür Müdürlüğü* olarak işlev görmektedir. Aynı yıllarda yapıldığı anlaşılan ve uzun yıllar *Lise Binası* olan *Şeyh Abdurrahman Halis Efendi Konağı*, günümüzde *Harran Üniversitesi*, *Birecik Meslek Yüksek Okulu* olarak kullanılmaktadır. Ulu Camii'nin güneydoğusunda, Turşular sokakta yer alan *Turşu Şiî Müslim Evi*'nin de kitabesi bulunmamakla birlikte, sahibi tarafından 20. yüzyıl başlarında inşa edildiği belirtilmiştir. 20. yüzyıl yapısı olan 1960 tarihli İnnaplı Camii'nin güneyinde Hacı Miçaney çıkmazındaki, bu yıl içinde yenilenmiş *Hacı Davut Tanrıverdi Evi*'nin de 20. yüzyıl başlarında yapıldığı sanılır. Mimarisinin yanı sıra süsleme-

leri açısından Birecik'in en dikkat çekici yapısı, yerleşimin kuzeydoğu kesiminde, Eski Mağara Camii'nin güneyindeki *Hüseyin Özalep Evi*'dir. Bu yapı da 19. yüzyıl sonları-20. yüzyıl başlarında yapılmış olmalıdır. İlçenin kuzeydoğusunda, Sancak Camii'nin kuzeybatısındaki 20. yüzyıl başlarına ait olduğunu düşündüğümüz *Berber Halil Evi*'nin yalnız üst katındaki başodası özgün kalabilmiştir. İlçenin merkezinde, Adnan Menderes Bulvarı'nda, *Alburç*'un doğusunda bulunan ve bugün boş olan iki katlı ev de 20. yüzyıla ait olmalıdır. Ayrıca, ilçenin Bağlar surlarının dışında, bahçeler arasında yer alan ve *Bahçe Damı* olarak tanınan ev de 20. yüzyılın başlarına ait değişik özellikler gösteren bir yapıdır.

Birecik kent dokusunda, özellikle sokak dokusunun vazgeçilmez öğelerinden biri de, günümüze ne yazık ki çok sınırlı örneği kalabilmiş *kabaltılardır*. Bunlar, özellikle dar sokakları çıkmaz sokaklara bağlayan kavşaklarda yer alan sivri tonozlu veya ahşap kirişlemeli geçişlerdir. Sancak mahallesi Asaf Bey, Karababa sokağı çıkmazları ile Merkez mahallesi Mirkelâm sokağı kabaltıları sivri tonozlu; Merkez mahallesi Hacemiler sokağı ile Saha mahallesi Kureş çıkmazı kabaltıları ise ahşap kirişlerle örtülüdür.

İç Kale'yi güneyden ve doğudan çevreleyen hendeğin Fırat'la birleştiği yerde, 1950'li yıllarda *Trahoma Hastahanesi* bulunduğu, sonraları Sağlık Merkezi'ne dönüştürüldüğü, Sağlık Merkezi'nin Devlet Hastahanesi'ne taşınmasıyla yerine bir İlkokul binası yapıldığı belirtilir. Yapının, kalenin sağlam kesme taşlarından yapıldığı, bahçesinde akasya ağaçları bulunduğu söylenir (Tanrıverdi 1997: 15-16). Aynı durum, hastahänenin karşısındaki *Jandarma Karakolu* ve *Eski Cezaevi* için de söz konusudur (Tanrıverdi 1997: 16).

19. yüzyıl sonlarında, Birecik'in altı saat uzağında bulunan ve Romalılar zamanında Hierapolis, Asurlular döneminde Kargamış olan *Cerablus*'ta eski harabelerin bulunduğu,

bunların üzerinde çok sayıda hiyeroglif yazının yer aldığı; bu şehirde eskiden, içinde bir heykel bulunan bir tapınağın olduğundan söz edilir. Ayrıca, aşağısında Hamam köyünde, Fırat nehri kenarında terk edilmiş bir *Kaplıca*'nın bulunduğu; Birecik'e bir saat mesafede *Belkis harabelerinin* olduğu belirtilir (Anonim 1890: 241).

Birecik çevresinde Asür ve Roma dönemi kalıntılarını barındıran bazı ören yerlerinden de söz edilmektedir. Bunların başında, Birecik'in 18 km. güneydoğusundaki **Menkelli Han Tepe**, yerleşimin 15 km. kuzeydoğusundaki **Kiok Mağara** ve 18 km. kuzeydoğusundaki **Sarı Mağara** yıkıntıları gelmektedir (Ak 1988: 375).

BİRECİK'TEKİ ESERLER

A. CAMİLER:

Araş. Gör. Suat ALP*

ULU CAMİ

İlçe merkezinde, Yaşar Kemal caddesi no. 19'da bulunan Ulu Cami, eski bir fotoğrafından anlaşıldığına göre, Fırat nehrinin doğu kıyısının doldurularak kent arazisi elde edilmesinden (1971) önce nehir kenarında yer almaktaydı (Resim 8). Yapıda biri inşa, üçü onarım olmak üzere dört kitabe bulunur. Kuzey kapısı üzerinde yer aldığı öne sürülen, ancak günümüzde mevcut olmayan 766/1364-65 tarihli kitabede tahrip olduğundan banî adı okunamamakla birlikte, tarih ve "melik" ünvanı belirlenebilmektedir (Kitabe 1; Oppenheim 1913: 106). Söz konusu tarih, yapının Memluklu sultanı

Melik Eşref Şaban'ın emriyle yaptırılmış olabileceğini düşündürür. Bu veriye karşılık Kürkçüoğlu, Artuklu (Mardin Ulu Camii) ve Zengi (Şanlıurfa Ulu Camii) yapılarına benzerliğinden dolayı caminin 12. yüzyıla ait olabileceğini ileri sürer (1992: 70; 1996: 15). Yapının 1215/ 1800-01, 1217/1802-03 ve 1337/1918-19 tarihli üç onarım kitabesi, güney cephesinde (Kitabe 2; Resim 9) ve son cemaat yerinin güney duvarındaki kapıları üzerinde (Kitabe 3-4; Resim 10-11) bulunur. Son kitabenin bir mezar taşı kitabesi olduğu kanısındayız. Ayrıca, minare kapısı üzerindeki kitabeden de, minaresinin 1232/1816-17 yılında yenilediği anlaşılır (Kitabe 5).

Resim 8 19. yüzyıl sonlarında Birecik (Ainsworth 1888)

* Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü

yoğunluk gösterir. Birecik'te 20. yüzyıl başlarına ait oldukları düşünülen 2 kamu yapısı ile 6 konut örneği, biçimsel özellikleri ve süslemeleri dik-kate alınarak çalışmamız kapsamunda incelenmiştir. Yerleşimin batı surlarının önünde, Fırat ırmağı kıyısında, Ulu Camii'nin güneyinde yer alan iki katlı yapının 1900'lerde inşa edildiği kanısındayız. Yapının özgünlüğünü koruyan dış cephelerinin üslupsal özellikleri de 20. yüzyıl başlarına yerleştirilmesini mümkün kılar. Alt katı "**Hürriyet Kahvesi**", üst katı "**Otel**" olarak inşa edilmiş yapı son zamanlarda "**Belediye Binası**" olarak kullanılmış, günümüzde ise alt katının batı bölümü *Düğün Salonu*, diğer kısımları *Kültür Müdürlüğü* olarak işlev görmektedir. Aynı yıllarda yapıldığı anlaşılan ve uzun yıllar *Lise Binası* olan **Şeyh Abdurrahman Halis Efendi Konağı**, günümüzde *Harran Üniversitesi*, *Birecik Meslek Yüksek Okulu* olarak kullanılmaktadır. Ulu Camii'nin güneydoğusunda, Turşular sokakta yer alan **Turşu Şih Müslim Evi**'nin de kitabesi bulunmamakla birlikte, sahibi tarafından 20. yüzyıl başlarında inşa edildiği belirtilmiştir. 20. yüzyıl yapısı olan 1960 tarihli İnnaplı Camii'nin güneyinde Hacı Miçaney çıkamazdaki, bu yıl içinde yenilenmiş **Hacı Davut Tanrıverdi Evi**'nin de 20. yüzyıl başlarında yapıldığı sanılır. Mimarisinin yanı sıra süsleme-

leri açısından Birecik'in en dikkat çekici yapısı, yerleşimin kuzeydoğu kesiminde, Eski Mağara Camii'nin güneyindeki **Hüseyin Özateş Evi**'dir. Bu yapı da 19. yüzyıl sonları-20. yüzyıl başlarında yapılmış olmalıdır. İlçenin kuzeydoğusunda, Sancak Camii'nin kuzeybatısındaki 20. yüzyıl başlarına ait olduğunu düşündüğümüz **Berber Halil Evi**'nin yalnız üst katındaki başodası özgün kalabilmiştir. İlçenin merkezinde, Adnan Menderes Bulvarı'nda, Alaburç'un doğusunda bulunan ve bugün boş olan iki katlı ev de 20. yüzyıla ait olmalıdır. Ayrıca, ilçenin Bağlar surlarının dışında, bahçeler arasında yer alan ve **Bahçe Damı** olarak tanınan ev de 20. yüzyılın başlarına ait değişik özellikler gösteren bir yapıdır.

Birecik kent dokusunda, özellikle sokak dokusunun vazgeçilmez öğelerinden biri de, günümüze ne yazık ki çok sınırlı örneği kalabilmiş *kabaltılardır*. Bunlar, özellikle dar sokakları çıkmaz sokaklara bağlayan kavşaklarda yer alan sivri tonozlu veya ahşap kirişlemeli geçişlerdir. Sancak mahallesi Asaf Bey, Karababa sokağı çıkmazları ile Merkez mahallesi Mirkelâm sokağı kabaltıları sivri tonozlu; Merkez mahallesi Hacıemiler sokağı ile Saha mahallesi Kureş çıkmazı kabaltıları ise ahşap kirişlerle örtülüdür.

İç Kale'yi güneyden ve doğudan çevreleyen hendeğin Fırat'la birleştiği yerde, 1950'li yıllarda *Trahoma Hastahanesi* bulunduğu, sonraları Sağlık Merkezi'ne dönüştürüldüğü, Sağlık Merkezi'nin Devlet Hastahanesi'ne taşınmasıyla yerine bir ilkokul binası yapıldığı belirtilir. Yapının, kalenin sağlam kesme taşlarından yapıldığı, bahçesinde akasya ağaçları bulunduğu söylenir (Tanrıverdi 1997: 15-16). Aynı durum, hastahanein karşısındaki *Jandarma Karakolu* ve *Eski Cezaevi* için de söz konusudur (Tanrıverdi 1997: 16).

19. yüzyıl sonlarında, Birecik'in altı saat uzağında bulunan ve Romalılar zamanında Hierapolis, Asurlular döneminde Kargamış olan *Cerablus*'ta eski harabelerin bulunduğu,

bunların üzerinde çok sayıda hiyeroglif yazının yer aldığı; bu şehirde eskiden, içinde bir heykel bulunan bir tapınağın olduğundan söz edilir. Ayrıca, aşağısında Hamam köyünde, Fırat nehri kenarında terkedilmiş bir *Kaplıca*'nın bulunduğu; Birecik'e bir saat mesafede *Belkis harabelerinin* olduğu belirtilir (Anonim 1890: 241).

Birecik çevresinde Asur ve Roma dönemi kalıntılarını barındıran bazı ören yerlerinden de söz edilmektedir. Bunların başında, Birecik'in 18 km. güneydoğusundaki **Menkelli Han Tepe**, yerleşimin 15 km. kuzeydoğusundaki **Kiok Mağara** ve 18 km. kuzeydoğusundaki **Sarı Mağara** yığınları gelmektedir (Ak 1988: 375).

BİRECİK'TEKİ ESERLER

A. CAMİLER:

Araş. Gör. Suat ALP*

ULU CAMİ

İlçe merkezinde, Yaşar Kemal caddesi no. 19'da bulunan Ulu Cami, eski bir fotoğrafından anlaşıldığına göre, Fırat nehrinin doğu kıyısının doldurularak kent arazisi elde edilmesinden (1971) önce nehir kenarında yer almaktaydı (Resim 8). Yapıda biri inşa, üçü onarım olmak üzere dört kitabe bulunur. Kuzey kapısı üzerinde yer aldığı öne sürülen, ancak günümüzde mevcut olmayan 766/1364-65 tarihli kitabede tahrip olduğundan bani adı okunamamakla birlikte, tarih ve "melik" ünvanı belirlenebilmektedir (Kitabe 1; Oppenheim 1913: 106). Söz konusu tarih, yapının Memluklu sultanı

Melik Eşref Şaban'ın emriyle yaptırılmış olabileceğini düşündürür. Bu veriye karşılık Kürkcüoğlu, Artuklu (Mardin Ulu Camii) ve Zengi (Şanlıurfa Ulu Camii) yapılarına benzerliğinden dolayı caminin 12. yüzyıla ait olabileceğini ileri sürer (1992: 70; 1996: 15). Yapının 1215/ 1800-01, 1217/1802-03 ve 1337/1918-19 tarihli üç onarım kitabesi, güney cephesinde (Kitabe 2; Resim 9) ve son cemaat yerinin güney duvarındaki kapıları üzerinde (Kitabe 3-4; Resim 10-11) bulunur. Son kitabenin bir mezar taşı kitabesi olduğu kanısındayız. Ayrıca, minare kapısı üzerindeki kitabeden de, minaresinin 1232/1816-17 yılında yenilediği anlaşılır (Kitabe 5).

Resim 8 19. yüzyıl sonlarında Birecik (Ainsworth 1888)

* Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü

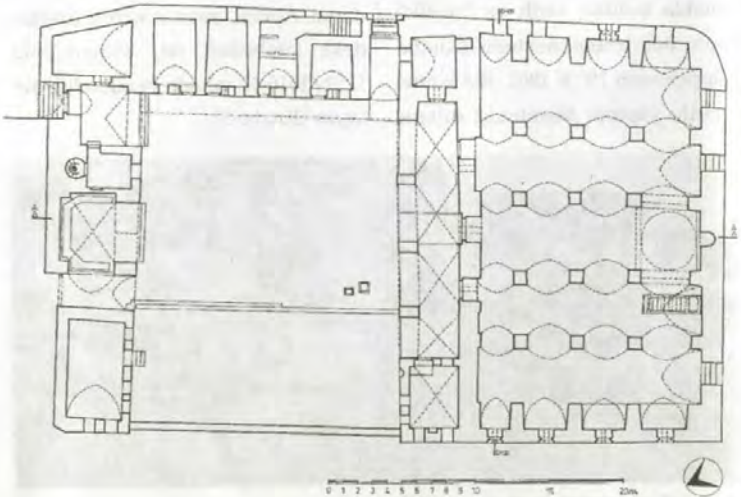

Resim 10 Birecik Ulu Camii, Son Cemaat Yeri Güney Duvarındaki Ana Kapı

İlçenin merkezinde ve ticaret dokusuyla bağlantıyı sağlayan en hareketli caddesi üzerinde bulunan yapı,

genel görünümü ile oldukça iyi durumdadır. Caminin geçirmiş olduğu onarımların niteliği hakkında bilgimiz olmamasına karşın, 19. yüzyılda yaklaşık 75 yıl ara ile iki onarım geçirmiş olması, yapıda bazı değişikliklerin yapılmış olduğunu düşündürür. Ayrıca, avlunun kuzeyindeki, sivri kemerle avluya açılan tonoz örtülü koridorun kuzeyinde bulunan tuvaletler muhtemelen yüzyılımız içinde eklenmiş olmalıdır. Avlunun doğu kanadında yer alan mekânların ve harimin doğudaki yol seviyesinin yaklaşık 3.00 m. altında bulunmaları, nenden etkilenmelerine yol açmıştır. Benzer bir durum, ibadet mekânının güney duvarı için de sözkonusudur.

Çizim 1 BİRECİK ULU CAMİİ RÖLÖVE PLANI

RÖLÖVE : B. Ceylan-E. Eser-A. Durukan (Eylül 1997) ÇİZEN : B. Ceylan (Kasım 1997)

Resim 12 Birecik Ulu Camii, Avlunun Güney Kanadı

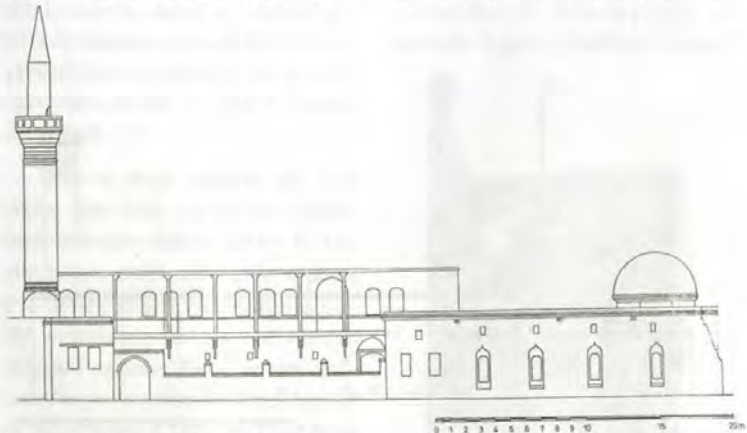
Kuzey-güney doğrultusunda 45.00x80.00 m. ölçülerindeki düzensiz dörtgen planlı cami, avlu ile güneyindeki, önünde son cemaat yeri bulunan ibadet mekânından oluşur (Çizim 1; Resim 12). Avlunun ana girişi, Yaşar Kemal caddesine açılan batı cephesinde yer almakla birlikte, kuzey ve doğu cephelerinde de birer kapısı bulunur.

Çevrede zamanla oluşan sıkışık doku nedeniyle günümüzde Ulu Cami'nin yalnızca batı cephesi bütünüyle algılanabilmektedir; doğu cephesi dar bir sokağa açılırken, ku-

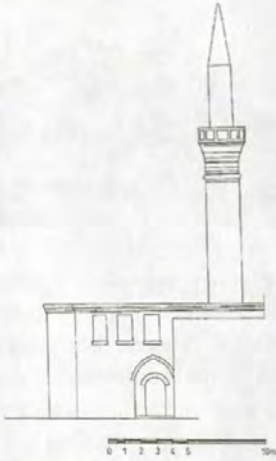
Resim 13 Birecik Ulu Camii, Batı Cephenin Güneyi

zey ve güney cephelerinin büyük bölümü, konutlar nedeniyle görülememektedir. Böylece, hem yerleşimin en önemli caddesine açılması, hem de modern yapılaşma nedeniyle batı cephe, yapının en önemli cephesi olarak önem kazanmıştır. Bu özellik cephe düzenlemesinde de kendini gösterir. Cephe, avlu ve ibadet mekânı olarak iki bölümde incelenebilir. Avluyu sınırlayan kuzey bölümde kademeli ve oldukça sade bir cephe anlayışı dikkati çeker (Çizim 2). Kuzey köşeye yakın konumdaki yuvarlak kemerli kapıya üç basamaklı merdivenle çıkılır. Ka-

Çizim 2 BİRECİK ULU CAMII, BATI CEPHE RÖLÖVESİ
Rölöve : B. Ceylan-E. Eser-M. Mirmiroğlu (Eylül 1997)

Çizen : B. Ceylan (Kasım 1997)

Çizim 3 BİRECİK ULU CAMII,
KUZEY CEPHE, DOĞU BÖLÜM RÖLÖVESİ
Rölöve : B. Ceylan-S. Alp (Eylül 1997)
Çizen : B. Ceylan (Kasım 1997)

pının kuzeyinde, bugün "aşevi" olarak kullanılan ve iki dikdörtgen pencereyle dışa açılan bir mekân yer alır. Güney bölümün güney köşesinden saçak seviyesine kadar devam eden bir kademelenme dikkati çeker.

Resim 14 Birecik Ulu Camii, Kuzey Cephenin Doğusu

Resim 15 Birecik Ulu Camii, Minare, Güneyden Görünüm

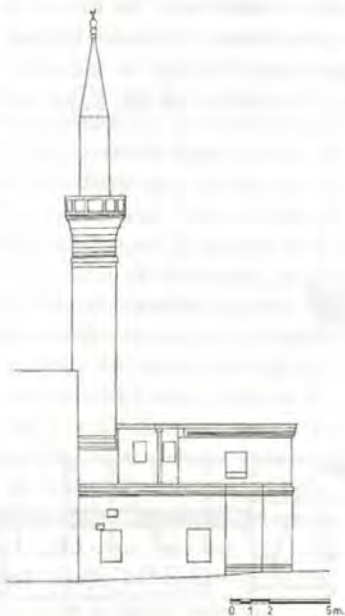
Çizim 4 BİRECİK ULU CAMII, DOĞU CEPHE RÖLÖVESİ
Rölöve : M. Görür-B. Ceylan-M. Terzi (Eylül 1997)
Çizen : B. Ceylan (Kasım 1997)

Bu bölümde çift katlı pencere düzenlemesi görülür. Alt sırada, kuzeydeki ikisi dikdörtgen, diğer dördü sivri kemerli nişler içine açılmış basık kemerli altı pencere; üst sırada, alttaki pencerelerin hizasına gelecek biçimde yerleştirilmiş beş küçük dikdörtgen pencere bulunur. Ayrıca, güney bölümün kuzeyinde, alt pencerelerin üzerinde iki dikdörtgen pencere daha vardır. Cephe üstte bir silme ile son bulur ve altında, birbirine yaklaşık eş uzaklıkta üç çörtten yer alır (Resim 13).

Modern yapılaşma nedeniyle kuzey cephenin yalnızca doğuda 6.00 m.lik bölümü görülebilmektedir (Çizim 3). Doğu bölümde, avluya girişi sağlayan sivri kemerli niş içinde basık kemerli kapı yer alır. Çift katlı düzenlenmiş cephenin üst bölümünde, üç dikdörtgen pencere vardır. Kapı kemerinin altında konsol kalıntıları dikkati çeker (Resim 14). Kapının batısında, doğudaki dikdörtgen biçimli kapıdan ulaşılabilen minare, yivli silindirik gövdeli, tek şerefeli, eğik yivli petekli ve dilimli külâhlıdır (Resim 15).

Yapının doğu cephesi de, batı cephe gibi avlu ve ibadet mekânı cephelerinden oluşur (Çizim 4). Kuzey köşesi pahlı olan avlu cephesi çift, güney köşesi yuvarlatılmış ibadet mekânı cephesi tek katlı bir düzenleme yansıtır. Avlu cephesi ortasındaki, yuvarlak kemerli niş içindeki basık kemerli kapı, cepheyi ikiye bölmektedir. Köşelere bezeme ama-

Çizim 5 BİRECİK ULU CAMİİ, GÜNEY CEPHE, DOĞU BÖLÜM RÖLÖVESİ
Rölöve : B. Ceylan-A. Şener (Eylül 1997)
Çizim : B. Ceylan (Kasım 1997)

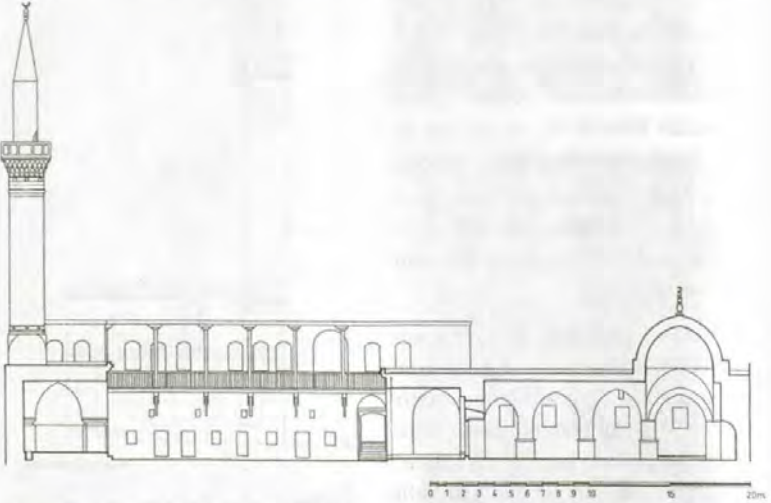
cıyla iki silme ile hareketlendirilmiş dikdörtgen kesitli birer duvar payesi yerleştirilmiştir. Avlu kapısının kuzeyinde, bugün "Müftülük yapısı"

Resim 16 Birecik Ulu Camii, Güney Cephenin Doğusu

olarak hizmet veren üst kata çıkışı sağlayan merdivene açılan dikdörtgen biçimli bir kapı ve kuzeyinde kare bir pencere yer alır. Kuzeydeki

Yapının güney cephesinin büyük bir bölümü, kuzey cephesinde olduğu gibi, ticaret yapıları ve konutlarla kapandığından, yalnızca doğusu gö-

Çizim 6 BİRECİK ULU CAMİİ, A-A RÖLÖVE KESİDİ • Rölöve : B. Ceylan-S. Alp (Eylül 1997) • Çizen : B. Ceylan (Kasım 1997)

basık kemerli pencerelerle cephe hareketlendirilmiştir. Cephenin güney bölümünde üçü dikdörtgen, biri sivri kemer içinde dilimli kemerli ve alınlıklı dikdörtgen biçiminde olmak üzere dört pencere yer alır. Ayrıca, alınlığın içine de küçük bir dikdörtgen pencere açılmıştır. Üstte, pencereler arasında birer çörtten vardır.

rülebilmektedir (Çizim 5). Bu bölümde alt seviyede iki dikdörtgen pencere ile aralarında üstte bir çörtten dikkati çeker (Resim 16). Batıdaki pencere üzerindeki dikdörtgen panoda üç satırlık kitabe yer alır (Kitabe 2; Resim 9).

Yapının ibadet mekânından sonra en önemli ögesi olan ve batısı duvarla sınırlandırılmış 17.20x22.00 m.

Resim 17 Birecik Ulu Camii, Avlu, Doğu Kanat

Resim 18 Birecik Ulu Camii, Avlu, Kuzey Kanadın Batısı

ölçülerindeki dikdörtgen planlı avlunun kuzey ve doğu kanatlarında farklı işlevlerde mekânlar bulunur. Doğu kanat çift katlı bir düzenleme yansıtır ve üst kat günümüzde "Müftülük yapısı" olarak kullanılır. Doğudaki sokağın daha yüksek kotta olması nedeniyle, avlunun güneydoğu köşesinde yer alan sivri tonoz örtülü giriş eyvanı içindeki basık kemerli kapısından beş basamakla yola ulaşılır. Alt katta, tümü dikdörtgen biçimli dört pencere ve kapı ile avluya açılan doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı, sivri tonoz örtülü mekânlar yer alır. Üstte dört küçük dikdörtgen pencere vardır (Çizim 6). Üst katta, biri yuvarlak kemerli niş içinde, diğeri basık kemerli iki kapı ile üçü basık kemerli, üçü ise dikdörtgen biçimli altı pencere dikkati çeker. Güney pencerenin simetriğinde, özgününde kapı olduğu anlaşılan dilimli kemerli niş içinde bir büyük ve üstünde bir küçük dikdörtgen pencere görülür. Ahşap üst kat balkonu, taş ve ahşabın birlikte kullanıldığı konsolların üzerine oturur (Resim 17).

Avlunun tek katlı olarak düzenlenmiş kuzey kanadında, batıdan başlayarak dört dikdörtgen pencere, bir kapı ve küçük boyutlu iki dikdörtgen pencere yer alır (Resim 18). Üzerinde iki dikdörtgen pencere bulunan doğudaki haç tonozla örtülü giriş eyvanı, kuzey cepheden avluya girişi sağlar. Giriş eyvanından doğuya açılan bir kapı ile, sivri tonoz örtülü mekâna geçilir. Kapısı üzerin-

deki büyük dikdörtgen pencereden başka açıklığı olmayan mekân günümüzde depo olarak kullanılır. Giriş eyvanının batısında, kare biçimli minare sahanlığı yer alır. Mekânın kuzeyinde, üzerinde kitabe (Kitabe 4) bulunan dikdörtgen minare kapısı, güney duvarının batısında avluya açılan dikdörtgen bir pencere bulunur. Avludan iki basamakla çıkılan ve içinde su muslukları bulunan haç tonoz örtülü ana eyvan sivri kemerle avluya açılır. Batısındaki doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı ve sivri tonoz örtülü daha dar eyvan, günümüzde tuvalet olarak kullanılan arkasındaki bölümlere geçişi sağlar. Batıdaki mekânların cephesinde dört dikdörtgen pencere, bir dikdörtgen kapı, iki kaş kemerli pencere ile üstte üç çörten bulunur.

Avlunun güney kanadında yer alan doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı son cemaat yeri, köşelerde kapalı mekânlar olmak üzere üç bölümlüdür ve avluya, cemekân-

Resim 19 Birecik Ulu Camii, Son Cemaat Yeri, Batıya Bakış

la kapatılmış dört büyük sivri kemerle açılır (Çizim 1; Resim 10). Orta bölüm, üç serbest payeye oturan haç tonozlarla örtülüdür (Resim 20). Doğudaki yaklaşık kare planlı ve sivri tonoz örtülü kapalı mekânın batı duvarı ortasındaki dikdörtgen kapının üzerinde, sivri kemerli niş içinde dikdörtgen bir pencere bulunur. Güney duvarının doğusunda dikdörtgen bir niş, kuzey duvarının doğusunda dikdörtgen bir pencere vardır. Yaklaşık kare planlı ve çapraz tonoz örtülü, günümüzde "imam odası" olarak kullanılan batı mekân ise, basık kemerli kapı ve dikdörtgen pencere ile orta bölüme açılır. Batı duvarı ortasında dikdörtgen bir niş ile iki yanında birer dikdörtgen pencere yer alır. Kuzey duvarı ise iki dikdörtgen pencere ile avluya açılır. Son cemaat yerinin orta bölümünün ibadet mekânıyla ortak güney duvarında, ortada dilimli yuvarlak kemerli niş içindeki konsollara

nişinin kemer alınlığına küçük bir dikdörtgen pencere açılmıştır. Kapının köşelerinde dikdörtgen kesitli birer duvar payesi dikkati çeker. Son cemaat yerinin güney duvarında biri ortada, diğeri doğusunda olmak üzere iki onarım kitabesi bulunur (Kitabe 3-4). Son cemaat yerinin kapı ve pencerelerinin asimetrik konumları, bu bölümün sonradan, muhtemelen onarım kitabelerinin işaret ettiği gibi 19. yüzyılda yapılmış olabileceğini düşündürür.

14.60x26.30 m. ölçülerinde, doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı ibadet mekânı çok bölüntülü ve mihrap önü kubbeli tiptedir (Çizim 1). Üç sıra halinde dörder dikdörtgen kesitli serbest payeye, on duvar payesine ve duvara atılmış çift yönlü sivri kemerlerle bölüntüye uğratılmış iç mekân, mihrap önü kubbesi dışında sivri tonozlarla örtülmüştür (Resim 20-22). Güney duvarda üç, doğu ve batı duvarlarda dörder pencere bu-

Resim 20 Birecik Ulu Camii, İbadet Mekânı, Batıya Bakış.

oturan basık kemerli portal (Resim 10), iki yanında birer basık kemerli kapı (Resim 19) ile üst seviyede üç dikdörtgen pencere görülür. Portal

Resim 21 Birecik Ulu Camii, İbadet Mekânı, Güney Duvara Bakış

Çizim 7 BİRECİK ULU CAMİİ, B-B RÖLÖVE KESİDİ
Rölöve : E. Eser - B. Ceylan - M. Mimiroğlu (Eykül 1997)
Çizen : B. Ceylan (Kasım 1997)

lunur. Kuzey duvarda ise, son cemaat yerine açılan bir büyük, iki küçük kapı ile üzerlerinde birer dikdörtgen pencere yer alır.

Çift yönlü sivri kemerler uzatılarak, kuzey-güney yönündeki sivri tonozlara saplanmıştır. Oval mihrap önü kubbesinin pandantifleri, ana kemerler altındaki payelerin orta kısımlarında başlayan sivri kemerlere oturtulmuş, böylelikle serbest payelere ve duvar payelerine binen yük azaltılmıştır (Resim 20, 22). Mekânın doğu duvarında, üç duvar payesine atılan sivri kemerlerle eyvanlar oluşturulmuştur (Çizim 6). Güney eyvanının önünde bir seki yer alır. Eyvanların doğu duvarlarında birer dik-

dörtgen pencere bulunur. Güneydeki ikinci eyvanda, alttaki pencere üzerinde ikinci bir dikdörtgen pencere dikhati çeker. Güney duvarda üç pencere, ortada yarım yuvarlak biçimli ve yuvarlak kemerle kuşatılmış badanalı mihrap nişi yer alır (Çizim 7; Resim 21). Mihrabın batısında kesme taştan yapılmış yeni minber, doğusunda iki dikdörtgen pencere bulunur (Resim 23).

Batı duvar önünde de, duvar payelerine atılmış sivri kemerlerle dört eyvan oluşturulmuş ve eyvanların batı duvarlarına birer dikdörtgen pencere açılmıştır. Kemer köşeliklelerinde ise küçük dikdörtgen pencereler dikhati çeker. Güneydeki ikinci

Resim 22 Birecik Ulu Camii, ibadet mekânı, mihrap önü kubbesi

Resim 23 Birecik Ulu Camii, ibadet mekânı, minber

Resim 24 Birecik Ulu Camii, Minare, Gövde Alt Bölümü.

eyvana kadar uzanan bir seki görülür. Kuzey duvarın ortasında basık kemerli kapı ile iki yanında birer küçük kapı; üst seviyede iki dikdörtgen pencere görülür.

Yapının duvarları, örtü sistemi, minaresi ve minberi kesme taşlarla kaplanmıştır (Resim 10-11, 12-18, 23). Son cemaat yerinin destek sistemi ve duvarları kesme taş, örtüsü ise sıvalıdır (Resim 20). İbadet mekânında duvarlar ve destekler 1.20 m. yüksekliğe kadar ahşap lambriyle kaplanmış (Resim 20-21), örtü sistemi de dahil olmak üzere üst kısımları sıvanmıştır.

Oldukça sade olan yapıda minarede, avlunun kuzey cephesindeki iki panoda, son cemaat yerinin doğusundaki mekânın kapısı üzerinde ve doğu dış cephede yer alan birer panoda süsleme görülür.

Minare gövdesinin başlangıcında, aralarda madalyonlar bulunan bir şerit vardır. Şeridin yüzeyinde iki farklı süsleme görülür. Şeridin büyük bir bölümü zencerek motifleriyle bezenmiştir, bir bölümünde ise, iki

yanda on yapraklı çiçek kesitleri bulunan oval madalyonlara yer verilmiştir. Farklı süsleme özellikleri yansıtan madalyonlardan ilkinde oniki yapraklı çiçekler beş dilimli yapraklarla çevrelenmiştir. İkinci madalyonda merkezde, yaprakları uzayarak palmetlerle sonlanan sekiz yapraklı çiçek motifi bulunur (Resim 24). Şerefe altı üç sıra mukarnasıdır. Orta sırası istiridye dolguludur, diğerleri ise bitkisel bezemelidir. Mukarnaların altında yer alan üç şerit de bitkisel ve geometrik süslemelidir. Üst şeritte, bitkisel bezemeli mavibeyaz çini tabaklar yer alır. Alt şerit karışık bezemelidir. Altı kollu yıldızlar ve altı yapraklı çiçek motiflerinin arasında altı-oniki kollu yıldız, dört yapraklı çiçek ve altı kollu yıldızlar görülür. Şerefe korkuluğunda ise, yuvarlak kemer, beş kollu yıldız ve baklava motifleriyle oluşturulmuş farklı kompozisyonlar bulunur (Resim 25).

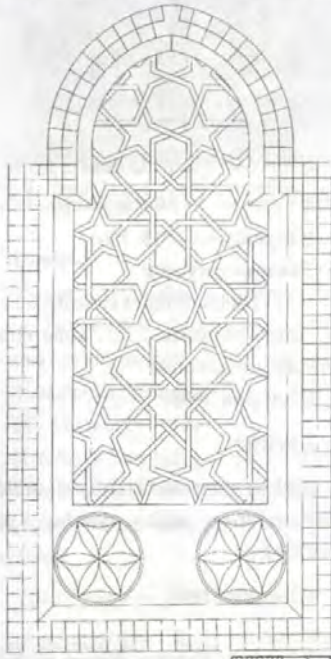
Avlunun kuzey cephesinde, batı kemer köşeliğindeki testere dişi şeritle çerçevelenmiş sivri kemerli pa-

Resim 25 Birecik Ulu Camii, Minare, Şerefe.

noda geometrik geçme motiflerinden oluşmuş bir süsleme vardır. Tam ve yarım sekiz kollu yıldız kompozisyonları, sekizgenler ve beş kollu yıldızlarla birbirine bağlanır. Panonun alt bölümündeki iki rozeti, dışta yuvarlak, içte altıgen çerçeve sınırlar. Çerçevenin içinde, çark-ı fe-

Çizim 8 BİRECİK ULU CAMII,
AVLU KUZAY KANADI, SÜSLEME PANOSU
Çizen : A. Şener (Temmuz 1998)

lek motifi oluşturan altı yapraklı iki gülbezek bulunur (Çizim 8; Resim 26).

Avlunun kuzey cephesinin batısında yer alan aşevinin kapısı üzerindeki dikdörtgen pano bitkisel bezemelidir. Simetrik yerleştirilmiş, iki yanda aşağı doğru uzatılmış testere

Resim 26 Birecik Ulu Camii, Avlunun Kuzey Kanadındaki Süsleme Panosu.

dişi dolgulu saplar üstte sivri kemer oluşturacak biçimde birleşir ve yüzeyi yivlendirilmiş bir palmetle sonlanır. Panonun alt bölümü, aşevi tabelasından dolayı görülememektedir (Resim 27).

Son cemaat yerinin doğusundaki mekânın kapısı üzerine yerleştirilmiş sekizgen panoda, sekiz dörtgenin ihsansal olarak birbirine geçmesi-

Resim 27 Birecik Ulu Camii, Avlunun Kuzey Cephesi, Batıdaki Süsleme Panosu.

le merkezde sekiz kollu yıldız, aralarda okucu, kenarlarda ise sekiz yarım dörtgenden oluşmuş sekiz kollu yıldız kompozisyonlu geometrik süsleme görülür (Çizim 9).

Yapının doğu dış cephesinin güneyinde, pencerelerin üst seviyesindeki devşirme taş levhada, içteki kabarıklık üzere iki baklava motifi görülür. Yüzeyi dört yönde birbirine simetrik üsluplaştırılmış yedi dilimli yapraklarla bezenmiştir. Baklava motifinin yan kenarlarının uçlarında, tahrip olduğu için türü saptanamayan birer bitkisel motif bulunur (Resim 28).

Çizim 9 BİRECİK ULU CAMİİ, SON CEMAAT YERİ, DOĞU MEKÂNİ KAPISI ÜZERİNDEKİ SÜSLEME PANOSU
Çizen : A. Aldemir (Ocak 1998)

Oldukça iyi durumdaki Ulu Cami'nin ibadet mekânında ve özellikle de güney duvarında, nemden kaynaklanan belirgin tahribat dikkati çekmektedir.

KİTABELER:

Kitabe 1: Kuzey kapısı üzerindeki günümüzde mevcut olmayan yarım okunmuş, iki satırlık sülüs yazı:

Resim 28 BİRECİK ULU CAMİİ, DOĞU CEPHE, GÜNEYDEKİ SÜSLEME PANOSU.

[Lüçke] (3) [Lüçke] (2) [Lüçke] (1) [Lüçke] (4) [Lüçke] (5) [Lüçke] (6) [Lüçke] (7) [Lüçke] (8) [Lüçke] (9) [Lüçke] (10) [Lüçke] (11) [Lüçke] (12) [Lüçke] (13) [Lüçke] (14) [Lüçke] (15) [Lüçke] (16) [Lüçke] (17) [Lüçke] (18) [Lüçke] (19) [Lüçke] (20) [Lüçke] (21) [Lüçke] (22) [Lüçke] (23) [Lüçke] (24) [Lüçke] (25) [Lüçke] (26) [Lüçke] (27) [Lüçke] (28) [Lüçke] (29) [Lüçke] (30) [Lüçke] (31) [Lüçke] (32) [Lüçke] (33) [Lüçke] (34) [Lüçke] (35) [Lüçke] (36) [Lüçke] (37) [Lüçke] (38) [Lüçke] (39) [Lüçke] (40) [Lüçke] (41) [Lüçke] (42) [Lüçke] (43) [Lüçke] (44) [Lüçke] (45) [Lüçke] (46) [Lüçke] (47) [Lüçke] (48) [Lüçke] (49) [Lüçke] (50) [Lüçke] (51) [Lüçke] (52) [Lüçke] (53) [Lüçke] (54) [Lüçke] (55) [Lüçke] (56) [Lüçke] (57) [Lüçke] (58) [Lüçke] (59) [Lüçke] (60) [Lüçke] (61) [Lüçke] (62) [Lüçke] (63) [Lüçke] (64) [Lüçke] (65) [Lüçke] (66) [Lüçke] (67) [Lüçke] (68) [Lüçke] (69) [Lüçke] (70) [Lüçke] (71) [Lüçke] (72) [Lüçke] (73) [Lüçke] (74) [Lüçke] (75) [Lüçke] (76) [Lüçke] (77) [Lüçke] (78) [Lüçke] (79) [Lüçke] (80) [Lüçke] (81) [Lüçke] (82) [Lüçke] (83) [Lüçke] (84) [Lüçke] (85) [Lüçke] (86) [Lüçke] (87) [Lüçke] (88) [Lüçke] (89) [Lüçke] (90) [Lüçke] (91) [Lüçke] (92) [Lüçke] (93) [Lüçke] (94) [Lüçke] (95) [Lüçke] (96) [Lüçke] (97) [Lüçke] (98) [Lüçke] (99) [Lüçke] (100)

(Oppenheim 1913: 106)

Transkripsiyonu:

.....el-Melik el-Eşref el-adil.....

İzze'l-mansure..... sene sitte

ve sittin ve seba mie

(Durukan 1998)

Çevirisi:

Adil ve yüce Melik el-Eşref -Allah yardımcılarını aziz eylesin- yıl 766/1364-65

(Durukan 1998)

Kitabe 2: Yapının güney cephesinde, doğudaki pencere üzerindeki iki satırlık sülüs yazı:

لما وصل الزمان بتاريخ سنة ١٠٠٠ خمس وعشر ومائين والقب سعي
بعبارة هذا المسجد ..... الحاج - مصطفى بن احمد الذي رحمه الله

(K. Türkmen, 1998)

Transkripsiyonu:

Lemma vasale ez-zeman bi-tarih sene hamse ve aşere ve maeteyn ve elf sa'a

Bi-imaret haze'l-mescid ..... el-Hac Mustafa bin Ahmed Efendi rahimah-ullah

(K. Türkmen, 1998)

Resim 9 Birecik Ulu Camii, Güney Cephe, Pencere Üzerindeki Kitabe.

Çevirisi:

Zaman 1215/1800-01 tarihine varınca, bu caminin yapılmasına, Allah rahmet eylesin, Ahmed Efendi oğlu Hacı Mustafa çaba göstermiştir.

(K. Türkmen, 1998)

Kitabe 3: Son cemaat yerinin güney duvarındaki basık kemerli kapının üzerinde yer alan iki satırlık sülüs yazı:

لما رصل الزمان بتاريخ سنة ... سبع عشرة ومائين والنسعي
بعمارة هذا البدن والايوان سردار احمد ... انشا شكر الله عليه وراضين اجره امين

(K. Türkmen, 1998)

Transkripsiyonu:

Lemma vasale ez-zeman bi-tarih sene seb'a aşere ve ma'eteyn-i elf sa'a

Bi-imaret haze'l-beden ve'l eyvan Serdar Ahmed Ağa şeker-e Allah-u sa'yehu veza'afa ecreh-u amin

(K. Türkmen, 1998)

Çevirisi:

Zaman 1217/1802-03 tarihine varınca, bu beden ve eyvanın yapılmasına, Allah ecrini arttırsın ve uğraşını ödüllendirsin Serdar Ahmed Ağa çaba göstermiştir.

(K. Türkmen, 1998)

Kitabe 4: Son cemaat yerinin güney duvarında, batı kapısı üzerindeki iki satırlık sülüs yazı:

بنكاشي احمد جردت

در حنه فاتحه سنة ١٣٣٧

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

Binbaşı Ahmed Cevdet
Ruhuna fatiha sene 1337/1918-19
(K. Türkmen, 1998)

Resim 11 Birecik Ulu Camii, Son Cemaat Yeri Güney Duvarı, Basık Kemerli Kapı Üzerindeki Kitabe.

Kitabe 5: Minare kapısı üzerindeki üç satırlık sülüs yazı:

(K. Türkmen, 1998)

ينه جن فيض اولدى اشكاره ... سعي جديده اولدى بو مباره
اجراسه سير تاريخ يوسف فده ... دي اجرت قالدی واجد کرد کاره
سنة ١٢٣٢

Transkripsiyonu:

Yine Hak feyz oldu aşikâre
Sa'yi cedide olundu bu minare
İcrasına seyr-i tarih Yusuf feda
De ücret kaldı vecd-i kerd-i kare
Sene 1232/1816-17

(K. Türkmen 1998)

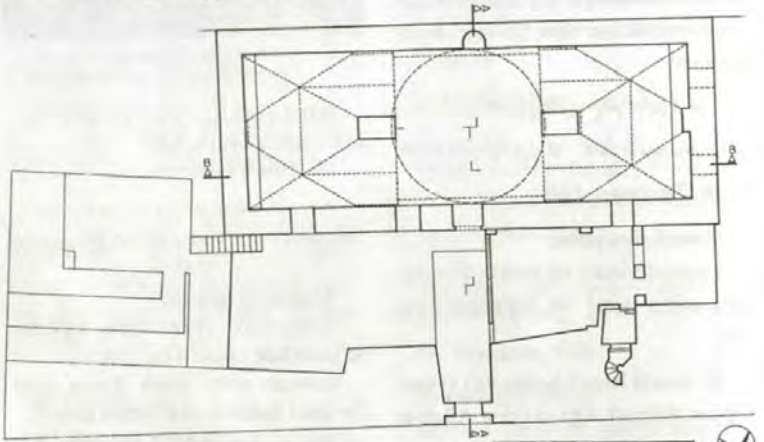
ÇARŞI CAMİİ

Yapı, ilçenin yoğun ticaret dokusu içinde, Attar Pazarı sok. No. 43'te yer alır. Caminin kuzeybatısında bulunan minarenin güney cephesindeki kapı üzerindeki iki kitabeden alttakine göre minare, 771/1370 yılında Hacı Bingazi el-Mifras'ın yönetiminde Antep'li Ahmed oğlu Ömer oğlu Muhammed tarafından yaptırılmıştır (Kitabe 6; Resim 29). Üstteki kitabe ise çok tahrip olduğundan ne yazık ki okunamamıştır (Resim 30). Yapının kuzey cephesi ortasındaki kapısı üzerinde yer alan kitabede, caminin 1168/1754-55 yılında Seyyid Muhammed oğlu Seyyid Hacı İsmâ-

Resim 30 Birecik Çarşı Camii, Minare, Güney Cephe, Kapı Üzerinde Üstteki Kitabe

il tarafından yaptırıldığı yazılıdır (Kitabe 7; Resim 31). Avlunun kuzey duvarındaki kapısı üzerinde yer alan kitabeden, yangın geçiren caminin 1332-33/1914-15 yıllarında Belediye başkanı Nuri Efendi Mirkelâm tarafından onartıldığı belirtilir (Kitabe 8; Resim 32). İbadet mekânında,

Çizim 10 BIRECİK ÇARŞI CAMİİ, RÖLÖVE PLANI

Rölöve : M. Acara-E. Eser-A. Durukan (Mayıs 1998)

Çizen : E. Eser (Temmuz 1998)

0 1 2 3 4 5 10m.

mihrap üzerindeki kitabede, ayet bölümünden sonra tarih verilmeksizin banî olarak Seyyid Muhammed oğlu Abdürrezzak'ın adı okunur (Kitabe 9; Resim 33). Yapının minaresi üzerindeki 1370 tarihinin, 18. yüzyıl ortasındaki yangından sonra yenilenen caminin inşa tarihine de ışık tuttuğu kanısındayız. Muhtemelen cami, minareyle birlikte yaklaşık aynı tarihlerde yapılmış olmalıdır.

20.20x24.50 m. ölçülerinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı yapı, avlu, doğusunda abdest alma mekânları ve tuvalet ile güneydoğuda imam evi, batıda son cemaat yeri olarak kullanılan bölüm, kuzeybatısında minare ve avlunun güneyinde ibadet mekânından oluşur (Çizim 10). Batıdan konutlarla kuşatılmış yapının kuzey cephesinin iki yanında dükkânlar, doğusunda ise, günümüzde depo olarak kullanılan *Sabunhane* bulunur.

Yapının Attar Pazarı sokaktan girilen ve avlusuna açılan kuzey cephesindeki kapısı, yuvarlak kemerli niş içinde iki yanda konsollara otu-

ran yuvarlak kemerli bir düzenleme gösterir (Resim 34). Kapının üzerinde bezemeli bir kabara ve üç satırlık kitabe yer alır (Kitabe 7). Kapıdan avluya geçiş, düzensiz dikdörtgen biçimindeki eyvanla sağlanır. Düz tavanla örtülü bu bölümün özgününde tonoz örtülü olduğu mevcut kemer başlangıçlarından anlaşılır. 6.90x 13.00 m. ölçülerindeki doğu-batı yönünde düzensiz dörtgen planlı avlunun doğusu, güneydeki ibadet mekânı kapısının önü de dahil olmak üzere bir seki ile yükseltilmiştir. Güneydoğudaki dokuz basamaklı merdivenle imam evine çıkılır.

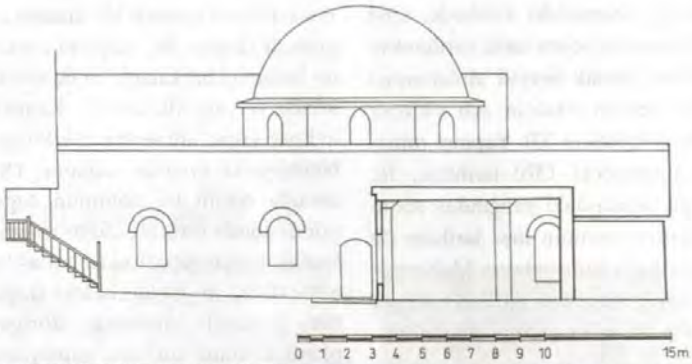
Batıdaki, camekânla kapatılmış iki yuvarlak kemerle avluya açılan ve son cemaat yeri olarak kullanılan bölüm doğu-batı yönünde düzensiz dikdörtgen planlı ve düz tavanla örtülüdür. Batı duvarındaki dikdörtgen biçimli kapı ve pencere, bitişiğindeki kare planlı ve düz tavanla örtülü imam odasına açılır. Kuzeybatıdaki minareye, kaidesinin güney yüzündeki dikdörtgen kapıyla girilir. Kare kaideli minare sekizgen gövdeli, tek şerefeli ve konik külâhlıdır.

Resim 34 Birecik Çarşısı Camii, Kuzey Cephe, Kapı

Resim 35 Birecik Çarşısı Camii, Kuzey Cephe, Doğu Bölüm

Çizim 11 BİRECİK ÇARŞI CAMİİ, KUZEY CEPHE RÖLÖVESİ • Rölöve : M. Acara-S. Alp-S. Gündüz (Mayıs 1998) • Çizen : E. Eser (Temmuz 1998)

Avlunun güneyindeki ibadet mekânının kuzey cephesinde, doğuda iki ve batıda bir yuvarlak kemerli pencere (Resim 35) ile ortada basık kemerli kapı, üzerinde üç satırlık onarım kitabesi (Kitabe 8) ve üstte dikdörtgen pencere görülür (Çizim 11; Resim 36).

Çizim 12 BİRECİK ÇARŞI CAMİİ, A-A RÖLÖVE KESİDİ
Rölöve : M. Acara-S. Alp-A. Durukan (Mayıs 1998)
Çizen : E. Eser (Temmuz 1998)

Resim 36 Birecik Çarşı Camii, İbadet Mekanı Kapısı

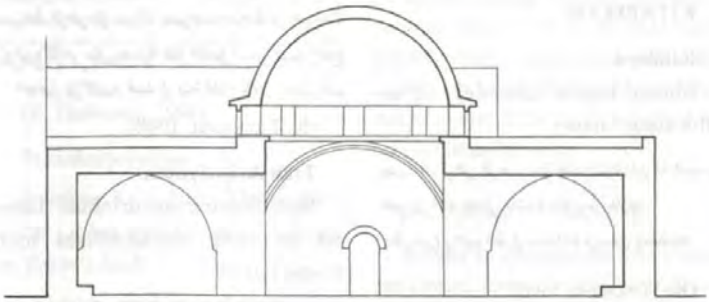

Resim 37 Birecik Çarşı Camii, İbadet Mekanı, Kubbeye Geçiş

İçten 7.80x20.10 m. ölçülerinde merkezi tipte tek kubbeli ibadet mekânı, iki yandaki serbest desteklere ve duvarlara atılmış haç tonozla örtülü ikişer birimle yanlara doğru genişletilmiştir. Ortadaki kubbe, üst kısımları altı sıra mukarnas dolgulu pandantif geçişli ve her yüzünde birer yuvarlak kemerli pencere bulunan sekizgen kasnaklıdır. İki yanda, payelerle duvarlar arasına atılmış sivri tonozlar haç tonozlara saplanır ve orta bölüm belirgin bir biçimde yan birimlerden ayrılır (Çizim 10, 12-13; Resim 37-38).

Tümüyle sağır tutulmuş doğu duvarda, üstte iki dikdörtgen pence-

Çizim 13 BİRECİK ÇARŞI CAMİİ, B-B RÖLÖVE KESİDİ
Rölöve : M. Acara-E. Eser-S. Gündüz (Mayıs 1998)
Çizen : E. Eser (Temmuz 1998)

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 15m

Resim 38 Birecik Çarşı Camii, İbadet Mekanı, Batı Duvar

Resim 39 Birecik Çarşı Camii,
İbadet Mekanı, Mihrap

re bulunan batı duvarda boydan boya bir seki dolaşır (Çizim 13; Resim 38). Dışa hiç bir açıklığı olmayan güney duvarın ortasında ise yuvarlak kemerli ve yarım yuvarlak mihrap nişi ile batısında yeni ahşap minber

yer alır (Çizim 13; Resim 39). Kemerin üzerinde ise iki satırlık kitabe görülür. Kuzey duvarın batısında bir, doğusunda iki yuvarlak kemerli pencere; ortada dikdörtgen kapı ile üzerinde küçük bir dikdörtgen pencere bulunur (Resim 40).

Yapının inşa malzemesi moloz taş örgü ve kesme taş kaplamadır (Resim 34-40). İç mekânın doğu, batı ve güney duvarları ile payeler yaklaşık zeminden 1.00 m. yüksekliğe kadar ahşap lambri ile kaplanmıştır (Resim 38-39). Minber, kapı kanatları ve pencere çerçeveleri ahşaptır (Resim 34, 36, 38-39). Kubbe kasnağındaki pencereler alçı şebekelidir (Resim 37). Pencere parmaklıkları demirdir (Resim 36).

Resim 40 Birecik Çarşı Camii, İbadet Mekanı, Kuzey Duvar

KITABELER:**Kitabe 6**

Minare kapısı üzerindeki üç satırlık sülüs kitabe:

بسم الله الرحمن الرحيم بناية هذه المنارة المباركة محمد بن
عمر بن احمد عنتابي باشارة الحاج بن غازي
(المقراس) رحمهم الله في سنة احد وسبعين ومسيمايه

(K. Türkmen, 1998)

Transkripsiyonu:

Bismillâhirrahmânirrahîm. Bi-
inayet hazihî'l-minaret el-mübareke
Muhammed bin

Ömer bin Ahmed Antabî bi-işaret
el-Hac Bingazi

(el-Mefras) rahimehum-Allah fi
sene ahdi ve seba'in ve seb'a mie

(K. Türkmen, 1998)

Resim 29 Birecik Çarşı Camii, Minare. Güney Cephe,
Kapı Üzerinde Alttaki Kitabe

Çevirisi

Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Bu kutsal minare, Gazi oğlu Hacı'nın yönetiminde Antep'li Ahmed oğlu Ömer oğlu Muhammed tarafından 771/1370 yılında yaptırılmıştır.

(K. Türkmen, 1998)

Kitabe 7: Yapının kuzey cephe-
deki kapısı üzerinde yer alan üç sa-
tırlık sülüs yazı:

بسم الله الرحمن الرحيم انما يعمر مساجد الله من امن بالله
واليوم الاخر سعى بعمارة هذا الجامع اليسر السيد الحاج
اسماعيل بن السيد محمد في سنة ثمان وستين ومائة والف

(K. Türkmen, 1998)

Transkripsiyonu:

Bismillâhirrahmânirrahîm. İnne-
mâ ya'mürü mesâcidâllahi men
âmene billâhi

velyevmil'âhürî (9/18'in ilk bölü-
mü) sâi bi-imaret haze'l-cami el-yesr
es-seyyid el-hac

İsmail bin es-seyyid Muhammed
fi sene sem'an ve sittin ve ma'e ve elf

(K. Türkmen, 1998)

Resim 31 Birecik Çarşı Camii, Kuzey Cephe,
Kapı Üzerindeki Kitabe

Çevirisi:

Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Allah'ın mescitlerini yalnız Allah'a, ahiret gününe iman getiren kimse mâmur kılar. Bu kutsal caminin yapılmasını 1168/1754-55 yılında Seyyid Muhammed oğlu Seyyid Hacı İsmail gerçekleştirmiştir.

(K. Türkmen, 1998)

Kitabe 8: Avlunun güney duva-
rındaki kapısı üzerinde yer alan dört
satırlık sülüs yazı:

بلديه ونيسى نوري الخدي مير كلام - لجه ظفراته قرقر ايلسون نى رب الصناد
 حاز شوقر ياندى بازارلى الرش الذى بالصوم - نازلى ماللىر ياندى اما يابدى بوجانلى نهاد
 جاسى بولدى حراب اولقاسى ياتلىر الله - جملته وقف الله يابدى خويلى ابدى اعيان
 والذى مخلص يلقى نادمه تاريخ ابدى - يابدى وقف الله يابدى بوجانلى مير الصناد
 ۱۳۳۳ ۱۳۳۲

(K. Türkmen, 1998)

Transkripsiyonu:

Belediye Re'si Nuri Efendi Mir-
 kelâm - Nice gufrâne gark eylesun
 anı Rabbi'l-ibâd

Çarşular yandı pazarlar ateş aldı
 bil-umum- Nazlı mallar yandı ama
 yabdı bu a'li nihad

Cami-i buldu harab evkafını yan-
 mış ateşe - Cümle vakf-ı ilahi yabdı
 hayret-i ebedi i'tiyâd

Ve aldı Muhlis Bakla namına ta-
 rih didi - Yabdı vakf-ı ilahi bu necl-i
 necîb hayr el-ibâd

1332 - 1333

(K. Türkmen 1998)

Resim 32 Birecik Çarşısı Camii, İbadet Mekanı,
 Kapı Üzerindeki Kitabe

Çevirisi:

Belediye Reisi Nuri Efendi Mir-
 kelâm - Nice bağışlamaya (yarlığa-
 maya) boğsun onu kulların Tanrısı

Çarşılar yandı, tüm pazarları ateş
 aldı - Nazlı mallar yandı ama yaptı
 bu yaratılışı yüksek olan

Camiyi harap buldu, vakıflarını
 yanmış ateşte- Tüm ilahi vakfı yaptı
 hayret verici sonsuz bir alışkanlıkla

Ve Muhlis-i Bakla adına tarih
 düştü- Yaptı ilahi vakfı bu soyu te-
 miz kulların hayırlısı

1914 - 1915

(A. Durukan, 1998)

Kitabe 9: İbadet mekânında mihr-
 rap kemeri üzerindeki iki satırlık sül-
 lüs kitabe:

بسم الله الرحمن الرحيم اما بعد مساجد الله من امن بالله على عنها
 معى بعمارة هذا الجامع الشريف السيد عبدالرزاق بن السيد محمد

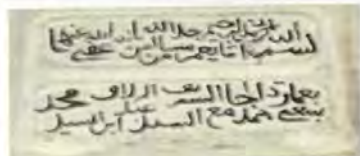
(K. Türkmen, 1998)

Transkripsiyonu:

Bismillâhirrahmânirrahîm. İnne-
 mâ ya'mürü mesâcîdâllahi men
 âmene billâhi (9/18'in ilk bölümü)
 afa an-ha

sâi bi-imaret haze'l-cami eş-şerif
 es-seyyid Abdürrezzak bin es-sey-
 yid Muhammed

(K. Türkmen, 1998)

Resim 33 Birecik Çarşısı Camii, İbadet Mekanı,
 Mihrap Üzerindeki Kitabe

Çevirisi:

Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıy-
 la. Allah'ın mescitlerini yalnız Al-
 lah'a iman getiren kimse mâmur kı-
 lar. Bu kutsal caminin yapılmasını
 Seyyid Muhammed oğlu Seyyid Ab-
 dürrezzak gerçekleştirmiştir.

(K. Türkmen, 1998)

MAHMUT PAŞA CAMİİ

İlçe merkezinde, Kurtuluş mahallesinde, Urfa Kapı'nın kuzeybatısında, kendi adıyla anılan sokakta yer alan cami, doğusuna bitişik hamam ile birlikte bir külliye oluşturur. Kuzey cephesinin doğusundaki kapısı üzerinde yer alan kitabesine göre cami, 981/1573-74 yılında Mahmut Paşa tarafından yaptırılmıştır (Kitabe 10; Resim 41). Yapının birkaç kez onarım geçirdiği kitabelerinden anlaşılır. Kapısı üzerindeki ikinci kitabeğe göre Şaban 1135/7 Mayıs-4 Haziran 1723'te onarım geçirmiştir (Kitabe 11; Resim 42). Aynı cephenin batısındaki yuvarlak kemerli pencere alınlığında yer alan diğer kitabe 1952 tarihidir ve bu bölümün yapıya sonradan eklendiğini gösterir.

21.20x29.50 m. ölçülerinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı cami, kuzeydeki avlu, çevre-

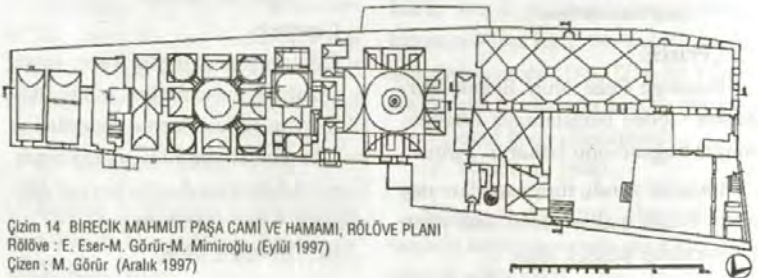
sindeki ek mekânlar ve güneydeki ibadet mekânından oluşur (Çizim 14). Yapının ana girişi avlunun kuzey cephesinde yer almakla birlikte, batı cephesinde de avluya açılan bir kapısı bulunur.

Resim 43 Birecik Mahmut Paşa Camii, Kuzey Cephe

Resim 44 Birecik Mahmut Paşa Camii, Kuzey Cephenin Doğusu

Çizim 14 BİRECİK MAHMUT PAŞA CAMİİ VE HAMAMI, RÖLÖVE PLANI
Rölöve : E. Eser-M. Görür-M. Mimirolu (Eylül 1997)
Çizen : M. Görür (Aralık 1997)

Yapının caddeye bakan kuzey cephesini avlu duvarı oluşturur. Sade kuruluştaki cephenin doğusunda yuvarlak kemerli kapısı bulunur. Kapının doğusunda, kübik kaideli, yivli silindirik gövdeli, tek şerefeli ve konik külâhlı minare yer alır (Çizim 15; Resim 43). Minarenin doğusundaki küçük dikdörtgen pencereden sonra cephe, hamamın duvarı ile birleşir (Resim 44).

Resim 46 Birecik Mahmut Paşa Camii, Batı Cephe Ortasındaki Kapı

Resim 45 Birecik Mahmut Paşa Camii, Batı Cephenin Güneyi

Batı cephe, avlu ve ibadet mekânı cephelerinden oluşur (Resim 45). Avlu cephesi batıda çift, ibadet mekânı cephesi tek katlı bir düzenleme gösterir. Cephenin güneyinde, ibadet mekânına açılan ahşap kafesli ve demir parmaklıklı üç dikdörtgen pencere görülür. Avluya girişi sağlayan cephenin ortasındaki yuvarlak

kemerli kapı yuvarlak kemerli bir niş içine alınmıştır. Dıştaki kemer profilli konsollara oturur. İki kemerin kilit taşında da birer bezemeli parça dikkati çeker (Resim 46). Kapının üzerinde, imam odasının ikinci katına açılan dikdörtgen bir pencere vardır. Pencerenin kuzeyindeki doldurulmuş açıklık da muhtemelen pencere olmalıdır. Cephenin kuzeyinde, pahlanarak dışa çıkıntı yapan iki katlı bölüm yer alır. Kısmen camekânlı olan üst katın sonradan eklendiği anlaşılır. Alt katta, yalnız saçak altına üç dikdörtgen pencere açılmıştır.

Yapının dar bir sokağa bakan güney cephesinin batısında, ibadet me-

Çizim 15 BIRECİK MAHMUT PAŞA CAMİİ VE HAMAMI, KUZEY CEPHE RÖLÖVESİ
Rölöve : M. Akpolat-M. Görür-A. Şener (Eylül 1997)
Çizen : M. Görür (Aralık 1997)

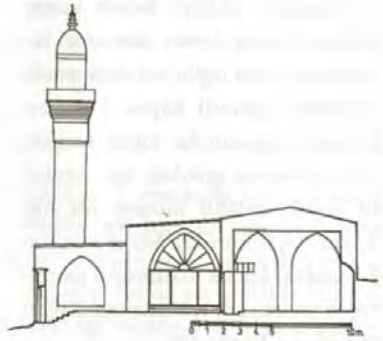
Resim 47 Birecik Mahmut Paşa Camii,
Güney Cephenin Batısı

kânına açılan eş boyutlu iki dikdörtgen pencere dikkati çeker (Resim 47). Doğuda, ibadet mekânının doğu bölümüne açılan farklı konum ve boyutlarda dört dikdörtgen pencere görülür.

Kuzeyi duvarla sınırlandırılmış 12.50x18.90 m. ölçülerinde enine dikdörtgen planlı avlunun doğu ve batı kanatlarında farklı işlevlerde mekânlara yer verilmiştir (Çizim 14). Batı kanadın kuzeyinde avlu zemini dört basamakla yükseltilmiştir. Bu bölümün batısında, sonradan eklenmiş "Cami Yardımlaşma Derneği"nin doğu cephesi bulunur (Resim 48). Cephenin ortasına dikdörtgen kapı, kuzeyine bir ve güneyine eş boyutlu üç yuvarlak kemerli küçük pencere yerleştirilmiştir.

Resim 48 Birecik Mahmut Paşa Camii, Avlu, Batı Kanat

Çizim 16 BİRECİK MAHMUT PAŞA CAMI VE HAMAMI,
A-A RÖLÖVE KESİDİ

Rölöve : E. Eser-M. Mimirolu-B. Kıbrıs (Eylül 1997)
Çizen : M. Görür (Aralık 1997)

tır. Batı kanadın güneyinde üstte, imam odasına açılan iki dikdörtgen pencere görülür.

Avlunun doğu kanadında, kuzeyde sivri kemerle dışa açılan ve içinde abdest musluklarının yer aldığı haç tonozla örtülü yaklaşık kare planlı bir eyvan ile güneyinde camekânla kapatılmış ve yüksek bir sivri kemerle dışa açılan, günümüzde *son cemaat yeri* olarak kullanılan çifte haç tonoz örtülü birim yer alır (Çizim 16; Resim 49).

Resim 49 Birecik Mahmut Paşa Camii, Avlu,
Doğu Kanat, Son Cemaat Yeri

Resim 50 Birecik Mahmut Paşa Camii,
Avlu, Kuzeydoğu Eyvan

Batısından avluya açılan kuzey eyvanın kuzey ve doğu duvarlarına musluklar yerleştirilmiştir. Güneyi, son cemaat yerine camekânla kapatılmış bir yuvarlak kemerle açılır (Resim 50). Güneydeki son cemaat yerinin güney duvarı ortasında ibadet mekânına açılan dikdörtgen bir pencere ve doğusunda üst seviyede küçük boyutlu bir dikdörtgen pencere yer alır. Doğu duvarının güneyin-

Resim 51 Birecik Mahmut Paşa Camii,
Son Cemaat Yeri, Doğuya Bakış

de, dikdörtgen planlı ve sivri tonozla örtülü mekâna açılan dikdörtgen bir kapı ve üzerinde tonozla saplanmış bir pencere görülür (Resim 51). Mekânın kuzey duvarının batısında, kuzey eyvana açılan camekânla kapatılmış bir yuvarlak kemer bulunur (Resim 52). Kuzey duvarın doğusunda, dikdörtgen planlı ve sivri tonozla örtülü mekâna açılan dikdörtgen

Resim 52 Birecik Mahmut Paşa Camii,
Son Cemaat Yeri, Kuzeye Bakış

kapı ve batısında minare kapısına geçit veren koridor vardır.

Avlunun güney kanadını oluşturan ibadet mekânının kuzey cephesinin doğusuna, ibadet mekânının doğu bölümüne açılan basık kemerli kapı ile batısına üst seviyeye bir dikdörtgen pencere açılmıştır. Cephenin ortasında altta eş boyutlu iki kare pencere ve üstte ortada dikdörtgen bir pencere görülür. Batıda ise, ibadet mekânının batı bölümüne açılan yuvarlak kemerli niş içinde yuvarlak kemerli ve alınlıklı dikdörtgen kapı ile üzerinde yine yuvarlak kemerli niş içinde dikdörtgen bir pencere yer alır (Resim 53).

6.50x27.00 m. ölçülerinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen

Resim 53 Birecik Mahmut Paşa Camii, Avlu, Güney Kanat,
İbadet Mekanının Kuzey Cephesi

Çizim 17 BİRECİK MAHMUT PAŞA CAMİİ VE HAMAMI, B-B RÖLÖVE KESİDİ
Rölöve : M. Görür-M. Mimiroğlu-A. Şener (Eylül 1997)
Çizen : M. Görür (Aralık 1997)

planlı ibadet mekânı iki bölümden oluşur. Doğu bölümün özgün olduğu, batı bölümün yapıya sonradan eklendiği anlaşılır (Çizim 14). Doğu bölüm, tek sıra halinde iki kare, bir dikdörtgen, bir sekizgen payeye ve duvarlara atılmış çift yönlü sivri kemerlerle on birime ayrılmış ve haç tonozlarla örtülmüştür. Güney duvarı ortasında yarım yuvarlak nişli ve yuvarlak kemerli, fayans kaplı mihrap yer alır (Çizim 17; Resim 54).

Resim 54 Birecik Mahmut Paşa Camii, İbadet Mekânı,
Mihrap ve Minber

Mihrabın iki yanında ikişer dikdörtgen pencere vardır. Mihrabın batısındaki demir minber sonradan duvara birleştirilmiştir. Doğu duvarı sağır olan mekânın batısı camekânla batı bölümden ayrılır (Resim 55). Kuzey duvarının doğusunda, son cemaat yerine açılan iki dikdörtgen

Resim 55 Birecik Mahmut Paşa Camii, İbadet Mekânı,
Batıya Bakış

pencere, ortada basık kemerli kapı, altta iki kare ve üstte iki dikdörtgen pencere görülür (Çizim 14; Resim 56).

İbadet mekânının batısı bölüntüsüzdür (Çizim 14). Düz beton tavanla örtülü mekânın doğusu camekânla kapatılmıştır. Güney duvarının doğusunda yarım yuvarlak mihrap nişi, batısında üst seviyede ahşap

Resim 56 Birecik Mahmut Paşa Camii, İbadet Mekânı,
Kuzeye Bakış

minber ve kare, üst seviyede ise iki dikdörtgen pencere yer alır (Resim 57). Batı duvarında eş boyutlu üç dikdörtgen pencere bulunur (Resim 58). Kuzey duvarın doğusunda avluya açılan dikdörtgen kapı ile batısında çift sıralı ikişer dikdörtgen pencereye yer verilmiştir (Resim 59).

Yapıda kesme taş ana yapı malzemesi olarak kullanılmıştır (Resim 43-47, 49). İmam odasının üst katı sac levhalarla kaplanmıştır (Resim 44). İbadet mekânının duvarları ve örtüsü sıvanmıştır (Resim 54-59). İbadet mekânının doğu ve batı duvarları ile avlunun doğusundaki eyvan yaklaşık 2.00 m. yüksekliğe kadar, ayrıca destek sistemi ve mihrap fayans kaplıdır (Resim 50, 55, 58). Minber ve kapı, pencere çerçeveleri ahşaptır (Resim 57-59). Pencere şebekeleri demir parmaklıklıdır (Resim

Resim 59 Birecik Mahmut Paşa Camii, İbadet Mekanı, Kuzey Duvarın Batısına Bakış

53). İçteki kemerlerin büyük bir bölümü camla kapatılmıştır (Resim 50, 52, 55).

Yapının yalnız kesme taş minaresi bezemelidir. Gövdesi sarmal yivlerle hareketlendirilmiş minarenin şerefe altında, altı, sekiz ve oniki kollu yıldızlarla süslenmiş rozetler görülür. Bu düzenlemenin üzerinde, sivri kemerli küçük nişlerle biçimlenmiş bir şerit, şerefeye kadar ise silmeler dikkati çeker (Resim 49).

KİTABELER:

Kitabe 10: Caminin kuzey cephesi doğusundaki kapısı üzerinde yer alan iki satırlık sülüs yazı:

انشأ هذا الجامع الشريف المبارك المبد
الفقير محمود باشا في سنة احدى وثلاثين وثمانمائه

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

- 1) İnş'a haze'l-cami üş-şerif el-mübarek el-abd
- 2) El-fakir Mahmud Paşa fi sene ahdi ve semanin ve tis'a mie

(K. Türkmen 1998)

Resim 57 Birecik Mahmut Paşa Camii, İbadet Mekanı, Batı Bölüm, Güneye Bakış

Resim 58 Birecik Mahmut Paşa Camii, İbadet Mekanı, Doğu Duvara Bakış

Resim 41 Birecik Mahmut Paşa Camii, Kuzey Cephe, Kapı Üzerindeki İnşa Kitabesi

Çevirisi:

Bu kutsal ve şerefli cami, 981/1573-74 yılında Allah'ın fakir kulu Mahmud Paşa tarafından yaptırılmıştır.

(K. Türkmen 1998)

Kitabe 11: İnşa kitabesinin üzerindeki iki satırlık talik yazı:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الكرام لي شهر شعبان المعظم سنة ١١٣٥

(K. Türkmen 1998)

Resim 42 Birecik Mahmut Paşa Camii, Kuzey Cephe, Batı Pencere Üzerindeki Onanım Kitabesi

Transkripsiyonu:

- 1) Ceddede haze'l-cami
- 2) Eş-şerif fi şehr-i Şaban el-mu'azzam sene 1135

Çevirisi:

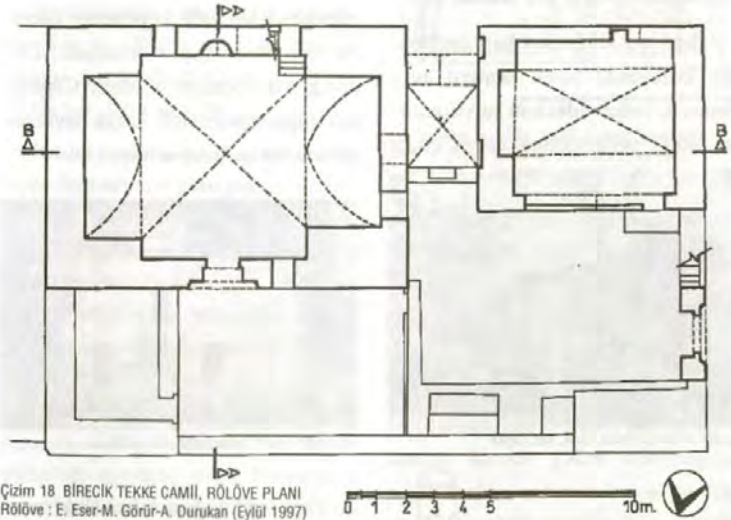
Bu şerefli cami, 1135 yılının büyük Şaban ayında/7 Mayıs-4 Haziran 1723'te yenilenmiştir.

(K. Türkmen 1998)

TEKKE CAMİİ
(SÜLEYMAN HAN CAMİİ-
BAHRİYE TEKKE MESCİDİ)

Yerleşim merkezinde, Meydan mahallesinde, Belediye caddesindeki yapı "*Bahriye Tekkesi Mescidi*" ola-

rak da adlandırılır. Yapının günümüzde inşa kitabesi bulunmamaktadır, ancak Oppenheim tarafından yayınlanan inşa kitabesinden, "*Süleyman Han*" tarafından 981/1573-74 yılında yaptırıldığı yazılıdır (Kitabe 12)⁷.

7. Oppenheim 1913: 106'da yayınlanan kitabe metnindeki "Sultan Süleyman Han" ibaresinin, kitabede verilen 981/1573-74 tarihi dikkate alındığında, yanlış yazılmış veya okunmuş olduğunu düşünüyoruz. Çünkü, söz konusu tarihlerde Osmanlı tahtında Kanuni Sultan Süleyman değil, oğlu II. Selim bulunmaktaydı. Bu nedenle yapının II. Selim tarafından yaptırılmış olduğunu ve adının da "Sultan Selim Camii" olarak değiştirilmesini öneriyoruz. Bu önerimiz, tarihin araştırmacı tarafından doğru okunduğu varsayılarak yapılmıştır. Bu yapı muhtemelen Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği "Selim Han Camii" olmalıdır.

14.50x22.85 m. ölçülerindeki düzgün olmayan dikdörtgen planlı yapı topluluğu; cami, bitişiğindeki bugün dükkân olarak kullanılan mekân ve imam eviyle birlikte, kuzeyindeki 5.80x9.50 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı bir avlu içinde yer alır (Çizim 18). Avluyu güney ve doğudan ku-

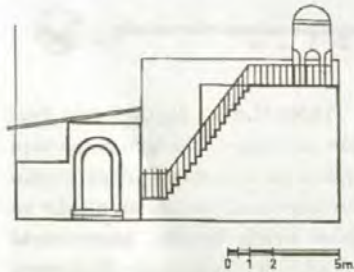
Resim 60 Birecik Tekke Camii, Avlu,
Kuzeydeki Mezar Taşları

şatan bu yapılar dışında, avlunun batı duvarının kuzeyinde kapı, kuzey duvarı boyunca abdest muslukları, tuvalet ve iki mezar taşının bulunduğu *hazire* yer alır (Resim 60).

Yapı topluluğunun batı cephesinin kuzeyinde basık kemerli avlu kapısı ile imam odasının batı duvarına bitişik yerleştirilmiş çatıya çıkışı

Resim 61 Birecik Tekke Camii, Batı Cephe

Çizim 19 BİRECİK TEKKE CAMİİ, BATI CEPHE RÖLÖVESİ
Rölye : M. Görür-S. Alp (Eylül 1997)
Çizen : E. Eser (Aralık 1997)

sağlayan yirmi basamaklı bir merdiven görülür (Çizim 19; Resim 61). Caminin kuzey cephesinin batı bölümü avlunun, doğu bölümü ise son cemaat yerinin cephesini oluşturur. Doğu cepheyi bitişikteki konut kapatır. Caddeye bakan güney tarafta üç yapının cephesi bulunur (Çizim 20; Resim 62). Sade kuruluşteki cephenin batısında, imam odasına açılan bir dikdörtgen pencere, eyvan kuruluşundaki dükkânın sivri kemeri ile doğuda cami cephesinde altta basık kemerli iki pencere, üstte, alt sıra pencerelerin ortasında dikdörtgen bir pencere bulunur. Cephenin doğu bölümünde saçak seviyesi altında iki çörten yer alır.

Resim 62 Birecik Tekke Camii, Güney Cephe

Yapı topluluğunun sokak kotundan yüksekte kalan avlusuna üç basamaklı bir merdivenle çıkılır. Avlunun doğu kanadında yer alan camiyeye, kuzeyindeki doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı son cemaat yerinden girilir (Çizim 18). Sonradan eklendiği anlaşılan son cemaat yerinin doğusunda, günümüzde caminin deposu olarak kullanılan dikdörtgen

Resim 63 Birecik Tekke Camii, Son Cemaat Yeri, Güney Duvar

planlı bir mekân yer alır. Son cemaat yerinin güney duvarı ortasındaki ibadet mekânına girişi sağlayan kapı yuvarlak kemerli ve çift ahşap kanatlıdır. Kapının üzerinde ve batısında dikdörtgen biçimli birer pencere yer alır (Resim 63). Son cemaat yerinin zemini ibadet mekânının zemininden daha alçaktır.

İbadet mekânı, örtü sistemi nedeniyle dört eyvanlı plan şeması yansıtır. Orta bölümün örtüsünü oluşturan haç tonoz eyvan köşelerinden başlatılmıştır (Çizim 18). Doğu duvarı tümüyle sağır tutulmuştur. Güney duvarı ortasında yarım yuvarlak mihrap nişi ile batısında, girişi güney duvarın dikdörtgen biçimli batı penceresinden sağlanan ve duvar kalınlığı içindeki yedi basamaklı merdivenle çıkılan vaız kürsüsü bu-

Resim 64 Birecik Tekke Camii, İbadet Mekanı, Güney Duvar

Resim 65 Birecik Tekke Camii, İbadet Mekanı Batı Duvar

Çizim 20 BIRECİK TEKKE CAMII, A-A RÖLÖVE KESİDİ
Rölöve : E. Eser-A. Şener-M. Mirmiroğlu (Eylül 1997)
Çizen : E. Eser (Aralık 1997)

lunur. Ayrıca, mihrabın iki yanında basık kemerli, üzerinde dikdörtgen biçimli birer pencere yer alır (Resim 64). Batı duvarda, altta kuzeyde ve üstte ortada birer dikdörtgen pencere görülür (Çizim 21; Resim 65).

Günümüzde *imam evi* olarak kullanılan kareye yakın dikdörtgen planlı mekân avlunun batısında yer alır (Çizim 18). Dışa hiç bir açıklığı olmayan batı cephesinin bitişiğinde, çatıya çıkışı sağlayan yirmi basamaklı bir merdiven dikkati çeker. Çatıda, güneybatı köşede yaklaşık 3.00 m. yüksekliğinde altı yuvarlak kemere oturan sivri bir kubbeye örtülü baldaken tarzı minare yer alır (Resim 66). Yapının doğu cephesi

Resim 66 Birecik Tekke Camii, Minare

dükânâna bitişiktir. İç mekân, farklı biçimsel özelliklerine karşın ibadet mekânı gibi haç tonozla örtülüdür (Çizim 20). Özgününde avluya sivri kemerle açılan bir eyvan kuruluşunda olduğu, kuzey cephesinin örülerek kapatılmış olmasından anlaşılır (Resim 67). İç mekânın güney duvarında, altta bugün dolap olarak kullanılmak üzere kapatılmış dikdörtgen bir niş, üzerinde dikdörtgen bir pencere bulunur (Resim 68). Batı duvarı tamamiyle sağırdır. Doğu duvarında büyük bir dikdörtgen niş görülür.

Kuzey-güney doğrultusunda düzgün dikdörtgen planlı dükân, cami ile imam odası arasında yer alır

Resim 67 Birecik Tekke Camii, İmam Evi, Kuzey Cephe

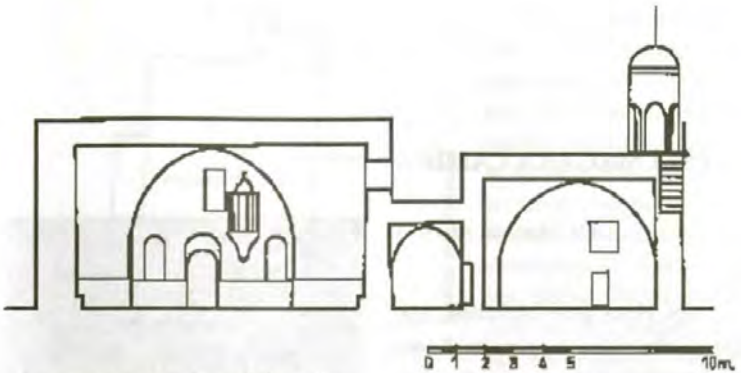
Resim 68 Birecik Tekke Camii, İmam Evi, Güney Duvar

(Çizim 18). Mekâna, önü sonradan madeni kepenkle kapatılmış güney cephedeki sivri kemerli açıklıktan girilir (Resim 62). Dikdörtgen iç mekân, güneyinde büyük bir sivri kemerle kareye dönüştürülmüş ve haç tonozla örtülmüştür. Batı duvarında iki, kuzey duvarında bir dikdörtgen niş görülür. Kuzey duvarın sonradan örülmüş olduğu ve özgününde avluya açıldığı, avlunun güneybatı köşesindeki kemer üzengisinden anlaşılır (Resim 69).

Topluluğu oluşturan tüm yapılar düzgün kesme taşlarla inşa edilmiştir. Caminin iç duvarları 1.00 m. yüksekliğe kadar ahşap lambri ile kaplanmış, duvarlar ve örtü sistemi sıvanmıştır. Ayrıca, tüm pencere kasaları ve vaiz kürsüsünde de ahşap

Resim 69 Birecik Tekke Camii, Avlu, Güneye Bakış

Çizim 21 BİRECİK TEKKE CAMII, B-B RÖLÖVE KESİTİ
Rölöve : E. Eser-B. Ceylan-M. Mimiroğlu (Eylül 1997)
Çizen : E. Eser (Aralık 1997)

malzeme kullanılmıştır. İmam evinin avluya açılan kuzey cephesinde, sonradan örüldüğü anlaşılan kesme taş malzeme dikkati çeker. İmam evinin içinde de duvarlar ve örtü sistemi sıva ile kaplanmıştır. Yapılarda duvarların alt seviyesinde görülen renk farklılığı, onarım geçirdiklerini düşündürür.

Yapı topluluğu oldukça sade görünümündedir. Avlunun kapı kemerinin taş yüzeylerinin kabaca biçimlendirilmesi dışında, yapıyı hareketlendirici hiç bir süsleme ögesine rastlanmaz.

KİTABE 12:

Kapısı üzerindeki günümüzde mevcut olmayan iki satırlık sülüs yazı:

أبداً هذا الجامع المبارك السلطان سليمان خان عز نصره
تاريخ سنة إحدى وخمسين وثمانمائة

(Oppenheim 1913: 106).

Transkripsiyonu:

İnşa haze'l cami el-mübarek es-sultan Süleyman Han eazze nasrehu tarih sene abdi ve semanin ve semane mie

(A.Durukan 1998).

Çevirisi:

Bu mübarek camiye Sultan Süleyman Han -zaferi aziz olsun- 981/1573-74 yılında inşa etmiştir.

(A.Durukan 1998).

ESKİ MAĞARA CAMİİ

Dr. Meryem ACARA

Yapı, Hoca Şeref Mahallesi, Mağara Camii Sokak'ta yer alır. Kuzey cephesindeki iki kapısı üzerinde bulunan çok tahrip olmuş birer kitabeden batıdaki "Es-Seyyid el-Hac Abdülkadir el-Mufti" adı okunur (Resim 70). Şair Şani tarafından ya-

Resim 70 Birecik Eski Mağara Camii, Kuzey Cephe, Batı Kapı Üzerindeki Onarım Kitabesi

zıldığı belirtilen (Kürkçüoğlu 1996:40) doğudaki dört satırlık kitabede ise caminin 1226/1811-12 tarihinde onarıldığı yazılıdır (Resim 71)⁸.

Resim 71 Birecik Eski Mağara Camii, Kuzey Cephe, Doğu Kapı Üzerindeki Onarım Kitabesi

Aslında "kilise" olduğu yöre halkı tarafından belirtilen kayaya oyulmuş yapı, sonraları bilinmeyen bir tarihte camiye dönüştürülmüş ve aynı dönemde kuzey cephenin yaklaşık 11.75 m. önüne, yapıdan ba-

Resim 72 Birecik Yeni Mağara Camii Kuzeydoğusu, Minare

⁸ Kürkçüoğlu 1996: 40'da, yapıya girişi sağlayan iki kapının batı cephede yer aldığını, isim veren kitabenin kuzeyde, onarım kitabesinin güneyde olduğunu belirtir. Ancak kitabeler, yukarıda belirtildiği gibi kuzey cephenin doğu ve batısında yer alır.

Çizim 22 BİRECİK ESKİ MAĞARA CAMII, KONUM PLANI
Rölöve : S. Alp-A. Şener (Mayıs 1998)
Çizen : S. Gündüz (Temmuz 1998)

ğimsiz minare eklenmiştir (Resim 72; Kürkcüoğlu 1996:40). Eski Mağara Camii'nin yaklaşık 1.15 m. kuzeyine ve minarenin 0.65 m. güneyine 1964 yılında Yeni Mağara Camii inşa edilerek Eski Camii'nin cephesi tümüyle kapanmıştır (Resim 72-73). Yapılar bugün mağaranın kuzeyindeki avlu içerisinde yer alır (Çizim 22).

Resim 73 Birecik Eski Mağara Camii ile Yeni Mağara Camii Arasındaki Bölüm, Doğuya Bakış

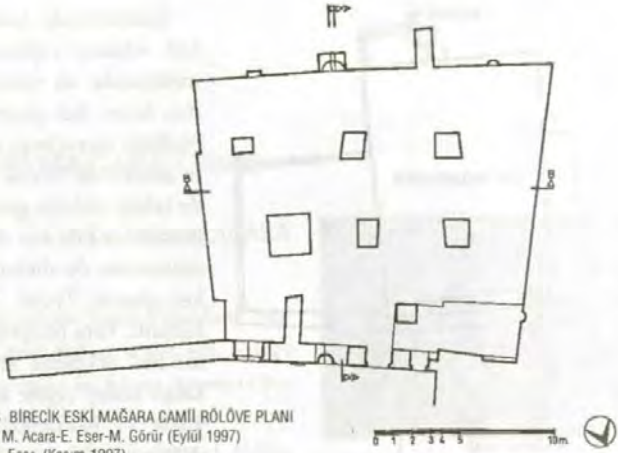
Günümüzde tümüyle terk edilmiş yapının iç mekânında su sızıntısından dolayı her geçen gün özellikle duvarların ve örtü sisteminin büyük ölçüde tahrip olduğu görülür. Benzer bir tahribat destek sisteminde de dikkati çeker (Resim 74-78). Buna karşılık, Yeni Mağara Camii'nin arkasına sıkışıp kalan kuzey cephe ise ne yazık ki bakımsızlıktan dolayı yıkılmaya yüz tutmuştur (Resim 73).

Doğu, batı ve güney cepheleri kayaya oyulmuş yapının, kuzey cephesinde düzgün kesme taş örgü görülür (Resim 73). İç mekânda kaba yonu taşlarla yapılmış kuzeydoğudaki duvar payesinin özgün olmadığını düşünüyoruz (Resim 74). Kapı ve pencerelerin hatılları ile minare külâhında (Resim 80) ahşap malzeme kullanılmıştır.

Cami, kuzey-güney doğrultusunda yaklaşık 13.78x15.95 m. boyutlarında düzensiz dörtgen planlıdır.

Resim 74 Birecik Eski Mağara Camii, İbadet Mekanı, Kuzeydoğudaki Duvar Payesi

Çizim 23 BİRECİK ESKİ MAĞARA CAMİİ RÖLÖVE PLANI
Rölöve : M. Acara-E. Eser-M. Görür (Eylül 1997)
Çizen : E. Eser (Kasım 1997)

Yapı, kaya tabakasının içinde yer aldığından yalnız kuzey cephesi algılanır (Resim 73). Kuzey cephenin doğusunda basık kemerli ana kapısı yer alır. Cephenin ortasında sivri kemerli bir mihrabiye ve üstte dikdörtgen bir pencere bulunur. Batıda ise hatıllı dikdörtgen bir kapı ile iki yanında birer dikdörtgen pencere vardır (Çizim 23-24).

Tamamen kaya kütlesi içine oyularak biçimlendirilen ibadet mekânı, üç sıra halinde düzensiz kare ve dikdörtgen biçimli yedi serbest desteğe, kuzey duvarın doğusundaki duvar

payesine oturan düz tavanla örtülüdür (Çizim23, 25-26; Resim 75).

Mekânın doğu duvarı güneye doğru 0.80 m. derinleştirilmiştir (Resim 76). Güney duvarda doğudaki mihrapla birlikte beş niş bulunur ve önünde 0.40-0.70 m. yüksekliğinde bir seki yer alır (Resim 77-78). Yarım yuvarlak nişli ve sivri kemerli mihrabın (Resim 77) batısındaki nişlerden biri yarım yuvarlak (Resim 78), diğerleri dikdörtgen biçimlidir. Yapıya sürekli su sızması özellikle güney duvarda sekinin hemen üzerindeki bölümün oyulmasına neden olmuştur.

Resim 75 Birecik Eski Mağara Camii,
İbadet Mekanı, Kuzeye Bakış

Resim 76 Birecik Eski Mağara Camii,
İbadet Mekanı, Doğuya Bakış

Çizim 24 BİRECİK ESKİ MAĞARA CAMII, KUZEY CEPHE RÖLÖVESİ

Rölöve : S. Gündüz-A. Durukan (Şubat 1998)

Çizen : S. Gündüz (Nisan 1998)

Güney duvarda görülen seki batı duvarda da devam eder. Sağır tutulmuş duvarın kuzeyinde dikdörtgen bir niş dikkati çeker (Çizim 23, 26). Kuzey duvarın batı bölümünün önünde 2.80x6.50 m. boyutlarında bir seki görülür. Kuzey cephenin düzenlemesi, mihrabiye dışında tümüyle iç mekâna yansımıştır.

Minare, muhtemelen kilise camiye çevrildikten sonra yapılmış olmalıdır (Resim 72). Ancak, minarenin

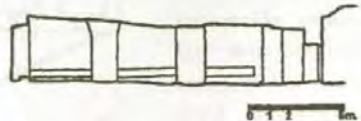
Resim 77 Birecik Eski Mağara Camii, İbadet Mekanı, Güney Duvarın Ortası ve Mihrap

Resim 78 Birecik Eski Mağara Camii, İbadet Mekanı, Güney Duvarın Batısı

eski camiden 17.35 m. uzağa inşa edilmiş olması düşündürücüdür. Nitekim, daha önce de belirttiğimiz gibi minare ile eski caminin arasına yüzyılımda büyük bir cami yapılabilmıştır (Çizim 22; Resim 73). Kare kaideli minarenin basık kemerli kapısı güney cephesindedir. Kaidenin üstte dört köşesi pahlanarak sekizgen pabuç ile silindirik gövdeye geçiş sağlanmıştır (Resim 79). Tek şerefeli minarenin sade korkuluğunun üzerinde ahşap desteklere oturtulmuş konik bir külâh görülür. Gövdenin ortasındaki bileziğin yüzeyinde baklava motifleri, şerife altındaki üç sıra mukarnasın üzerinde ise iki sıra testere dişi dolgulu şerit bulunur (Resim 80).

Bir araştırmacımızın ve yöre halkının kiliseden camiye dönüştürülmüş olduğunu belirtmesi dışında, kayaya oyulmuş bu yapının özgününde kilise olarak kullanıldığına dair elimizde hiç bir veri yoktur. Ka-

Çizim 25 BİRECİK ESKİ MAĞARA CAMII, A-A RÖLÖVE KESİDİ

Rölöve : M. Acara-E. Eser-M. Görür (Eylül 1997)

Çizen : M. Acara (Kasım 1997)

Çizim 26 BİRECİK ESKİ MAĞARA CAMII, B-B RÖLÖVE KESİDİ
Rölöve : M. Acara-E. Eser-M. Görür (Eylül 1997) Çizen : M. Acara (Kasım 1997)

yadan biçimlendirilmiş doğu duvarda günümüzde, camilerin güneyindeki mihrap nişi gibi kiliselerin de doğu kısmında çok daha derin ve adeta bir mekân oluşturan "apsis" in bulunması beklenir. Ancak, bugün yalnızca doğu duvarın orta kısmında doğuya doğru düz bir kademelemeden başka bir iz görülmez. Kademeli kısım kilisenin apsisi ile ilintili görülebilir. Ancak, doğu duvarın büyük bir bölümünün tümüyle ka-

yaya oyulmuş olması, apsis işlevi ile kullanılmış olabilecek derin bir nişin sonradan kapatılma olasılığını büyük ölçüde ortadan kaldırmaktadır. Belki de, bu yapı hıristiyanlığın ortaya çıktığı ve yasal bir din olarak kabul edilmediği ilk üç-dört yüzyıl (İ.S. 1.-4.yüzyıl) içinde hıristiyanlarca gizli bir "ibadet yeri"/kilise ? olarak kullanılmış olabilir⁹.

Saha mahallesi, Mağalar sokakta yer alan yapının inşaa tarihi kesin ola-

Resim 79 Birecik Eski Mağara Camii,
Minare Kaidesi, Batıdan
Görünüm

Resim 80 Birecik Eski Mağara Camii,
Minare Gövdesi, Üst
Bölüm ve Şerefe

9 Kaya kiliseleri için bkz. Jerphanion 1925-42; Thierry 1963; Ötügen 1987

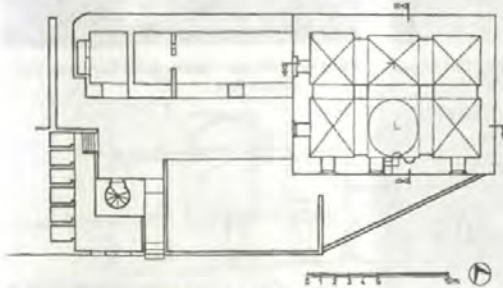
ABD-İ KETHÜDA (CÜCÜK) CAMİİ

Araş. Gör. Suat ALP

rak bilinmez (Resim 81). Son cemaat yerinin doğu duvarındaki ibadet mekânına açılan kapısı üzerindeki kitabeğe göre, 1243/ 1828 yılında Sefer zade Ali Baba tarafından onartılmıştır (Kitabe 13.; Resim 82).

16.20x32.00 m. ölçülerinde doğu-batı doğrultusunda düzensiz dik-dörtgen planlı yapı; avlu, batısında minare ve dört basamaklı merdivenle inilen tuvalet mekânları, kuzeyinde son cemaat yeri ve kuzeydoğusunda ibadet mekânından oluşur (Çizim 27). Avlunun iki basamakla çıkılan bir seki ile yükseltilmiş güney kısmı, doğuya doğru daralarak ibadet mekânının güneydoğusuna birleşen bir duvarla sınırlandırılmıştır.

İbadet mekânı ve son cemaat yeri

Çizim 27 BİRECİK ABD-İ KETHÜDA CAMİİ, RÖLÖVE PLANI

Rölöve : E. Eser-A. Şener-A. Durukan (Şubat 1998)

Çizen : A. Şener (Temmuz 1996)

Resim 81 Birecik Abd-i Kethüda Camii,
Güneybatıdan Görünüm

cephelerinden oluşan, Tütün Çıkma-zı sokağa bakan kuzey cephede, yalnız batı köşede avluya geçişi sağlayan koridorun açıklığı görülür (Resim 83). Doğu cephe tümüyle, batı cephe ise büyük ölçüde konutlarla kapanmıştır. Yapının avlu duvarının

güneyini oluşturan ve Mayalar sokağa bakan güney cephesi yeni yapılmıştır ve batısında üç basamakla çıkılan bir merdivenden ulaşılan bir koridorla avluya geçilir, batısında ise mi-

Resim 83 Birecik Abd-i Kethüda Camii, Kuzey Cephe

narenin kuzeyindeki duvarla çevrilmiş ve avlunun batısında tuvaletlerin yer aldığı bölüme açılan bir dikdörtgen kapı ve doğusunda üstte bir dikdörtgen pencere görülür.

Kuzeydeki son cemaat yeri, ortada kare payeye oturan cemekelele kapatılmış iki sivri kemerle avluya açılır (Çizim 28; Resim 84). Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı

Resim 84 Birecik Abd-i Kethüda Camii, Avlu, Kuzey Kanat, Son Cemaat Yeri Güney Cephesi

Resim 85 Birecik Abd-i Kethüda Camii, Son Cemaat Yeri, Batıya Bakış

son cemaat yerinin batısına sonradan muhdes bir duvar yapılarak ikiye bölünmüş ve batı bölümü imam odası olarak değerlendirilmiştir. Üzeri alttan kirişlemeli ahşap tavan ile örtülmüş mekânın batı duvarındaki dikdörtgen kapı ve pencere imam odasına, doğu duvarındaki basık kemerli kapı ibadet mekânına açılır (Resim 85-86).

İbadet mekânının güney cephesiyle batı cephesinin güneyi avluya

Resim 86 Birecik Abd-i Kethüda Camii, Son Cemaat Yeri, Doğuya Bakış

Çizim 28 BİRECİK ABD-İ KETHÜDA CAMİİ, AVLU, KUZAY KANAT RÖLÖVESİ
Rölöve : E. Eser-A. Şener (Şubat 1998) Çizen : E. Eser (Temmuz 1998)

bakar. Güney cephesinde doğuda dikdörtgen niş içinde basık kemerli pencere ve üzerinde bir kabara, ortada ve batısında dikdörtgen niş içinde dikdörtgen biçimli iki pencere, ortadaki pencerenin üzerinde doğuda küçük bir dikdörtgen pencere, batıdakinin üzerinde ise bezemeli bir kabara görülür (Çizim 28). Batı cephesinin kuzeyinde ise, dikdörtgen niş içinde dikdörtgen bir pencere bulunur (Resim 87).

Resim 87 Birecik Abd-i Kethüda Camii,
Güneybatıdan Görünüm

İçten 8.40x12.00 m. ölçülerinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı ibadet mekânı, çok bölünlü ve mihrap önü kubbeli tiptedir. Ortada iki dikdörtgen paye ve duvarlara atılmış çift yönlü sivri kemerlerle altı birime ayrılmış, mihrap önü pandantif geçişli bir kubbeye,

Çizim 29 BİRECİK ABD-İ KETHÜDA CAMİİ, A-A RÖLÖVE KESİDİ
Rölöve : M. Görür-A. Şener-A. Durukan (Şubat 1998)
Çizen : M. Görür (Mayıs 1998)

Çizim 30 BİRECİK ABD-İ KETHÜDA CAMİİ, B-B RÖLÖVE KESİDİ
Rölöve : E. Eser-M. Görür-A. Durukan (Şubat 1998)
Çizen : M. Görür (Mayıs 1998)

diğer birimler haç tonozla örtülmüştür (Çizim 27, 29-30; Resim 88-89). Kuzey ve doğu duvarları sağır olan mekânın batı duvarında sivri kemerli niş içinde dikdörtgen bir pencere ve kuzeyde son cemaat yerine açılan basık kemerli bir kapı vardır (Resim 88). Güney duvarda doğuda bir, batıda iki dikdörtgen pencere sivri kemerli nişler içine açılmıştır. Eksen-den doğuya kaymış yarım yuvarlak mihrap nişi, iki köşedeki sütüncelere oturan yuvarlak kemerle kuşatılmış-

Resim 88 Birecik Abd-i Kethüda Camii,
İbadet Mekani, Batıya Bakış

Resim 89 Birecik Abd-i Kethüda Camii,
İbadet Mekani, Mihrap Önü Kubbesi

tır. Kemerin altında bezemeli bir kabara dikkati çeker. Batısındaki sivri kemerli niş içindeki dikdörtgen kapıdan dört basamak merdivenle vaız kürsüsüne çıkılır. Kapı, dikdörtgen bir pencereyle dışa açılır (Çizim 28; Resim 90).

Resim 90 Birecik Abd-i Kethüda Camii, İbadet Mekanı, Güney Duvar, Mihrap ve Vaiz Kürsüsü

Avlunun kuzeybatısındaki minare, kare kaideli, sekizgen pabuçlu, silindirik gövdeli, tek şerefeli ve konik külâhlıdır. Şerefe ile külâh arasında ahşap korkuluk yer alır. Şerefe altı üç sıra mukarnas dolguludur (Resim 91).

Resim 91 Birecik Abd-i Kethüda Camii, Minare, Doğudan Görünüm

Resim 92 Birecik Abd-i Kethüda Camii, İbadet Mekanı, Kapı Üzerindeki Bezemeli Kabara

Cami, son cemaat yeri ve minare, mozaik taş dolgululu ve kesme taş kaplamalıdır (Resim 81-84, 87, 91). Sonradan eklenmiş tuvaletler, imam odası ve avlu duvarlarının bir bölümünde briket kullanılmıştır (Resim 83). Son cemaat yerinin cephesi, kesme taş kaplama üzerine beyaz badanalıdır (Resim 84). Caminin içinde duvarlar ve destekler yaklaşık 1.00 m. yüksekliğe kadar ahşap panolarla kaplanmıştır (Resim 88, 90). Cami, son cemaat yeri ve imam odasının duvarları badanalıdır (Resim 85-86, 88-90). Son cemaat yerinin tavanı, ibadet mekânındaki vaiz kürsüsü, kapı kanatları ve pencere çerçeveleri ahşaptır (Resim 85-86, 88, 90).

Yapıda süsleme daha çok kabarlarda toplanmıştır. Son cemaat yerinden ibadet mekânına açılan kapı üzerinde yer alan kabaranın yüzeyi kıvrık dallar, lâleler ve ortada altı

Resim 93 Birecik Abd-i Kethüda Camii, Güney Cephe, Doğu Pencere Üzerindeki Bezemeli Kabara

Resim 94 Birecik Abd-i Kethûda Camii, Güney Cephe, Orta Pencere Üzerindeki Bezemeli Kabara

kollu yıldızdan oluşan bitkisel ve geometrik motiflerle bezelidir (Resim 92). Caminin güney cephesindeki iki pencerenin üzerinde yer alan kabara büyük ölçüde tahrip olmuştur. Doğu kabara altıgen ve altı kollu yıldızlarla süslenmiştir (Resim 93). Diğer kabara ise sekiz kollu yıldız ve baklava motifleriyle bezelidir (Resim 94). İbadet mekânında, mihrabın üzerindeki kabarda ise kıvrık dallar arasında sekiz kollu yıldız motifi görülür (Resim 95).

Resim 95 Birecik Abd-i Kethûda Camii, İbadet Mekanı, Mihrap Üzerindeki Bezemeli Kabara

Kitabe 13:

Son cemaat yerinin doğu duvarındaki ibadet mekânına açılan kapısı üzerindeki üç satırlık çift yönlü sülüs yazı:

بو عهد حاله زما شرفه انشای ایضاً بود... عرب اولمشکن اولدی زب تمجدیه زو هو
حشر زانده حالی بابا هندوب عوده اعلى اوطوب... بر التوره دلاوت اعطای صد اجرا اوله مطهر
عیادت بر دروف بر انقاده لایب ایضاً الرمان... ارسناب اولدی تر تمجدیه بر صلح عود
۱۲۱۳

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

Bu mabedhâne-i zibâ şerefe bah-
şa-i feyz-i aver * Harab olmuş iken
zîb-i teccidile revnakdâr

Sefer zade Ali Baba edüb hayra
ehl-i terğib * Bu âsâra delâlet etdi
sa'd-ı icra ola mazhar

Hitame pür şeref buldukda Sakıb
didi tarihan * Ferah-ı nâb oldi nev-
i teccidile cami-i envâr

1243

(K. Türkmen 1998)

Resim 82 Birecik Abd-i Kethûda Camii, Son Cemaat Yeri, Doğu Duvar, Kapı Üzerindeki Onarım Kitabesi

Çevirisi:

Şereflendiren, bereket getiren bu
güzel ibadethâne

Harap olmuşken yenilenerek
parlak biçimde süslendi

Sefer oğlu Ali Baba hayır sahiple-
rini teşvik etti

Bu eserlere öncülük etti, uğurlu
işleri şerefli olsun

Sonu şerefle gelince Sakıp tarihi-
ni söyledi

Bu parlaklıkla dolu cami yenile-
nerek saflığına kavuştu

1827-28

(M. Görür 1998)

ŞEYH (ŞİH) SAADETTİN CAMİİ*

Yapı, Saha mahallesi, Bağlar Kapısı caddesi no. 22'de yer alır. İnşa kitabesi bulunmadığından yapım tarihi kesin olarak bilinmez. Kuzey cephedeki kapısı üzerindeki onarım kitabesinde, Şeyh "Saadeddin Makamı"nın harabeye yüz çevirmişken 1329/1911 yılında Şeyh Mustafa zade tarafından yenilediği yazılıdır (Kitabe 14; Resim 96).

Yapı; son cemaat yeri, imam evi ve bu bölümlerin arasında kalan avludan oluşur (Çizim 31). Kuzey, doğu ve güneyden modern yapılarla kuşatılmıştır.

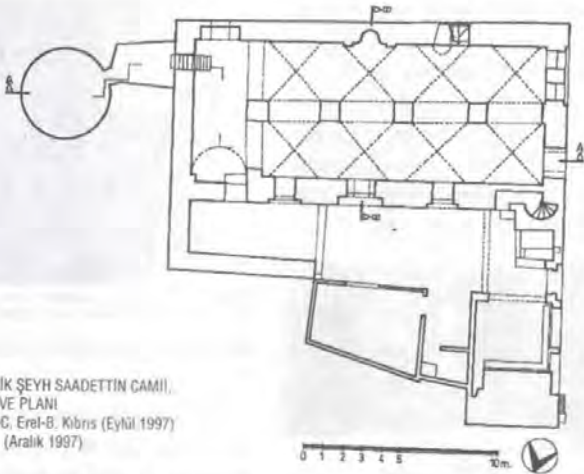
Resim 97 Birecik Şeyh Saadetin Camii, Batı Cephe

Yapının Bağlar Kapısı caddesine açılan batı cephesi, avlu ve ibadet mekânı cephelerinden oluşur (Resim 97). Cephenin kuzeyindeki avlu cephesi iki katlı bir düzenleme gösterir. Alttaki avlunun kuzeyindeki abdest musluklarının bulunduğu mekâna açılan büyük boyutlu iki dikdörtgen pencere bulunur. Pencerelerin güneyinde, yuvarlak kemerli niş içinde basık kemerli avlu kapısı yer alır. Üst kat, bugün *imam evi* olarak kullanılan konuta aittir. Cephenin ortasında kare kaideli, pahlı pabuçlu, silindirik gövdeli, tek şerefeli ve konik külâhlı minare yükselir. Güneyde, ibadet mekânına açılan dikdörtgen kapı ve üzerinde dikdörtgen pencere; yuvarlak kemerli niş içinde ibadet mekânına açılan iki dikdörtgen pencere görülür (Resim 98).

Resim 98 Birecik Şeyh Saadetin Camii, Batı Cephenin Güneyi

* Yapının tasvirine katkıları dolayısıyla Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü son sınıf öğrencilerinden Barış KIBRIS'a teşekkür ederiz.

Çizim 31 BİRECİK ŞEYH SAADETTİN CAMİİ,
RÖLÖVE PLANI
Rölöve : E. Eser-C, Erel-B, Kıbrıs (Eylül 1997)
Çizeni : B. Kıbrıs (Aralık 1997)

Yapının "L" biçimli avlusunun doğusunda, günümüzde son cemaat yeri olarak kullanılan ve önü ceme-kânla kapatılmış, özgününde sivri kemerle avluya açılan dikdörtgen planlı ve beşik tonoz örtülü mekâna geçilir (Çizim 31). Avlunun güneyinde, caminin kuzey cephesini oluşturan bölümün doğusunda, sivri kemerli niş içinde dikdörtgen kapı ve üzerinde dikdörtgen pencere; batıda yuvarlak kemerli niş içinde dikdörtgen bir pencere görülür (Resim 99). Cephenin batısındaki dikdörtgen kapı minareye açılır.

Resim 99 Birecik Şeyh Saadetin Camii,
Avlu, Kuzeydoğuya Bakış

Avlunun kuzeybatı köşesinde, kare planlı abdest alma bölümü yer alır. Bu bölümün batı ve kuzeyine musluklar yerleştirilmiştir. Kuzeydoğu köşesinde, kuzey-güney yönünde 1.00 m. kadar uzanan dar bir koridor vardır. *İmam evinin* ikinci katı bu bölümün üzerini de dolanarak avlunun batı kanadı boyunca uzanır ve caminin kuzey duvarıyla birleşir.

Avlunun doğusunda, ibadet mekânının kuzeyinde yer alan son cemaat yeri doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı ve beşik tonoz örtülüdür (Çizim 31). Batısındaki sivri kemerle avluya açılan mekânın kuzey ve doğu duvarları sağırdır. Güney duvarının doğusunda ibadet mekânına açılan dikdörtgen kapı ve batısında yuvarlak kemerli niş içinde dikdörtgen bir pencere görülür.

Avlunun güneybatı köşesinde bulunan mezar taşı bir seki üzerine

yerleştirilmiştir. Avlunun batı duvarında, mezar taşından daha yüksekte kalan dikdörtgen bir niş dikkati çeker. Sekinin kuzeyi, avlu girişinin güney payesine dayanan, doğu-batı yönünde alçak bir duvarla kuşatılmış, doğusu ise demir parmaklıklarla kapatılmıştır (Resim 100).

Resim 100 Birecik Şeyh Saadettin Camii,
Avlu, Batıya Bakış

Enlemesine yönelik gösteren 6.00x18.00 m. ölçülerindeki ibadet mekânı, doğu-batı yönünde dikdörtgen planlıdır. Zemini avluya göre daha alçaktır, enlemesine iki ve doğuda onlara dik bir sahnıdan oluşur. Enlemesine sahnın dört kütsel payeyle birbirlerinden ayrılmış ve

Çizim 32 BİRECİK ŞEYH SAADETTİN CAMİLİ,
A-A RÖLÖVE KESİDİ

Rölöve : M. Görür-M. Mimiroğlu-B. Kıbrıs (Eylül 1997)
Çizen : B. Kıbrıs (Aralık 1997)

Resim 101 Birecik Şeyh Saadettin Camii,
İbadet Mekânı, Güney Bölüm, Doğuya Bakış

dörder haç tonozla örtülmüşlerdir. Tonozlar kuzeyde ve güneyde duvarlara, ortada dikdörtgen payelere ve batıda duvar payesine oturur (Çizim 31-32; Resim 101). Enine sahnınla dikine sahnı, ortadaki payeye oturan boylamasına iki yuvarlak kemer ayırır (Çizim 33; Resim 101). Doğudaki boyuna sahnın kuzey-güney yönündeki beşik tonozu da batıda bu kemerlere oturur.

Güney duvarın ortasında, sivri kemerli niş içine yerleştirilmiş yarım yuvarlak nişli ve sivri kemer kavsaralı mihrap yer alır (Çizim 32; Resim 102). Mihrabın batısında, zemin seviyesinden 1.70 m. yüksekte, batısındaki dikdörtgen açıklıktan girilen ve

Resim 102 Birecik Şeyh Saadettin Camii,
İbadet Mekânı, Mihrap

Resim 103 Birecik Şeyh Saadetin Camii, İbadet Mekanı, Güney Duvar, Vaiz Kürsüsü

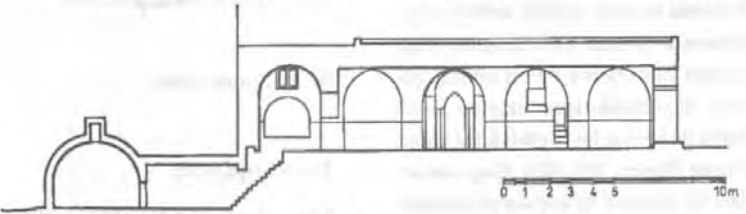
duvar içindeki altı basamakla çıkılan yarım yuvarlak vaiz kürsüsü bulunur (Resim 103).

İç mekânın doğusundaki boyuna sahnın güney duvarında, parmaklıklarla kapatılmış yuvarlak kemerli bir niş ve üzerinde dikdörtgen bir pencere yer alır (Resim 104). Doğu duvarı sağırdır, batı duvarında güneyde iki dikdörtgen pencere, kuzeyde caddeye açılan dikdörtgen bir kapı görülür (Çizim 33). Kuzey duvar, ortasındaki sivri kemerli kapı ve üze-

Resim 104 Birecik Şeyh Saadetin Camii, İbadet Mekanı, Doğu Bölüm, Güneye Bakış

İbadet mekânının güneydoğu köşesinde, zemin seviyesinin altında kayaya oyulmuş iki mekândan oluşan ve içi günümüzde suyla dolmuş olan "çilehane"ye inen onbir basamaklı merdivene girişi sağlayan bir kapak görülür (Resim 104). İki mekândan oluşan "çilehane"nin ilk mekânı doğu-batı yönünde düzgün olmayan dikdörtgen planlı ve beşik tonoz örtülüdür (Çizim 31-32; Resim 105). Kuzeydoğu köşesindeki kapıyla doğudaki ikinci mekâna geçilir.

Çizim 33 BİRECİK ŞEYH SAADETTİN CAMII, B-B RÖLÖVE KESİDİ
Rölöve : M. Acara-C. Erel-A. Şener (Eylül 1997)
Çizen : B. Kıbrıs (Aralık 1997)

indeki dikdörtgen pencereyle avluya açılır. Kapının iki yanına da, batıdaki avluya, diğeri son cemaat yerine açılan birer dikdörtgen pencere yerleştirilmiştir. Bu pencerenin doğusunda son cemaat yerine geçişi sağlayan basık kemerli kapı bulunur.

Resim 105 Birecik Şeyh Saadetin Camii, "Çilehane", Batı Mekani

Bu mekân daha yüksek tutulmuş ve aydınlık açıklıklı bir kubbeyle örtülmüştür (Resim 106).

Resim 106 Birecik Şeyh Saadetîni Camii, "Çilehane", Doğu Mekan

Yapının ana malzemesi kesme taştır (Resim 98-99). Mermer, mihrap ve vaiz kürsüsünde kaplama malzemesi olarak kullanılmıştır (Resim 102-103). Bunun dışında briket de yapı malzemesi olarak konutta karşımıza çıkar (Resim 97, 100). Minarenin külâhı kurşunla kaplanmıştır (Resim 98). İbadet mekânının duvarları ve payeleri 1.00 m. yüksekliğe kadar ahşap lambri, duvarların üst bölümü ve örtü sistemi sıva ile kaplanmıştır (Resim 100). Boyuna sahnı ayıran kemerlerde ve bu sahnin güney duvarında, sıva üzerine siyah boya ile kesme taş örgü taklidi yapılmıştır (Resim 100, 103). Kapı kanatları ile pencere ve kapıların parmaklıklarında, mezar taşının üzerinde yer aldığı sekinin önündeki parmaklıklarda, son cemaat yerini avludan ayıran camekânda, minarenin merdiven boşluğuna açılan kapı kanadında ise demir kullanılmıştır (Resim 98-100). Pencere kasaları ahşaptır (Resim 97, 103).

Camide süsleme karşımıza çıkmaz.

Yapı, büyük ölçüde nem tehdidi altındadır. Bunu özellikle iç mekânın duvarları ve örtü sisteminde görmek mümkündür (Resim 100-103). Ayrıca, "çilehane"nin kısmen suyla dolmuş olması da yapıda nemden kaynaklanan önemli bir tahribata yol açmaktadır (Resim 104-106). Acilen nem sorunu çözülerek yapıda oluşan tahribatın önlenmesi gerekmektedir.

Kitabe 14:

Kuzey cephedeki kapısı üzerindeki beş satırlık sülüs yazı:

اگر ليس ليه لك يو مقام دار امانا _ وذا عاقلي كسبه فوت ليه دنياه
 او يامن مساهي فكره الله و عافه _ كه ابي عهده عمك نذر شيخ مصطفي فرده
 مقام شيخ سعد الدين حرابه روز جور مشكن _ لولوب يو عهلي مصرف سي كلفاي الى يامنه
 قرين ليمون قره رب عزه سي كورن _ ايمنه اكا فكه رسالت از بسون امانه
 بطرف بر مصدي كتيل حيداي مصصك قرانن _ لاي شو عاقلي يامنه ان فكه لوه اجراه
 لي سنة ١٣٢٩

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyon:

Eğer ister isen bu makam-ı dâr-ı azame * Rıza-i halik-i tahsile gayret ey-
 le dünyada

O yapsın mesai-i fukara es-Sitte ber Hatun-* ki ismi Ayşe Hatun'dur
 Şeyh Mustafa ferde

Makam-ı Şeyh Saadeddin harabe yüz * idüb bir hayli masraf sa'i kıldı anı
 bünyade çevirmişken

Karin etsun kavle-i rabb-ı izzet
sa'i gören * kıyamette ona şah risalet
erisun imdada

Cıkub Cirmenci Kâmil didi
mu'cemle tarihin * İlâhi, şu makamı
yabdıran şad ola icrada

Fi sene 1329

(K. Türkmen, 1998)

Resim 96 Birecik Şeyh Saadettin Camii,
Kuzey Cephe, Kapı Üzerindeki Onarım Kitabesi

Çevirisi:

Bu büyük makam yerini eğer is-
tersen

Dünyada Allah rızasını toplama-
ya gayret et

O fikirle çalışsın Sitte Hatun

Ki ismi Ayşe Hatun'dur, eşsiz
Şeyh Mustafa

Şeyh Sadreddin makamı harap
olmak üzereyken

Bir hayli masraf yaparak onu ge-
nişletti

Allah'ın hürmetini bol gören söz-
ler yakın olsun

Kıyamette peygamberler şahı
onun yardımuna yetişsin

Kayıkcı Kâmil çıkıp ebcetle tari-
hini söyledi

Allah'ım, şu makamı yaptıran
ahirette mutlu olsun.

Sene 1911

(M. Görür 1998)

SANCAK CAMİİ

Abdurrahman ŞENER*

Yapı, Sancak mahallesi, Topuz Ağa sokakta bulunur. İnşa kitabesi olmayan "cami"nin kuzey cephesindeki kapısı üzerinde ortada bir onarım kitabesi yer alır. Kitabeye göre, 1341/1923 yılının Mart ayında Şakir Efendi ve Salih Efendi tarafından onarılmıştır (Kitabe 15; Resim 107). Ayrıca, kuzey kapının üzerinde doğudaki kitabe "mescid-i şerif" olarak geçen yapının onarım tarihi diğer kitabenin aynısıdır (Kitabe 16; Resim 108). Kapının üzerinde batıdaki üçüncü kitabe de aynı tarihi ve bani olarak Abdi Üstad'ın adını verir (Kitabe 17; Resim 109).

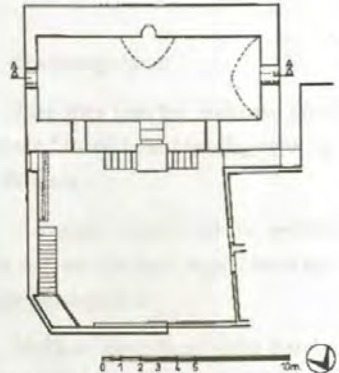

Resim 110 Birecik Sancak Camii, Doğudan Görünüm

Eğimli bir zemine oturan yapının güneyinde zemin kotu yüksek tutulmuştur. Yapının doğusunda, eğimden doğan kot farkı açıkça görülür

(Resim 110). Dıştan oldukça sade olan caminin doğu ve batı cepheleğinde, alttakiler daha büyük olmak üzere ikişer dikdörtgen pencere bulunur. Güney cephesi sağır tutulmuştur.

Yapıyı dıştan çevreleyen duvar, kuzeyinde doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen biçiminde bir avlu oluşturur (Çizim 34). Avluya giriş, doğu cephenin güneyindeki dikdörtgen kapı ile sağlanır (Resim 110). Avlunun batısında, sonradan eklenmiş ve çeşitli işlevlerle kullanılır

Çizim 34 BİRECİK SANCAK CAMİİ, RÖLÖVE PLANI
Rölöve : S. Gündüz-A. Şener-A. Durukan (Şubat 1998)
Çizen : S. Gündüz (Nisan 1998)

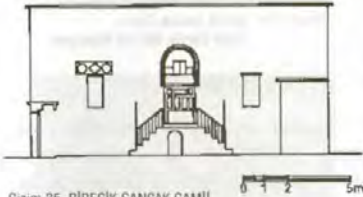
* Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü,
son sınıf öğrencisi

ması tasarlanmış iki odalı bir yapı ile doğuda merdivenle inilen abdest ve tuvalet mekânları bulunur.

Resim 111 Birecik Sancak Camii, Kuzey Cephe

Doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı yapıya giriş, kuzey cephesi ortasındaki dikdörtgen biçimli, yuvarlak kemerli ve çökertme alınlıklı bir kapı ile sağlanır (Çizim 35; Resim 111). Cephenin doğusundaki pencerenin üzerindeki levhada, ortada makılı ile "Kelime-i Tevhid" yazılı baklava biçimli çerçevenin iki yanında bitkisel bezemeli iki madalyon yer alır (Kitabe 18; Resim 112).

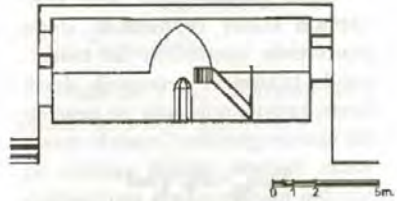
Çizim 35 BİRECİK SANCAK CAMII,
KUZEY CEPHE RÖLÖVESİ
Rölöve : M. Acara-S. Gündüz-A. Durukan (Şubat 1998)
Çizen : M. Acara (Şubat 1998)

Yapının girişi avlu zemininden yüksek seviyede tutulduğundan, doğu ve batıdan altı basamaklı birer merdiven ile çıkılır. Oldukça sade görümlü ibadet mekânı enlemesine dikdörtgen planlı ve sivri tonoz örtülüdür (Çizim 36). Kuzey duvarı ortasında dikdörtgen kapı, doğu ve

Resim 112 Birecik Sancak Camii, Kuzey Cephe, Doğu Pencere Üzerindeki Bezemeli Levha

batısında aşağı seviyede başlayan dikdörtgen birer pencere yer alır (Resim 113). Benzer düzenleme yansıtan doğu ve batı duvarlarda üst seviyede ortada küçük boyutlu birer dikdörtgen pencere görülür. Sağır tutulmuş güney duvarında, yalnızca ortada beş cepheli, sivri kemerli ve dikdörtgen çerçeve içine alınmış mihrap bulunur (Resim 114). Yapının tek bezemeli ögesi olan mihrabın batısında yeni minber yer alır.

Çizim 36 BİRECİK SANCAK CAMII, A-A RÖLÖVE KESİDİ
Rölöve : S. Gündüz-A. Şener-A. Durukan (Şubat 1998)
Çizen : S. Gündüz (Nisan 1998)

Yapının dış duvarları ve süslemeleri kesme taştandır (Resim 107-112). Caminin düz damunun kuzeybatı köşesindeki demir konstrüksiyonlu

Resim 113 Birecik Sancak Camii, İbadet Mekânı, Kuzeye Bakış

minaresi yapıya yeni eklenmiş olmalıdır. İbadet mekânının duvarları, örtü sistemi ve mihrabı sıvalıdır (Resim 113-114). Duvarların alt kısımları ve minber lamine kaplıdır (Resim 113). Ayrıca, kapı ve pencerelelerin kasaları ahşaptır (Resim 111, 113).

Resim 114 Birecik Sancak Camii, İbadet Mekanı, Güney Duvar

Genel görünümüyle sade olan yapının kuzey cephesinde, doğu penceresinin üzerindeki iki madalyonda bitkisel ve geometrik olmak üzere karışık, mihrapta ise geometrik bezeme görülür. Ortadaki makili yazılı baklava biçimli çerçeve iki yandan madalyonlarla sınırlandırılmıştır (Resim 112). Madalyonların yüzeyinde yoğun bitkisel bezemeye yer verilmiş olmakla birlikte, geometrik bezeme de uygulanmıştır.

Resim 115 Birecik Sancak Camii, Kuzey Cephe, Doğudaki Madalyon

Doğudaki madalyonun merkezinde altı yapraklı çiçek biçiminde gülbezek bulunur. Bunu çevreleyen sekiz kollu yıldızın kolları uzatılarak rumiler oluşturulmuştur. Rumiler birbiri içinden geçirilerek üstte ve altta üç yapraklı çiçek, yanlarda ise palmetlerle sonlanmış, aralarda ise sapsarı küçük loblarla bitirilmiş palmetlere yer verilmiştir. Palmetlerin birer yaprağının uzatılmasıyla üç yapraklı çiçek motifleri biçimlenmiştir (Resim 115). Batıdaki madalyonda ise aynı süsleme kaydırma olarak yerleştirilerek uygulanmıştır (Resim 116).

Resim 116 Birecik Sancak Camii, Kuzey Cephe, Batıdaki Madalyon

KİTABELER:

Kitabe 15: Kuzey cephedeki kapının üstünde yer alan yuvarlak kemerli alınlıkta, ortada iki parça halinde yedi satırlık sülüs yazı:

هاكتر العلي، جيوثه اهل وبعدها -- ساجي صاخ العلي، ايله قیلدی هر مرو بعدها
هو سلا سید اولاش ایلدی هر ایلدی -- اهر ا اولموروزی نارف حورددن بر ان
لیکی اهل حوت بلدی ایلوب مساجی -- ارباب عوی قرینک الکلده ایلدی قایدان
یلقیردی بائشان ایلان ایلدی -- ایلما اولدی نگر و بر ساجده ورن
بکده جلیدی لایب -- نازکان ایلدی ایلان
جایع پاهلی ایلدی -- شاه اولدی اهل ایلان
مارت ۱۳۶۱

(K.Türkmen, 1998).

Transkripsiyonu:

Şakir Efendi civarda ehl-i vicdan
Hacı Salih Efendi ile kıldı izz-ü mer-
u peyman

Şu mu'alla ma'bed olmuş idi ha-
rabe

İcra olunmuyordu Eşref-i hayrın-
dan bir an

İki ehl-i gayret bezl eyleyüb me-
sa'i

Erbab-ı hayr-ı tahrik etmekle açdı
kapdan

Yıkırdı baştan inşa için müced-
deden

İhya olundu tekrar bu secdeye
varan

Bitikte çıkdı larib Tarihini etdi ni-
şan

Cami yapıldı işte Şad oldu ehl-i
iman

1341 Mart

(K.Türkmen 1998)

Resim 107 Birecik Sancak Camii, Kuzey Cephe,
Kapı Üzerinde Ortadaki
Onarım Kitabesi

Çevirisi:

Şakir Efendi civarda vicdan sahi-
bi

Hacı Salih Efendi ile yüce değer-
ler üzerine yemin etti

Şu yüce ibadethane harap olmuş-
tu

Faydalı işler hiç bir zaman yerine
getirilmiyordu

İki gayret sahibi bol bol çalışıp
Becerikli hayır severleri kıskırta-
rak açtığı kapıdan

Yeni baştan inşa etmek için yık-
tırdı

Bu secdeye tekrar varanlar ihya
olundu

Şüpheye düşmeden yeniden çıktı
Tarihini işaret etti

İşte cami yapıldı
İman sahipleri memnun oldu

Mart 1923

(M. Görür 1998)

Kitabe 16: 1 no.lu kitabenin batı-
sındaki iki satırlık sülüs yazı:

بانی صلی الله
سنة ۱۳۴۱

(K.Türkmen, 1998).

Transkripsiyonu:

Banisi Abdi Üstad

Sene 1344 Muharrem/ 22 Tem-
muz-20 Ağustos 1925

(K. Türkmen 1998)

Resim 108 Birecik Sancak Camii, Kuzey Cephe,
Kapı Üzerinde Batıdaki Onarım Kitabesi

Kitabe 17: 1 no.lu kitabenin doğusundaki iki satırlık sülüs yazı:

مصالح محل من مسجد
الربيع سنة ١٣٤٤ هـ

(K.Türkmen, 1998)

Transkripsiyonu:

Sancak Mahallesi Mescid-i
Şerifi sene 1344 Muharrem/ 20
Temmuz-20 Ağustos 1925

(K. Türkmen, 1998)

Resim 109 Birecik Sancak Camii, Kuzey Cephe, Kapı
Üzerinde Doğudaki Onarım Kitabesi

Kitabe 18: Kuzey cephenin doğusundaki pencerenin üzerinde ortada yer alan baklava biçimli çerçeve içindeki makûlî yazı:

لا اله الا الله محمد رسوله

(K.Türkmen, 1998)

Transkripsiyonu:

La ilahe illallah muhammeden
resulullah (Kelime-i Tevhid)

(K.Türkmen, 1998)

Çevirisi:

Allahtan başka Tanrı yoktur, Muhammed O'nun elçisidir.

(K.Türkmen, 1998)

B. MESCİTLER

KULE (URFA KAPI) MESCİDİ

Abdurrahman ŞENER

Urfa Kapı'nın kuzeyindeki burçta yer alan mescidin kitabesi yoktur. Ancak burcun, Urfa Kapı'nın inşa tarihi olan 1483 yılında Memluklu sultanı Kayıtbay tarafından yaptırıldığını düşünüyoruz (Kitabe 32). Bununla birlikte, Alaburç Mescidi gibi, ne zaman mescide çevrildiği kesin olarak bilinmez. Yine de, Alaburç Mescidi'nden farklı olarak, yapının ilk inşasında mescit olarak yapılmış olabileceği, Alaburç'tan farklı olarak mescit işlevine yönelik eklerin bulunma-masına dayanılarak öne sürülebilir. Ancak, yapının kısa bir süre önce büyük ölçüde onarılarak özgünlüğünü kısmen yitirdiği göz önünde bulundurulursa, bu savın bir varsayımdan öteye gitmeyeceği de anlaşılabilir.

14.50x17.00 m. ölçülerindeki yapı bugünkü haliyle tek mekânlıdır. Ancak, bu biçimini 1993 yılında Şanlıurfa Valiliği'nce yaptırılan onarımda aldığı, batı cephe ve iç mekânın tümüyle yenilendiği (Kürkçüoğlu

1996: 32), onarım öncesinde eyvan kuruluşunda iki bölümlü bir mescit olduğu eski resimlerinden anlaşılır (Resim 117). Yapının batı cephesindeki dikdörtgen kapı onarımda basık kemerli, güneyindeki basık kemerli pencere ise sivri kemerli yapılmıştır. Üstte, kapı ile pencere arasında bulunan sivri kemerli pencerenin özgün olduğu da kuşkuludur (Resim 118). Cephenin önünde bugün düzensiz dikdörtgen planlı bir avlu bulunur (Çizim 95).

Yapının güney cephesinde, eksen simetrik iki, doğu cephesi ortasında bir sivri kemerli pencere görülür. Kuzey duvarına modern bir konut bitişmiştir.

Sade kuruluştaki ibadet mekânının orta bölümü duvardaki konsollara oturan haç tonozla, doğu ve batısı sivri tonozla örtülüdür. Güney duvarı ortasında, dıştan bir silmeyle üç yönden çerçevelenmiş yarım yuvarlak mihrap nişi bulunur. Güneybatı köşedeki ahşap minber, kuzey

Resim. 117 Birecik Kule Mescidi, İç Mekan, Batı Cephe, 1993 Onarımı Öncesi (Birecik Belediyesi)

duvardaki pencereyi büyük ölçüde kapatmaktadır. Mihrabın iki yanındaki pencereler sivri kemerlidir. Doğru duvardaki mazgal pencere sonradan düzensiz bir biçimde moloz taşlarla doldurulmuştur.

Resim. 118 Birecik Kule Mescidi, Batı Cephe

Süslemeye yer verilmemiş yapının malzemesi moloz taş örgü, kesme taş kaplamadır. Yeni yapılmış minber ve kapı ahşaptır. Pencere parmaklıkları demirdir (Resim 118).

ALABURÇ (MEYDAN KAPISI) MESCİDİ

Yerleşimin merkezinde, Meydan mahallesinde, On Temmuz Caddesi ile Adnan Menderes Bulvarı'nın keşiştiği köşede yer alır. Dış kale surlarının güneybatısında muhtemelen günümüzde mevcut olmayan doğudaki Meydan Kapısı'nın uzantısı olan burç, Şanlıurfa Valiliği tarafından onartılmış olmasına karşın kapalı tutulmaktadır (Resim 119). Ya-

Resim 119 Birecik Alaburç Mescidi,
Güneydoğudan Görünüm

pidan başlayan ve doğuya devam eden sur duvarı kalıntısı üzerinde çok sayıda konut görülür (Resim 120).

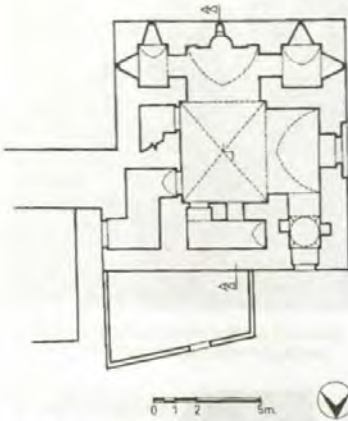
Yapı cephelerinde yer alan madyonlardaki sülüs yazılı kitabelere

Resim 120 Birecik Alaburç Mescidi, Doğudaki Sur Duvarı

göre Memluklu sultanı Kayıtbay tarafından yaptırılmıştır (Kitabe 19; Resim 121). Tarih vermeyen kitabelerdeki bani verisinden yola çıkılarak, Alaburç'un, 889/1484 tarihli olan ve Sultan Kayıtbay'ın eseri olduğu kitabesi ile belirlenen Meçan Kapı ile aynı tarihlerde yapıldığı kanısındayız. Bu nedenle burcu 1484'lere tarihleniyoruz. Ancak, yapının ne zaman mescit işleviyle kullanılmaya başlandığı bilinmez. Kürkçüoğlu, burcun içinde Muhammed Buhari'nin mezarı bulunduğunu belirtmektedir (Kürkçüoğlu 1996: 60). Ancak, yapıda herhangi bir mezartası veya sanduka görülemediği. Ay-

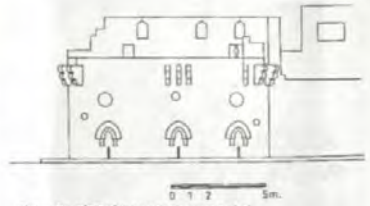
Çizim 37 BİRECİK ALABURÇ MESCİDİ, RÖLÖVE PLANI
Rölöve : M. Akpolat-B. Gökçe-A. Durukan (Eylül 1997)
Çizen : B. Gökçe (Ocak 1998)

rica, iç mekânda güney duvar ortasındaki mazgal pencerenin önüne sonradan yapıldığı anlaşılan mihrabın üzerindeki kitabe, "Cin sure-si"nden ibadete yönelik bir ayete yer verilmiştir (Kitabe 20; Resim 127).

Dıştan 10.80x11.30 m. ölçülerinde, yaklaşık kare planlı yapının cepheleri benzer bir düzenleme yansıtır (Çizim 37). Güney cephesinde altta, ince-uzun dikdörtgen biçimli üç simetrik pencerenin üzerinde yüzeyden taşkın sivri kemer yayları ile üstte iki uçta kitabeli birer madalyon bulunur. Cephe düzenlemesi üstte köşelerde ikişer, ortada üçer konsol dizisi ile sonlanır (Çizim 38; Resim 122).

Resim 122 Birecik Alaburç Mescidi, Güney Cephe

Çizim 38 BİRECİK ALABURÇ MESCİDİ,
GÜNEY CEPHE RÖLÖVESİ
Rölöve : M. Akpolat-B. Gökçe-A. Durukan (Eylül 1997)
Çizen : B. Gökçe (Ocak 1998)

Batı cephenin ortasında büyük boyutlu dikdörtgen bir niş içinde dikdörtgen biçimli bir pencere yer alır. Bu pencerenin iki yanında alt seviyede, güney cephedekiler gibi ince-uzun dikdörtgen biçimli, ancak kuzeydekinde üstte kemer bulunmayan iki pencere görülür. Güney pencerenin üzerinde iki yanda bezemesiz küçük madalyonlar, üstte bunların ortasında kitabeli bir madalyon bulunur (Resim 123). Saçak hattında, güney cepheden farklı olarak yalnız güney köşede iki konsola yer verilmiştir. Ortadaki büyük boyutlu pencerenin eski fotoğraflarından, onarım öncesinde dikdörtgen biçimli bir kapı olduğu ve sivri kemerli bir niş içerisinde yer aldığı görülür (Kürkçüoğlu 1996: 61).

Resim 123 Birecik Alaburç Mescidi, Batı Cephe

Yapının diğer cepheleri ile karşılaştırdığımızda düzensizlik gösteren kuzey cephe, sonradan eklenen yamuk planlı avlunun duvarı saplandı için iki bölüme ayrılmıştır (Resim 124). Cephenin batısında, av-

Resim 124 Birecik Alaburç Mescidi, Kuzey Cephe

lu duvarının dışında kalan bölümde dikdörtgen biçimli bir pencere yer alır. Farklı malzeme-teknik özellikleri, bu pencerenin onarım sırasında açıldığını düşündürür. Avluyla sınırlandırılmış bölümün yaklaşık ortasında dışa taşkın sivri kemer yayı ile köşelerinde bezemesiz birer küçük madalyon, sıvanmış olan batı bölümde de bir madalyon ile üstte biri kemer yayına simetrik, diğeri batısında iki kitabeli madalyon görülür. Kuzey cephe, burcun diğer cephelerine oranla daha iyi korunabilmiştir. Bu nedenle üstte cephe duvarı çatıdan yaklaşık 1.80 m. yukarıya kadar devam etmektedir. Cephenin üst kısmı çift katlı bir düzenleme yansıtır. Alttan doğudan başlayarak bir mazgal, bir dikdörtgen pencere ile batı köşede profilli iki konsol; üstte ise dilimli kemerli üç pencere görülür. Batı köşede ise, iki konsola

oturan ve kuzey yüzünde ince-uzun dikdörtgen biçimli bir mazgal pencere bulunan bir duvar kalıntısı vardır. Özgününde diğer cephelerin de benzer düzenlemeye sahip olduğu düşünülebilir.

Doğu cephenin kuzeyine sur duvarı saplanmıştır. Cephenin güneyinde alttan dikdörtgen biçimli mazgal pencere, kuzeyinde ise yapıya girişi sağlayan dikdörtgen biçimli kapı ile üzerlerinde birer kitabeli madalyon yer alır.

İç mekâna, kuzeydoğudaki L biçimli ve sivri tonoz örtülü koridorla girilir. Koridorun batısındaki dikdörtgen kapıyla kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı ve haç tonoz örtülü orta bölüme geçilir (Resim 125). Bu bölümün batısında ve güneyinde sivri tonoz örtülü birer eyvan yer alır. Batı eyvanın kuzeyindeki kare planlı mekân pandantif ge-

Resim 125 Birecik Alaburç Mescidi, İç Mekan, Doğuya Bakış

Resim 126 Birecik Alaburç Mescidi, İç Mekan, Kuzeybatı Köşe Mekanı, Örtü Sistemi

çişli bir kubbe ile örtülüdür (Resim 126). Güneydeki eyvanın iki yanında, dikdörtgen planlı ve sivri tonoz örtülü, güney, batı ve doğu duvarlarında birer mazgal pencere bulunan hücreler bulunur. Orta bölümün kuzeyinde ise, doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı ve sivri tonoz örtülü, güney duvarının doğusundaki bir kapı ve batısındaki bir pencere ile orta bölüme açılan bir mekân yer alır (Çizim 37,39). Güney eyvanın güney

Çizim 39 BİRECİK ALABURÇ MESCİDİ, A-A RÖLÖVE KESİDİ
Rölöve : M. Akpolat-B. Gökçe-A. Durukan (Eylül 1997)
Çizim : B. Gökçe (Ocak 1998)

duvarı ortasındaki mazgal pencere kapatılarak daha geniş yarım yuvarlak nişli ve sivri kemerli bir mihraba dönüştürülmüştür. Pencerenin üzerinde de sivri kemerli bir kavsara bulunur. Mihrabın üzerinde, iki uçları bitkisel motifle sonlanan yatay kartuş içinde ayet kitabesi vardır (Kitabe 20; Resim 127). Batı eyvanın batı duvarındaki dikdörtgen biçimli, sivri kemerli ve alınlıklı büyük boyutlu pencere, muhtemelen daha önce mevcut bir mazgal pencerenin genişletilmesi ile biçimlendirilmiş olmalıdır.

Orta bölümün doğu duvarının kuzeyindeki dikdörtgen kapıdan L biçimli küçük bir koridorla üst kata

Resim 128 Birecik Alaburç Mescidi, İç Mekan, Doğudaki Üst Kata Çıkış Merdiveni

çıkış merdivenine ulaşılır (Resim 128). Sekiz basamak merdivenden sonra doğuda sur duvarının serendamına açılan büyük boyutlu dikdörtgen bir kapı görülür. Düz çatının doğu, güney ve batısında cephe duvarının yaklaşık 1 m. kadar sağır olarak yükseldiği görülür. Kuzeyinde ise, daha önce kuzey cepheyi anlatırken de belirttiğimiz gibi, cephe duvarı 1.80 m. kadar yükselir; çift katlı düzenleme yansıtan bu bölümde alta doğuda dikdörtgen bir niş ile kuzeydoğu köşede bir payeye oturtulmuş, kuzeye ve doğuya açılan birer mazgal pencere; üstte dilimli kaş kemerli ve batıdaki daha büyük boyutlu üç pencere bulunur (Resim 129).

Yapının ana örgü malzemesi düzgün kesme taştır. Beden duvarlarının alt seviyesinde küçük boyutlu,

Resim 129 Birecik Alaburç Mescidi, Çatı, Kuzeye Bakış

üstte ise daha büyük boyutlu kesme taşlar karşımıza çıkar (Resim 119-129). Kuzey cephedeki ek avlu duvarında, iç mekânda özellikle üst seviyedeki kesme veya kaba yonu taşların, yapının geçirdiği onarımlarda yenilendiği anlaşılır (Resim125). Kapı, pencere kasaları ile güney eyvandaki kapatılmış mazgal penceresinde yeni ahşap malzeme kullanılmış; örtü sistemi sıvayla, çatısı ise betonla kaplanmıştır (Resim 126, 128-129).

Yapıda cepheleri hareketlendiren kitabeli madalyonlar, yüzeyden taşkın kemer yayları, köşelerdeki profilli konsollar dışında tek süsleme iç mekânda, güney eyvanın güney duvarında karşımıza çıkar. Mihrap nişinin içindeki kapatılmış mazgal pencerenin üzerinde sivri kemerli ve yelpaze dolgulu kavsara ile üstteki ayet şeridinin iki yanında, sapları harflerle kaynaştırılmış birer palmet motifi görülür (Resim 128).

KİTABELER:

Kitabe 19: Yapının cephelerindeki madalyonlarda yer alan ve birbirini yineleyen sülüs yazı:

أبي النصر قايتباي

عز لمولانا السلطان الملك الاشرف

عز نصره

(K. Türkmen, 1998)

Transkripsiyonu:

Ebu'n-nasr Kayıtbay

Eazze li-mevlâna es-sultan el-

Melik el-Eşref

Eazze nasrehu

(K. Türkmen, 1998)

Resim 121 Birecik Alaburç Mescidi, Batı Cephe, Madalyon

Çevirisi:

Zaferler babası Kayıtbay

Yüce efendimiz sultan Melik el-

Eşref için

Zaferleri aziz kılın

(K. Türkmen 1998)

Kitabe 20: İç mekânda, güney duvar ortasındaki mihrabın üstündeki yatay şeritte yer alan tek satırlık sülüs yazı:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَإِن السَّاجِدِينَ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا

(K. Türkmen, 1998)

Transkripsiyonu:

Bismillahirrahmanirrahim. Ve ennelmesâcide lillâhi felâ ted'û ma'allâhi ehadâ (Cin Sûresi 72/18)

(K.Türkmen, 1998)

Çevirisi:

"Secde yerleri Allah'a mahsusdur. Artık oralarda Allah'la beraber hiç bir kimseye ibadet etmeyiniz."

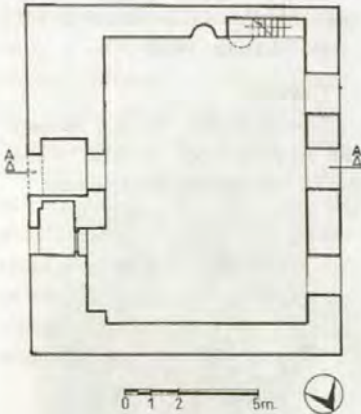

Resim 127 Birecik Alaburç Mescidi, İç Mekan, Güney Duvar

ŞEYH MUHAMMED ZEHRAVEY MESCİDİ

Yapı, Ulu Cami'nin güneyinde yer alır. Doğu cephesindeki kapısı üzerinde bulunan kitabede, "mescit-türbe"nin Endülüs'lü Şeyh Muhammed Zehravey'in türbesi olduğu, 1340/1921-22 yılında Muhlis Efendi tarafından yenilediği ve Muhlis Efendi'nin oğlu Muhammed Nuri'nin de buraya defnedildiği yazılıdır (Kitabe 21). İç mekânda, mihrabın üzerindeki kitabede yapı, "Mir-ke-lâm Mescidi" olarak geçer (Kitabe 22).

10.32x12.50 m. ölçülerinde kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı ve tek mekânlı yapı ona-

Çizim 40 BİRECİK ZEHRAVEY MESCİDİ, RÖLÖVE PLANI
Rölöve : M. Görür-S. Gündüz-A. Şener (Mayıs 1998)
Çizen : A. Şener (Temmuz 1998)

rımlarla büyük ölçüde yenilenmiştir (Çizim 40). Bununla birlikte, kapısının bulunduğu doğu cephesinin kısmen özgünlüğünü koruduğu anlaşılır.

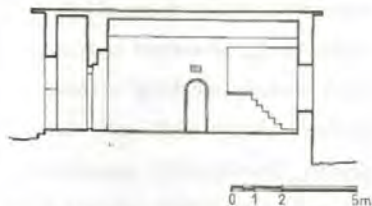
Yapının kuzey ve güney cepheleri konutlarla kapanmıştır. Batı cephesinde üç dikdörtgen pencere; girişin olduğu doğu cephesinde ortada yuvarlak kemerli niş içinde ibadet mekânına açılan yuvarlak kemerli kapı ile kuzeyinde duvar içindeki mekâna açılan dikdörtgen kapı, ibadet mekânı kapısının üzerinde güneyde kitabe yer alır (Çizim 41).

Çizim 41 BİRECİK ZEHRAVEY MESCİDİ, DOĞU CEPHE RÖLÖVESİ
Rölöve : S. Gündüz-A. Şener-A. Durukan (Mayıs 1998)
Çizen : S. Gündüz (Temmuz 1998)

7.68x10.47 m. ölçülerinde kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı ibadet mekânının üzeri alttan kirişlemeli düz tavan ile örtülüdür

(Çizim 40). Kuzey duvarı sağır tutulmuş yapının batı duvarındaki üç pencere içten de dikdörtgendir. Güney duvarının ortasında yarım yuvarlak biçimli ve silmeli yuvarlak kemerle kuşatılmış mihrap nişi, batısında yedi basamakla çıkılan yarım yuvarlak vaız kürsüsü bulunur (Çizim 42). Doğu duvar ortasındaki yuvarlak kemerli kapının batısındaki dikdörtgen kapıyla duvar içindeki enine dikdörtgen planlı ve düz tavanla örtülü bir mekâna girilir.

Çizim 42 BİRECİK ZEHRAVEY MESCİDİ, A-A RÖLÖVE KESİDİ
Rölöve : S. Alp-M. Görür-A. Şener (Mayıs 1998)
Çizen : M. Görür (Temmuz 1998)

Yapının ne ibadet mekânında, ne de doğudaki küçük mekânında türbe olduğunu gösterecek sanduka veya benzeri bir veri bulunamamıştır. Ancak, kapısı üzerindeki kitabede belirtilen "mescit-türbe" ibaresine bakılarak yapının özgününde her iki işlevi de bünyesinde taşıdığı, mihrabı üzerindeki kitabede verilen "Mir-kelâm Mescidi" adından hareketle de, yapının onarımdan sonra türbe işlevini yitirdiği düşünülebilir. Ancak, doğu duvarın kuzeyindeki küçük mekânın ne olduğu anlaşılammıştır. Türbe için çok küçük ve fazla

önemsenmemiş görüntüsüyle bu mekânın türbe işleviyle kullanıldığı tartışmaya açıktır. Yine de, yapının mescit işlevinin ön plana çıkmasıyla belki yapıdaki sandukalar küçük mekâna taşınmış olabilir.

KİTABELER:

Kitabe 21: Yapının doğu cephesindeki kapı üzerinde yer alan dört satırlık sülüs yazı:

مراب اولش كورنه نور عاده الله ي الخلى _ وحاي ياري تحصيل يكون نور ما ايدم
بو مرقد ابدى شىخ زهر اوى محمد بو _ حرابه ايدى يابوب نور كبريه بن الحبا ايدم
دعى دلى ايدم اولم محمد نوزى بورده _ غرىن جله ظفرتى مقلد رحما ايدم
بوتنه مسجدك بانسى اخلص نور شدى بر كرايح _ صلوات اهل الله بو مسجد بنا ايدم
١٢٤٠

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

Harab olmuş görünce nur ibadet-hane-i ancak

* Rıza-yı bârî-yi tahsil için onu bina ettim

Bu merkad Endülüslü Şeyh Zehravey-i Muhammed'indir

* Harab idi yabub nur-u kemerine ben iltica etdim

Dahi defn eyledim oğlum Muhammed Nuri'yi burada

* Gark-ı lecce gufretini hakdan rica etdim

Bu türbe-i mescidin banisi Muhlis düştü bir tarih

* Salâdır ehl-i imane bu mescidi bina ettim

1340

(K. Türkmen 1998)

Çevirisi:

Parlak ibadethaneyi harab olmuş
görünce ancak

Allah'ın rızasını kazanmak için
onu bina ettim

Bu mezar Endülüs'lü Şeyh Mu-
hammed Zehravey'indir

Harap idi, yapıp aydınlık kemeri-
ne sığındım

Oğlum Muhammed Nuri'yi bu-
rada defn ettim

Dalga dalga gark olmuş merha-
metini Allah'tan rica ettim

Bu mescit türbenin banisi Muhlis
tarih düştü

İmam ehline namaz kılmaları için
bu mescidi yaptım

1921-22

(M. Görür 1998)

Kitabe 22: İbadet mekânında,
mihrabın üzerindeki iki satırlık sü-
lüs yazı:

اون ايکي اماملرک عشقيله ياز تاريخيني
مير کلام مسجدک يابدم .....

(K. Türkmen, 1998)

Transkripsiyonu:

On iki imamların aşkıyle yaz tari-
hini

Mir Kelâm Mescidi'ni yab-
dım.....

(K. Türkmen 1998)

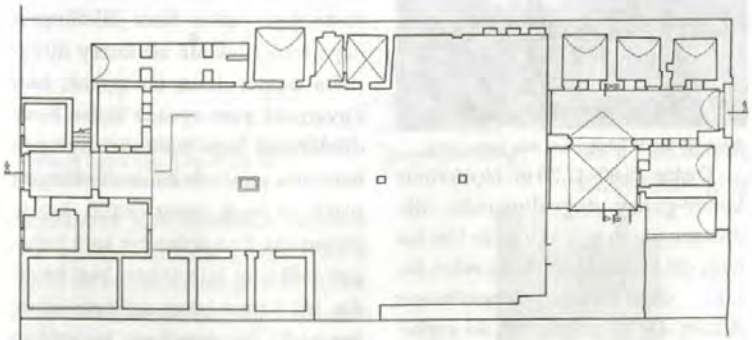
C. HANLAR

BELEDİYE HANI (ESKİ ARASA)

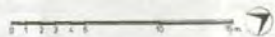
Sema GÜNDÜZ*

"Eski Buğday Pazarı" olarak tanınan yapı, ilçe merkezinde, Eski Arasa sokakta yer alır. Kuzey cephesinin batısındaki kapısının sağlam olarak günümüze gelebilen madeni doğu kanadı üzerindeki çivi ile yazılmış kitabesinde, 1314/1896-97 yılında Hacı Zekeriya Efendi tarafından "Belediye Hanı" olarak yaptırıldığı yazılıdır (Kitabe 23).

Bugün oldukça harap durumdaki yapının geçirmiş olduğu onarımlar hakkında bilgimiz yoktur. Ancak, farklı malzeme kullanımı dikkate alındığında yapının birçok kez elden geçtiği, son zamanlarda doğu kanadın yıkılmış kuzey bölümüne bitişik betonarme bir yapı inşa edildiği, güney cephesi ile giriş eyvanının örtüsünün, özellikle doğu kanadın güneyinin beton ve briket malzemeyle ye-

Çizim 43 BİRECİK BELEDİYE HANI, RÖLÖVE PLANI
Rölöve : E.Eser-S. Alp-A. Durukan (Eylül 1997)
Çizen : A. Aldemir (Kasım 1997)

* Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü,
Yüksek Lisans Öğrencisi

nilenmiş olduğu görülür (Resim 130-131). Ayrıca, yapının yöre esnafı tarafından halen kullanılması nedeniyle, gereksinimlerine uygun olarak bazı birimlerde değişiklikler yapılmış, birçok açıklık doldurulmuş ve mekânların önüne çardaklar yerleştirilmiştir (Resim 132). Avlusu ve kullanılmayan bazı mekânları taş ve toprakla dolmuş, mekânlarının büyük bir bölümünün örtüsü çökmüş, bazılarının duvarları yıkılmış veya kaplamaları soyulmuştur. Yapının içinin molozlardan temizlendikten sonra gerekli onarımlar yapılarak kurtarılması ve eski işlevine uygun biçimde kullanılması yararlı olacaktır (Resim 130, 132). Kürkçüoğlu'nun, yapıyı daha sağlam ve bakımlı durumda gördüğü anlaşılır (1996: 75).

Resim 130 Birecik Belediye Hanı, Avlu, Güneye Bakış

Dıştan 19.80x47.70 m. ölçülerinde kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı açık avlulu ve batı kınadı çift katlı han, doğuda evler, batıda dükkânlarla kuşatılmıştır (Çizim 43). Algılanabilen iki cepheden kuzeydekinin batısında yenilenmiş, güneydekinin ise ortasında büyük boyutlu birer kapı ile güney

cephede kapının iki yanında daha küçük birer kapı görülür. Bu kapılardan yalnız kuzeydeki silmeli sivri kemerli niş içinde yuvarlak kemerli (Çizim 44 ; Resim 133-134), diğerleri ise dikdörtgen biçimlidir.

Resim 131 Birecik Belediye Hanı, Avlu, Doğu Kanadın Kuzeyi

10.90x26.60 m. ölçülerindeki avluya, günümüzde güneydeki düz tavanlı giriş eyvanından geçilir (Çizim 43; Resim 130). Eyvanın doğusunda, kuzey-güney yönünde birbirine bitişik boyuna dikdörtgen planlı ve beşik tonoz örtülü iki mekân görülür. Bunlardan güneydekinin batı duvarının kuzeyinde dikdörtgen bir niş, güneyinde eyvana ve kuzey duvarında dışa açılan birer dikdörtgen kapı; kuzeydekinin ise kuzey duvarında doldurulmuş bir açıklık, batı duvarında yine eyvana açılan birer dikdörtgen kapı bulunur. Eyvanın batısında güneyde enine dikdörtgen planlı ve beşik tonoz örtülü, kuzey duvarında dışa açılan bir kapı bulunan mekânın kuzeyinde, batı kınadın üst katına çıkışı sağlayan onüç basamaklı bir merdiven; kuzeyinde enine dikdörtgen planlı ve beşik tonozla örtülü, kuzey duvarında avluya, doğu duvarında ise eyvana açıl-

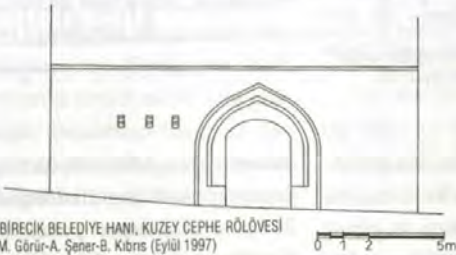

lan dikdörtgen biçimli birer kapısı ve penceresi bulunan bir mekân yer alır. Bu mekânın batı duvarındaki pencere ve kapısı dıştan sağır sivri kemerli bir alınlık içindedir (Resim 130).

Resim 132 Birecik Belediye Hanı, Avlu, Doğu Kanadın Güneyi

Avlunun en çok tahrip görmüş olan doğu kanadının güneyinde farklı boyutlarda dikdörtgen planlı dört mekân görülür. Bunlardan güneydeki giriş, eyvanın doğusundaki mekânın doğu duvarındaki dikdörtgen kapıyla sağlanır. Diğer

Çizim 44 BİRECİK BELEDİYE HANI, KUZEY CEPHE RÖLÖVESİ
Rölöve : M. Görür-A. Şener-B. Kıbrıs (Eylül 1997)
Çizen : B. Kıbrıs (Kasım 1997)

mekânlara, batı cephelerindeki avluya açılan kapılarla girilir (Resim 132). Bu mekânlardan güneydeki beton tavanla örtülüdür, diğerlerinin ise büyük ölçüde yıkılmıştır. Doğu kanadın kuzeyindeki mekânlar tümüyle yıkıktır; ancak toprak seviyesindeki izlerden bu bölümde dört

dikdörtgen mekânın bulunduğu düşünülebilir (Resim 131).

Tüm tahribata rağmen, yapının en sağlam kalabilmiş bölümü avlunun kuzey kanadıdır. Bugün yarıya kadar briketle doldurulmuş büyük

Resim 133 Birecik Belediye Hanı, Kuzey Cephe

boyutlu iki sivri kemerle, doğusunda doldurulmuş ve içine bir kapı açılmış daha küçük boyutlu bir sağır sivri kemer görülür (Resim 135). Böylelikle, kuzeydeki giriş eyvanı ile çevresindeki mekânlar avludan so-

yutlanmıştır. Bir araştırmacımız, bu bölümde üçlü revak düzenlemesinden söz eder (Kürkçüoğlu 1996: 74). Gerçekten de bu bölüm, kuzeydeki giriş

Resim 134 Birecik Belediye Hanı, Kuzey Cephe, Kapı

Resim 135 Birecik Belediye Hanı, Avlu, Kuzey Kanat

mekânının önünde yer alan bir revak düzeni yansıtır.

Batı kanadın daha sağlam durumda olan güney bölümü çift katlı bir düzenlemeye sahiptir (Resim 136). Alt katta güneydeki kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı ve içte muhdes duvarlarla üç bölümlü olarak değerlendirilmiş, düz tavanla örtülmüş ilk mekân günü-

Resim 136 Birecik Belediye Hanı, Avlu, Batı Kanadın Güneyi

kanadın kuzey bölümü tümüyle yıkılmış olmakla birlikte kalıntılardan dört mekânın bulunduğu düşünülebilir. Batı duvarın kuzeyinde, ikisi kısmen doldurulmuş üç dikdörtgen niş görülür. Bunlardan güneydeki yuvarlak kemerli ve alınlıklı, kuzeydeki ise kaş kemerlidir (Resim 137). Giriş eyvanındaki merdivenle çıkılan üst katta çift sıralı bir düzenleme

Çizim 45 BIRECİK BELEDİYE HANI, A-A RÖLÖVE KESİDİ
Rölöve : M. Akpolat-S. Alp-A. Durukan (Eylül 1997)
Çizen : A. Aldemir (Kasım 1997)

müze kuşçu ve çayhane olarak kullanılır. Doğu duvarının kuzeyindeki dikdörtgen biçimli bir kapı ve güneyindeki bir pencereyle avluya açılır. Kapı dıştan, sonradan doldurulduğunu düşündüğümüz sivri sağır kemer içine açılmıştır. Kuzeyindeki ahır olarak kullanılan doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı mekân beşik tonozla örtülüdür, güneyindeki aynı yönde dikdörtgen planlı iki mekân ise büyük ölçüde yıkıktır. Batı

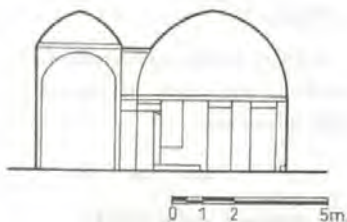
dikkati çeker. Altta, büyük boyutlu, demir şebekeli dört dikdörtgen kapı ile sekiz dikdörtgen pencere; üstte ise, altısı kaş kemerli oniki pencere

Resim 137 Birecik Belediye Hanı, Avlu, Batı Kanadın Güneyi, Üst Kat

yer alır. Tüm üst pencerelerin özgünde kaş kemerli olduğu anlaşılır. Cephenin önünde bugün koridor yerine ağaç dalları ile yapılmış bir sundurma bulunmakla birlikte, görülen konsol kalıntılarının bir revakı taşıdığı düşünülebilir (Çizim 45; Resim 137). Bu bölümün kuzeyinde ikinci kat güçlüğü algılanır, yalnız güneyde dikdörtgen bir pencere dikhati çeker.

Yapının kuzey cephesindeki kapısından (Resim 134) dikdörtgen biçimli ve sivri tonozla örtülü bir koridora girilir. Koridorun batısına, kareye yakın dikdörtgen planlı ve sivri tonoz örtülü uç mekân yerleştirilmiştir. Yalnız kuzeydeki çayhane olarak kullanılan mekânın güney duvarında dikdörtgen bir niş görülür. Tüm mekânlar koridora dikdörtgen biçimli bir kapı ve bir pencere ile açılırlar. Koridorun doğusunda, kuzeydeki yan yana dikdörtgen planlı ve sivri tonoz örtülü mekânlara girilebilmiştir. Bunlardan batıdaki dikdörtgen biçimli bir kapı ve pencere, doğudaki dikdörtgen bir kapı ile güneyindeki haç tonoz örtülü ve iki köşesindeki profilli payelere oturan sivri kemerle koridora birleşen eyvana açılır. Eyvanın doğusundaki mekânın batı ve kuzey duvarlarındaki dikdörtgen kapıları doldurulmuş olduğundan içine girilememektedir. Ancak, küçük bir açıklıktan, bu bölümde yukarı çıkan bir merdivenin başlangıcı görülebilmştir (Çizim 46).

Çizim 46 BİRECİK BELEDİYE HANI,
KUZEY BÖLÜM, B-B RÖLÖVE KESİDİ
Rölöve : C. Erel-A. Durukan (Eylül 1997)
Çizen : M. Acara (Temmuz 1998)

Avluda güneyde dikdörtgen biçimli bir kuyu, kuzeyde iki yanda ise üst bölümleri yenilenmiş iki dikdörtgen paye yer alır (Resim 131-132, 135). Yapıya ait bir resimde, avlunun batısında iki paye dikhati çeker (Kürkçüoğlu 1996: 51). Avluyu daraltan bu payelerin işlevi saptanamamıştır. Belki, Eski Buğday Pazarı olarak kullanıldığı yöre halkı tarafından belirtilen yapıda, buğdayların güneşten korunması için yapılmış bir sundurma bu desteklere oturtulmuş olabilir.

Yapının özgün malzemesi moloz taş örgü ve kesme taş kaplamadır (Resim 130-137). Ancak, yapının çeşitli bölümlerindeki onarımlarda moloz taş, büyük boyutlu kesme taş, briket ve beton kullanılmıştır (Resim 131-132,135,137). Yapının kuzey kapısının kanadı ile avlunun batı kanadının üst katındaki pencere şebekeleri demirdendir (Resim 137). Ayrıca, kapı ve pencere çerçeveleri ile avlunun batı kanadındaki sundurma da ahşap malzeme karşımıza çıkar (Resim 130,132,136-137).

Kitabe 23:

Yapının kuzey cephesinde, kapının demir kanadında yer alan üç satırlık sülüs yazı:

خان بلدية

انشأت حاج زكريا افندي

في سنة ١٣١٤

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

Han-ı Belediye

İnşaat-ı Hacı Zekeriya Efendi

Fi sene 1314

(K. Türkmen 1998)

Çevirisi:

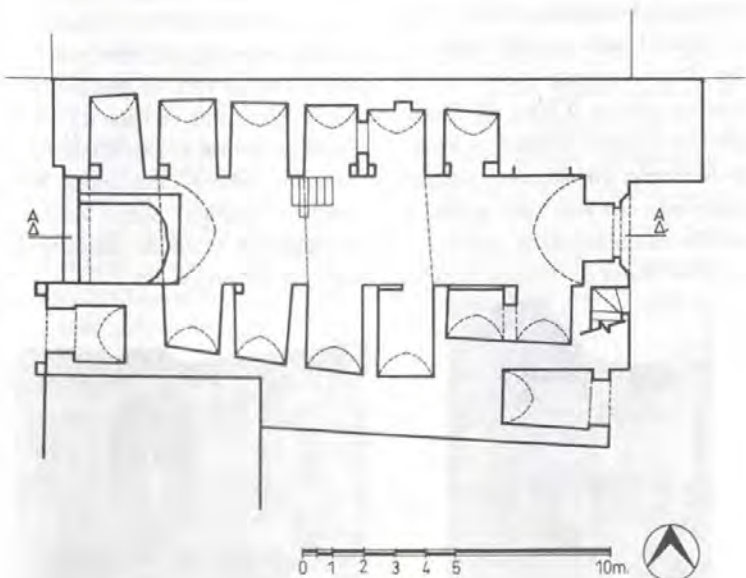
Belediye Han'ı 1896-97 yılında Hacı Zekeriya Efendi tarafından inşa edilmiştir.

(K. Türkmen 1998)

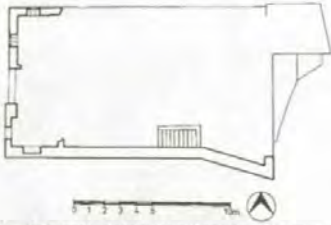
SABUNHANE

Yapı, ilçenin ticari dokusu içinde, Sebze Hali caddesinde yer alır. İnşa tarihi ve banisi bilinmeyen yapının, Ali Cevad'ın 1890'larda Birecik'te bulunduğunu belirttiği "Sabunhane" olduğu sanılır (Kürkçüoğlu 1996: 75). Halk arasında yapının medrese olarak inşa edildiği, sonraları kasap-hane ve sabunhane olarak kullanıldığı söylenir (Kürkçüoğlu 1996: 75).

İki katlı yapının geçirmiş olduğu onarımlar hakkında elimizde kesin bir bilgi yoktur. Ancak, yoğun olarak kullanılmış briket malzeme göz önüne alındığında, yapının pek bilinçli gözükmeyen onarımlar geçirdiği söylenebilir. Muhtemelen ihtiyaçlar doğrultusunda, birçok birimde değişiklikler yapılmış ve bazı açıklıklar briketle kapatılmıştır. Üst katı (Çizim 48) ise büyük ölçüde yıkıktır.

Çizim 47 BİRECİK SABUNHANE, ALT KAT RÖLÖVE PLANI
Rölöve : E.Eser-M. Görür-A. Şener (Mayıs 1998)
Çizen : E. Eser (Haziran 1998)

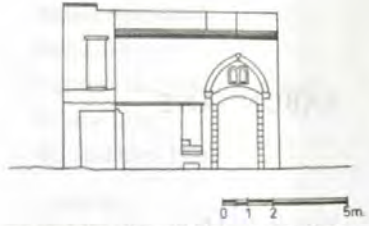
Çizim 48 BİRECİK SABUNHANE, ÜST KAT RÖLÖVE PLANI
Rölöve : M. Görür-A. Durukan (Mayıs 1998)
Çizen : M. Görür (Haziran 1998)

Güney cephesinin batı bölümünde, bugün "yün deposu" olarak kullanılmaya karşın bakımsız bir konut bulunur.

Dıştan 11.80x21.00 m. ölçülerinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı yapının kuzey cephesi Çarşı Camii'ne bitişiktir. Yapının günümüze en sağlam kalabilmiş doğu cephesinin kuzeyinde, sivri kemerli niş içindeki basık kemerli kapısı yer alır. Basık kemerin üzerinde ikiz pencere görülür (Çizim 49; Resim 138-139). Kapının söveleri ve kemerinde rozetler dikkati çeker. Kapının güneyinde, üst kata çıkışı sağlayan merdivene açılan dikdörtgen bir kapı daha bulunur. Güney köşede,

Resim 138 Birecik Sabunhane, Doğu Cephe

Çizim 49 BİRECİK SABUNHANE, DOĞU CEPHE RÖLÖVESİ
Rölöve : E. Eser-S. Gündüz-A. Şener (Mayıs 1998)
Çizen : S. Gündüz (Haziran 1998)

"marangozhane" olarak kullanılan doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı bir mekân vardır. Üstte ise, dikdörtgen bir kapı açılmıştır. Batıda bir konuta bitişen güney cephe sağır tutulmuştur. Batı cephesi ise oldukça sağlam kalmıştır. Ahşap hatıllarla iki bölüme ayrılan cephenin güneyi dışa taşkındır. Üst bölümün ortasında altta sivri kemerli, üstte büyük boyutlu yuvarlak kemerli, iki yanında ise dikdörtgen biçimli birer pencere görülür (Resim 139). Alt pencere kısmen doldurulmuş ve içine dikdörtgen bir pencere açılmıştır (Çizim 50). Cephenin kademe yapan güney bölümünde, "tamirci" olarak kullanılan doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı bir mekân yer alır.

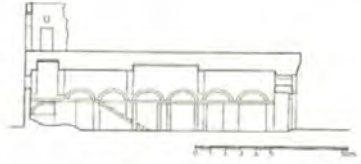

Resim 139 Birecik Sabunhane, Batı Cephe, Üst Kat

Çizim 50 BİRECİK SABUNHANE, BATI CEPHE RÖLÖVESİ
Rölöve : M. Acara-S. Gündüz-A. Şener (Mayıs 1998)
Çizen : S. Gündüz (Haziran 1998)

Çizim 51 BİRECİK SABUNHANE, ALT KAT, A-A RÖLÖVE KESİDİ
Rölöve : S. Alp-M. Terzi-S. Gündüz (Mayıs 1998)
Çizen : S. Gündüz (Haziran 1998)

8.48x16.53 m. ölçülerinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı alt kata, doğu cephesindeki kapı ile girilir (Resim 139). İç mekân, ortadaki boyuna dikdörtgen planlı ve sivri tonoz örtülü birimi iki yandan kuşatan eyvanlardan oluşur. Kuzeyde altı, güneyde dört eyvan yer alır. Farklı boyutlarda enine dikdörtgen planlı eyvanlar sivri tonoz örtülüdür. Kuzeydoğudaki eyvanın karşısında, girişi doğu cepheden olan yaklaşık kare planlı ve sivri tonoz örtülü bir mekân görülür. Güneydoğuda ise, ortadaki dikdörtgen payeye enine atılmış bir sivri kemerle iki bölüme ayrılmış ve batı bölümün kuzeyi kapatılmış bir düzenleme dikkati çeker. Orta bölümün ba-

tısı, sabun yapımı için sonradan bir duvarla bölüntüye uğratılmış ve iki katlı hale getirilmiştir (Çizim 47, 51). İlk kat kirişlemesi üstten kaplama ahşap tavanla örtülüdür, ikinci kat ise büyük ölçüde yıkaktır.

Hiç bir süsleme ögesi içermeyen yapıda, moloz taş örgü ve kesme taş kaplama karşımıza çıkar (Resim 138-139). Ancak, yapının özellikle iç mekânında ve üst katında briket ve beton kullanılmıştır. Cephe kaplama malzemesinin büyük ölçüde döküldüğü görülür. Depo olan yapı adeta kaderine terk edilmiştir. Yapının temizlenerek onarılması uygun olacaktır.

YENİ ARASA

Halk arasında "*Yeni Arasa (Yeni Buğday Pazarı)*" olarak tanınan Belediye Hali, Belediye Hanı (Eski Arasa)'nın güneyinde, Dikyokuş sokağının köşesinde yer alır. Kesin olarak ne zaman kullanılmaya başlandığı bilinmeyen Yeni Arasa, yaklaşık 40.00x48.00 m. boyutlarında bir alanı kaplar, kuzey ve güney cepheleri doğusunda iki kapıyla yapıya giriş sağlar. Eski Buğday Pazarı'nın işlevini sürdüren yapı, halen Birecik'in tahıl ticaretini karşılar.

Yapının doğu ve güneyinde yer alan iki katlı mekânlar, "kentsel sit alanı"nın üzerinde konumlandığı kaya kütesine bitişik olarak inşa

edilmiştir. Bu mekânların alt katlarında bulunan eyvan kuruluşundaki dikdörtgen mekânlar "dükkan", üst kattakiler ise "büro" olarak kullanılır. Doğu bölümün güney köşesinden girilen dükkan, kayaya oyulmuş iki bölümlü bir mağaradan oluşur. Batıdaki birimler ise oldukça yüksek tavanlıdır ve yine tahıl satışı için kullanılırlar.

Yeni Arasa'nın malzemesi de yenidir. Tüm yapı briketle inşa edilmiştir. Oldukça bakımsız durumdaki yapının yer yer sıvaları dökülmüş olmakla birlikte, duvarları badanalıdır.

DAVUT EMMİ HANI KAPISI

Halk arasında “Davut Emmi Hanı” olarak tanınan yapı, Belediye Hanı’nın kuzey kapısının açıldığı Eski Arasa sokak No. 15’te, Küçük

Resim 140 Birecik Davut Emmi Hanı, Portal

Çarşı yakınında yer alır. Yalnız kapısı günümüze gelebilen yapının inşa tarihi hakkında bilgimiz yoktur.

Yapının yuvarlak kemerli niş içindeki basık kemerli kapısı, günümüzde “baharatçı dükkânı”nın kapısı olarak kullanılır (Resim 140).

Tümüyle kireçle sıvanmış kapının basık kemerli girişi, kademeli yuvarlak kemerle kuşatılmıştır. Yuvarlak kemerin ilk şeridini dandanlar oluşturur. Diğer şeritler bezemesizdir. Üçüncü şerit kaval silmedir, onun dışındakiler düz silme olarak biçimlenmiştir (Resim 140). Kapının malzemesi düzgün kesme taştır.

MEVCUT OLMAYAN HAN

Karşıyaka Mezarlığı'nda, yıkıntı halinde büyük bir "Han" bulunduğu belirtilir (Tanışık 1974: 54). Yaptığımız araştırmada hana ait hiç bir iz rastlanmamıştır (Resim 141). Yalnız, Karşıyaka Mezarlığı'nın doğu-

sunda ve "Saray köyü"ne giden yolun kenarında, düzgün kesme taşlarla yapılmış bir "kuyu" dikkatimizi çekmiştir (Resim 142). Ancak, çevresinde hiç bir kalıntı görülmemektedir.

Resim 141 Birecik Karşıyaka Mezarlığı'nın doğusuna bakış

Resim 142 Birecik Karşıyaka Mezarlığı'nın doğusu, "Kuyu"

D. HAMAMLAR:

MAHMUT PAŞA HAMAMI

Araş. Gör. Erdal ESER*

Kurtuluş mahallesi, Mahmut Paşa sokak No. 26'da bulunan yapı, külliye oluşturduğu Mahmut Paşa Camii'nin doğu duvarına bitişik olarak inşa edilmiştir. Kitabesi bulunmayan hamamın, caminin inşa tarihi olan 981/1573-74 tarihi öncesinde inşa edilmiş olması kuvvetli bir ihtimaldir. Batıya doğru eğimli bir sokak üzerinde yer alan yapının (Resim 143) geçmiş olduğu onarımlar hakkında elimizde bilgi bulunmamaktadır. Ancak, halen kullanılan yapıda işletmecileri tarafından ufak çaplı onarımlar ve eklemelerin yapıldığı yerinde saptanmıştır. Genel görünümüyle iyi durumda olan yapının

Res. 143 Birecik Mahmut Paşa Hamamı, Kuzey Cephe

Res. 144 Birecik Mahmut Paşa Hamamı, Doğu Cephe

özellikle kuzey cephesinin doğu bölümü ile doğu cephesindeki malzeme bozulmalar ve dökülmeler olduğu görülmüştür (Resim 143-144).

Doğu-batı doğrultusunda düzen-siz dörtgen biçimli yapı 13.80x48.50 m.'lik bir alan üzerinde yer alır. Soyunmalık, tuvalet, ılıklik, sıcaklık, su deposu, külhan ve odun deposundan oluşan hamam dört eyvanlı ve dört halvetli plan şemasındadır (Çizim 14).

Resim 145 Birecik Mahmut Paşa Hamamı, Kuzey Cephe, Batı Bölüm

* Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü

Batı cephesi Mahmut Paşa Camii'ne bitişik olduğu için görülemeyen yapının en hareketli bölümü, girişin bulunduğu kuzey cephesidir (Çizim 15; Resim 145). Cephenin batısında, sivri kemerli niş içinde dikdörtgen kapı (Resim 146), doğusunda küllhan girişi ve doğu köşesinde depo girişi bulunur. Doğu ve güney cephele oldukça sadedir. Güney cephenin batı bölümündeki kadınlar girişi, bilinmeyen bir tarihte örülerek kapatılmıştır.

Resim 146 Birecik Mahmut Paşa Hamamı,
Kuzey Cephenin Batısı, Kapı

Yapının kuzey cephesindeki kapıdan, dört yöne sivri tonoz örtülü eyvanlarla genişletilmiş olan ve orta bölümü pandantif geçişli kubbeye örtülü soyunmalık bölümüne geçilir. Güney, batı ve kuzey eyvanlar, yıkanmak için gelenlerin kullanmasına yönelik olarak sekilerle donatılmıştır (Resim 147). Mekânın doğu duvarında, sivri kemerli üç kapıyla simetrik bir düzenleme oluşturulmuştur. Bunlardan güney köşedeki, günümüzde kullanılmayan kadınlar

girişine, ortadaki ise ılıklik ve tuvalete geçişi sağlayan koridora açılır. ılıklik bölümünün kuzeyindeki tuvalete dar bir koridorla ulaşılır. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı mekân, güneyde daha geniş, kuzeyde daha dar iki eyvanla kareye dönüştürülmüş; eyvanlar sivri tonozla, orta bölüm pandantiflerle geçilen bir kubbeye örtülmüştür. Güney eyvanda, oturmak için sekiler bulunur.

Resim 147 Birecik Mahmut Paşa Hamamı, Soyunmalık,
Batıya Bakış

ılıklik bölümünün doğu duvarındaki dikdörtgen kapıyla sıcaklık bölümüne geçilir. Dört eyvanlı ve dört halvetli plan şeması yansıtan sıcaklığın orta bölümü ve halvetleri tromp geçişli birer kubbeye, eyvanlar ise sivri tonozlarla örtülüdür (Resim 148). Orta bölümde sekizgen göbek taşı görülür. Doğu eyvanın doğu duvarı ortasında, su deposuna açılan dikdörtgen bir kontrol penceresi bulunur.

Sıcaklığın doğu duvarı boyunca uzanan su deposu ve doğusundaki küllhana, kuzey cephenin doğusun-

Resim 148 Birecik Mahmut Paşa Hamamı,
Üstten Örtü Sistemi, Doğudan Bakış

daki dikdörtgen kapıyla girilir. Kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı su deposunun orta bölümü haç, kuzey ve güneyi sivri tonozlarla örtülüdür. Kapıdan dokuz basamakla ulaşılan külhan da kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlıdır, örtü

sistemi ise sivri tonozdur. İçi günümüzde molozlarla dolmuş odun deposu ise kullanılmamaktadır (Resim 143).

Düzgün ve kaba yonu kesme taşlarla inşa edilmiş olan yapıda, iç duvarlar ve örtü sıvanarak badanalanmıştır. Örtü sistemi tümüyle sıvalı olduğundan malzemesi hakkında fikir edinilememiştir. Oldukça sade bir anlayışta inşa edilmiş yapıda tek süs ögesi, kuzey cephenin batısındaki kapının kenarında, bugün yarısı görülebilen silmelerdir (Resim 146).

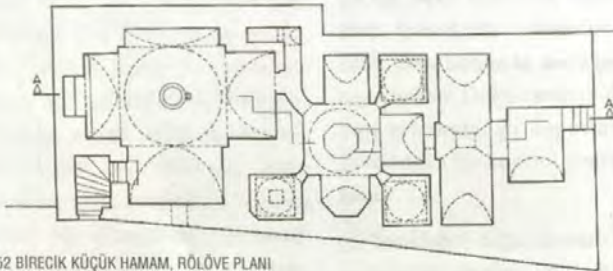
KÜÇÜK HAMAM

Birecik'in ayakta kalmış ve halen kullanılan üç hamamından birisi olan Küçük Hamam, Saha mahallesi, Mağara Camii sokakta ve aynı adla anılan caminin batısında yer alır (Resim 149). Yapım kitabesi bulunmayan yapının ne zaman inşa edildiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak, Birecik kent surlarının kuzeydoğusundaki Meçan Kapı'ya giden önemli bir yol üzerinde bulunması (Harita 3) ve Yeni Mağara Camii'nin doğusundaki konutun bahçesindeki kayaya oyulmuş eski su sisteminden suyunu aldığı düşünülürse, Küçük Hamam'ın en erken 15. yüzyılda inşa edilmiş olduğunu kabul edebiliriz.

Resim 149 Birecik Küçük Hamam, Batıdan Görünüm

Günümüzde sabahları erkeklere, öğleden sonraları ise kadınlara hizmet veren yapının geçirmiş olduğu onarımlar hakkında elimizde veri bulunmamakla birlikte, hamamın hâlâ kullanılıyor olması, özellikle soğukluk ve külhan bölümlerindeki eklemeler dikkate alınarak, işletmeciler tarafından bazı değişikliklerin yapılmış olduğu söylenebilir.

Çizim 52 BİRECİK KÜÇÜK HAMAM, RÖLÖVE PLANI
Rölöve: E. Eser-A. Şener- M. Mimiroğlu (Eylül 1997)
Çizen : M. Mimiroğlu (Kasım 1997)

0 1 2 3 4 5 10m.

Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda 10.00x24.00 m²lik bir alan üzerinde kurulmuş ve soyunmalık, tuvalet, sıcaklık, su deposu ve küllühandan oluşmuş yapı üç eyvanlı ve üç halvetli plan şemasındadır (Çizim 52).

Dıştan oldukça sade olan yapının kuzey ve batı cepheleri sokağa açılırken, doğu ve güney cephelerinin konutlarla çevrelenmiş olduğu görülür. Saçak seviyesinde bulunan yaklaşık 1.00 m. yüksekliğindeki duvar örtü sisteminin görülmesini güçleştirdiğinden, yapı dıştan adeta farke dilememektedir.

Batıya eğimli bir arazi üzerinde yer alan yapının sokak kotuna göre 2.40 m. aşağıda olan soyunmalık bölümüne, kuzeydoğu köşedeki dikdörtgen kapısından geçildikten sonra, oniki basamaklı merdivenle inilerek ulaşılır. Ortasında küçük bir havuz bulunan büyük boyutlu soyunmalık dört eyvanlı plan şeması yansır. Sivri tonoz örtülü eyvanlardan, doğu duvarında yuvarlak kemerli bir niş bulunan doğu (Resim 150) ve güney eyvanlar daha küçük boyutludur. Kuzey duvarı ortasında üst seviyede dikdörtgen bir pencere bulunan kuzey eyvan, kapının buraya

Resim 150 Birecik Küçük Hamam, Soğukluk, Doğu Eyvan

açılması ve belki geçmişte de benzer bir nedenle işletme masasının bu bölümde olması yüzünden büyük tutulmuş olabilir (Resim 151). Orta bölümün üzeri pandantif geçişli ve ortasında aydınlık feneri bulunan bir kubbeye örtülüdür.

Resim 151 Birecik Küçük Hamamı, Soğukluk, Kuzey Eyvan

Batı eyvanın güneyindeki dikdörtgen kapıyla geçilen "L" biçimli ve güneyinde tuvaletin yer aldığı sivri tonoz örtülü koridor ılıklik işleviyle de kullanılır. Koridorun kuzeyi batıya doğru pahlanarak dikdörtgen bir kapıyla sıcaklık bölümüne açılır. Ortasında sekizgen göbek taşı bulunan sıcaklık, üç eyvanlı ve üç halvetli tiptedir. Orta bölüm pandantif geçişli bir kubbeye, biri beşgen, diğerleri dikdörtgen biçimli eyvanlar sivri tonozla, halvetler ise pandantif geçişli ve tepe açıklıklı birer kubbeye örtülüdür. Halvetlerin kapıları basık kemerlidir, batı eyvanın batı duvarında üstte, su deposuna açılan ve sıcak su buharının dolaşımı, su seviyesinin kontrolü için açılmış dikdörtgen bir pencere görülür (Resim 152).

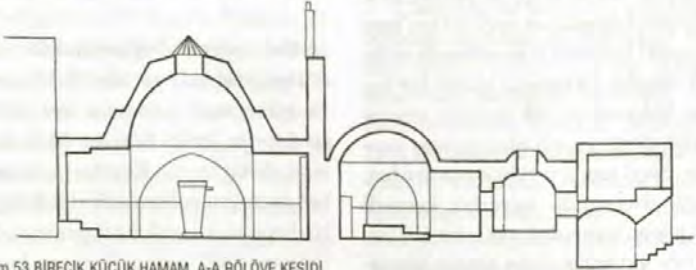

Resim 152 Birecik Küçük Hamam, Sıcaklık, Batı Eyvan

Sıcaklık bölümünün batısındaki kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı su deposunun orta bölümü aynalı haç, kuzey ve güneyi sivri tonozlarla örtülüdür. Su deposunun ortasında metal bir kazan görülür. Batısında, girişi hamamın batı cephesindeki dikdörtgen kapıyla sağlanan küçük boyutlu, kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı ve sivri tonozla örtülü külhan yer alır (Çizim 53). Külhanda su ısıtma işlemi bu-

gün modern aletler ve yakıtla gerçekleştiriliyorsa da, yüzyıllar boyunca odun ateşinin oluşturduğu is yüzünden duvarlarının oldukça kararmış olduğu görülür.

Yapının dış duvarlarının sıvanıp badanalanmış olması sonucunda inşa malzemesi, yalnız sıcaklık bölümünden anlaşılabilir. Sıcaklık mekânı duvarlarının üst kısmında görülen düzgün kesme taş malzeme, düz istif, şaşırtmalı teknikte uygulanmıştır (Resim 153). İç mekânda soğukluk bölümünün duvarları, yaklaşık 1.50 m. yüksekliğe kadar ahşap lambriyle, sıcaklık kısmının ise fayansla kaplanmış ve üst kısımlar badanalanmıştır. Bu bölümde, yağlıboya kullanılarak derzler belirginleştirilmiştir (Resim 154).

Çizim 53 BIRECİK KÜÇÜK HAMAM, A-A RÖLÖVE KESİDİ
Rölev: E. Eser-B. Kıbrıs- M. Mimiroğlu (Eylül 1997)
Çizen : M. Mimiroğlu (Kasım 1997)

0 1 2 3 4 5 10m.

Resim 153 Birecik Küçük Hamam, Sıcaklık, Kuzey Eyvan, Doğu Köşeye Bakış

Resim 154 Birecik Küçük Hamam, Sıcaklık, Doğu Eyvan, İlikiğe Açılan Kapı

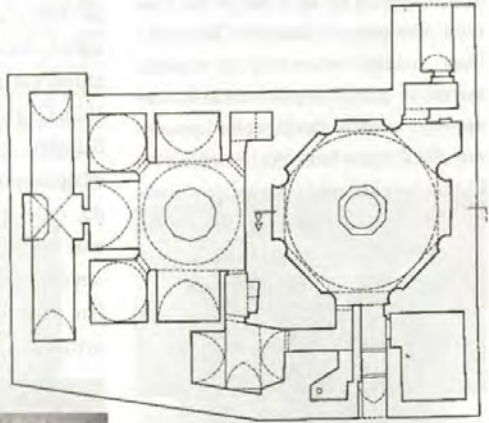
HASAN BABA HAMAMI

Resim 155 Birecik Hasan Baba Hamamı,
Kuzeyden Görünüm

Yapı, Merkez mahallesi, Kaledibi mevki, Hasan Baba sokak No. 7B'de yer alır. Kentin oldukça yoğun ve hareketli bölümlerinden biri üzerinde bulunur, konut dokusuyla çevrelenmiştir (Resim 155). Hamamın kuzey cephesinin batı köşesindeki kapısının kemer alınlığındaki harap olmuş kitabesinde 1269 /

1852-53 tarihi okunmakla birlikte (Resim 156), inşa ya da onarım kitabesi olup olmadığı anlaşılamamaktadır. (Kürkçüoğlu 1996: 68). Ayrıca, yapının banisi olduğunu tahmin ettiğimiz Hasan Baba'nın tarihsel kimliği hakkında da bilgimiz yoktur.

0 1 2 3 4 5 10m.

Çizim 54 BİRECİK HASAN BABA HAMAMI, RÖLÖVE PLANI
Rölöve: E. Eser-M. Görür-A. Şener (Şubat 1998)
Çizen: E. Eser (Mayıs 1998)

Resim 156 Birecik Hasan Baba Hamamı,
Kuzey Cephe, Doğu Kapı Üzerindeki Kitabeye

Yapının geçirmiş olduğu onarımlar hakkında elimizde veri bulunmamasıyla birlikte, hamamın uzun yıllar kullanılmadığı, ancak son yıllarda geçirdiği büyük çapta onarımlar sonrasında, ilçedeki diğer hamamlar gibi sabahları erkeklere, öğleden sonraları ise kadınlara hizmet verdiği bilinmektedir¹⁰. Dıştan, ilçedeki diğer hamamlar gibi oldukça sade olan yapı, doğu ve batıdan konutlarla, kuzey ve güneyden ise sokaklarla çevrelenmiştir.

Doğu-batı doğrultusunda 15.00 x 25.00 m.lik bir alanda kurulmuş olan yapı; soyunmalık, ılıklik, sıcaklik, tuvalet, traşlık, su deposu ve küllhandan oluşmuş üç eyvanlı ve iki halvetli plan şeması yansıtır (Çizim 54). Dışa açıklığı bulunmayan yapının kuzey ve güney cephelerinin batısına, sivri tonozlu derin nişler içine birer dikdörtgen kapı yerleştirilmiştir. Güneybatı köşedeki kapı dışa oldukça taşkındır (Resim 157). Küçük bir sokağa açılıyor olması, kadınlar için

Resim 157 Birecik Hasan Baba Hamamı, Güneybatı Kapı (Kadınlar Girişi)

¹⁰ Yapı, Kültür Bakanlığı'nın 12.4.1980 gün ve A-2137 sayılı kararıyla, korunması gerekli eski eser olarak tescil edilmiştir (Kürkçüoğlu 1996: 69). Hasan Baba Hamamı'nın onarımı, bu karar sonrasında yapılmış olmalıdır.

yapılmış olabileceğini düşündürür. Daha hareketli bir sokağa açılan kuzey kapısı dışa taşkın değildir. Kapının açıldığı dikdörtgen koridordan soyunmalık bölümüne geçilir (Çizim 55; Resim 158).

Çizim 55 BİRECİK HASAN BABA HAMAMI,
KUZEY CEPHE RÖLÖVESİ
Rölöve: S. Alp-S. Gündüz (Mayıs 1998)
Çizen: A. Şener (Haziran 1998)

Sekizgen planlı ve ortasında sekizgen bir havuz bulunan soyunmalık bölümü, köşelerdeki yarım yuvarlak duvar payelerine sivri kemer atılımıyla biçimlenmiştir (Resim 158-159). Örtü sistemini pandantif geçişli kubbe oluşturur. Mekânın kuzey ve güneybatı dışındaki duvarlarında, önlerinde oturma sekileri bulunan nişler görülür (Çizim 56). Güneydoğuda ise, kadınlar girişine açılan yamuk planlı, yarım kubbeyle örtülü birim yer alır (Resim 159).

Resim 158 Birecik Hasan Baba Hamamı,
Soyunmalık, Kuzeybatıya Bakış

Soyunmalık ve sıcaklık arasındaki bölümler, tuvalet ve ılıklik olarak

Resim 159 Birecik Hasan Baba Hamamı,
Soyunmalık, Güneybatıya Bakış

değerlendirilmiştir. Ilıklık girişi, ana kapının yanındaki basık kemerli kapıyla sağlanır (Resim 158). Her iki bölüm de, dıştan kırılma yapan hamamın kuzey duvarına uygun olarak düzensizdirler. Sivri tonozla örtülü ilıklık, güney duvarı ortasından başlayan koridorla sıcaklık bölümüne bağlanır. Ilıklığın kuzey ve doğu duvarlarında, farklı yüksekliklerde oturma sekileri bulunur ve mekân, tonozdaki tepe açıklıklarından ışık alır (Resim 160-161). Ilıklıkla sıcaklık arasında bağlantıyı sağlayan ve köşe taşları ile geçilen küçük bir kubbeyle örtülü koridorun batı duvarında sivri kemerli bir niş vardır (Resim 162).

Resim 160 Birecik Hasan Baba Hamamı,
Ilıklık, Batıya Bakış

Sıcaklık bölümü, üç eyvanlı ve iki halvetli plan şemasına sahiptir. Or-

Resim 161 Birecik Hasan Baba Hamamı,
Ilıklık, Doğuya Bakış

tasında ongen göbek taşı bulunan orta bölüm ve halvetler pandantiflerle geçilen kubbelerle, eyvanlar ise sivri tonozlarla örtülüdür (Resim 163). Sıcaklığın güneybatı köşesindeki dikdörtgen mekân traşlık olarak kullanılır. Doğudaki eyvanın doğu duvarında, üst seviyedeki dikdörtgen pencere su deposuna açılır ve oluşan buhardan yararlanmak amacıyla eyvan duvarlarına sekiler ya-

Resim 162 Birecik Hasan Baba Hamamı,
Ilıklıkta Sıcaklık Arasındaki Kubbeli Birim

Resim 163 Birecik Hasan Baba Hamamı,
Sıcaklık, Güneydoğuya Bakış

Resim 164 Birecik Hasan Baba Hamamı,
Sıcaklık, Doğu Eyvana Bakış

pılmıştır (Resim 164). Halvetlerin basık kemerli kapıları dilimli kemerli nişler içindedir (Resim 165).

Dikdörtgen planlı, orta bölümü haç, yanları sivri tonozlarla örtülü su deposu, sıcaklığın doğusuna bitişiktir. Ateşlemenin yapıldığı külhan girişi, hamamın doğu cephesi ortasındadır.

Resim 165 Birecik Hasan Baba Hamamı,
Sıcaklık, Kuzeydoğu Halvet Kapısı

İçten ve dıştan duvarları sıvalı ve badanalı olan hamam, Birecik'teki diğer yapılar gibi düzgün kesme taş malzemeyle inşa edilmiş olmalıdır. Örtü sisteminin de sıvalı ve badanalı oluşu malzemenin anlaşılmasını güçleştirmekle birlikte, Kürkcüoğlu kubbelerin tuğladan inşa edilmiş ol-

Resim 166 Birecik Hasan Baba Hamamı,
Sıcaklık, Kuzeydoğu Halvet, Örtü Sistemi

duğunu öne sürer (1996: 69). Özellikle ılıklik ve sıcaklık bölümlerinde duvarlar 1.00 m. yüksekliğe kadar fayansla; döşeme, sekiler ve göbek taşı ise mermerle kaplanmıştır (Resim 161, 163).

İçten ve dıştan oldukça sade kuruluştaki yapıda süsleme, soyunmalık bölümünün kemerlerindeki silmelerde (Çizim 56; Resim 158), halvet kapılarını bezeyen kaş kemerler ve kemerlerin üzerindeki iri palmetlerden oluşan bitkisel şeritlerde (Resim 163-165) toplanmıştır. Ayrıca, halvetlerin kubbelerine geçişte kullanılmış köşe taşlarının yüzeyleri de mukarnas dolguludur (Resim 162, 166).

Çizim 56 BİRECİK HASAN BABA HAMAMI,
SOYUNMALIK, A-A RÖLÖVE KESİDİ
Rölöve: M. Acara-S. Gündüz-A. Durukan (Şubat 1998)
Çizen: E. Eser (Nisan 1998)

E. TÜRBELER

DEH KUBBE

Araş. Gör. Erdal ESER

"Deh Kubbe" olarak tanınan yapı, Karşıyaka mahallesi mezarlığı içinde kuzeyde bulunur (Resim 167). Doğu cephesi ortasında yer alan pencerenin lentosundaki kitabesinde 935/1528-29 tarihi ve Emir Muhammed bin el-Hac Hüseyin olarak banı adı okunur (Kitabe 24; Resim 168). Özgün adı bilinmeyen yapıya, farsçada "on" anlamına gelen "Deh Kubbe" adının, 1839 yılındaki Osmanlı-Mısır Savaşı sırasında "Selavat Yokuşu" mevkiinde şehit düşen on mücahidin bu türbeye gömülmüş olması nedeniyle verildiği bilinir (Kürkçüoğlu 1996: 43).

Resim 167 Birecik Deh Kubbe, Doğudan Görünüm

Yapı, Birecik'in Osmanlı dönemine ait en erken tarihli eseri olması ve kitabede adı geçen Emir Muhammed'in "el-Hac" ünvanı taşımasının

ticaret ehli olabileceğini göstermesi açısından önem taşır. Yerleşimde, 16. yüzyıl başlarında ticaretle uğraşan bir grubun bulunduğuna işaret etmesi nedeniyle, yapı ve banisi özel bir yere sahiptir.

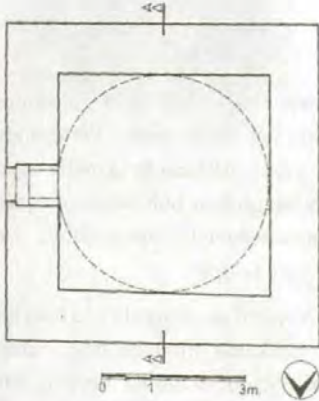
Yapının geçirmiş olduğu onarımlar hakkında elimizde bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, türbenin güney cephesinin batısı ve doğusundaki bazı taşların derzleri çimento kullanılarak kapatılmıştır (Resim 169). Yapının tüm cephelerinin genel durumu bugün hemen hemen aynıdır. Kuzey cephesindeki taşlarda, aşırı neme bağlı bozulmalar dikkati çeker. Ayrıca, cephelerin üst bölümlerinde ve örtü sisteminde kullanılmış malzemelerde tahribat göze çarpar. Özellikle kubbede, al-

Resim 169 Birecik Deh Kubbe, Güney Cephe

tıncı taş sırasının üst bölümü büyük ölçüde tahrip olmuş, kuzeydekilerin bir bölümü dökülmüştür. Yapının içindeki ve çevresindeki toprağın atılması, malzemenin daha fazla bozulmasını engelleyecektir.

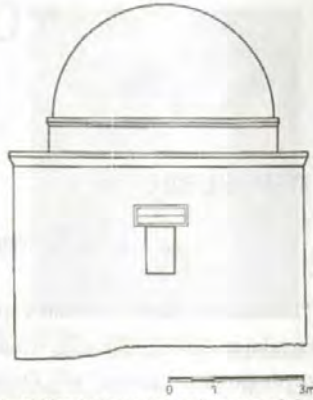

Çizim 57 BİRECİK DEH KUBBE, RÖLÖVE PLANI
Rölöve : M. Acara-S. Alp-S. Gündüz (Şubat 1998)
Çizen : M. Acara (Şubat 1998)

Dıştan 6.61x6.61 m. boyutlarındaki kare planlı yapı kubbeye örtülüdür (Çizim 57). Yapı bugünkü görünümüyle tek katlı izlenimi vermektedir. Dışta oldukça kapalı olan türbenin tek açıklığı, doğu cephesi ortasında yer alan dikdörtgen biçimli penceresidir (Çizim 58; Resim 170).

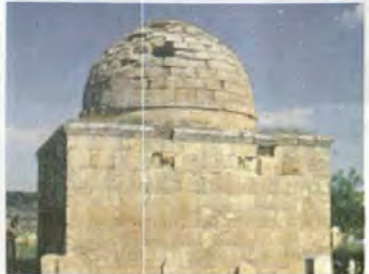

Resim 170 Birecik Deh Kubbe, Doğu Cephe

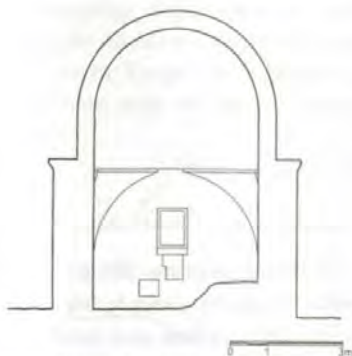

Çizim 58 BİRECİK DEH KUBBE, DOĞU CEPHE RÖLÖVESİ
Rölöve : M. Acara-S. Alp-S. Gündüz (Şubat 1998)
Çizen : S. Alp (Mart 1998)

Kuzeye doğru hafif meyilli bir alanda kurulmuş olan yapı, dış görünümüyle oldukça sadedir. Kuzey, batı ve güney cephelerin genel özellikleri birbirini yinelerken, doğu cephe, orta bölümünde üst seviyedeki penceresiyle farklı bir düzenleme yansıtır. Duvarların üstünde yer alan dışa taşkın ve eğimli bir silme kuşağı tüm cepheleri dolaşır (Çizim 58). Yapının dıştan 2.47 m. yükseklikteki hafif sivri kubbesi en egemen unsurdur ve yaklaşık beşte biri yüksekliğinde bir kasnak üzerinde yükselir. Yuvarlak kasnak, iki kalın

Resim 171 Birecik Deh Kubbe, Batı Cephe

Çizim 59 BİRECİK DEH KUBBE, A-A RÖLÖVE KESİDİ
Rölöve : M. Acara-S. Alp-S. Gündüz (Şubat 1998)
Çizen : S. Gündüz (Mart 1998)

silme ile dıştan vurgulanmıştır (Resim 169-171).

4.43x4.52 m. ölçülerindeki yaklaşık kare planlı iç mekâna, günümüzde doğu cephesindeki pencereden girilerek ulaşılır (Resim 170). Ancak, yapının kapısının bulunmaması düşündürücüdür. Bu açıklık zamanında kapı olarak kullanıldıysa, özgününde türbenin iki katlı olduğunu düşünmemiz gerekir. Ancak, iç mekânın döşemesi define bulmak kaygısıyla kazılmış olmasına karşın, alt katın varlığını gösterecek bir iz bulunamamıştır. İç mekânın örtüsünü oluşturan kubbesi, duvarlardan yaklaşık 10 cm. içeride başlayan ve köşe-

Resim 172 Birecik Deh Kubbe, İç Mekan, Örtü Sistemi

lerinde üçgenlerin yer aldığı kasnak üzerinde yükselmiş, böylelikle iç mekân daha ferah bir görünüm kazanmıştır. 0.27 m. kalınlığındaki kubbe yaklaşık 3.20 m.yüksekliğindedir (Çizim 59; Resim 172).

Yapının tüm bölümlerinde kesme taş malzeme kullanılmıştır. İnşa tekniğiyle dikkati çeken türbede, alt sıralarda daha büyük boyutlu, üst sıralarda ise statik kaygılarla daha küçük taşlara yer verilmiştir. Malzeme tüm yapıda düz istif-şaşırtmalı tekniğe uygulanmıştır (Resim 169-172).

Kitabe 24: Doğu cephesindeki pencere üzerinde yer alan iki satırlık sülüs yazı:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ هَذَا تَرْبَةُ الْمَعْرُومِ الْمَرْحُومِ الْغَفُورِ أَمِيرِ مُحَمَّدِ بْنِ
الْحَاجِي حَسَنِ الْفَتَّاحِ أَلَى رَحْمَةِ اللَّهِ تَعَالَى تَارِيخَ سَنَةِ حَسْرٍ وَثَلَاثِينَ وَتِسْعِمِائَةٍ

(K.Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

Bismillahirrahmanirrahim. Haza türbet el-ma'sum el-merhum el-mağfûr Emir Muhammed bin el-Hacı Hüseyin el-muhtac ilâ rahmetullah te'ala tarih sene hamsin ve selâsin ve tis'a miet

Çevirisi:

Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Bu türbe 935/1528-29 tarihinde Allah'ın rahmetine muhtaç Hacı Hüseyin oğlu merhum, masum, yarlıganmış Emir Muhammed'e aittir.

(K. Türkmen 1998)

Resim 168 Birecik Deh Kubbe, Doğu Cephe,
Pencere Üzerindeki Kitabe

SEYYİD ALİ BABA TÜRBESİ

"*Seyyid Ali Baba Türbesi*" olarak bilinen yapı, Karşıyaka Mezarlığı içinde, Deh Kubbe'nin doğusunda yer alır (Resim 173). Türbenin yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle bir-

Resim 173 Birecik Seyyit Ali Baba Türbesi,
Kuzeydoğudan Görünüm

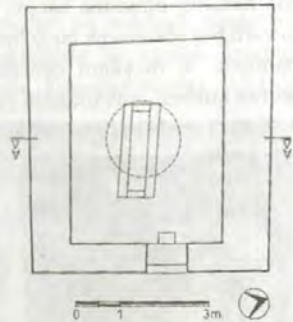
likte, mezarlık alanı içinde bulunan bir mezar taşının üzerine inşa edildiği anlaşılmaktadır. Doğu cephesi önündeki mezar taşı Cemaziyelevvel 1243/20 Kasım-19 Aralık 1827 tarihlidir (Kitabe 25; Resim 174). Bu verinin yanı sıra, malzeme-tekniği özellikleri de yapının 19. yüzyıl ortalarından önceye ait olabileceğini gösterir.

Resim 174 Birecik Seyyit Ali Baba Türbesi,
Doğu Cephe

Türbenin geçirmiş olduğu onarımlar hakkında elimizde bilgi bulunmamakla birlikte, sivri külâh biçimli örtüsüyle kubbesinin onarımda yenilendiği anlaşılmaktadır. Genel görünümüyle iyi durumda olan yapının doğu cephesindeki sıvada dökülmeler mevcuttur (Resim 174). İnşa edildiği mezarlık alanının sulak olması ve kuzeyde toprak seviyesinin yüksekliği nedeniyle yapı nem tehdidi altındadır.

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı türbe dıştan 5.30x6.00 m. boyutlarındadır ve dış görünümüyle oldukça sade bir kuruluştadır (Çizim 60). Dışa kapalı olan yapının

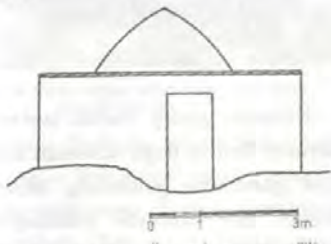

Çizim 60 BİRECİK SEYYİD ALİ BABA TÜRBESİ,
RÖLÖVE PLANI

Rölöve : M. Acara-S. Alp-S. Gündüz (Şubat 1998)
Çizen : M. Acara (Mart 1998)

tek açıklığı, doğu cephesinin kuzeyindeki dikdörtgen biçimli kapısıdır (Çizim 61; Resim 174). Yapının diğer cepheleri sağır tutulmuştur (Resim 175).

Çizim 61 BİRECİK SEYYİD ALI BABA TÜRBESİ,
DOĞU CEPHE RÖLÖVESİ
Rölöve : M. Acara-S. Alp-S. Gündüz (Şubat 1998)
Çizen : S. Alp (Mart 1998)

3.50x4.50 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı iç mekân, orta bölümü 2.80 m. çapında sivri kubbeli bir düz tavanla örtülüdür (Çizim 61; Resim 176). Kubbe, 1.65 m. genişliğindeki boşluğun 0.45 m. dışına yerleştirilmiştir (Çizim 62). Kapının yer aldığı doğu duvar dışında tüm duvarları, dışta olduğu gibi sağır bırakılmıştır. İç mekânın ortasındaki, Seyyid Ali Baba'ya ait olduğu söylenen mezar taşı, sonradan eklenen metal bir aksamla sanduka biçimine getirilmiştir (Resim 176).

Resim 175 Birecik Seyyid Ali Baba Türbesi,
Güney Cephe

Yapının malzeme ve teknik özelliklerine baktığımızda; köşelerdeki düzgün kesme taşlar dışında duvarların moloz taşlarla örülmüş olduğu görülür (Resim 174-175). Büyük bir

Çizim 62 BİRECİK SEYYİD ALI BABA TÜRBESİ,
A-A RÖLÖVE KESİDİ
Rölöve : M. Acara-S. Alp-S. Gündüz (Şubat 1998)
Çizen : S. Gündüz (Mart 1998)

olasılıkla sonradan eklenmiş olan tavan ve kubbede ise beton kullanılmıştır (Resim 176). Bağlayıcı malzemenin çamur olduğu anlaşılan yapının doğu cephesi sıvanmış, iç duvarları ise badanalanmıştır (Resim 174, 176).

Resim 176 Birecik Seyyid Ali Baba Türbesi,
İç Mekan, Batıya Bakış

Kitabe 25: Doğü cephesi önünde, güneydeki mezartaşı üzerindeki dört satırlık sülüs yazı:

توفي
المرحوم في شهر
جمادى الأولى
سنة ١٢٤٣ (٢٠)

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

Teveffiye
el-merhum fi şehri
Cemaziye evvel
Sene 1243

(K. Türkmen 1998)

Çevirisi:

20 Kasım-19 Aralık 1827'de merhum vefat etmiştir

(K. Türkmen 1998)

ŞEYH MÜFTAH TÜRBESİ

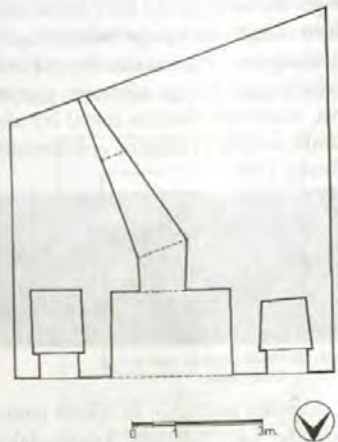
Dr. Meryem ACARA-
Araş. Gör. Erdal ESER

"Şeyh Müftah Türbesi" olarak tanınan yapı, Birecik Kalesi'nin ikinci katı güneyinde yer alır. Özgününde kalenin kilisesi olan bölüm, sonradan Şeyh Müftah'ın bu mekâna gömülmesi üzerine türbe olarak değerlendirilmiştir. Şeyh Müftah'ın buraya kesin olarak ne zaman gömüldüğü bilinmemekle birlikte, 1838 yılında kaleyi gezen Mareşal von Moltke'nin mekândan "çok güzel, yüksek bir kilise, şimdi bir Türk evliyasının mezarıdır" şeklinde söz etmesi, mekânın 1838 öncesinden başlayarak türbe olarak kullanıldığını göstermesi açısından dikkat çekicidir (1911: 224). Yapıyı yıkılmadan önce gören Oppenheim, kubbesi üzerindeki usta adı veren kitabeyi yayınlamıştır (Kitabe 26).

Resim 177 Birecik Şeyh Müftah Türbesi, Güneye Bakış

Kilisenin güney duvarı surlara dayanır. Batı ve doğu duvarları kısmen günümüze gelebilmiş, kuzey duvarı ise tümüyle yıkılmıştır (Resim 177). Zemini yüksek bir toprak tabakasıyla dolu olan yapı, doğu-batı doğrultusunda yaklaşık 17.05x20.00 m. boyutlarında dikdörtgen planlı ve sivri tonoz örtülüdür (Çizim 63). Zemindeki yaklaşık 3.00 m. yüksekliğindeki toprak dolgu ve yapıdan düşen taşlar nedeniyle destek sistemi hakkında bilginiz

ÇİZİM 63 BİRECİK ŞEYH MÜFTAH TÜRBESİ,
RÖLÖVE PLANI

Rölöve : U. Yüksel-A. Mocan-O. Kademoğlu (1974)
Çizen : E. Eser (Kasım 1997)

Resim 178 Birecik Şeyh Müftah Türbesi, Doğu Mekan, Güneyden Görünüm

yoktur. Doğuda, apsisin bulunması gereken bölümdeki mekân enlemesine dikdörtgen planlı ve sivri tonoz örtülüdür (Resim 178), bugün naosa sivri kemerli bir kapıyla açılır. Duvarın diğer bölümü yıkılmış olduğundan, tamamının nasıl olduğu anlaşılamamaktadır. Ancak, güney ve batı duvarlar gibi, üçlü bir açıklık bulunduğu düşünülebilir.

Güney duvardaki eyvanın önü, yukarıda da belirtildiği gibi, *türbe* olarak değerlendirilmiştir. Mekânda gömülü olduğuna inanılan Şeyh Müftah'ın tarihsel kimliği hakkında elimizde yeterli veri bulunmamakla birlikte, "Miftah ül-ülüm" (ilimlerin anahtarı) lakabıyla anıldığı, asıl adının Ebu Yusuf Sekkâkî olduğu ve İmam Ebu Hanife'nin şagirtleri arasında bulunduğu öne sürülür (Kürkçüoğlu 1996: 49). Kalenin diğer bölümlerinde olduğu gibi, bu kısım da temizlenmesi ve korunması yararlı olacaktır.

Günümüzde metal sandukanın bulunduğu yere bakarak, 6.85x7.85 m.lik mekânın güney duvarında yer

alan 2.00x2.80 m. ölçülerine sahip, sivri kemerle dışa açılan beşik tonoz örtülü eyvanın türbe olarak kullanıldığını söyleyebiliriz. Eyvanın güney duvarında, doğu köşeye yakın konumda dikdörtgen biçimli ve birinci kattaki dehlize açılan bir mazgal pencere bulunur. Eyvanın doğusunda ve batısında, yaklaşık dikdörtgen planlı iki mekân bulunur.

Resim 179 Birecik Şeyh Müftah Türbesi, Batı Bölüm, Güneyden Görünüm

Batı bölüm de, doğu duvar ile benzer bir düzenleme yansıtır. Bu bölüm, sivri kemerli niş içindeki iki dikdörtgen pencere ile dışa açılır (Resim 179). Alt seviyede, güneyde olduğu gibi sivri kemerli bir kapı, üst pencerenin altında ise bir hafifletme kemeri görülür. Muhtemelen, bugün toprak dolgunun altında kalan kapıya ait olmalıdır. Tümüyle yıkılmış olan kuzey duvarda, yalnız iki duvar payesinin kalıntıları görülebilmektedir.

Yapıda moloz taş örgü, kesme taş kaplama malzemesi olarak kullanılmış; kesme taşlar düz istif, şaşırtmalı teknikte yerleştirilmiştir (Resim 178-179). Kalenin diğer bölümlerinde olduğu gibi, türbenin bulunduğu

kısımda da bugün süsleme ile karşılaşılmaz.

Kitabe 26:

عمل علي بن بلق الحلبي رحمه الله.

(Oppenheim 1913: 107, no. 134)

Transkripsiyonu:

Amel-i Ali bin Bılık el-Halebî rahimehullah

(A. Durukan 1997)

Çevirisi:

Halep'li Bılık oğlu Ali'nin işidir -
Allah onu rahmet eylesin-

(A. Durukan 1997)

ŞEYH CEMALETTİN TÜRBESİ

Araş. Gör. Erdal ESER

Karşıyaka Mezarlığı içinde güneyde bulunan türbenin (Resim 180) kuzeyinde, boyutları ve işlevi bilinmeyen bir yapının kalıntıları görü-

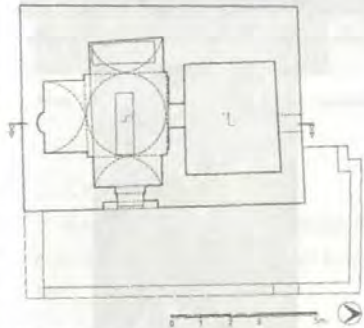

Resim 180 Birecik Şeyh Cemalettin Türbesi,
Batıdan Görünüm

lür. İnşa tarihi kesin olarak bilinmeyen türbenin doğu cephesinin kuzeyinde, saçaktaki devşirme mezar taşı kitabesi bir hanıma aittir ve Rebiyülâhır 1310/23 Ekim-20 Kasım 1892 tarihidir (Kitabe 27; Resim181). Yapının geçirdiği onarımlar hakkında bilgimiz yoktur. Bununla birlikte, mevcut izlerden kuzeydeki yapı kalıntısının sonradan eklenmiş olduğu düşünülebilir. Ayrıca, yapının cephelelerinde görülen sıva ve onarım izlerinden, yakın zamanlarda belki de birkaç kez elden geçmiş olduğu söyle-

nebilir. Üzerinde bulunduğu arazinin oldukça sulak olması nedeniyle yapı nem tehdidi altındadır. Özellikle kuzey, batı ve güney duvarları çevresindeki toprağın atılması, malzemenin daha fazla bozulmasını önleyebilir.

Dıştan 6.50x8.50 m. boyutlarındaki yapı, kubbeyle örtülü türbe ile kuzeyindeki düz damla örtülü ek mekândan oluşur (Çizim 64; Resim 182). Türbenin, fazla yüksek olmayan bir duvarla çevrilmiş doğu cephesi, sivri kemerli niş içine alınmış sivri kemerli kapıyı barındırdığı için

Çizim 64 BİRECİK ŞEYH CEMALETTİN TÜRBESİ,
RÖLÖVE PLANI
Röleve : M. Acara-S. Alp-S. Gündüz (Şubat 1998)
Çizen : M. Acara (Şubat 1998)

Resim 182 Birecik Şeyh Cemalettin Türbesi, Batı Cephe diğer cephelerinden daha hareketli bir görünümüne sahiptir (Resim 183). Türbenin kuzeyine sonradan eklendiği mevcut izlerden anlaşılan ek mekânın kuzey cephesinde üst seviyede dikdörtgen biçimli küçük bir pencere görülür. Bunun dışında, her iki yapının diğer cepheleri sağır bırakılmıştır. Türbenin güney duvarı, sacak seviyesinde diğer cephelerden bir taş sırası daha yüksek tutulmuş, bu nedenle türbeyle kuzeyindeki ek mekân arasında batı cephede yakla-

Resim 183 Birecik Şeyh Cemalettin Türbesi, Doğu Cephe

Resim 184 Birecik Şeyh Cemalettin Türbesi, İç Mekan, Batıya Bakış

Çizim 65 BİRECİK ŞEYH CEMALETTİN TÜRBESİ, A-A RÖLÖVE KESİDİ
Rölöve : M. Acara-S. Alp-S. Gündüz (Şubat 1998)
Çizen : M. Acara (Şubat 1998)

şık 0.70 m.lik bir yükseklik farkı ortaya çıkmıştır (Çizim 65; Resim 182).

Doğu cephenin güney bölümündeki kapıyla girilen türbenin iç mekânının döşemesi dış zeminden daha alçaktır. Batı, doğu ve ortasında mihrap nişinin bulunması nedeniyle daha derin tutulmuş güneydeki üç eyvanla yanlara doğru genişletilmiştir (Resim 184-186)¹¹. Sivri tonoz örtülü eyvanların sınırladıkları kare biçimli orta bölüm, silindirik biçimli kasnaklı ve pandantif geçişli bir kubbeyle örtülmüştür. Ortada, Şeyh Cemalettin'e ait olduğu bilinen bir sanduka yer alır (Resim 184). Kuzey duvarın, doğu-batı yönünde atılmış bir kemeri kapattığı mevcut izlerden anlaşılır. Bu değişiklikler, aslında dört eyvanla genişletilmiş iç mekânın özgün biçiminin bozulduğu anlaşılır. Kuzey duvarın ortasındaki dikdörtgen biçimli kapıyla kuzeydeki yaklaşık kare planlı ek mekâna geçilir. Kirişlemesi üstten kaplamalı

¹¹ Kürkçüoğlu 1996: 45'te yer alan krokide türbe dört eyvanlı olarak gösterilmiştir. Kuzey duvarın sonradan bu bölümdeki kemerin doldurulmasıyla yapıldığı mevcut izlerden açıkça anlaşılır. Türbenin özgününde, dört yöne eyvanlarla genişletilmiş bir iç mekâna sahip olduğu anlaşılır. Bununla birlikte, kuzeyde yer alan ek yapıyla organik ilişkisi olabileceği de dikkate alınarak, belki de yapı topluluğunun (hanıkâf/zaviye?) parçası olma ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır.

Resim 185 Birecik Şeyh Cemalettin Türbesi,
İç Mekan, Güney Duvar

ağşap tavanla örtülü mekânın kuzey duvarında üst seviyede, ışık ve havalandırma için açılmış küçük boyutlu bir pencere dikkati çeker.

Girişin yer aldığı bölümde daha özenli olmak üzere, yapının tüm bölümlerinde kaba yonu taş malzemenin düz istif-şaşırtmalı örgü tekniğinde uygulandığı görülür (Resim 180,182-183). Ayrıca, büyük olasılıkla mezar taşı olarak yapılmış iki taş malzeme doğu cephenin kuzey bölümünde, saçak seviyesinde devşirme olarak kullanılmıştır (Resim 181).

Süsleme açısından oldukça sade olan türbenin doğu cephesindeki kapısı farklı düzenlemesiyle dikkati çe-

Resim 186 Birecik Şeyh Cemalettin Türbesi, İç Mekan,
Güneye Bakış

ker. Sivri kemerli kapıyı çevreleyen niş kemerinin yüzeyi üçgen kesitli, basit dilim taklidi pahlarla hareketlendirilmiştir (Resim 184).

Kitabe 27: Türbenin doğu cephesinin kuzeyinde, saçaktaki devşirme mezar taşındaki iki satırlık sülüs yazı:

المرحومه في شهر ربيع (الآخر)

سنة ١٣١٠

(K. Türkmen, 1998)

Transkripsiyonu:

El-merhume fi şehri Rebiyül(âhır)

Sene 1310

(K. Türkmen, 1998)

Resim 181 Birecik Şeyh Cemalettin Türbesi, Saçaktaki
Mezar Kitabesi

Çevirisi:

Rahmetli (Bayan) 1310 yılının Rebiyülâhır ayında/23 Ekim-20 Kasım 1892

(K. Türkmen, 1998)

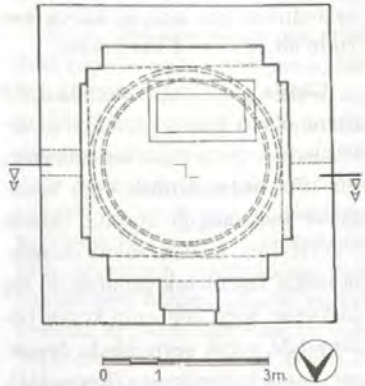
ŞEYH SAFİ TÜRBESİ

İlçenin Urfa Kapısı mevkiinde yer alan türbenin yapım tarihi kesin olarak bilinmez. Yapının kapısı üzerindeki kitabeden, Şeyh Safiyüddin Horasanî hazretlerinin türbesinin ("merkad-ı şerifinin ve kubbesinin") Cemaziyelevvel 1332/28 Mart-26 Nisan 1914'de, Birecik 2. Yedek Bölüğü üstteğmenlerinden Fehmi Efendi tarafından onartıldığı anlaşılır (Kitabe 28; Resim 187). İç mekânın güney duvarındaki kitabede de 1332/ 1914 tarihi yazılıdır (Kitabe 29; Resim 188). Yapının haziresinde yer alan kitabelerin tarih kısımları ne yazık ki okunamamıştır. Bu mezarlardan biri Tütüncü Hacı Koca Ağa'nın kızı Hanım'a aittir (Kitabe 30; Resim 189). Diğer mezar taşı çok tahrip olduğundan isim kısmı okunamamıştır (Kitabe 31; Resim 190). Urfa Kapıya güneyden inen yolun

Resim 191 Birecik Şeyh Safi Türbesi, Kuzeybatıdan Görünüm

kenarında, çevre duvarı içinde yer alan yapının batı ve güneyinde top-
rak seviyesi oldukça yüksektir. Bu
nedenle, neme bağlı tahribat söz ko-
nusudur (Resim 191).

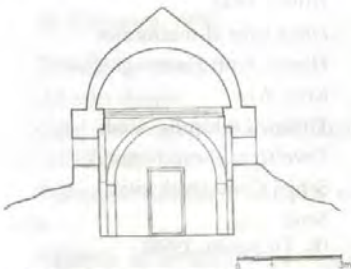
Çizim 66 BİRECİK ŞEYH SAFİ TÜRBESİ,
RÖLÖVE PLANI
Rölöve : M. Acara-S. Gündüz-A. Durukan (Şubat 1998)
Çizen : A. Şener (Şubat 1998)

Dıştan 5.25x5.75 m. ölçülerindeki kareye yakın dikdörtgen planlı yapı genel görünümü ile oldukça sadedir. Kuzey cephesi ortasında dikdörtgen biçimli kapı ile üstünde küçük bir dikdörtgen pencere (Resim 191), batı ve doğu cephelerinde üst seviyedeki birer küçük dikdörtgen pencere görülür (Çizim 67; Resim 192). Yapının güney cephesi sağır bırakılmıştır.

Resim 192 Birecik Şeyh Safi Türbesi, Doğu Cephe

3.40x3.40 m. ölçülerindeki iç mekân düzenlenişi ile oldukça sadedir. Dört yöne kemerlerle genişletilmiş mekânın üstü pandantif geçişli, alçak bir silme kuşağı üzerinde yükselen kubbe ile örtülüdür (Çizim 68, Resim 193-195). Güneybatı köşedeki sanduka Şeyh Safi'ye aittir (Çizim 67; Resim 193). Geçiş sisteminin bir bölümünü de kaplayacak biçimde

Çizim 67 BİRECİK ŞEYH SAFİ TÜRBESİ,
A-A RÖLÖVE KESİDİ

Rölöve : M. Acara-S. Gündüz-A. Şener (Şubat 1998)
Çizen : A. Şener (Şubat 1998)

Resim 193 Birecik Şeyh Safi Türbesi, İç Mekan,
Güneye Bakış

Resim 194 Birecik Şeyh Safi Türbesi, İç Mekan
Güneybatı Köşe

badanalanmış iç mekân duvarlarında, yoğun olarak neme bağlı tahribat gözlemlenir (Resim 193-194).

Dıştan serpme sıvayla kaplı yapıda, iç duvarlarından anlaşıldığına göre, yöreden elde edilmiş düzgün

Resim 195 Birecik Şeyh Safi Türbesi, İç Mekan, Kubbe

kesme taş malzeme, düz istifleme tekniğiyle uygulanmıştır (Resim 193-194). Kubbesi dıştan kurşunla kaplı olan yapıda süsleme ögesine rastlanmamıştır.

KİTABELER

Kitabe 28: Türbenin kuzey cephesindeki kapısı üzerinde yer alan üç satırlık sülüs yazı:

بره جيك وديش ايكنجي بلوك ملازم اولي مسلم فهمي القديك معي ودلاني واعل
خوك معاوتلرله شيخ صفي الدين خراساني حيدر تالريك مرقد شريف ايله
له مسك تجديدي تاريخي خدا معيارني مشكور ايلسون جنادي الاول سنة ١٣٢٢
(K. Türkmen, 1998)

Transkripsiyonu:

Birecik redif ikinci bölük mülâzım-ı evvel-i Müslüm Fehmi Efendi'nin sâî delâleti ehl-i hayrın muavenetleriyle Şeyh Safiyüddin Horasanî hazretlerinin merkad-ı şerifi ile kubbesinin tecdidi tarihi Hudâ sâîlerini meşkûr eylesun Cemaziyelevvel sene 1332

(K. Türkmen, 1998)

Resim 187 Birecik Şeyh Safi Türbesi, Kuzey Cephe, Kapı Üzerindeki Onarım Kitabesi

Çevirisi:

Birecik 2. Yedek Bölüğü üstteğmenlerinden Fehmi Efendi çaba ve yol göstericiliği ile ve hayrın yardımlarıyla Horasan'lı Şeyh Safiyüddin hazretlerinin kutsal mezarı ve kubbesinin onarım tarihi Tanrı adına çalışanlar tarafından beğenilsin. 28 Mart-26 Nisan 1914

(M. Görür 1998)

Kitabe 29: Türbenin güney duvarındaki tek satırlık sülüs yazı:

سنة ١٣٣٢

(K. Türkmen, 1998)

Resim 188 Birecik Şeyh Safi Türbesi, İç Mekan, Güney Duvardaki Kitabe

Transkripsiyonu:

Sene 1332

(K. Türkmen, 1998)

Çevirisi:

Yıl 1914

(K. Türkmen, 1998)

Kitabe 30: Hazirede doğudaki mezar taşı üzerindeki sekiz satırlık yazı:

هو الباقي
هذا قبر المرحومة
حاتم بنت حاجي
قوسه آغا
توتولجي رحمة الله
توفيت المرحومة في
شهر جمادى الاول
سنة .....

(K. Türkmen, 1998)

Transkripsiyonu:

Hüve-l-bâki

Haza kabr el-merhumet

Hanım binti Hacı

Koca Ağa

Tütüncü rahimha-Allah

Teveffiyet el-merhume fi

Şehr-i Cemaziyelevvel

Sene .....

(K. Türkmen, 1998)

Resim 189 Birecik Şeyh Safi Türbesi, Hazire, Doğudaki Mezar Taşı Kitabesi

Çevirisi:

Tek O (Allah) kalıcıdır. Bu kabir (mezar) -Allah rahmet eylesin- ..... yılının Cemaziyelevvel ayında ölen Tütüncü Hacı Koca Ağa'nın kızı Hanım'a aittir.

(K. Türkmen, 1998)

Kitabe 31: Hazirede batıdaki mezar taşı üzerindeki yedi satırlık yazı:

اه من الموت

کنج ایکن (کیتدی) بو جهانده ن نور جمالین

اتمسون والدی بییشان وانین

اغلاسون زیده لرم جان کوکلدن

یاندردی بو ایرلیغین تازه کونلندن

اهی رحمتک احسان تمجیل

(K. Türkmen, 1998)

Transkripsiyonu:

Ah min el-mevt

Genç iken (gitti) bu cihandan
nur-i cemâlin

Etmesun validiyeni birişan ve
enin

Ağlasun zübeydelerim can-ı gönül-
den

Yandırdı bu ayrılığın gönül-
den

İlah-ı rahmetin ihsân-ı tecmîl

.....
(K. Türkmen, 1998)

Resim 190 Birecik Şeyh Safî Türbesi, Hazire, Batıdaki Mezar Taşı Kitabesi

Çevirisi:

Ah ölümden!

Genç iken gitti bu dünyadan yüz
güzelliğinin ışığı

Etmesin anne babanı (aileni) peri-
şan ve inleyen

Ağlasın zübeydeler gönülden

Yandırdı bu ayrılığın taze gönül-
den

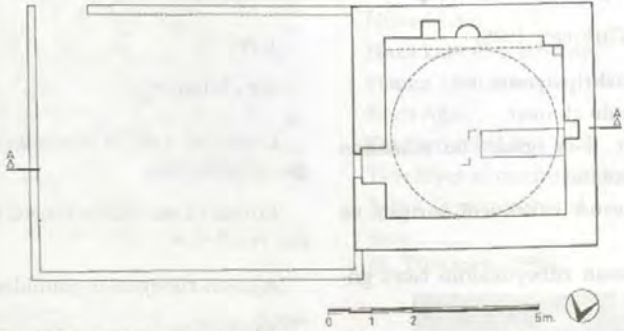
Allah'ın rahmetinin süs lütfunu

.....
(M. Görür 1998)

ŞEYH HASAN BABA TÜRBESİ

Resim 196 Birecik Şeyh Hasan Baba Türbesi, Kuzey Cephe, Güneydoğudan Görünüm

Çizim 68 BİRECİK ŞEYH HASAN BABA TÜRBESİ, RÖLÖVE PLANI
Rölöve : M. Acara-E. Eser (Şubat 1998) Çizim : E. Eser (Haziran 1998)

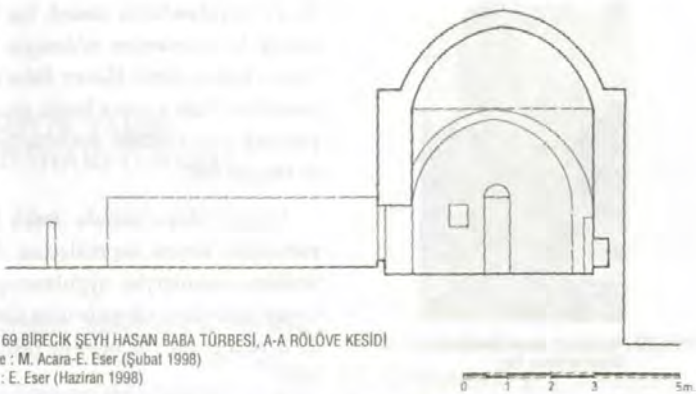
Yapı Kurtuluş mahallesinde, ilçenin "Şih Hasan Bahçeleri" olarak bilinen bölümünde, bugün çok az örneği kalabilmiş mezarlık alanı içinde yer alır (Resim 196). Doğu cephesinde bulunan kitabesinin oldukça yıpranmış olması nedeniyle, inşa tarihi okunamamaktadır (Resim 197).

Resim 197 Birecik Şeyh Hasan Baba Türbesi, Doğu Cephe

Kuzeye eğimli bir yamaç üzerinde inşa edilmiş yapının özellikle iç kısmında, nem ve insan eliyle yapılmış tahribat gözlemlenir ve türbenin bakıma ihtiyacı vardır. Geçirmiş olduğu onarımlar kesin olarak bilinmemekle birlikte, kubbesinin ve iç duvarlarının badanalanmış olması,

Çizim 69 BİRECİK ŞEYH HASAN BABA TÜRBESİ, A-A RÖLÖVE KESİDİ

Rölöve : M. Acara-E. Eser (Şubat 1998)

Çizen : E. Eser (Haziran 1998)

küçük çapta bir onarım geçirdiğini gösterir. Yapının iç duvarlarında, ziyaretçiler tarafından yakılan mumların yol açtığı yoğun islenme mevcuttur, güneybatı bölümün geçiş seviyesinde bulunan ahşap hatlı hemen hemen tümüyle yanmıştır.

Resim 198 Birecik Şeyh Hasan Baba Türbesi, İç Mekan, Batıya Bakış

Dıştan 5.75x5.75m. ölçülerinde kare planlı ve kubbeyle örtülü yapı oldukça sade görünümlüdür (Resim 196). Tek açıklığı, doğu cephesinin kuzey bölümünde yer alan dikdörtgen biçimli kapı (Resim 197) olan türbenin güneyinde toprak seviyesi oldukça yüksektir. Düzenleme açısından birbirlerinin aynı olan batı ve kuzey cephede ise toprak seviyesi oldukça aşağıdadır, bu nedenle duvarlar çok yüksek tutulmuştur (Resim 196). Bu yükseklik yapının

iki katlı olabileceğini düşündürüyor olmasına karşın, ikinci kata yönelik bir veri bulunmaması nedeniyle türbenin tek katlı olduğunu söyleyebiliriz.

4.25x4.25 m. boyutlarındaki iç mekân, güneyde doğu-batı doğrultusunda atılmış bir sivri kemerle kareye dönüştürülerek pendentif geçişli bir kubbeyle örtülmüştür (Çizim 68). Ancak, güneybatı köşede geçiş seviyesinde, köşe taşı işleviyle ahşap bir hatlın kullanılmış olduğu görülür. Mekânın batı duvarının orta bölümünde alt seviyede dikdörtgen bir niş, güney duvarı ortasında yarım yuvarlak biçimli bir mihrap

Resim 199 Birecik Şeyh Hasan Baba Türbesi, İç Mekan, Güneye Bakış

Resim 200 Birecik Şeyh Hasan Baba Türbesi,
Doğudaki Mezar Taşı

nişi ve doğusunda dikdörtgen biçimli ikinci duvar nişi yer alır (Çizim 69; Resim 198-199). İç mekân, aydın-

lık ve havalandırma amaçlı hiç bir açıklık bulunmaması nedeniyle oldukça loştur. Şeyh Hasan Baba'nın sandukası, batı duvara bitişik olarak yaklaşık orta bölüme yerleştirilmiştir (Resim 198).

Yapının duvarlarında, farklı boyutlardaki kesme taş malzeme, düz istifleme tekniğiyle uygulanmıştır. Genel görünümüyle sade olan türbede herhangi bir süs ögesine rastlanmaz.

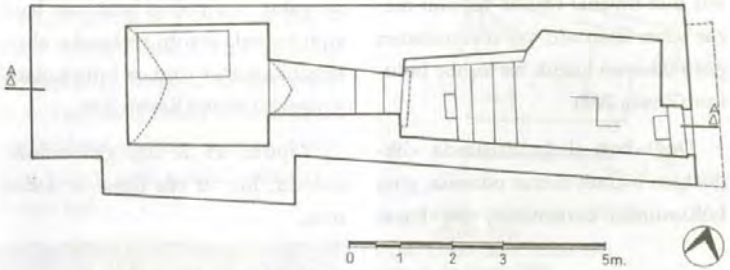
Türbenin doğusunda mermer bir devşirme lahit, batısında ise kitabeli bir mezar taşı (Resim 200) bulunur.

MELİK TAHİR (DAHAR) TÜRBESİ

Kurtuluş mahallesinde yer alan yapı, yol seviyesinin 6.00 m. aşağısında bulunan giriş bölümü ve mezar odasından oluşur. Türbenin yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, mezar odasının inşa özelliklerine bakılarak özgününde bir

imiz bulunmamaktadır. Buna karşın, yol seviyesindeki giriş bölümünün ve mezar odasının üzerindeki sahte kubbenin yüzyılımız içinde eklenmiş olduğunu söyleyebiliriz (Resim 201)

Çizim 70 BİRECİK MELİK TAHİR TÜRBESİ, RÖLÖVE PLANI
Rölevé : E. Eser-M. Görür (Şubat 1998)
Çizen : E. Eser (Mart 1998)

kaya mezarı olduğu, İslâm döneminde de benzer bir işlevle yeniden kullanıldığı düşünülebilir. Bir araştırmamız, yapıda Selahaddin-i Eyyubî'nin oğlunun medfun olduğunu öne sürer (Tanrıverdi 1997: 78).

Genel görünümüyle iyi durumda olan yapının geçirmiş olduğu onarımlar hakkında herhangi bir bilgi-

Resim 201 Birecik Melik Tahir Türbesi, Doğu Cephe

Resim 202 Birecik Melik Tahir Türbesi,
Örtü, Doğudan Görünüm

Dıştan 3.00x12.80 m. boyutlarındaki yapı genel görünümüyle oldukça sadedir. Yapının doğu ve güney cepheleri dıştan algılanabilmektedir (Resim 201). Sokak üzerindeki konutlardan farksız görünümüyle türbe dıştan farkedilmez. Giriş bölümü düz tavanla örtülü yapının mezar odası üzerinde, yol seviyesinden görülemeyen küçük bir kubbe bulunur (Resim 202).

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen biçimli mezar odasına, giriş bölümünün batısındaki beş basa-

Resim 203 Birecik Melik Tahir Türbesi, Mezar Hücresi,
Giriş Koridoru, Batıya Bakış

maklı merdivenle inilerek ulaşılır (Çizim 70). Küçük, dikdörtgen biçimli bir kapıdan dar bir koridora ulaşılır. Basık sivri tonozla örtülü koridor mezar odasına açılır. Zeminde yakın seviyeden başlayan basık sivri tonozla örtülü mekânda, ahşap sanduka kuzey duvara bitişik olarak yerleştirilmiştir (Resim 203).

Yapının içi de dışı gibi oldukça sadedir, hiç bir süs ögesine rastlanmaz.

ŞEYH ÇARIKLI TÜRRESİ

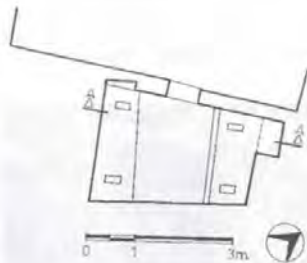
Türbe Hoca Şerif mahallesinde, kaya tabakasına insan eliyle oyularak oluşturulmuş bir mağara içerisinde yer alır. Mağaranın yapım tarihi, Birecik'in İslâm öncesi yerleşimiyle ilgili olmalıdır. Türbe olarak kullanılmaya ne zaman başlandığı bilinmemekle birlikte, Birecik içindeki diğer türbeler dikkate alındığında, yapının geçen yüzyıl sonu veya yüzyılımızın ilk yarısından başlayarak "türbe" olarak kullanıldığını söyleyebiliriz. Mağara, üzerinde bulunan Tan sokağındaki evlerin kanalizasyonlarının içine sızması nedeniyle yoğun nem tehdidi altındadır (Resim 204).

Resim 204 Birecik Şeyh Çarıklı Türbesi, İç Mekan, Kuzeye Bakış

Mağarada büyük çapta onarım yapıldığını gösterir herhangi bir iz

bulunmamakla birlikte, iç mekânın badanalanmış olmasını dikkate alarak, halk tarafından içinde yattığına inanılan şeyhin anısına saygı göstermek için temizlendiğini söyleyebiliriz.

Çizim 71 BİRECİK ŞEYH ÇARIKLI TÜRRESİ, RÖLÖVE PLANI

Rölöve : S. Alp-S. Gündüz (Şubat 1998)

Çizen : S. Alp (Haziran 1998)

Dıştan yapının yalnızca dikdörtgen biçimli kapısı görülür. Yaklaşık 1.50x3.00 m. ölçülerindeki dikdörtgen biçimli iç mekânda (Çizim 71), biri kuzeyde, diğeri ise güneyde badanalanmış iki mezar bulunur. Kuzeyde bulunan mezar güneydekinden daha yüksektir. Kuzeybatı köşede, üst üste açılmış iki duvar nişi görülür (Resim 204).

ŞEYH MUHAMMED ALİ NARİKEY TÜRBESİ

"Şeyh Muhammed Ali Narikey Türbesi" olarak bilinen yapı, Saha mahallesi, Atatürk İlkokulu sokak, 60 no.lu evin avlusunun doğu tarafındaki kaya yamacına oyulmuş iki bölümlü mağara içinde yer alır (Resim 205). İslâm dönemi önce-

Resim 205 Birecik Şeyh Muhammed Ali Narikey Türbesi, Batı Cephe

sinde insan eliyle oyularak biçimlendirilmiş olan mağaranın yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, Kültür Bakanlığı tarafından eski eser olarak tescil edilmiş olan mağara adını, 1953 yılında vefat eden Şeyh Muhammed Ali Narikey'den almıştır¹².

12 Kültür Bakanlığı'nın 11.7.1981 gün ve A. 2978 no.lu kararıyla korunması gerekli eski eser olarak tescil edilmiştir. Bkz. Kürkçüoğlu 1996: 53.

Şeyh Muhammed Ali Narikey hakkında elimizde yeterli bilgi bulunmamasına karşın, 1900-53 yılları arasında yaşadığı ve bu mağaraya gömülmeyi istediği bilinir¹³. Nitekim yapının "türbe" bölümünde, şeyhe ait bir teber, iki geyik boynuzu, bir bakır keşkül ile bir hırka duvara asılıdır (Resim 206). Mağaranın

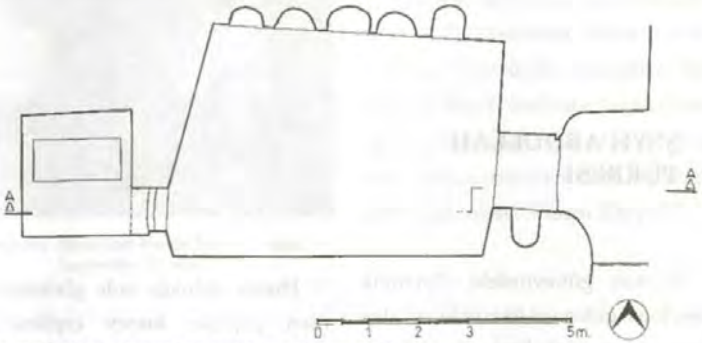

Resim 206 Birecik Şeyh Muhammed Ali Narikey Türbesi, Türbe Bölümü, Şeyhe Ait Eşyalar

geçirmiş olduğu onarımlar hakkında elimizde bilgi bulunmaz. Ancak, şeyhin anısını yaşatmak amacıyla çevre halkı tarafından temizlenerek bakımının yapıldığını söyleyebiliriz.

13 Kürkçüoğlu 1996: 53'te, ölümünden önce bu mağaraya gömülmeyi isteyen Şeyh Muhammed Ali Narikey'in, gömülmek üzere gemiyle Karşiyaka Mezarlığı'na götürülürken kopan fırtına yüzünden karşıya geçilemediği, geriye dönülerek vasiyetine uygun olarak bu mağaraya gömüldüğü belirtilir. Mağaranın 1953 öncesinde bugünkü yerinde bulunduğunu göstermesi açısından bu anlattı önem taşır.

Çizim 72 BİRECİK ŞEYH MUHAMMED ALI NARIKEY TÜRBESİ, RÖLÖVE PLANI

Rölöve : M. Görür-A. Şener (Mayıs 1998)

Çizen : A. Şener (Temmuz 1998)

Mağara-türbe'nin yalnız batı cephesi dışarıdan görülebilmektedir, dikdörtgen biçimli demir kapısı 60 no.lu evin avlusuna açılmaktadır (Resim 205). Kapıdan sonra, güney duvarında derin bir niş bulunan küçük koridordan geçilerek mescit olarak kullanılan, düzgün olmayan dikdörtgen biçimli ve düz tavanla örtülü mekâna girilir. Mekânın güney duvarında ortada zemin seviyesinden başlayan mihrap nişi (Çizim 72), üstte ise farklı derinlik ve genişliklerde dört niş bulunur. Tüm nişler yuvarlak kemerlidir. Mekânın diğer duvarları oldukça sadedir. Bu

bölümün batı duvarının kuzey köşesinde bulunan dikdörtgen biçimli küçük bir kapıyla mezar odasına geçilir (Resim 207).

Kuzey-güney doğrultusunda düzgün dikdörtgen planlı ve düz tavanla örtülü mezar odası oldukça sadedir, Şeyh Muhammed Ali Narikey'in sandukası bu bölümde yer alır (Resim 208).

Kaya tabakasının oyulması sonucunda insan eliyle biçimlendirilmiş olan mağarada herhangi bir süsleme ögesi dikkati çekmez.

Resim 207 Birecik Şeyh Muhammed Ali Narikey Türbesi, Mescit, Güney Duvar

Resim 208 Birecik Şeyh Muhammed Ali Narikey Türbesi, Türbe, Batıya Bakış

ŞEYH ABDULLAH TÜRBESİ

İlçenin güneyindeki Zeytinlik mevkiine giden yol üzerinde yer alan yapının inşa tarihi kesin olarak bilinmez. Ancak, genel özellikleri ve Birecik'te bulunan diğer türbelerle benzerliği nedeniyle bu yapının da yüzölçümünün içerisinde, yerleşimin bu kesimindeki mezarlık alanında bir mezarın üzerine inşa edilmiş olduğunu söyleyebiliriz. Genel görünümüyle iyi durumda olan türbenin geçirmiş olduğu onarımlar hakkında elimizde bilgi olmamakla birlikte, son yıllarda büyük çapta onarım görüldüğü yöre halkından aldığımız bilgilerden ve duvarlarının sıvalarından anlaşılır (Resim 209). Yöre halkının dilek dilemek amacıyla mezar taşları üzerinde mum yakması sonucunda yapıda islenme oluşmuştur.

Resim 209 Birecik Şeyh Abdullah Türbesi,
Güneydoğudan Görünüm

Dıştan oldukça sade görünümlü olan yapının kuzey cephesinin batısında dikdörtgen biçimli kapısı, doğu cephesi ortasında dikdörtgen bir pencere görülür (Resim 209-210).

Resim 210 Birecik Şeyh Abdullah Türbesi,
Kuzeybatıdan Görünüm

Diğer cepheleri sağır bırakılmıştır. Yapının kubbesi genel görünümüne egemendir.

Yaklaşık kare planlı yapı içten düz tavanla örtülüdür. Beton tavan ortasında, kubbeyi vurgulamak amacıyla malzemenin oyulmuş olduğu dikkati çeker. İç mekânın güneyinde yer alan mezar taşının üzerine sonradan metal malzemedan yapılmış bir sanduka eklenmiştir (Resim 211).

Resim 211 Birecik Şeyh Abdullah Türbesi, İç Mekân,
Kuzeybatıdan Görünüm

Yapıda kaba yonu taş malzeme, düz istifli şaşırtmalı teknikte örülmüştür. Örtüsünde, kalıplama tekniğinde beton malzeme kullanılmıştır. Yalnız dışta yer alan ve içte görülmeyen sahte kubbesi, cepheleri gibi badanalıdır (Resim 209-210).

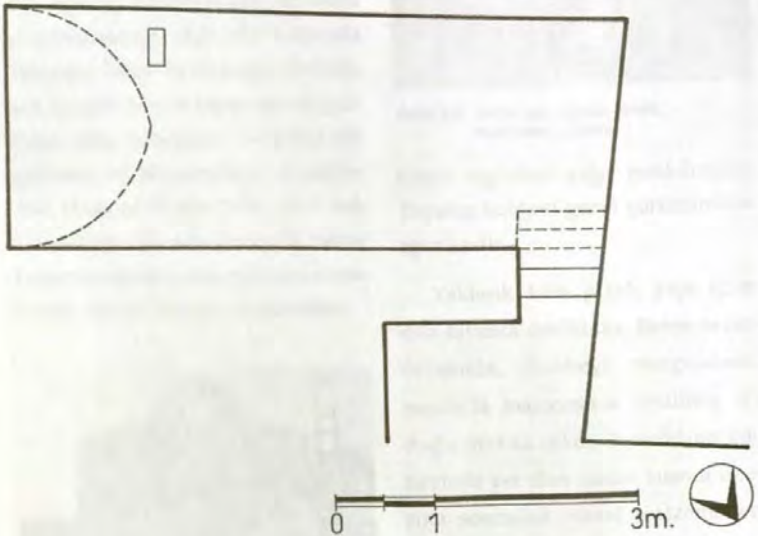

ŞEYH CESİM TÜRBESİ

Urfa Kapı caddesinde, 22 no.lu evin bahçesinin güneydoğusunda yer alır. Bakımlı durumdaki türbenin ne zaman inşa edildiği hakkında elimizde hiç bir veri olmamakla birlikte, yapının "ziyaret" olarak yüzyılımız içinde yapılmış olması muhtemeldir. Türbenin bakımı, konut sakinleri tarafından yapılmaktadır.

Bahçeden iki basamak merdivenle inilen türbeye, kuzey cephesinin batı köşesindeki dikdörtgen kapıyla girilir. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı türbe 2.55x6.10 m. ölçülerinde tek mekânlı ve sivri tonoz örtülüdür (Çizim 73). Güney duvarının doğusunda kitabesiz küçük bir taş bulunur. Duvarları tümüyle sıvanmış yapının malzemesi belli olmamaktadır.

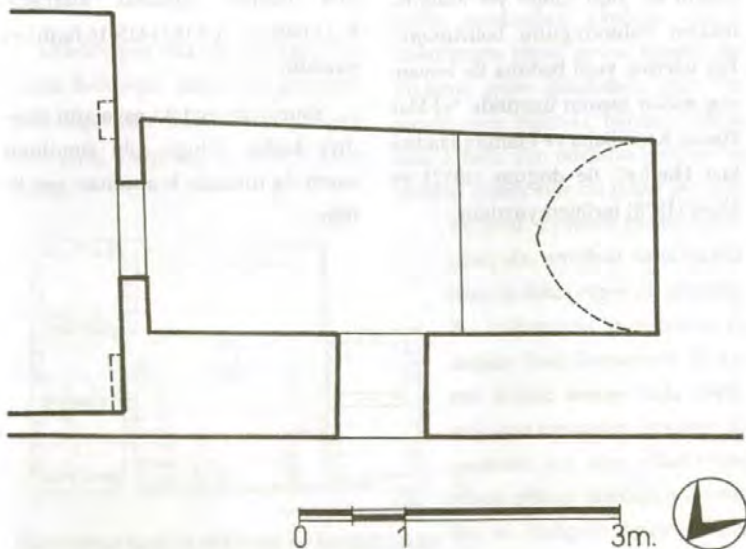

Çizim 73 BİRECİK ŞEYH CESİM TÜRBESİ, RÖLÖVE PLANI
Rölöve : S. Gündüz-A. Şener (Mayıs 1998)
Çizen : E. Eser (Temmuz 1998)

ANONİM TÜRBE (ZİYARET)

Belediye Hanı'nın güneyinde, Bayraktar sok. No. 8'deki evin alt katında yer alır ve çevrede "Ziyaret" olarak tanınır. Yapının ne zaman yapıldığına dair elimizde hiç bir veri yoktur. Bakımlı durumdaki mekânın temizliği konut sakinlerince yapılmaktadır.

Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda düzgün olmayan dörtgen planlı mekâna, doğu duvarı ortasındaki dikdörtgen kapıdan girilir. Sivri tonoz örtülü türbenin kuzey duvarı ortasında dikdörtgen biçimli büyük bir pencere bulunur (Çizim 74). Duvarları sıvanarak badanalanmış olan yapıda süsleme görülmez.

Çizim 74 BİRECİK ANONİM TÜRBE, RÖLÖVE PLANI
Rölöve : M. Görür-S. Gündüz (Mayıs 1998)
Çizen : E. Eser (Temmuz 1998)

F. YATIR

HASAN KEŞİF BABA YATIRI

İlçe merkezinde, Tekke Camii'nin kuzeydoğusunda, Çelebi çıkmazı, Cennet Baba sokak 37 No.lu evin bahçesinde "Hasan Keşif Baba" adıyla anılan bir yatır bulunur. Evin sahibi Ahmet Şençiçek, daha önce yatırın bir yapı içinde yer aldığını, tekkesi bulunduğunu belirtmiştir. Taş üzerine yeşil badana ile boyanmış mezar taşının üzerinde "el-Hac Hasan Keşif Baba ve Hanımı Hadice kızı Hadice" ile doğum (1812) ve ölüm (1875) tarihleri yazılıdır.

Yatırın batısındaki evin bir odasında, vitrin içinde bir şifa tası, bir geyik boynuzu, büyük ve küçük birer teber, bir mühür, iki alem, kap içerisinde fırınlanmış Kerbela toprağı ve bir ahşap kaşık mevcuttur. Şifa tasının içindeki kitabede 811/1408-09 ve 818/1415-16 tarihleri yazılıdır.

Yatırın ve evdeki eşyaların şimdiye kadar olduğu gibi şimdiden sonra da titizlikle korunması gereklidir.

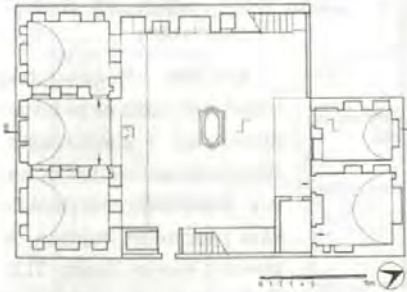
G. KONUTLAR

TURŞU ŞİH MÜSLİM EVİ

Yar.Doç.Dr. Mustafa AKPOLAT*

Yayınlarda Turşu Şih Müslim Evi olarak geçen yapı ilçe merkezinde, Turşular sokak No. 28'dedir. Bu ev plan düzenlemesi, bezemesi ve temiz işçiliği ile geleneksel Birecik evlerinin en güzel örneklerinden biridir.

Dikdörtgen biçimli, taş kaplı havuzlu bahçenin kuzey ve güneyindeki ikişer katlı iki bölümden oluşan evin girişi Turşu sokaktadır (Çizim 75-77).

Çizim 75 BIRECİK TURŞU ŞİH MÜSLİM EVİ. ALT KAT RÖLÖVE PLANI
Rölöve : M. Akpolat-M. Acara-E. Eser (Mayıs 1998)
Çizen : E. Eser (Haziran 1998)

Bahçenin güneyinde, ortada bir eyvan ile eyvanın doğusunda ve batısındaki aynı büyüklükte iki odadan meydana gelen bir düzenleme görülür. Bahçeden eyvana iki basamaklı bir merdivenle çıkılarak dört bölümlü ahşap doğramalı camlı yüzeyin ortasındaki kapıdan girilir. Dikdörtgen planlı eyvan simetri anlayışına göre düzenlenmiştir. İki yanda aynı biçimde, bahçeye yakın olan tarafta yan odaların girişleri ve onların güneyinde de ikişer pencere

bulunur. Eyvanın güney duvarında da, ortadaki daha büyük olan üç dikdörtgen niş görülür. Bu bölümdeki pencereler ve kapılar basık kemerlidir. Eyvanın örtüsü kesme taşla yapılmış sivri tonozdur. Eyvanın iki yanında yer alan dikdörtgen planlı odalar birbirinin aynısıdır ve bahçeye bakan ikişer pencereleri bulunur. Dışa açıklığı olmayan sağır duvarlarında ise dikdörtgen biçimli nişler

* Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi

göze çarpar. Her iki odanın örtüsü de kesme taştan yapılmış sivri tonozdur (Çizim 75,77; Resim 212).

Resim 212 Birecik Turşu Şiḥ Müslim Evi,
Alt Kat, Güneye Bakış

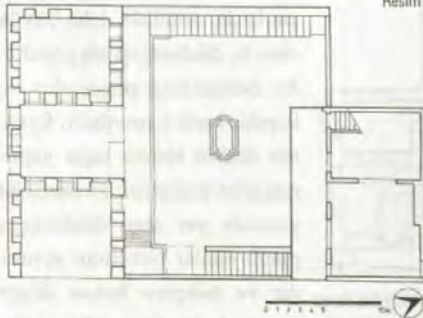
Avlunun güneyindeki, eyvanlı düzenleme gösteren bölümün üst katı da aynı plan şemasına sahiptir. Üst kata çıkış, bahçenin batısındaki demir parmaklıklı korkuluğu olan, temiz işçilik gösteren taş bir merdivenle sağlanır. Taş merdiven batı duvarı boyunca devam ederek, eyvanın ve odaların önünde balkon gibi uzanan bahçe tarafında korkuluk duvarı bulunan geçit bölümüne, bu-

radan da zemini aynı seviyedeki eyvana ulaşılır.

Alt katta olduğu gibi eyvanın iki yanındaki odalara, eyvanın doğu ve batı duvarlarının güney ucundaki kapılardan girilir (Çizim 76-77). Bu duvarlar üzerinde kapıdan başka ikişer pencere bulunur. Eyvanın güney duvarında ise sokağa bakan iki pencere ile pencerelerin arasında raflarla bölünmüş dikdörtgen bir niş dikkati çeker. Doğü ve batı duvarlarında pencerelerin, güney duvarda ise ortadaki nişin üstüne dikdörtgen kafa pencereleri yerleştirilmiştir. Bugün mevcut olmayan eyvanın örtüsünün, eski bir fotoğraftan bağdadi tekniği ile yapılmış kubbe olduğu anlaşılmaktadır (Kürkçüoğlu 1996: 88).

Resim 213 Birecik Turşu Şiḥ Müslim Evi,
Üst Kat, Güneye Bakış

Çizim 76 BIRECİK TURŞU ŞİḤ MÜSLİM EVİ, ÜST KAT
RÖLÖVE PLANI

Rölöve : M. Akpolat-M. Acara-E. Eser (Mayıs 1998)
Çizim : E. Eser (Haziran 1998)

Eyvanın doğusundaki başodanın cumbası ve tavanı günümüze ulaşmamıştır. Başodanın avluya bakan kuzey duvarında, üzerlerinde kafa pencereleri bulunan üç pencere vardır (Resim 213). Doğü tarafında ise, bağdadi tekniği ile yapılmış olduğunu tahmin ettiğimiz cumba yer almaktaydı. Cumbayı ta-

Resim 214 Birecik Turşu Şih Müslim Evi,
Doğu Cephe, Taş Konsollar

şıyan üç taş konsol sokak cephesinde görülmektedir (Resim 214). Güney duvarında ortada büyük dikdörtgen bir niş ile iki yanında üst üste duran ikişerden dört camlı dolap başodanın dikkate değer diğer öğeleridir (Resim 215). Odanın bugün mevcut olan üç duvarı ve nişlerin içi ahşapla kaplanmıştır. Ahşap kaplama nişlerin ve pencerelerin üstünde de kafa pencereleri bulunur. Kürküoğlu, başodanın ahşap tekne tavanlı olduğunu belirtir (1996: 90).

Eyvanın batısındaki diğer oda başodanın cumbasız ve daha sade yapılmış bir eşidir (Resim 216).

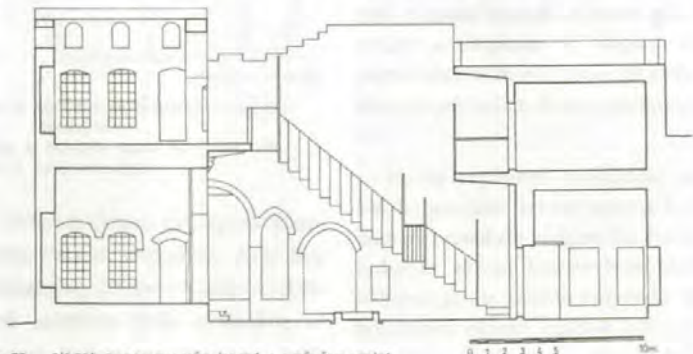

Resim 215 Birecik Turşu Şih Müslim Evi, Üst Kat,
Eyvanın Doğusudaki Baş Oda, Güney Duvar

Cumbaya karşılık gelen batı duvarında iki dikdörtgen niş bulunan odanın örtüsü de betonarme düz tavan olarak yenilenmiştir.

Bahçenin kuzeyinde de güneyde olduğu gibi iki katlı bir düzenleme görülür. Buradaki bölüm avlunun genişliğinin tamamını kaplamaz. Alt katta mutfak ve kiler olmak üzere iki mekân ile üst katta iki odadan ibarettir.

Alt kattaki mekânlardan, mutfak olan doğudakinin girişi avludandır. Doğu ve batı duvarında dikdörtgen, rafli nişlerin yer aldığı mutfağın kuzey duvarında ise büyük bir ocak nişi bulunur. Mutfağın örtüsü kesme

Çizim 77 BIRECİK TURŞU ŞİH MÜSLİM EVİ, A-A RÖLÖVE KESİDİ

Rölöve : M. Akpolat-M. Acara-E. Eser (Mayıs 1998)

Çizen : E. Eser (Haziran 1998)

taşı sivri tonozdur. Mutfakta olduğu gibi avludan girilen kiler de mutfak ile benzer özelliklere sahiptir.

Resim 216 Birecik Turşu Şiḥ Müslim Evi,
Üst Kat, Eyvanın Batısındaki Oda, Doğuya Bakış

Mutfak ve kilerin üstündeki odalara avlunun doğu duvarına bitişik olarak yapılmış taş merdivenlerle ulaşılır. Briket ve betonarme kullanımı ile yakın bir zamanda yapıldığı anlaşılan odalar da avluya dönük olarak konumlanmıştır. Odaların batısındaki bir merdivenle bu bölümün betonarme düz çatısına çıkılır.

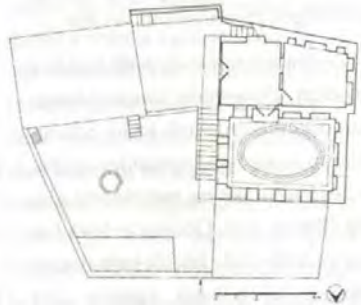
Geleneksel Birecik evlerinin tipik örneğini oluşturan Turşu Şiḥ Müslim evinin bezeme içeren en önemli öğeleri olan üst kat eyvan kubbesi ile başodanın tekne tavanı ve cumbası günümüze gelememiştir. Ancak başodanın duvarlarında, ahşap kaplamalar üzerindeki stilize edilmiş bitkisel motifler ile üst kat eyvanının üst bitişiindeki geometrik kalem işi öğeler dikkati çeker. Ayrıca, üst kat odalarının bahçeye bakan pencerelerinin biçimleri ve kaliteli işçiliği farkedilmektedir.

Evin güney bölümünün üstünde, günümüze ulaşmayan ahşap kırma bir çatı bulunduğu eski resimlerinden anlaşılmaktadır (Kürkçüoğlu 1996: 84). Diğer bölümün çatısı ise düz betonarmedir.

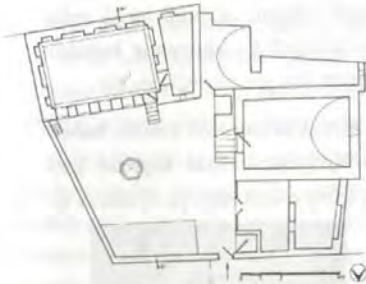
HÜSEYİN ÖZATEŞ EVİ

Resim 217 Birecik Hüseyin Özateş Evi, Avlu, Batıya Bakış

Çizim 79 BİRECİK HÜSEYİN ÖZATEŞ EVİ, ÜST KAT
RÖLÖVE PLANI
Rölöve : M. Akpolat-M. Acara-E. Eser (Mayıs 1998)
Çizen : E. Eser (Haziran 1998)

Çizim 78 BİRECİK HÜSEYİN ÖZATEŞ EVİ, ALT KAT
RÖLÖVE PLANI
Rölöve : M. Akpolat-M. Acara-E. Eser (Mayıs 1998)
Çizen : E. Eser (Haziran 1998)

Hüseyin Özateş Evi, ilçenin kuzeyinde, Sancak mahallesi, Asaf Bey Çıkmaşı No. 12'dedir. Geleneksel Birecik evlerinin tipik mekânları ve mimari öğeleri topoğrafyaya bağlı olarak farklı bir düzenleme ile ken-

dini gösterir. Bir bölümü iki katlı, bir bölümü tek katlı olan ev, iklim koşullarına en uygun biçimde konumlanmıştır (Çizim 78-80; Resim 217-218). Yamuk biçimli bahçenin güneyinde ve batısında "L" biçimli bir plana sahip olan evi, kuzey ve doğudan yüksek bahçe duvarı sınırlamıştır.

Kuzey cephenin ortasındaki sokak kapısından, kesme taşlarla kaplanmış, ortasında yedigen bir havuz bulunan zemin kat seviyesindeki bahçeye girilir. Girişin batısında, iki bölümden oluşan mutfak bulunur. Mutfağın güneyinde, girişi doğu cephesinden olan sivri tonoz örtülü

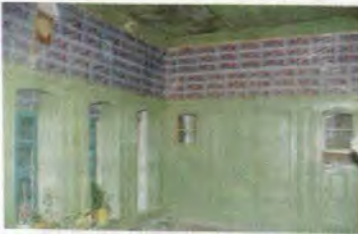
Resim 218 Birecik Hüseyin Özateş Evi, Avlu, Güneye Bakış

ve batıda bir mazgal penceresi olan dikdörtgen planlı mekân yer alır.

Zemin katının en önemli mekânı, avlunun güneyinde konumlanmış olan dikdörtgen planlı kışlık odadır. Odanın kuzeybatı köşesindeki girişine beş basamaklı taş merdivenle ulaşılır (Resim 218). Odanın avluya bakan ve üstlerinde küçük kafa pencereleri bulunan basık kemerli dört penceresi vardır. Odanın içinde, do-

Çizim 80 BİRECİK HÜSEYİN ÖZATEŞ EVİ, A-A RÖLÖVE KESİDİ
Rölöve : M. Akpolat-M. Acara-E. Eser (Mayıs 1998)
Çizen : E. Eser (Haziran 1998)

Resim 219 Birecik Hüseyin Özateş Evi, Zemin Kat, Avlunun Güneyindeki Mekan, Kuzeydoğuya Bakış

Resim 220 Birecik Hüseyin Özateş Evi, Üst Kat, Baş Oda, Tavan

ğu, güney ve batı duvarlarına değişik büyüklüklerde nişler ve ahşap dolaplar yerleştirilmiştir (Resim 219). Duvarları ve tavanı ahşapla kaplanmış olan odanın batısında, girişi büyük odanın kuzeybatı köşesindeki kapıdan olan yamuk biçimli küçük bir mekâna yer verilmiştir. Büyük odanın altında, girişi avlunun kuzeydoğu köşesinde bulunan bodrum kat yer alır (Çizim 80).

Zemin kattaki son bölüm, bahçenin kuzeybatısındaki kapıdan girilen, güneyi ana kayaya oyularak el-

Resim 221 Birecik Hüseyin Özateş Evi, Üst Kat, Baş Oda, Kuzeydoğuya Bakış

de edilmiş olan depodur. Kapıdan önce kareye yakın dikdörtgen planlı, tonoz örtülü bölüme ulaşılır. Bu bölümün batısında ise, doğu-batı yö-

Resim 222 Birecik Hüseyin Özateş Evi, Üst Kat, Baş Oda, Batı Duvar

nünde uzanan dikdörtgen planlı bir mekân daha yer alır.

Evin güneybatı bölümündeki bir hol ve iki odadan oluşan üst kata, avlunun batısındaki taş merdivenle çıkılır (Çizim 80; Resim 217). İki odaya girişi sağlayan hole, ahşap doğrama ve camdan oluşan doğu cephesinden girilir. Bol ışık sağlayan pencereleri ve oval tavanı (Resim 220) ile dikkati çeken başodaya güneyindeki iki kanatlı ahşap kapıdan girilir. Doğru-batı yönünde uzanan dikdörtgen planlı odanın kuzeyinde dört, doğusunda üç olmak üzere yedi pencere bulunur (Resim 221). Alt kattaki odada olduğu gibi, pencerelerin üzerinde kafa pencereleri vardır. Odanın batı duvarında, simetrik olarak düzenlenmiş üç dikdörtgen

niş dikkati çeker (Resim 222). Giriş kapısının da yer aldığı güney duvarında ise, girişin batısında bir pencere, doğusunda ise iki dikdörtgen niş görülür. Bezeme açısından dikkati çeken öğeler bu odada toplanmıştır. Güney ve batı duvarlarında bulunan nişler ve dolaplardaki oyma tekniğinde yapılmış kaliteli ahşap örnekleri hemen dikkati çeker. Oval tekne tavanın göbeğinde ve kemerler ile kafa pencerelerinin aralarında yer alan kalemişi tekniğinde bitkisel bezemeler, bu yoğunlukta Birecik'te yalnız bu evde karşımıza çıkar (Resim 220-221). Başodanın ilginç bezeme öğelerinden bir diğeri de, yedi pencerenin tabanlarında görülen Roma dönemine ait devşirme döşeme mozaikleridir (Resim 223).

Holden girilen kareye yakın dikdörtgen oda oldukça sade kuruluştadır. Başodanın servis mekânı işlevini yerine getirmek için yapılmıştır. Ancak, oda kapısının eşiğinde, yine Roma dönemine ait devşirme döşeme mozaik dikkati çeker (Resim 224).

Daha önce sözünü ettiğimiz gibi, evin odalarının avluya bakan cephe-

Resim 223 Birecik Hüseyin Özateş Evi, Üst Kat, Baş Oda, Pencere Tabanı, Mozaik Süsleme

Resim 224 Birecik Hüseyin Özateş Evi, Üst Kat, Baş Oda,
Servis Mekanı, Kapı Eşiği, Mozaik Süsleme

lerinde temiz bir işçilikle yapılmış aynı büyüklükte basık kemerli pen-

cereler ile basık kemerli kapılar, avluyu zenginleştiren öğelerdir. Pencere-lerin üzerinde yer alan kafa pence-leri ise, odaların cephelerini zen-ginleştiren geleneksel öğeler olarak kabul edilmelidir. Başodanın alatur-ka kiremitle kaplanmış ahşap beşik çatısı dışında, diğer bölümlerin çatı-ları düz dam şeklindedir.

HACI FAKİH EVİ

Abdülvahab sokak 22 No.daki, Alaburç'un 50.00 m. kadar doğusunda surlar yıkılarak yapılmış, plan düzenlemesi ve bezemeleri açısından ilginç olan evin uzun zamandan beri boş ve bakımsız olduğu anlaşılmaktadır. Cephesi Adnan Menderes Bulvarı'na bakan evin girişi Abdülvahab sokağındandır (Resim 225-226).

Düz ve dikdörtgen bir arsa üzerine inşa edilmiş ev, güneyde üç, kuzeyde iki katlı olmak üzere iki bölümden oluşur. Bahçenin ortasında, evi ikiye bölen duvarın sonradan yapıldığı anlaşılmaktadır¹⁴.

Evin üç katlı olan ve her katında ikişer odası bulunan güney bölümünün alt katı, Birecik evlerinin hemen hepsinde olduğu gibi, bahçeye bakan mutfak ve kiler olarak planlan-

Resim 225 Birecik Hacı Fakih Evi, Kuzeyden Görünüm

14 Eve, alan çalışmamızın son günü girilebildiği için röfresi alınamamıştır.

mıştır. Bu bölümün batı odasının önündeki "L" biçimli iki kollu taş merdivenle birinci kat batı odasının önündeki balkona ulaşılır. Balkondan geçilen batı odası bir hol görünümündedir. Buradan, güney duvarına bitişik olarak başlayan ve batı duvarına bitişik olarak devam eden "L" biçimli iki kollu bir merdivenle evin üst katna çıkılır.

Resim 226 Birecik Hacı Fakih Evi, Avlu, Güneye Bakış

Birinci katın doğusundaki odaya giriş, yaz günlerinde serin bir oturma yeri olan holden sağlanır. Güney ve kuzey duvarlarında üçer dikdörtgen penceresi bulunan odanın diğer duvarlarında nişler ve dolaplar bulunur. Avluya bakan pencerelerden ortadakinin üzerinde bir kafa penceresi yer alır. Odanın oldukça sade, çatalı ahşap tavanı vardır.

Yukarıda da belirtildiği gibi, evin üst katına orta katın doğusundaki taş merdivenle çıkılır. İki oda ve bir holden oluşan üst kat, dış sofayı andıran bir hol ile doğusunda ve batısındaki iki odadan oluşur. Evin en iyi düzenlenmiş bölümü olan üst katın gerek holü, gerekse odaları her bakımdan ayrıcalıklıdır (Resim 227).

Resim 227 Birecik Hacı Fakih Evi, Üst Kat, Doğu Mekân, Kuzeydoğuya Bakış

Dikdörtgen planlı holün doğu duvarının kuzeyindeki kapıdan doğu odasına, güney duvarının doğusundaki kapıdan da batı odasına girilir. Holün kuzeyindeki Gotik biçimli, profilli kemer düzenlemesi, bahçeye bakan ilginç bir cephe düzeni oluşturur. Holün kuzey cephesindeki, bir uçtan öbür uca uzanan dövmeye demir parmaklıklı balkon da dikkat çekici bir ögedir. Holü kalemîşi bezeli, ahşap çıtalı bir tekne tavan örtmektedir.

Holden geçilen doğudaki mekân hol ile benzer özelliklere sahiptir. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı odanın güney

duvarında üç, kuzey duvarında iki penceresi bulunur. Odanın doğu duvarında dikdörtgen nişler ve dolaplar ile güneyinde cumbanın doğuya bakan penceresi görülür. Üzerinde iki pencere bulunan ve mekânı batı odasından ayıran doğu duvarı da diğer duvarları ile benzer özellikler gösterir. Kenarları pahlanarak etek oluşturulmuş ahşap tavanı, odanın ilginç mimarisini tamamlar. Tavanın ortasında, baklava biçiminde aynalı bir göbek yer alır. Göbeğin çevresinde bitkisel motifli kalemîşi bezemeli geniş bir çerçeve bulunur ve çerçeveden duvarlara doğru çerçeveye paralel çıtalarla tavan devam eder. Tavan eteğinde ise, kalemîşi tekniğinde yapılmış geometrik ve bitkisel motifler dikkati çeker (Resim 228).

Resim 228 Birecik Hacı Fakih Evi, Üst Kat, Doğu Mekân, Tavan

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı batıdaki oda, doğu oda ile benzer mimari özellikler taşımaktadır. Aradaki tek fark, odanın kuzey cephesinin bahçeye değil hole bakmasıdır.

Resim 229 Birecik Hacı Fakih Evi, Avlu, Üst Kat, Güney Kanat

Doğusuna ve batısına bitişik iki katlı evlerin yer aldığı evin cumbalı güney cephesi ve bahçeye bakan kuzey cephesi önemli özelliklere sahiptir. Güney cephenin zemin katında, sonradan dükkâna dönüştürülen mekânlar görülür. Orta katta kafesli, üst köşeleri yuvarlatılmış beş dikdörtgen pencere bulunur. Pencere-lerden batı uçtaki daha küçük olanın diğerlerinden biraz daha yukarıda olduğu görülür (Resim 225). Güney cephenin boydan boya cumbalı üst katı dikdörtgen biçimli ve kafesli yedi penceresiyle dikkati çeker. Pencere-lerin üst bölümündeki sarı, kırmızı ve yeşil renkli cam kullanımı yalnız bu evde karşımıza çıkar. Pencerele-rin üzerinde, çerçeveye bitişik küçük üçgen alınlıklar vardır. Bu bölümün önemli özelliklerinden biri de, cum-banın saçak da dahil olmak üzere Tanzimat sonrası imar nizamname-lerindeki kurallara bağlı olarak çin-ko levhalarla kaplanmış olmasıdır.

Bu bölümün evin bahçesine ba-kan kuzey cephesi, orta ve üst kat-

lardaki kemerli ilginç düzenlemeleri ile dikkati çeker. Orta katta batıda, önünde dövme demir korkuluklu balkonu bulunan profilli yuvarlak kemer cepheyi zenginleştiren bir öğedir. Orta katta, güney cephedeki pencerelerle aynı biçim ve boyutta olan üç pencere bulunur. Bu pence-relerden ortadakinin üzerinde kü-çük bir pencere vardır. Üst kat cep-hesi, güneyde olduğu gibi en özenli bölümdür. Bu bölümün batısındaki, büyük yuvarlak bir kemerin parçala-narak Gotik kemerlere dönüştürül-müş olduğu açıklık hemen dikkati çeker (Resim 229). Kemerin üzengi hattının altındaki yivli küçük köşe payeleri ve ortadaki yivli serbest pa-ye özenli işçilik gösterir. Kemerli cephe düzenlemesinin önündeki bükme demir korkuluklu balkon, cepheyi zenginleştiren diğer bir mi-mari öğedir. Bu katta da, orta katta-kinin benzeri iki pencere bulunur. Her iki pencerenin de üzerinde birer küçük pencere vardır.

Bu bölümün üstünü, kuzey ve güneyde çok geniş olmayan saçakla-rı bulunan kiremit kaplı bir ahşap kırma çatı örter.

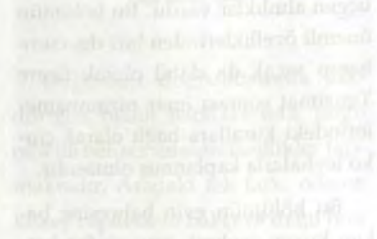

Resim 230 Birecik Hacı Fakih Evi, Avlu, Kuzey Kanat

Avlunun kuzeyindeki iki katlı bölüm, güney bölüme oranla daha sadedir. Zemin katta kiler ve depo olarak kullanılan iki mekân bulunur. Avludaki merdivenle geniş bir balkona ulaşılır (Resim 230). Balkondan, tüm katı kaplayan geniş dikdörtgen odaya girilir. Odanın, balkona açılan dört penceresi vardır. Pencerele- rin, güney bölümdeki lentolu

pencerelerden farklı olarak, Birecik'te yaygın olarak kullanılan basık kemerli pencereler olmaları dikkat çekicidir. Bu bölümde de pencerelerin üzerinde küçük pencereler yer alır.

Evin ilginç bir başka özelliği, döşemelerde ve balkonlarda betonarme malzemenin kullanılmasıdır.

OSMAN DEMİR BAĞ EVİ (BAHÇE DAMI)

Yazları çok sıcak geçen Birecik'te kentin doğusunda, Ortaçağ surlarının dışında, yapıldıkları dönemde bahçelerin içine özenle yerleştirilmiş küçük yazlık evler ilginç mimari özellikleriyle dikkati çekerler. Birecik'te "Bahçe Damı" olarak adlandırılan bu evlerden günümüze çok azı ulaşabilmiştir.

Resim 231 Birecik Osman Demir Evi, Kuzey Cephe

Osman Demir Evi, yapılan eklemelerle değişikliklere uğrayarak yilboyu yaşanan bir ev haline getirilmiştir (Resim 231). Eski bir fotoğrafını da yayınlayan Kürkcüoğlu, bugün mevcut olmayan kitabesine dayanarak evi 1303/1886 yılına tarihlen (1996: 93).

Resim 232 Birecik Osman Demir Evi, Orta Kat, Eyvan, Batı Duvar

Eğimli bir arazi üzerinde bulunduğundan, güneyden üç katlı, kuzeyden iki katlıdır. Depo ve ahır olarak kullanılan alt katın dikkate değer bir özelliği yoktur. Doğu-batı yönünde uzanan orta kat ise evin en çok kullanılan bölümüdür. Bu katın planı, doğuda bir eyvan ile batıda eyvandan geçilen bir odadan ibarettir. Yakın zamanda briket duvarla kapatılarak odaya dönüştürülen eyvana, bu duvardaki kapıdan girilir (Resim 232). Dışa açıklığı bulunmayan mekânın doğu duvarı düz bırakılmış, buna karşılık güney duvarında, ortadaki daha büyük olan üç dikdörtgen niş bulunur. Eyvanın batı duvarında, batıdaki odaya geçişi

Çizim 81 BİRECİK OSMAN DEMİR EVİ,
ALT KAT RÖLÖVE PLANI
Rölöve : S. Gündüz-A. Durukan (Mayıs 1998)
Çizen : M. Acara (Haziran 1998)

sağlayan kapıdan başka bir mimari öge görülmez (Çizim 81). Kaliteli bir ışıklık gösteren eyvanın ahşap tavanı, profilli ahşap pervazla duvara birleşir (Resim 233).

Resim 233 Birecik Osman Demir Evi, Orta Kat,
Eyvan, Tavan

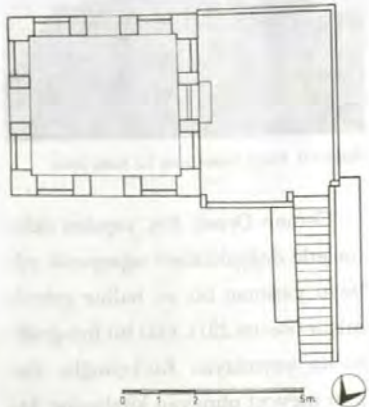
Eyvandan geçilen batıdaki odanın eski bir resminde, kuzeyde üç ve batıda iki olmak üzere eş büyüklükte beş penceresi bulunduğu görülür (Kürkçüoğlu 1996: 93). Günümüzde büyük değişikliklere uğramış olan odanın doğu duvarında iki, güney duvarında ise üç dikdörtgen niş bulunur. Batı duvarındaki özgün pen-

cerelerden ortadaki kapatılarak nişe dönüştürülmüş, yanlardakiler ise alttan dört sıra briketle örülerek yükseklikleri azaltılmıştır. Bu oda da ahşap bir tavanla örtülmüştür.

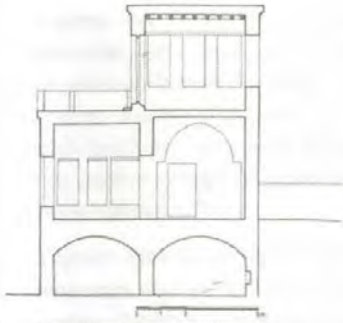

Resim 234 Birecik Osman Demir Evi,
Güneybatıdan Görünüm

Yaz geceleri uyuma yeri olarak kullanılan üst kata, betonarme bir merdivenle çıkılır. Üst katta, eyvanın üstüne gelen bölümde kare planlı bir oda yer alır. Özgününde kuzey, doğu ve güney duvarlarında doğraması ve camı olmayan üçer pencere;

Çizim 82 BİRECİK OSMAN DEMİR EVİ,
ÜST KAT RÖLÖVE PLANI
Rölöve : M. Acara-M. Terzi-S. Gündüz (Mayıs 1998)
Çizen : M. Acara (Haziran 1998)

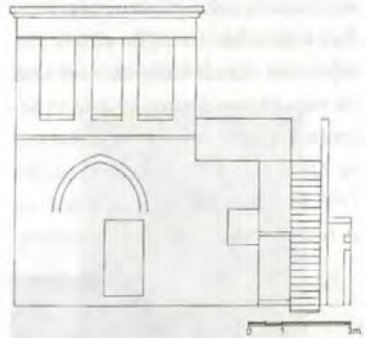

Çizim 83 BİRECİK OSMAN DEMİR EVİ,
A-A RÖLÖVE KESİDİ
Rölöve : M. Acara-E. Eser-S. Gündüz (Mayıs 1998)
Çizen : E. Eser (Haziran 1998)

batı duvarında ortada kapı ve iki yanında birer pencere bulunmaktaydı. Günümüzde ise kuzey, doğu ve güneydeki pencerelerden yalnız ortadakiler açıktır; diğerleri kapatılarak niş haline getirilmiştir (Resim 234). Aynı şekilde batıdaki pencereler de kapatılmıştır. Odanın tavanı, kaplamasız kirişlerle oluşturulmuştur. Üst katta, doğudaki odadan başka bir mekân bulunmamaktadır (Çizim 82). Alt katta, batıdaki odanın düz

damı bu katın terası işlevini görür (Çizim 83-84).

Yapının tüm cephelerinde, kaliteli işçilik gösteren kesme taş örgü karşımıza çıkar. Bezeme ögesi olarak, eyvan kemerini taşıyan küçük taş sütunlar dikkati çeker. Günümüzde bu sütunlar, kısmen sonradan örülen briket duvarların içinde kalmıştır (Resim 232).

Çizim 84 BİRECİK OSMAN DEMİR EVİ,
KUZEY CEPHE RÖLÖVESİ
Rölöve : M. Acara-E. Eser-S. Gündüz (Mayıs 1998)
Çizen : M. Acara (Haziran 1998)

BELEDİYE KÜLTÜR MERKEZİ BİNASI

İnönü caddesi ile Belediye caddesi arasında, Ulu Cami'nin güneyinde ilginç bir Tanzimat dönemi Osmanlı mimarlık örneği, günümüzde Belediye Kültür Müdürlüğü ve Halk Kütüphanesi olarak kullanılan iki katlı bir yapı ile karşılaşırız. 1900'lerin başında yapılan yapı, *Hürriyet Kahvesi* ve *Otel*i olarak bilinir (Kürkçüoğlu 1996: 95). Sonraları Birecik Belediyesi hizmet binası olarak kullanılmış-

nın güneyine bitişik olarak inşa edilen ve alt katı İş Bankası Şubesi olarak hizmet veren ek bina da yapının mimari özelliğine büyük ölçüde zarar vermiştir (Resim 235).

Günümüzde düğün salonu olarak kullanılan alt katın planı değişmiştir. Bugün yapıya, güney tarafa eklenen yeni binadan girilir. Özgününde dört sütunla desteklenen, olasılıkla düz ahşap tavan betonarmeye dönüştürülmüş ve sütunlar da kaldırılmıştır. Günümüzde dışa hiç bir açıklığı bulunmayan ek yapının, üç kapısı ile sekiz penceresi kesme taş duvarla örülerek kapatılmıştır (Resim 236).

Resim 235 Birecik Belediye Kültür Merkezi Binası,
Batı Cephe

tir. Yakın zamanda Belediye'nin yeni binasına taşınmasından sonra Belediye Kültür Müdürlüğü, Düğün Salonu ve Halk Kütüphanesi işlevlerini karşılamaktadır. Yapıldığı dönemde Fırat kıyısında olan yapının, nehrin doldurulmasıyla kıyı ile olan bağlantısı kopmuştur. Ayrıca, yapı-

Resim 236 Birecik Belediye Kültür Merkezi Binası,
Doğu Cephe

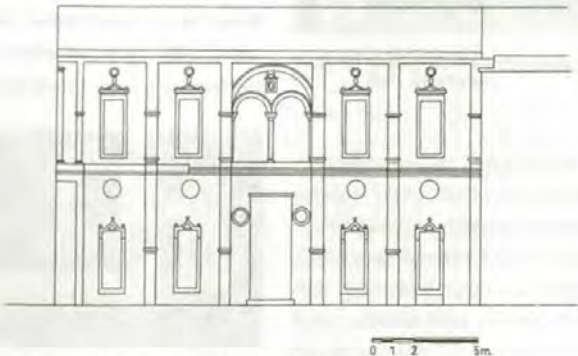
Yapının üst katına, ek binanın kuzeyindeki merdivenle çıkılır. Bu katın planında önemli bir değişiklik görülmez. Kuzey-güney doğrultusundaki koridorun iki yanına beşerden on odanın yerleştirildiği üst katın planı oldukça sadedir.

Yapının Neo-Rönesans üslupta düzenlenmiş cepheleri hemen dik-kati çeker. Birbirinin aynısı olan doğu ve batı cepheleri simetrik bir anlayışla biçimlenmiştir. Fırat nehrine bakan batı cephesi duvar payeleri ile düşey olarak, ortadaki diğerlerinden biraz büyük olan beş parçaya bölünmüştür. Cephe, iki kat arasındaki profilli dış sırası ile yatay olarak ikiye ayrılmıştır. Alt katta ortadaki bölüme simetri eksenini de vurgulamak amacıyla büyük boyutlu yüksek bir kapı, yanlardaki bölmelere ise üstte üçgen alınlıkları bulunan pencereler yerleştirilmiştir. Gerek kapı, gerekse pencereler cepheden dışa taşkın taş çerçevelerin içine alınmıştır. Ayrıca, pencerelerin üye-

rinde ve kapının iki yanında yuvarlak pencereler bulunur. Daha önce de belirtildiği gibi, alt kattaki kapı ve pencereler kapatılmıştır (Çizim 81; Resim 235). Üst katta, alttaki girişin üzerine gelen bölüme, yine simetri eksenini vurgulamak amacıyla yuvarlak kemerli ikiz pencere yerleştirilmiştir. Pencereler birbirinden küçük bir sütun ile ayrılmıştır. Ayrıca, ikiz pencerenin büyük yuvarlak bir kemer içine alındığı görülür (Resim 237). İkiz pencerenin iki yanına ikişer pencere yerleştirilmiştir. Bu pencereler de alttakiler gibi, üzerinde üçgen alınlıkları bulunan, duvardan

Resim 237 Birecik Belediye Kültür Merkezi Binası, Batı Cephe, Üst Kat, Orta Bölüm

Çizim 85 BİRECİK BELEDİYE KÜLTÜR MERKEZİ BİNASI, BATI CEPHE RÖLÖVESİ
Rölöve : B. Gökçe-A. Şener-A. Durukan (Eylül 1997) Çizen : B. Gökçe (Ocak 1998)

Resim 238 Birecik Belediye Kültür Merkezi Binası,
Batı Cephe, Orta Bölümün Kuzeyi

taşkın dikdörtgen, taş çerçeveler içindedir (Resim 238). Gerek ortadaki ikiz pencerenin, gerekse yanlardaki pencerelerin üzerine küçük yuvarlak pencereler yerleştirilmiştir.

Resim 239 Birecik Belediye Kültür Merkezi Binası,
Kuzey Cephe

Yapının kuzey cephesinde, diğer iki cepheye göre çok yalın bir düzenleme görülür. Alt katta, ortada bugün kullanılmayan bir kapı, üst katta da aynı büyüklükte üç dikdörtgen pencere bulunur (Resim 239).

Yapının üzerinde, kuzey-güney doğrultusunda uzanan kiremit kaplı ahşap beşik çatı yer alır.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ MESLEK YÜKSEK OKULU (ESKİ LİSE) BİNASI

Hamdi Öztürk Caddesi üzerinde bulunan iki katlı tarihi yapının 1900'lü yılların başında Birecik'li Şeyh Abdurrahman Halis Efendi tarafından yaptırıldığı bilinir (Kürkçüoğlu 1996: 93). Yapının mimari özellikleri dikkate alındığında, Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat dönemi kamu yapılarından olduğu söylenebilir. Fransız işgali sırasında Fransızlar tarafından karargâh binası olarak kullanılan yapı, Cumhuriyet döneminde bir süre boş kalmış ve 1957 yılında onarılıp Lise Binası olarak kullanılmıştır. 1970'li yıllarda Birecik Lisesi'nin yeni binasına taşınmasıyla 1993 yılına kadar yine kendi kaderine terkedilmiştir. 1993 yılından itibaren ise Harran Üniversitesi

Resim 240 Birecik Harran Üniversitesi Meslek Yüksek Okulu, Kuzeybatıdan Görünüm

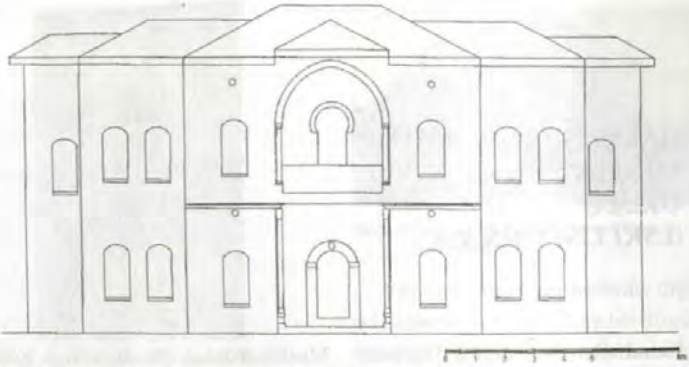
Meslek Yüksek Okulu olarak kullanılmaktadır (Resim 240).

Simetrik plan ve cephe anlayışına göre tasarlanmış yapıya, kuzey cephesinde, eyvan kemeri içindeki kapıdan girilir. İki katlı kesme taş yapının üzerinde kiremitle kaplı ahşap kırma çatı bulunur (Resim 241).

Resim 241 Birecik Harran Üniversitesi Meslek Yüksek Okulu, Kuzey Cephe

Yapının planı gerek zemin katta, gerekse birinci katta haç biçimli geniş bir koridor etrafına yerleştirilmiş odalardan ibarettir. Koridorun, diğerine göre daha uzun olan doğu-batı kolu, uçlarda bina yüzeyinden taşarak üç yandan ışık alınmasını sağlar.

Çizim 86 BİRECİK HARRAN ÜNİVERSİTESİ MESLEK YÜKSEK OKULU, KUZEY CEPHE RÖLÖVESİ
Rölöve : M. Akpolat-M. Acara-E. Eser (Mayıs 1998)
Çizen : M. Acara (Haziran 1998)

Kuzey-güney doğrultusundaki haç kolunun kuzeyinde giriş, güneyinde de üst kat ile bağlantıyı sağlayan üç kollu beton bir merdiven bulunur (Resim 242). Her katta dört büyük ve

Resim 242 Birecik Harran Üniversitesi Meslek Yüksek Okulu, Üst Kat Merdiveni

iki küçük oda yer alır. Doğu-batı yönünde uzanan koridorun iki yanına ikişer büyük oda yerleştirilmiştir. Bu odaların her birinin dışa açılan basık kemerli dörder penceresi vardır (Resim 243). Büyük odalar dışında, zemin katta giriş eyvanının iki yanında birer küçük oda görülür. Bu odalara büyük odalardan geçilir. Küçük odalar, aynı düzenleme ile üst katta da karşımıza çıkar.

Yapının cepheleri, giriş düzenlemesi dışında çok sadedir. Kuzey cephenin ortasında alt katta giriş eyvanı, köşelerinde korint başlıklı sütunlar ile kademeli ve yuvarlak kemerli kapı dikkati çeker (Çizim 86; Resim 241). Ayrıca, kemer başlangıcındaki dış sıralı, profilli bezeme öğeleri ile kemer yüzeyinde geometrik kabartmalar görülür. Giriş eyvanının üzerindeki balkon da, girişi vurgulayan bir öge görünümündedir. Balkonun dış köşelerinde, alta olduğu gibi birer sütun ve üzerlerindeki sivri kemer girişi vurgular nite-

Resim 243 Birecik Harran Üniversitesi Meslek Yüksek Okulu, Üst Kat, Batı Oda, Güneybatıya Bakış

liktedir. Koridordan balkona açılan atnalı kemerli kapı da, eksendeki konumu nedeniyle dikkati çekmektedir. Yapının dört cephesinde yer alan basık kemerli 1/2 oranındaki pencereler yapının kimliğini vurgular.

Yapının dış görünüşü, sade ve zarif hatlarla karakterize edilmiştir. Çatı, kırma ahşap yapılmıştır ve çatı eğri, hafifçe yükseltilmiştir. Duvarlar, tuğla ile kaplanmıştır ve duvarlar, pencerelerin etrafında, basık kemerli motiflerle süslenmiştir.

Yapının içi, geniş ve aydınlık bir alan sunar. Zemin, mermerle kaplanmıştır ve duvarlar, ahşapla kaplanmıştır. Çatı, kırma ahşap yapılmıştır ve çatı eğri, hafifçe yükseltilmiştir. Duvarlar, tuğla ile kaplanmıştır ve duvarlar, pencerelerin etrafında, basık kemerli motiflerle süslenmiştir.

Yapının dış görünüşü, sade ve zarif hatlarla karakterize edilmiştir. Çatı, kırma ahşap yapılmıştır ve çatı eğri, hafifçe yükseltilmiştir. Duvarlar, tuğla ile kaplanmıştır ve duvarlar, pencerelerin etrafında, basık kemerli motiflerle süslenmiştir.

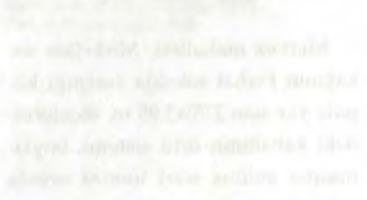
Kiremitli ahşap kırma çatının yapılı çepçevre dolaşan saçağı, girişin üstüne gelen bölümde hafifçe yükseltilmiştir (Resim 241).

Yapının ahşap olan döşemesi, 1954 yılında yapılan onarım sırasında merdivenlerle birlikte betonarmeye dönüştürülmüştür (Resim 242).

Yapının dış görünüşü, sade ve zarif hatlarla karakterize edilmiştir. Çatı, kırma ahşap yapılmıştır ve çatı eğri, hafifçe yükseltilmiştir. Duvarlar, tuğla ile kaplanmıştır ve duvarlar, pencerelerin etrafında, basık kemerli motiflerle süslenmiştir.

Yapının dış görünüşü, sade ve zarif hatlarla karakterize edilmiştir. Çatı, kırma ahşap yapılmıştır ve çatı eğri, hafifçe yükseltilmiştir. Duvarlar, tuğla ile kaplanmıştır ve duvarlar, pencerelerin etrafında, basık kemerli motiflerle süslenmiştir.

Yapının dış görünüşü, sade ve zarif hatlarla karakterize edilmiştir. Çatı, kırma ahşap yapılmıştır ve çatı eğri, hafifçe yükseltilmiştir. Duvarlar, tuğla ile kaplanmıştır ve duvarlar, pencerelerin etrafında, basık kemerli motiflerle süslenmiştir.

H. KABALTILAR

Yar.Doç.Dr. Mustafa AKPOLAT

Birecik sokaklarının en vazgeçilmez fiziksel öğelerinden biri hiç kuşkusuz, yörede "kabaltı" denilen, sokakların bir bölümünü kaplayan ve üstlerinde çoğunlukla konutlar, bazen de dükkân veya başka yapılar bulunan kapalı geçitlerdir. Birecik'te kabaltılar sivri tonoz örtülü veya ahşap tavanlı olarak karşımıza çıkar.

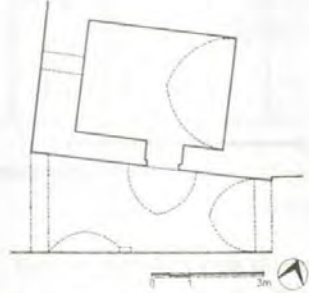
1. Tonoz Örtülü Kabaltılar

MİRKELÂM SOKAĞI KABALTISI

Resim 244 Birecik Mirkelâm Sokağı Kabaltısı, Batıdan Görünüm

Merkez mahallesi, Mirkelâm sokağının Ferhat sokakla kesiştiği köşede yer alan 2.70x5.95 m. ölçülerindeki kabaltının örtü sistemi, boylamasına atılmış sivri tonozla ortada enine bir sivri tonozun saplanmasıyla oluşmuştur (Çizim 87; Resim 244-

Çizim 87 BİRECİK MİRKELÂM SOKAĞI KABALTISI, RÖLÖVE PLANI

Rölöve : M. Görür-S. Gündüz (Mayıs 1998)

Çizen : S. Gündüz (Haziran 1998)

Resim 245 Birecik Mirkelâm Sokağı Kabaltısı, Örtü Sistemi (245). Kabaltının kuzey duvarının ortasındaki dikdörtgen kapıyla, bitişindeki yaklaşık kare planlı ve sivri tonozla örtülü mekâna geçilir (Resim 246).

Resim 246 Birecik Mirkelâm Sokağı Kabaltısı, Kuzey Duvar

ASAF BEY ÇIKMAZI KABALTISI

Resim 247 Birecik Asaf Bey ÇıkmaZI Kabaltısı,
Güneyden Görünüm

Sancak mahallesi, Asaf Bey çıkmaZında yer alan 2.70x9.17 m. ölçülerindeki kabaltı sivri tonozla örtülüdür (Çizim 88). Sivri kemerle güneye (Resim 247) ve beton-ahşap sundurmalı sivri kemerle kuzeye (Resim 248) açılan kabaltının üzerinde kesme ve moloz taşlarla örölmüş bir ev görölrü.

Çizim 88 BIRECİK ASAF BEY ÇIKMAZI KABALTISI,
RÖLÖVE PLANI

Rölöve : S. Alp-S. Gündüz (Mayıs 1998)

Çizen : E. Eser (Haziran 1998)

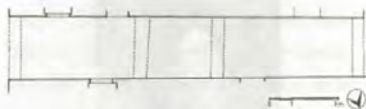
Resim 248 Birecik Asaf Bey ÇıkmaZI Kabaltısı,
Kuzeyden Görünüm

2. Ahşap Tavanlı Kabaltılar: KARABABA SOKAĞI KABALTISI

Resim 249 Birecik Karababa Sokağı Kabaltısı,
Kuzeyden Görünüm

Sancak mahallesi, Karababa sokağı ile Bayraktar sokağı birbirine bağlayan 2.65x4.68 m. ölçülerindeki kabaltı Birecik'in en kısa kabaltısıdır. Kirişlemesi üstten kaplamalı ahşap tavanla örtölmüdü ve üzerinde düzgün kesme taşlarla yapılmış tek katlı bir ev bulunur (Çizim 89; Resim 249).

Çizim 89 BIRECİK KARABABA SOKAĞI KABALTISI,
RÖLÖVE PLANI

Rölöve : S. Gündüz-A. Şener (Mayıs 1998)

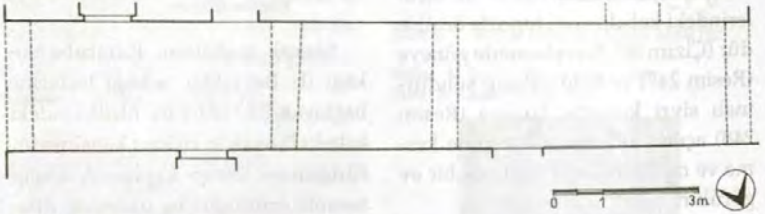
Çizen : S. Gündüz (Haziran 1998)

KUREŞ ÇIKMAZI KABALTISI

Resim 250 Birecik Kureş ÇıkmaZI Kabaltısı,
Batıdan Görünüm

Kureş çıkmaZI ile Tevney sokağı birbirine bağlayan kabaltı 2.65x15.37 m. ölçülerindeki kabaltı, Birecik'in en uzun kabaltısıdır (Çizim 90; Resim 250). Kuzey duvarında, batıdaki basık kemerli, doğudaki dikdörtgen biçimli birer kapı bitişiğindeki evlere açılır. Kirişlemesi üstten kaplamalı ahşap tavanı iki takviye kemeriyle desteklenmiştir (Resim 251). Kabaltının üzerinde, düzgün kesme taşlarla yapılmış bir ev görülür (Resim 252).

ÇİZİM 90 BİRECİK KUREŞ ÇIKMAZI KABALTISI, RÖLÖVE PLANI
Rölöve : S. Alp-S. Gündüz (Mayıs 1998) Çizen : E. Eser (Haziran 1998)

Resim 251 Birecik Kureş ÇıkmaZI Kabaltısı,
Örtü sistemi

Resim 252 Birecik Kureş ÇıkmaZI Kabaltısı,
Doğudan Görünüm

I. KENT

(DIŞ KALE) SURLARI

Dr. Meryem ACARA

Kenti kuşatan surların günümüze ne yazık ki küçük bir bölümü, bazı burçları ve kısmen iki kapısı ile gelebilmiştir. Ne zaman yapıldığı kesinlik taşımayan surlar üzerinde, iki kapısı, bir burcu ve bir duvarındakiler dışında kitabeye rastlanmamaktadır. Bu kitabeler Memluklu dönemine, 1482-84'lere aittir.

17. yüzyıl öncesi kaynaklarda surlara yönelik hiç bir bilgi bulunmamıştır. Ancak, stratejik konumu nedeniyle Seleukoslar zamanında (İ.Ö. 298-236) Birecik Kalesi'nin yapıldığı bilinir (Tarihçe: 17). Kale Romalılar (İ.Ö. 30-I.S. 395; Tarihçe: 21), Franklar (I.S. 1098-1150; Tarihçe: 25), üç kez Memluklular zamanında (1277-1484; Tarihçe: 28-29) onarılmıştır. Osmanlılar ve/veya Cumhuriyet döneminde kalenin onarıldığına dair bir bilgimiz yoktur. Surlar, belki de günümüze gelebilen iki kapısındaki ve bir duvarındaki kitabelere dayanarak Memluklu dönemine, 1483'lere tarihlenebilir. Ancak, surun iki kapısının ve kitabelerinin günümüze gelemediği unutulmamalı-

dır. Ayrıca, özellikle ilçenin kuzey-doğu kesiminde yer alan ve Kültür Bakanlığı tarafından sit alanı olarak tescil edilmiş kesimi sınırlayan Bağlar surları, kentin muhtemelen kale dışında en erken yerleşim bölgesini kuşatmaktaydı ve bugün mevcut olmayan **Bağlar Kapısı** kente açılmaktaydı. Aynı biçimde, ilçenin merkezini oluşturan güneybatı kesiminde ve bugün mevcut olmayan **Meydan Kapısı** aracılığıyla ilçeye açılan surun yalnız doğusunda yaklaşık 50.00 m.lik bölümü, üzerindeki konutlarla birlikte günümüze gelebilmiştir. Bu surların da, muhtemelen kentin Memluklu öncesi döneminden beri var olduğunu, özellikle ticaret dokusu ve nehir ile ilişkisi dikkate alınarak öne sürmek mümkündür. Bununla birlikte, ne yazık ki bu görüşümüzü destekleyecek kaynak verisine sahip değiliz. Ayrıca Oppenheim, yayınladığı bir kitabenin Meydan'ın iç duvarındaki kapısına ait olduğunu belirtir (Kitabe 36). Yine de, Seleukoslar döneminden başlayarak hem stratejik, hem de ticari açıdan büyük önem taşıyan yerleşimin,

15. yüzyıl ortalarına kadar sursuz bir kent olduğunu, ulaşılamaz kalesinin varlığına rağmen düşünmüyoruz. Kentteki en erken tarihli iki yapımız, ilçenin güneyinde, Meydan Kapısı'nın taçlandığı güney surların içinde, yerleşimin en yoğun ticari dokusunun bulunduğu bölgede yer alan 1364-65 tarihli **Ulu Cami** ile minaresi 1370 tarihli olan, ancak sonradan yenilenmiş **Çarşı Camii**'dir. Bu iki yapının 14. yüzyılda kentin merkezinde yer almaları, kentin bugün merkezini oluşturan güney kesimin suru ve **Meydan Kapısı** ile birlikte bu dönemde mevcut olabileceğini düşündürür. Bu nedenle, Dışkale surlarının yapımı kanımızca Memluklu dönemi öncesine, belki de Anadolu kentlerinin birçoğunun surlarla çevrildiği Bizans dönemine kadar geri götürülebilir. Kanımızca bu dönem, Bizans kentinin **İç Kale**'nin dışına taşıdığı bir zaman dilimidir ve muhtemelen Ulu Cami çevresinde yer alan ticari doku Bizans döneminde de vardı. İç Kale'deki, bugün bir bölümü **türbe** olarak kullanılan **kilisenin** yanı sıra, kentin kuzeydoğusunda, **Bağlar Surları**'nın içinde yer aldığı bilinen ve İmparatoriçe Helena tarafından yaptırılmış **Meryem Ana Kilisesi**'nin varlığı, Bizans döneminde kale dışında bir

yerleşimin olduğunu da düşündürür. Bu kesimin günümüzde bile Sancak mahallesinin yanı sıra "Kilise mevki" olarak bilindiğini de unutmamak gerekir. Ayrıca, yalnız bir bölümü **Bağlar surlarının doğusu ve Meçan Kapı** çevresinde görülebilen Roma dönemine ait *kanalizasyon sistemi* ile yine aynı çevredeki **Hüseyin Özateş Evi**'nin pencere tabanları ile döşemesinde görülen Geç Roma-Erken Hıristiyan dönemine ait mozaikler (Resim 227-228) de, yerleşimin erken evresinin diğer maddi kanıtlarıdır.

Resim 253 Birecik Bağlar Surları, Doğu Cephe, Güney Bölüm

Tarih tartışmalarını bu boyutta bırakarak, surların günümüze kalan bölümünü kısaca tanıtmak istiyoruz. En uzun sur kalıntısı olması nedeniyle, öncelikle **Bağlar surlarını** ele almak istiyoruz.

Kentin kuzeydoğusunda, kentsel sit alanında bulunan **Bağlar Surları** 182.20 m. uzunluğunda, 2.00 m. kalınlığındadır. Kısmen yıkılmış surların orta bölümü daha yüksektir ve en yüksek noktası yaklaşık 11.00

Resim 254 Birecik Bağlar Surları, Doğu Cephe, Kuzey Bölüm

m.dir (Çizim 91; Resim 253-255). Surun güneyinde olduğunu düşündüğümüz ana kapısı ne yazık ki tümüyle yıkılmıştır. Buna karşılık surun kuzeyinde, doldurulmuş sivri kemerli küçük bir kapı görülür (Resim 256). Surun malzemesi moloz taş dolgu ve düzgün kesme taş

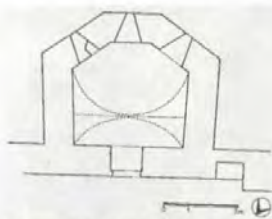

Resim 255 Birecik Bağlar Surları, Doğu Cephe, Orta Bölüm

kaplamadır (Resim 253-256). Surun kuzey kısmında, yıkılmış duvarların briket malzemeyle tamamlandığı görülür. Surun üzerinde ve bitişiğinde konutlar ile depo olarak kullanılan mekânlar yer alır. Konutların surla bu denli iç içe olması, surun sürekli tahribatına yol açmaktadır. Surun çevresindeki konutlardan temizlenerek koruma altına alınması gereklidir.

Resim 256 Birecik Bağlar Surları, Doğu Cephe, Orta Bölüm, Kapı

Çizim 92 BİRECİK BAĞLAR SURLARI, SEKİZGEN BURÇ, RÖLÖVE PLANI

Rölöve : S. Alp-A. Şener-A. Durukan (Şubat 1998)
Çizen : E. Eser (Haziran 1998)

Surun görülebilen üç burcundan ikisi günümüze iyi durumda gelebilmiştir. Bunlardan biri, surun yaklaşık orta bölümünde yer alan ve dışa beş cephesi yansımış **Sekizgen Burç**'tur (Çizim 92; Resim 257). Bu burcun "kilise", muhtemelen *şapel* olarak kullanıldığı yöre halkı tarafından söylenmektedir. Günümüzde depo olarak kullanılan burç oldukça bakımsız durumdadır (Resim 258).

Resim 257 Birecik Bağlar Surları, Sekizgen Burç, Doğudan Görünüm

Resim 258 Birecik Bağlar Surları, Sekizgen Burç, İç Mekân

Resim 259 Birecik Bağlar Surları, Sekizgen Burç, İç Mekân, Batıya Bakış

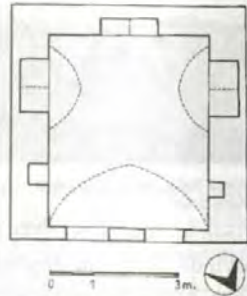
İçten 4.02x4.50 m. ölçülerindeki burcun batı cephesinde yer alan dıştan dikdörtgen, içten dikdörtgen biçimli, sivri kemerli ve alınlıklı kapıyla iç mekâna girilir (Resim 259). Düzensiz sekizgen planlı mekânın örtüsünü, batıda sivri tonoz saplanmış kubbemsi tonoz oluşturur. Kapının iki yanında, yaklaşık 0.40 m. yüksekliğinde birer seki bulunur. Kuzeydoğu, doğu ve güneydoğu cephelerinde doldurulmuş birer mazgal pencere dikkati çeker (Resim 260).

Resim 260 Birecik Bağlar Surları, Sekizgen Burç, İç Mekân, Doğuya Bakış

Burcun malzeme-tekniği özellikleri surlarda ve dış cephelerindeki özellikleri yineler (Resim 257-260). İçte, duvarlarda ve örtü sisteminde yer yer sıva kalıntıları görülür (Resim 258,260).

Sekizgen Burc'un kuzeyinde iki dikdörtgen burç yer alır. Bunlardan ilki büyük ölçüde yıkıktır. İkincisi ise, içten 3.80x4.50 m. ölçülerinde

Çizim 93 BİRECİK BAĞLAR SURLARI, KUZYEDEKİ DİKDÖRTGEN BURÇ, RÖLÖVE PLANI
Rölöve : S. Gündüz-A. Şener (Şubat 1998)
Çizen : S. Gündüz (Temmuz 1998)

kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı, güneyde iki yandan sivri tonozlar saplanmış bir sivri tonozla örtülüdür (Çizim 93). Dikdörtgen bir kapı ile pencerenin yer aldığı kuzey duvarı yaklaşık 0.30 m. kalınlığındadır (Resim 261). Buna karşılık diğer duvarlarının kalınlığı 0.70-0.90 m. arasında değişmektedir. Güney duvarının ortasında, doğu ve batı duvarlarının güneyinde büyük boyutlu birer sivri kemerli (Resim 262); doğu ve batı duvarlarının kuzeyinde yine sivri kemerli birer küçük niş yer alır. Surların malzeme-tekniği özellikleri-

Resim 261 Birecik Bağlar Surları, Dikdörtgen Burç, Kuzey Cephe

Resim 262 Birecik Bağlar Surları, Dikdörtgen Burç, İç Mekân, Güney Duvar

Resim 263 Birecik Meçan Kapı Batısındaki Sur Kalıntısı, Kuzeydeki Kapı

ni yineleyen doğu cephesi dışında, burcun duvarları ile örtü sistemi tümüyle sıvalıdır (Resim 261-262).

Kentin kuzeyinde, Roma dönemi kanalizasyon sisteminin bir bölümü görülebilen Meçan Kapı'nın batısında, doğu-batı yönünde 74.10 m. uzunluğunda ve tahrip olduğu için yalnız doğu bölümünde kalınlığı 2.00 m.ye yaklaşan sur kalıntıları karşımıza çıkar (Çizim 94). En iyi durumda olan doğu bölümde yükseklik yaklaşık 6.00 m.ye ulaşır. Surun yıkık olan kuzey köşesinde silmeli dikdörtgen çerçevesi bir kapı ile batısında sivri tonoz örtülü bir küçük eyvan (portal nişi?) görülür

Resim 264 Birecik Meçan Kapı Batısındaki Sur Kalıntısı, Ortadaki Burç, Güney Cephe

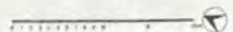
Resim 265 Birecik Meçan Kapı Batısındaki Sur Kalıntısı, Ortadaki Burç. İç Mekan Batıya Bakış

(Resim 263). Sur kalıntısının yaklaşık ortalarında ise, batı duvarı yıkık olduğu için eyvan biçiminde görülen sivri tonoz örtülü bir burç yer alır (Resim 264-265). Sur duvarı kalıntısı ile kapı ve burçta moloz taş örgü, kesme taş kaplama uygulanmıştır (Resim 263-265). Burcun tonozunda sıva kalıntıları dikkati çeker (Resim 265).

Kentin güneyinde, Meydan mahallesinde, Alaburç'un doğusunda yaklaşık 50.00 m. kadar devam eden ve üzerinde, birini incelediğimiz Hacı Fakih Ev olmak üzere sayıda konut bulunan ve muhtemelen doğusunda, belki de *Tekke Camii*'nin batısındaki İskele caddesine açılan bugün mevcut olmayan *Meydan Kapısı*'nin bulunduğu **Dış Kale surunun güney bölümü** görülür (Resim 120,229). Sur üzerinde, biri batıdaki daha önce ayrıntılı olarak tanıttığımız *Alaburç* olmak üzere iki dikdörtgen ve bir sekizgen burç yer alır. Alaburç dışındaki iki burç da bugün evlerin avlularında kalmıştır. Boyut, malzeme-teknik özellikleriyle sur ve burçlar Bağlar surlarını anımsatmaktadır.

Çizim 94 BİRECİK MEÇAN KAPININ BATISI, SUR KALINTISI RÖLÖVE PLANI
Rölöve : M. Görür-S. Alp (Şubat 1998) Çizen : M. Görür (Mayıs 1998)

J. SUR KAPILARI

URFA KAPI

Resim 266 Birecik Urfa Kapı, Doğudan Görünüm

Surların doğu duvarı üzerindeki **Urfa Kapı** sağlam durumda günümüze ulaşabilen tek şehir kapısıdır (Resim 266). Sur dışına açılan doğu kapısını boydan boya dolaşan şeritte yer alan kitabesine göre, 14 Ramazan 888/16 Ekim 1483'te Memluklu sultanı Kayıtbay tarafından yaptırılmıştır (Kitabe 32; Resim 266-267). Kapı üzerinde, kartuş içindeki iki satırlık kitabede, Memluklu sultanı Kayıtbay'ın emriyle Yunus eş-Şerefi'nin yönetiminde yapıldığı yazılıdır (Kitabe 33; Resim 268). Birinci kitabenin üzerinde yer alan ve biri tümüyle tahrip olmuş aynı yazıyı yineleyen altı madalyonda, Memluklu sultanı Kayıtbay tarafından yaptırıldığı belirtilir (Kitabe 34).

Sur duvarının doğu cephesi ortasında, sivri kemerli niş içinde lento-

lu, yaklaşık kare biçimli kapısı yer alır. Kapı üstte, köşelerdeki silmelerle hareketlendirilmiştir. Lentonun üzerinde kartuş içinde kitabe levhası (Kitabe 35; Resim 268), üzerinde dikdörtgen biçimli bir levha bulunur. En üstte ise, ortada kitabeli bir madalyon, üstte ise kısmen tahrip olmuş on konsol görülür. Konsollardan üçü sivri, yanlardakiler dilimli kemerlerle birbirlerine bağlanmıştır. Kapı yüzeyinden taşkın olan bu bölüm, üstte pahlanarak sonlanır. Sur duvarının üstündeki dendanların altısı kısmen günümüze gelebilmiştir (Çizim 96; Resim 266). Kapı içten, yuvarlatılmış konsollara oturan lentalı bir kuruluşa sahiptir (Resim 269).

Resim 269 Birecik Urfa Kapı, İç Mekân, Doğuya Bakış

Çizim 95 BİRECİK URFA KAPI, RÖLÖVE PLANI
Rölöve : B. Ceylan-M. Görür-M. Terzi (Eylül 1997)
Çizen : E. Eser (Temmuz 1998)

Çizim 96 BİRECİK URFA KAPI, DOĞU CEPHE RÖLÖVESİ
Rölöve : M. Görür-S. Gündüz-A. Durukan (Eylül 1997)

Çizen : S. Gündüz (Temmuz 1998)

Kapının, iki sivri kemerle sur duvarı içindeki Mahmut Paşa caddesine açılan batı kapısı sade bir düzenleme yansıtır (Resim 270).

Kapının girişi, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı ve sivri tonoz örtülü bir eyvan kuruluşundadır (Resim 269-270). Bu birimin batısında, sivri kemerle sonlanan kapıyla birleşen yaklaşık kare planlı ve

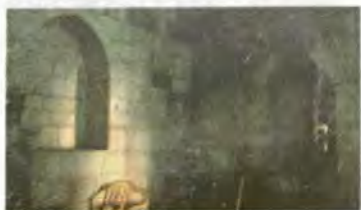
haç tonoz örtülü geçiş bölümü yer alır. Eyvanın iki yanına mekânlar yerleştirilmiştir. Güneyde, iki sivri kemerle geçiş bölümüne açılan haç tonoz örtülü iki birim ile güneydoğu köşede yaklaşık kare planlı ve haç tonoz örtülü, dikdörtgen bir kapıyla güney duvarında dikdörtgen bir niş bulunan güneydoğu birime açılan bir mekân görülür (Çizim 97; Resim 271). Kuzeyde ise, günümüzde dük-

kân olarak kullanılan yaklaşık kare planlı ve sivri tonoz örtülü eyvan kuruluşundaki birim ile kuzeydoğusuna bitişik *Kule Mescidi* yer alır (Çizim 95).

Urfa Kapı'nın ana yapım malzemesi kesme taştır (Resim 266-271). Ancak, içteki geçiş bölümü ile iki yanındaki mekânların örtüsü sıva ile kaplanmıştır (Resim 269-270).

Resim 270 Birecik Urfa Kapı, Batı Cephe

Resim 271 Birecik Urfa Kapı, İç Mekân, Doğudan Görünüm

Çizim 97 BİRECİK URFA KAPISI, A-A RÖLÖVE KESİDİ
Rölöve : B. Ceylan-M. Görür-M. Terzi (Eylül 1997)
Çizim : E. Eser (Temmuz 1998)

Urfa Kapı'nın tüm süslemesi, şehre ana girişi oluşturan doğu kapısında yer alır (Çizim 96; Resim 266). Kapı lentosu üzerindeki kitabe levhası iki yanda birer palmet motifiyle sonlanır (Resim 268). Üstteki yüzeyi bezemesiz dikdörtgen levhanın yan kenarları dilimlidir. Kapı kemeri üzerindeki konsolların yüzeyinde bitkisel bezeme görülür. Sur duvarının üzerindeki dendanlardan birinin yüzeyi de palmet motifiyle süslüdür.

KİTABELER:

Kitabe 32: Kapının üzerindeki şerit halinde uzanan bir satırlık süslüs yazı:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ أَمْرًا بِنَاثَانَا مَوْلَانَا السُّلْطَانَ الْإِعْظِيمَ الْمَلِكَ الْمَعْظِيمَ قَامِعِ أَسَابِ
الْبَائِسِينَ بَأْوَانِهِ عَدَاهُ وَعَقَارِهِ هَمِيمٍ الْقَامِدِينَ بِصَاقِ فَتْنِهِ السُّلْطَانَ الْمَالِكَ الْمَلِكَ الْأَشْرَفَ
أَبُو النَّصْرِ قَابِضِي عَامِرٍ غَايِرِ الْبِلَادِ بِدِيَارَتِهِ وَبَدَلِهِ وَبِحِجَى السَّنَةِ الْمُحَمَّدِيَةِ نُبُوهُ وَقَلْبِهِ رَافِعِ
لُؤَاءِ الْإِسْلَامِ يَخْفِضُ الْمَعْتَاقِمَ وَيَقْلَعُ حِمَامَانَ الْعُقَيْلِيْنَ بِرِدْحِ كُلِّ الظَّالِمِينَ حَسَنَ مَسْتَقٍ فِي
أَهْلِ الْعَالَمَاتِ وَسُطْنِ الْحَمِيمِينَ لِحَقِّقِ أَمَانَ الْمُسْلِمِينَ وَصِيحِ عَرَضِ الْمَسْلُودَاتِ الْفَضْلِ
مَلُوكِ عَصْرِهِ عَلَى الْأَثَلِاقِ وَالْوَهْمِيِّ فِي ذَاتِ اللَّهِ بِالْأَثَلِاقِ سَيْفِ اللَّهِ التَّهْرِيفِ نَاصِرِ الْبَدِينِ
الْمُحَمَّدِيِّ الْمُشْرِفِ السُّلْطَانَ الْمَالِكَ الْمَلِكَ الْأَشْرَفَ أَبُو النَّصْرِ قَابِضِي عَزَّ نَصْرُهُ وَكَانَ
أَنْتَهَاءَ الْبِنَاءِ فِي هَذَا الشَّهْرِ الْمُبَارَكِ لِي هَذَا الْمَكَانِ فِي رَابِعِ عَشْرِ مِنْ رَجَبِ الْفَيْضِ الْمَعْظِيمِ
سَنَةِ ثَمَانٍ وَثَمَانِينَ وَمِائَتَيْنِ وَتَمَّ بِإِذْنِ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ

(K. Türkmen, 1998; ayrıca bkz.

Transkripsiyonu:

Bismillahirrahmanirrahim. Eme-
re bi-inşaihi mevlânâ es-sultan el-
a'zam el-melik el-

muazzam kami' ensâb el-bâğın
bi-evtâd adlihi ve akir humum el-ka-
sidin bi-ikab-ı fazlihi es-

sultan el-mülûk el-Melik el-Eşref
ebu'n-nasr Kayıtbay âmir gamir el-
bilâd bi-diyânetihi ve

bezlihi ve muhyî es-sünnet il-
Muhammediyye bi-kavlihi ve faalihi
râfi' livâ' el-islâm bi-hıfz

el-mezâlîm ve kami' imâd et-tuğ-
yân bi-radd-i küllu'l-zalimin hüsn-ü
münfik fi-ebniyet et-

tâat ve münşî el-hüsn li-hafz
emân el-müslimîn ve savn ırzî'l-
müslimât ifzal mülûk asrihi

ale'l-ıtlak ve akvamihim fi zâtul-
lah bilâ-şikak seyf-ullah el-mürhif
nasireddin el-Muhammedi

el-müşrif es-sultan el-mülûk el-
Melik el-Eşref abu'n-nasr Kayıtbay
eazze nasrehu ve kâne

intihâ' el-bina fi haze'l-şühûr el-
mübârek ilâ haze'l-mekân fi râbi'
aşere min Ramazan el-

muazzam senet semân ve semâ-
nîn ve semâne mie min el-hicre.

(K. Türkmen 1998)

Resim 267 Birecik Urfa Kapı, Doğu Cephe,
Güneydeki Kitabe

Çevirisi:

Esirgeyen ve bağışlayan Tanrı
adıyla. Burasının yapılmasını emren-
den; zalimlerin soyunu

yokeden, adaletin sağlamlığı ve
buraya sığınanların kederlerini fazi-
letinin mükafatı ile

yokeden, yüce efendimiz, büyük
hükümdar, mülk sahibi sultan, ülke-
yi dindarlığı ile imar

edip kanatları altına alan, sözü ve
yaptıkları ile sünnet-i Muhammedi-
ye'yi yaşatan, zalimleri

denetimi altına alarak İslâm bay-
rağını yükselten, bütün zalimleri
sindirerek isyanın temelini

kurutan, ibadet yapılarına (mes-
citlere) isabetli harcamalar yapan,
müslümanların güvenliğini

ve müslüman kadınların şerefini
korumak için kaleler yaptıran, çağın
kesinlikle en faziletli

hükümdarı ve Allah katında en
dürüst olanı, tartışmasız Allah'ın
hassas kılıcı, şerefli

Muhammed dininin destekleyici-
si, mülk sahibi, zaferler babası Melik
el-Eşref Kayıtbay'dır.

Zaferi aziz kılınsın. Bu bina, bu
yerde, bu kutsal Ramazan-ı muazza-
ma ayının ondördünde,

hicretin sekizyüz seksensekizinci
yılında (16 Ekim 1483'te) tamamlan-
mıştır.

(K. Türkmen 1998)

Kitabe 33: Kapı kemeri üzerinde,
oval kartuş içinde yer alan iki satırlık
sülüs yazı:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

أمر بعمارته مولانا السلطان الملك الأشرف أبو النصر قباي

عز نصره نبوي القبر أي لله تعالى بؤس الشرفي نائب البيرة بلطف الله

(K. Türkmen, 1998; ayrıca bkz.
Oppenheim 1913: 105, no. 132)

Transkripsiyonu:

Bismillahirrahmanirrahim. Eme-
re bi-imâretihi mevlânâ es-sultan el-
Melik el-Eşref ebu'n nasr

Kayıtbay eazze nasrehu bi-tevellî
el-fakir ilâ-ullah Yunus eş-Şerefi nâ-
ib el-nubra bi-lütfullah.

(K. Türkmen 1998)

Resim 268 Birecik Urfa Kapı, Doğu Cephe,
Kapı Nişi İçindeki Kitabe

Çevirisi:

Esirgeyen ve bağışlayan Tanrı
adıyla. Allah'ın lutfu ile saltanat ma-
kamının vekili, Allah'ın

zayıf kulu Yunus eş-Şerefi'nin
yönetimi altında, burasının yapılma-
sını yüce sultan, zaferler

babası Melik el-Eşref Kayıtbay
emretmiştir.

(K. Türkmen 1998)

Kitabe 34: Kitabe 1 ve 2 üzerindeki aynı kalıbı yineleyen altı madalyon içindeki sülüs yazı:

أبي النصر قايتبای

عز لمولانا السلطان الملك الأشرف

عز نصره

(M. Görür 1998; ayrıca bkz. Oppenheim 1913: 105, no. 132)

Transkripsiyonu:

Ebu'n-nasr Kayıtbay

İzzü'l-mevlâna es-sultan el-Melik

el-Eşref

Eazze nasrehu

(M. Görür 1998)

Çevirisi:

Zaferler babası Kayıtbay

Yüce efendimiz Sultan Melik Eş-

ref

Zaferi aziz kılınsın

(M. Görür 1998)

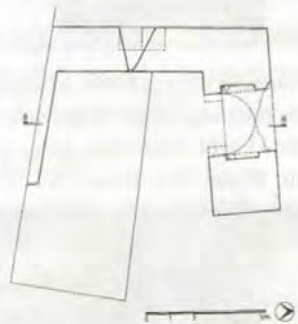
MEÇAN KAPI

Şehir surlarının güneydoğusunda, Kazımağarası sok. No. 40'ta yer alır (Resim 272). Kapı kısmen yıkılmış, surların bir bölümü günümüze gelebilmiştir. Kısa bir süre önce Kültür Bakanlığı tarafından onartılan kapıyı batı ve güneyden kuşatan duvarları dolaşan, kapının güney cephesinde de devam eden şerit halindeki kitabeden, Memluklu sultanı Kayıtbay'ın emriyle 889 yılının son on gününde/21-30 Aralık 1484'te naib Yusuf eş-Şerefi'nin yönetimi altında yapıldığı anlaşılır (Kitabe 35; Resim 273).

Tahrip olmuş kapının kuzey, batı ve doğu duvarları tümüyle, güney duvarı kısmen ayakta (Çizim 98; Resim 273). Urfa Kapı'da olduğu gibi, çevresinde yer aldığı düşünüldüğümüz mekânlar ne yazık ki günümüze gelememiştir (Çizim 98). Ku-

Resim 272 Birecik Meçan Kapı, Kuzeydoğudan Görünüm

Çizim 98 BIRECİK MEÇAN KAPI. RÖLÖVE PLANI
Röleve : E. Eser-M. Mimirolu-B. Kıbrıs (Eylül 1997)
Çizen : E. Eser (Kasım 1997)

zeyde eğimli yol üzerine oturan kapı, onarım sırasında bir platformla çevrelenmiştir; asıl zemin 3.40 m. aşağıdadır.

Üst kısmı tahrip olmuş kuzey cephesi ortasındaki kapının özgününde sivri kemerli olduğu kalıntılardan anlaşılır (Resim 272). Eyvan

Resim 273 Birecik Meçan Kapı, Güney Duvar

Resim 274 Birecik Meçan Kapı, Kuzey Cephe, Orta Bölüm

kuruluşundaki giriş bölümü sivri tonozla örtülüdür, doğu ve batı duvarlarında büyük dikdörtgen nişler görülür (Çizim 101; Resim 274-275).

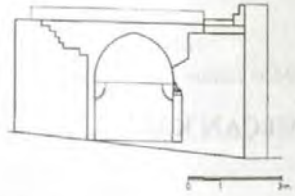

Resim 275 Birecik Meçan Kapı, Giriş Eyvanı, İçten Örtü Sistemi

Batı köşede, kemerin oturduğu yüzey pahlanarak iki sıra mukarnasla sonlanmıştır. Nişlerin güneydoğu ve güneybatı köşelerinde, kapı kanatlarının oturtulduğu yuvalar dikkati çeker (Resim 276) Bir basamakla çıkılan eyvan, üstü yıkılmış olan "L"

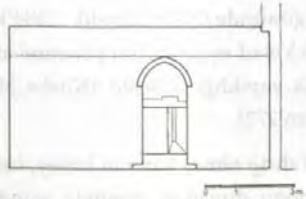
Resim 276 Birecik Meçan Kapı, Giriş Eyvanı, İçten Örtü Sistemi

Çizim 99 BİRECİK MEÇAN KAPI, KUZEY CEPHE RÖLÖVESİ
Rölöve : M.Acara-E. Eser-B. Kıbrıs (Eylül 1997)
Çizen : E. Eser (Kasım 1997)

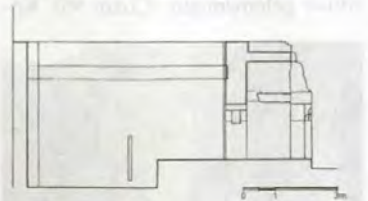
biçimli bölüme, yuvarlatılmış konsollara oturan dikdörtgen kapıyla açılır (Çizim 98-99; Resim 273).

Kapının batı cephesinin güneyinde, konsollara oturan sivri kemerli derin niş içine açılmış düzensiz dikdörtgen biçimli bir mazgal pencere görülür. Cephenin üst bölümü tamamlanmıştır (Çizim 100; Resim 277).

Çizim 100 BİRECİK MEÇAN KAPI, BATI CEPHE RÖLÖVESİ
Rölöve : C. Erel-B. Kıbrıs (Eylül 1997)
Çizen : E. Eser (Kasım 1997)

Hiç bir süsleme ögesinin yer almadığı yapının ana malzemesi, mo-

Çizim 101 BİRECİK MEÇAN KAPI, A-A RÖLÖVE KESİDİ
Rölöve : E. Eser-M. Mirmiroğlu-B. Kıbrıs (Eylül 1997)
Çizen : E. Eser (Kasım 1997)

Resim 277 Birecik Meçan Kapı, Kuzeybatıdan Görünüm

loz taş dolgu üzerine kesme taş kaplamadır (Resim 272-275,277). Batı cephesinin özellikle üst bölümü ile kapıyı kuşatan duvarların üst bölümünün yenilediği anlaşılır (Resim 272,277). Eyvan tonozu ise moloz taş ve kaba yonu taşlarla örülmüştür (Resim 275).

KİTABE 35:

Kapıyı iki yandan kuşatan duvarlar ve güney cephesinde yer alan şerit halindeki sülüs yazı:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ أَمْرًا بِأَنْشَاءِ مَوْلَانَا السُّلْطَانِ الْمُقَامِ الْإِعْظِيمِ الْمَلِكِ الْمُعْظِمِ
سُلْطَانِ الْإِسْلَامِ وَالْمُسْلِمِينَ دَعَى الْعَدْلَ فِي الْعَالَمِ خَادِمِ الْحَرَمَيْنِ وَالْقِبْلَتَيْنِ اتَّحَاجَ إِلَى
بَيْتِ اللَّهِ الْحَرَامِ سِيفِ اللَّهِ الْبُرْهَانِ مَوْلَانَا السُّلْطَانِ الْمَلِكِ الْأَشْرَفِ أَبِي النَّصْرِ قَابِضِي عِزِّ
نُصْرِهِ بِنَوِي الْعَقْرِ الشَّرِيفِيِّ بَوْنَسِ نَائِبِ التَّبَرَّةِ عَنَى اللَّهِ عَنَهُ وَكَانَ الْقَرِيفِ إِلَى هَذَا الْمَكَانِ
فِي الْعَشْرِ الْآخِرَةِ سَنَةِ نَحْمِ وَمِائَتَيْنِ وَمِائَتَيْنِ

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

Bismillahirrahmanirrahim. Eme-re bi-inşaihi mevlânâ es-sultan el-makam el-a'zam el-melik

el-muazzam sultan el-islâm ve'l-müslimân muhy' el-adl fi'l-âlem hâdim el-haremeyn ve'l-

kibleteyn el-hacc ilâ beytullah el-haram seyfullah el-murhif mevlânâ es-sultan el-Melik el-

Eşref ebu'n nasr Kayıtbay eazze nasrehu bi-tevellî el-makarr eş-Şere-fi Yunus nâib el-nubre

afa-ullah anhu ve kâne el-ferağ ilâ haze'l-mekân fi'l-aşere el-âhire sene tis'a ve semânin ve semâne mie.

(K. Türkmen 1998)

Çevirisi:

Esirgeyen ve bağışlayan Tanrı adıyla. Burasının yapılmasını; saltanat makamı Yunus eş-

Şerefi'nin -Allah günahlarını affetsin- yönetimi altında, yüce sultanlık makamının efendisi

büyük melik, islâmın ve müslümanların sultanı, dünyada adaletin koruyucusu, kible ile

Mekke ve Medine'nin kölesi, Allah'ın evine (Kâbe'ye) hacı olmak için giden, Allah'ın

hassas kılıcı, efendimiz sultan, zaferler babası Melik el-Eşref Kayıtbay emretmiştir. Bu

mekânın tamamlanması da sekizyüz seksendokuz yılının son on gününde (21-30 Aralık 1484) gerçekleşmiştir.

(K. Türkmen 1998)

K. İÇ KALE

İç Kale, yerleşim merkezinde, Fırat nehrinin doğu yamacında yükselen doğal, sert kalker kayalık tepe üzerinde kurulmuştur (Resim 278). İ.Ö. 2000 yılından başlayarak iskan edildiği düşünülen İç Kale'den Asur kaynaklarında söz edildiği öne sürülür (Tanışık 1974: 51). Ancak, üzerine inşa edildiği beyaz kalker tepeden dolayı "Beyaz Kale" olarak tanınan Birecik Kalesi'nin ilk inşa tarihi hakkında farklı görüşler vardır. Kale ile ilgili ilk bilgilerin Arami hükümdarı II. Salmanassar dönemine (İ.Ö. 852-824) kadar geri gittiği belirtilir. II. Salmanassar Kuzey Suriye'ye çeşitli seferler düzenlemiş ve Fırat nehrini kalenin bulunduğu noktadan geçmiştir, bu nedenle kalenin ilk inşasının bu tarihlerde gerçekleştiği düşünülür. Yazılı belgelerde kalenin adı "Kar-Sulmanu-asarid" olarak geçer. Regling'e göre kalenin bazı kısımları Seleukoslar dönemine aittir, günümüze gelebilen bugünkü yapı ise 13. yüzyılda inşa edilmiştir (Streck 1944:630). Ancak, daha önce de belirttiğimiz gibi, kale Seleukoslar döneminde inşa edilmiş ve sonraları birkaç kez onarılmıştır. Hiç kuş-

ku yok ki, bu onarımların en önemlileri, mevcut olmayan ve olan kitabelerinin de gösterdiği gibi Memluklu- lar dönemine aittir.

Bugün mevcut olmayan ve biri *Kale Camii*'ne ait olan üç kitabe de Memluklu sultanı Bereket Han'a (1277-79; Kit. 37-39) aittir. Ancak yayınlarda, en erken tarihli kitabenin Bereket Han'a, en geç tarihlisinin ise sultan Kayıtbay'a (1482-83) ait olduğu; Kayıtbay'ın 1477-78'de Suriye'ye giderken Birecik'e de uğradığı ve diğer birçok kale ile birlikte burayı da onarttığı öne sürülür (Streck 1944:630).

Ancak, Oppenheim tarafından yayımlanan ve Memluklu sultanı Kayıtbay'a ait olan söz konusu kitabelerin İç Kale'ye değil, *Urfa Kapı* ve *Meydan Kapısı*'na (?) ait oldukları anlaşılmıştır. Yerinde yaptığımız çalışma sırasında, kalenin eteğinde kaleye ait olduğunu düşündüğümüz kırılmış yedi parça kitabe (Kitabe 40; Resim 282-287) ile palmet motifli bir taş (Resim 288) bulunmuştur (Kitabe 40). Kitabelerin Belediye Kültür Müdürlüğü'ne taşınması için yaptığımız girişimler ne yazık ki başarısızlıkla sonuçlanmış, kitabelerin bir bölümü "Belediye Hanı" denilen bir yapının önüne, kaleden toplanmış diğer taş parçaları arasına açığa konmuştur. Gerek taşınma esnasında,

Resim 278 Birecik İç Kale, Güneyden Görünüm

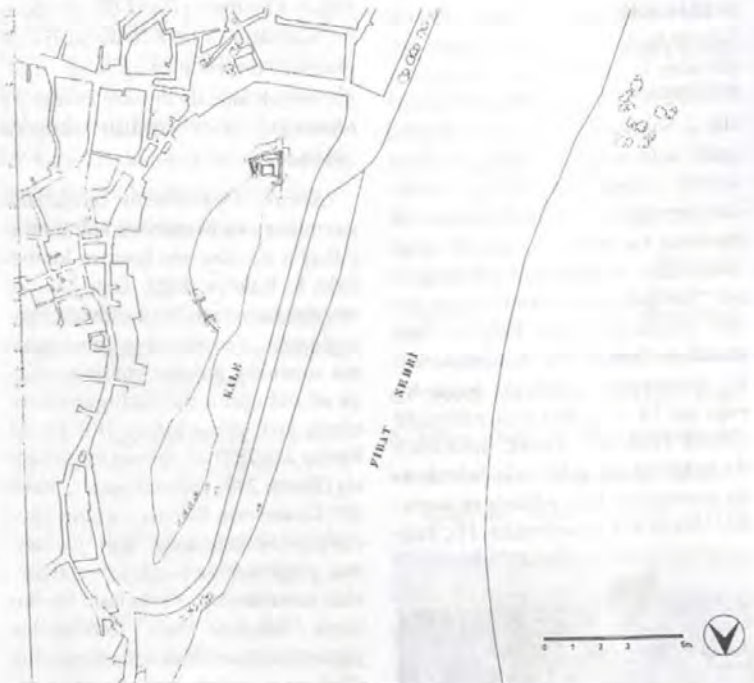

Resim 279 Birecik İç Kale, Batıdan Görünüm

gerekse sonrasında taşların büyük ölçüde tahrip olduğu üzülecek tesbit edilmiştir. Kaleye ait olduğunu düşündüğümüz tüm parçaların, daha fazla tahrip olmadan ya Birecik Kültür Müdürlüğü'nün bir mekânına, ya da Şanlıurfa Müzesi Müdürlüğü'ne taşınması uygun olacaktır.

Günümüzde harap olan kalenin geçen yüzyıldaki durumu hakkında seyahatnamelerden bilgi edinebilmekteyiz. Özellikle 1837-39 yıllarında Birecik'i birkaç kez ziyaret eden Moltke, kaleyi ayrıntılı anlatır. *Kale-i Beyda* olarak nitelendirdiği İç Kale'nin boyutlarını 300 adım uzunluk, 100 adım genişlik, üzerine kurulduğu kayanın yüksekliğini 100 ayak, kale yüksekliğini ise 60-80 ayak olarak belirtir. Kalede, yüzyıllardan beri yıkılmış olduğu anlaşılan birçok kubbe bulunduğunu; kalenin muazzam tonozlardan üç, hatta dördünün üst üste inşasından oluştuğunu yazar. Çok güzel, yüksek bir kilisenin

Çizim 102 BİRECİK İÇ KALE, VAZİYET PLANI

Rölöve : U. Yüksek-A. Mocan-O. Kademoğlu (1974)

Çizen : U. Yüksel (1974)

Çizim 103 BİRECİK İÇ KALE, GÜNEY CEPHE RÖLÖVESİ
Rölöve : U. Yüksek-A. Mocan-Ö. Kademoğlu (1974)
Çizen: U. Yüksel (1974)

bir Türk evliyasının mezarı bitişğindeki odalarla hâlâ tam olarak durduğunu, başka bir kubbeli yapıda dev gibi iki insan tasviri ve farsça bir kitabe gördüğünü anlatır (Moltke 1911: 224-226).

Muhtemelen üç katlı olan kale-den bugün sadece güney uçta 15 m. eninde ve batıda 25 m. uzunluğunda kesme taştan iki cephe duvarı sağlam kalmıştır (Çizim 102-104; Resim 278). Bu kısmın doğu cephesinde yaklaşık 12 m. uzunluğunda moloz bir duvar kalıntısı mevcuttur ve kalenin iç mekânları görülür. Batı cephe kale tabanından itibaren 20.30 m., güney cephe ise 20.50 m. yüksektedir. 12 burcu ve 2 gözetleme kulesi olduğu belirtilen kalenin içinde camiler, hamamlar, sarnıç ve yatır ka-

lınları bulunduğu söylenir (Bayrak 1979: 528; Tanrıverdi 1997: 12). İç Kale'yi güneyden ve doğudan bugün doldurularak cadde haline getirilmiş bir hendeğin çevirdiği, 1950-51 yıllarında mevcut olan doğudaki burçlardan birinin Belediye tarafından yıktırıldığı öne sürülür (Tanrıverdi 1997: 16).

25 m. uzunluğunda yaklaşık 20 m. yüksekliğindeki batı cephenin alt kısmı eğimli bir istinat duvarı üzerine oturmaktadır (Çizim 104; Resim 279). Cephenin güney köşesi diğer kısımlara göre daha yüksek ve harpuştalıdır. Güney kenar tepeden 15.30 m. kadar pahlı bir şekilde biter, alt kısımları ise güney cephesindeki istinat duvarından dolayı aşağı doğru genişler (Çizim 103).

Resim 280 Birecik İç Kale, Güneydoğudan Görünüm

Üç kat cephede belirgin olarak görülebilir. Birinci katı belirleyen güney uçtaki dikdörtgen biçimli açıklık 0.90x1.70 m. boyutlarındadır. Lentolu açıklığın üzerinde yuvarlak bir hafifletme kemeri vardır. İkinci katı belirleyen 0.79x1.41 m. boyutlarındaki dört dikdörtgen pencere aynı seviyede ve lentoludur. Üçüncü katta bulunan aynı tipteki üç pencere 0.59x1.40 m. boyutlarındadır.

Çizim 104 BİRECİK İÇ KALE, BATI CEPHE RÖLÖVESİ
Rölöve : U. Yüksek-A. Mocan-Ö. Kademoğlu (1974)
Çizen: U. Yüksel (1974)

25 m. uzunluğunda ve yaklaşık 21.50 m. yüksekliğindeki güney cephenin alt kısmı eğimli bir istinat duvarı ile başlamakta ve yaklaşık 8.90 m. yükselmektedir (Çizim 103; Resim 280). Batı ucu ayakta olan cephenin doğu ucu yıkılmıştır.

İstinat duvarının büyük bir kısmının kaplama ve inşa taşları sökül-
düğü için mevcut mazgal pencerele-
rin iç kısımları ve iç mekân görüle-
bilmektedir. Bu kısım batı cephenin
birinci katı ile aynı seviyededir. Bu-
nun üzerinde 0.10x1.30 m. boyutla-
rında iki mazgal pencere bulunur.
Batı cephenin üst katı ile aynı seviye-
de aynı boyutlarda iki mazgal pen-
cere daha vardır. Cephenin üst kısmı
yıkılmış olmakla birlikte batısında
bir pencere izi mevcuttur. Doğuda
12 m. uzunluğunda bir duvar kalın-
tısı dışında ve kuzeyde cepheye ait
hiç bir unsur yoktur.

Birinci katta, güney cephedeki is-
tinat duvarı içinde ve mevcut kısım-
da 22.20 m. uzunluğunda, 2.50 m.
genişliğinde bir dehliz vardır (Çizim
105; Resim 281). Batı ucunda

Çizim 105 BİRECİK İÇ KALE, BİRİNCİ KAT RÖLÖVE PLANI
Rölöve : U. Yüksek-A. Mocan-O. Kademoğlu (1974)
Çizen: U. Yüksel (1974)

Çizim 106 BİRECİK İÇ KALE, İKİNCİ KAT RÖLÖVE PLANI
Rölöve : U. Yüksek-A. Mocan-O. Kademoğlu (1974)
Çizen: U. Yüksel (1974)

0.90x1.70 m. boyutlarında sivri ke-
merli, üstte bir lento ile sınırlanmış
bir açıklık bulunmaktadır. Güney
duvarında ise biri yıkılmış olan altı
mazgal pencere yer alır. Örtü sistemi
beşik tonozdur.

İkinci katta, orijinalde *kilise* olan,
günümüzde *Şeyh Müftah Türbesi* ola-
rak değerlendirilen yapı bulunmak-
tadır (Çizim 103,107). İkinci katın üst
kısımlarındaki tonoz ve pencere gibi
bazı kalıntılar üçüncü katın varlığını
düşündürmektedir (Çizim 103).

Çizim 107 BİRECİK İÇ KALE, ÜÇÜNCÜ KAT RÖLÖVE PLANI
Rölöve : U. Yüksek-A. Mocan-O. Kademoğlu (1974)
Çizen: U. Yüksel (1974)

Çizim 108 BİRECİK İÇ KALE, A-A RÖLÖVE KESİDİ
Rölöve : U. Yüksek-A. Mocan-O. Kademoğlu (1974)
Çizen: U. Yüksel (1974)

Kalenin tamamında moloz taş örgü, kesme taş kaplama malzemesi olarak kullanılmıştır (Resim 278-281). Güney cephede kaplama malzemesi tümüyle söküldüğünden moloz taş örgü görülür. Birinci katta bulunan dehlizin örtü sistemi kaba yonu ve moloz taşlarla örülmüş, kaplama malzemesi kullanılmamıştır (Resim 281). Bugün harap durumda olan kalenin özellikle batı duvarındaki taşlar düşme tehlikesi ile karşı karşıyadır (Resim 279). Kalede yapılacak restorasyon çalışmaları hem taşların düşmesini önlemek, hem de kaleden kalan kısımların

Çizim 109 BİRECİK İÇ KALE, B-B RÖLÖVE KESİDİ
Rölöve : U. Yüksek-A. Mocan-O. Kademoğlu (1974)
Çizen: U. Yüksel (1974)

Resim 281 Birecik İç Kale, Güneydeki Dehliz,
Batıya Bakış

yeniden canlandırılması açısından yararlı olacaktır. Ayrıca, kalede yapılacak bilinçli ve sistemli bir kazı çalışması, kalenin az bilinen geçmişi hakkında büyük ölçüde aydınlatıcı veriler ortaya koyacaktır kanısındayız.

KİTABELER:

Kitabe 37: İç Kale kapısı üzerindeki yazı:

حَدَّثَنَا عَمَدُ الدِّينِ الْعَبَّادِيُّ فِي أَسْمَاءِ مَوْلَانَا السُّلْطَانِ الْمَلِكِ
السُّعْدِيِّ الْعَالِمِ الْعَادِلِ الْمُجَاهِدِ رَاضِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ مُحَمَّدِ بْنِ
السُّلْطَانِ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ
بْنِ مَوْلَانَا السُّلْطَانِ الْمَلِكِ الْعَالِمِ مُحَمَّدِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ
سُلْطَانِهِ بَنِي الْأَمِيرِ جَمَالِ الدِّينِ نَسَبِ السُّلْطَانَةِ الْعَقَدَةِ الْعَلِيَّةِ.

(Oppenheim 1913: 101, no. 127)

Transkripsiyonu:

Ceddedet hazihî'l-bedenet el-mübarekete fi eyyam Mevlâna (es-sultan) el-melik es-sa'id el-alim el-adil el-mücahid nasre'd-dünya ve'd-din munsef el-mazlumîn mine ez-zalimîn kâmil el-havaric ve'l-mütemerridîn Muhammed Bereket Han bin mevlâna es-sultan el-Melik ez-Zâhir kasım emir el-mü'minîn hal-

ledallahu sultaneh bi-tevelli el-emir Cemâle'd-d'n naib es-saltanata el-muazzamata bi'l-B'ra

(A. Durukan 1998)

Çevirisi:

Bu yapı, efendimiz (sultan) melik, mutlu, alim, adil, mücahit, dini ve dünyayı zafere ulaştıran, mazlumu zalimden koruyan, ayrılmış ve karşı gelenleri mahveden efendimiz sultan melik heybetli kasım, müminlerin emirinin -Allah onun sultanlığını daim eylesin- oğlu Muhammed Bereket Han tarafından Bira'daki muazzam saltanatın naibi Emir Cemaleddin'in vilâyetinde yenilendi

(A. Durukan 1998)

Kitabe 38: Kaledeki *Cami* üzerindeki yazı:

بسملة... جدد هذا البيت في أيام موكنا السلطان الميم
الناصر أبي السعال صندو بن السلطان الملك المنصور أجز البيت
العمارة في آخر سنة...
(Oppenheim 1913: 102, no. 128)

(Oppenheim 1913: 102, no. 128)

Transkripsiyonu:

Besmele.... Ceddede haze'l-bina fi eyyam mevlâna es-sultan el-melik en-nasr ebû'l-ma'ali Muhammed bin es-sultan el-melik el-mansur eazzel-lahu ensarehu fi âhir senet seb'a mie
(A. Durukan 1998)

Çevirisi:

Besmele.... Bu bina, Sultan el-Mansur -Allah onun yardımcılarını aziz eylesin- oğlu, yüceliklerin babası, zafer kazandıran Sultan

Muhammed'in günlerinde 700/1301 yılı sonunda yenilendi.

(A. Durukan 1998)

Kitabe 39: İç Kale'de, galerinin içindeki yazı:

أمر بعمارة مولانا السلطان الملك الأمام... الخ

(Oppenheim 1913: 100, no. 129)

Transkripsiyonu:

Emere bi-imaretihi mevlâna es-sultan el-melik el-a'zam .....
en-nasr

(A. Durukan 1998)

Resim 282 Birecik İç Kale, Kitabe 40a (Mays 1997)

Resim 283 Birecik İç Kale, Kitabe 40a (Mays 1998)

Resim 284 Birecik İç Kale, Kitabe 40b (Mays 1997)

Çevirisi:

Yüce ve zafer kazandıran efendimiz Sultan Melik yapımını emretmiştir.

(A. Durukan 1998)

Kalenin eteğinde bulunan ve altındaki eve düşme tehlikesi bulunan yedi parçadan yalnız beşi resimlerle belgelenmiş ve okunmuştur. Diğerlerinin de koruma altına alınarak okunması gerekir. Ayrıca, kitabelerin bulunduğu alanda bilinçli ve kapsamlı bir sondaj yapıldığı takdirde başka parçaların da bulunması mümkündür.

Resim 285 Birecik İç Kale, Kitabe 40c (Mayıs 1997)

Kitabe 40:

a) (Resim 286-288)

... لظاه

Transkripsiyonu:
Es-sultan

Resim 286 Birecik İç Kale, Kitabe 40c (Mayıs 1998)

Çevirisi:

Sultan

(K. Türkmen 1998)

b)

... لظاه

Transkripsiyonu:

Liz'ah

(K. Türkmen 1998)

c)

د نور

Resim 287 Birecik İç Kale, Kitabe 40d (Mayıs 1997)

Transkripsiyonu:

D -Nevvere

Çevirisi:

... nurlandırısın

(K. Türkmen 1998)

Resim 288 Birecik İç Kale, Kale Eteğindeki kitabeler arasındaki süslemeli taş parçası

d) (Resim 289-291)

وثمان مائة صلى الله...

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

Ve semane mie sal-lallah

(K. Türkmen 1998)

Çevirisi:

Ve 8(00)/14., Allah'ın salâtı...

(K. Türkmen 1998)

e) (Resim 290)

عز لمولانا

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

Eazze li-mevlâna

(K. Türkmen 1998)

Çevirisi:

Azizlik efendimiz...

(K. Türkmen 1998: Devamı belki de "yücelik efendimiz Sultan el-Melik Eşref için" olabilir)

L. MEZARLIKLAR

Abdurrahman ŞENER

Birecik'te biri ilçenin kuzeyinde Bağlar mevkiinde, diğeri ise Fırat'ın batı kıyısında, Karşiyaka mahallesinde iki mezarlık belirlenmiştir. Küçük boyutlu ilk mezarlık *Hasan Baba Türbesi*'nin doğusundadır, ancak daha çok yeni mezarların bulunduğu anlaşılmıştır. Buna karşılık büyük boyutlu ve içinde üç türbe barındıran Karşiyaka Mezarlığı'nda çok sayıda kitabeli mezar taşı tesbit edilmiştir (Resim 289). Oldukça dağınık biçimde yer alan mezar taşlarının bir bölümü 20. yüzyıla, bir bölümü ise 20. yüzyıl öncesine aittir.

Resim 289 Birecik Karşiyaka Mezarlığı, Kuzeye Bakış

Mezarlığın kuzeyinde yer alan *Deh Kubbe*, doğu cephesindeki penceresinin lentosundaki kitabeye göre 935/1528-29 yılında Hacı Hüseyin

oğlu Emir Muhammed için yaptırılmıştır (Kitabe 24). Yapı, Osmanlı dönemine ait Birecik'teki en erken tarihli yapı olması açısından da dikkati çeker. *Deh Kubbe*'nin doğusundaki *Seyyid Ali Baba Türbesi*'nin inşa kitabesi yoktur, ancak doğu cephesinin önünde bulunan mezar taşı Cemaziyelevvel 1243/20 Kasım-19 Aralık 1827 tarihlidir (Kitabe 25). Mezarlığın güneyindeki *Şeyh Cemalettin Türbesi*'nin de inşa kitabesi yoktur, ancak kuzey cephesinin üstünde, saçaktaki mezar taşı Rebiyülâhır 1310/23 Ekim-20 Kasım 1892 tarihlidir ve bir hanıma ait olduğu anlaşılır (Kitabe 27).

Mezarlıkta, kitabeleri ve biçimleri dolayısıyla dikkatimizi çeken altı mezar taşı incelenmiştir. Bu mezar taşları içinde en erken tarihli Muharrem 1263/20 Aralık 1846-18 Ocak 1847'ye, adı belirtilmemiş bir hanıma aittir ve üst bölümü bitkisel motiflerle bezenmiştir (Kitabe 41; Resim 290). İkinci erken tarihli kitabe Müftü Emin Efendi'nindir ve 1282/1865-66 tarihini taşır (Kitabe 42).

Resim 290 Birecik Karşıyaka Mezarlığı,
Birinci Mezar Taşı, (Kitabe 41)

Üçüncü mezarlık 27 Cemaziyelâhur 1320/2 Ekim 1902 tarihlidir ve Telgraf Müdürü Kadri Efendi'nin kızı, Mirkelâm zade Nuri Efendi'nin eşi Hayriye Hanım'a aittir (Kitabe 43; Resim 291). Dördüncü mezar taşı 16 Rebiyülevvel 1342/28 Ekim 1923 tarihlidir ve Birecik eşrafından Mirkelâm zade Ahmed Efendi'nin adını taşır (Kitabe 44). Son mezar taşı tarihsizdir, Ferhan zade Hacı Hüseyin Efendi oğlu Müftü Hacı Emin Efendi'ye aittir (Kitabe 45).

Mezarlıktaki sade veya dikkat çekici diğer mezarlıklar, belirleyebildiğimiz kadarıyla 20. yüzyıla aittir. Bu durum, 19. yüzyılda yoğun olarak kullanılan mezarlığın hâlâ bu işlevini devam ettirdiğini gösterir.

Resim 291 Birecik Karşıyaka Mezarlığı,
Üçüncü Mezar Taşı, (Kitabe 43)

KİTABELER:

Kitabe 41:

توفیت المرحومة
لی شهر محرم الحرام
کیم کوروب فرمی جائمی بختیار اده
حق ائی ایکن جهانہ غصه دن ازان اده
ارجعی امرین ده توب قلدیم ودائی دهر دن
بار مولا مسکنم خلد بهشت ایار اده
سنه ۱۲۶۳ ۳ ثلثة وستون ومائتین والى
غفر لها

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

Teveffiyet el-merhume

Fi şehri Muharrem el-haram

Kim görüp kabrimi canımı bah-tiyar ede

Hak ati iken cihana gussadan ezan ede

İrce'i emrini de tevbe kıldım ve dahi dehirden

Bar-ı mevlâ meskenim huld-i behişt-i ayar ede

Sene 1263 selâse ve sittun ve maeteyn ve elf

Gufir-e lehe

(K. Türkmen 1998)

Çevirisi:

Merhume Muharrem el-haram ayında öldü

Kim görüp mezarımı (Kim mezarımla ilgilenip) ruhumu mutlu ede

Hak geleceken dünyaya, kederden (tasadan) haber vere

Dünyadan daha Tanrı'ya geri dön emrini tövbe (kıldım)

Yüce Tanrım meskenimi (evimi) cennet ede

Sene 1263 (Muharrem 1263/20

Aralık 1846-18 Ocak 1847)

Allah mağfiret eylesin

(M. Görür 1998)

Kitabe 42:

هو الحى الباقي
او غلر منيب غمكين
تاريخ يابدى زرين
عقبايه اولدى تعيين
مفتي امين افندي
سنة ١٢٨٢

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

Huva-l hayi-l Baki
Oğlu Münib gamkin
Tarih yazdı zerin
Ukbaye oldu ta'yin
Müfti Emin Efendi
Sene 1282

(K. Türkmen 1998)

Çevirisi:

Tek sağ ve kalıcı olan O'dur
Müftü Emin Efendi 1865-66 yılın-
da

Ahirete tayin olundu
Gam düşmanı Münip oğlu
Parlak tarihi yazdı

(M. Görür 1998)

Kitabe 43:

اه من الموت
تلغراف مديرى قدرى الفدينكك
كريمه سى مير كلامزاده نوري
افدينكك رفيقه سى خيريه خانمك
مرقديدر

طيب الله ثراها وجعل الجنة
ملواها في ٢٧ جمادى الاخر سنة ٣٢٠

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

Ah! min el-mevt
Telgraf Müdürü Kadri Efendi'nin
Kerimesi Mirkelâm zade Nuri
Efendi'nin refikası Hayriye
Hanım'ın
Merkadıdır

Tayyeb-allahu seraha ve ca'ele el-
cennet

Mesvaha fi 27 Cemaziyelâhür
sene 1320

(K. Türkmen 1998)

Çevirisi:

Ah ölümden!
Telgraf Müdürü Kadri Efendi'nin
Kızı Mirkelâm oğlu Nuri
Efendi'nin eşi Hayriye Hanım'ın
Mezarıdır

Allah toprağını bol ve yattığı yeri
cennet kılsın

2 Ekim 1902 yılında

(K. Türkmen 1998)

Kitabe 44:

الفاتحة

يارقلمر زوجه نورى افندي مير كلام زاده
 چكوب امان عصمت كو سروت مالدين ابتغا
 غريبه فخر قدرت افندي خيريه خانم
 نفيسه بر كلندي جوغ غدار ابتدى افنا
 اجل بو نوبهاله قىلى نو زادى زياده
 ليدانى غنجه سيله قاحكون بيحره ابلدى امما
 نه جاره مونه قارشو جاره اولمش وارمى عالمده
 نقاط اشكملة تاريخن املا ابلدى فاضل
 خدا خيريه به دار نعيسى ابله مارا
 ۱۳۲۰

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

El-fatiha

Yazıklar zevce-i Nuri Efendi Mir-
 kelâm zade

Çeküb eman-ı ismet gü servet-i
 maldan ibtiga

Garibe fahr-i kudret Efendi Hay-
 riye Hanım

Nefise bir gelindi çok gıdar ey-
 ledi ifna

Ecel bu nunhale kıydı nu zad-i
 ziyade

Fidanı goncası ile kaç gün biçare
 eyledi imha

Ne çare mevte karşı çare olmuş
 var mı âlemde

Nukat-ı eşkimle tarihin imlâ ey-
 ledi Fazıl

Huda Hayriye'ye dar-ı naimi ey-
 leye mevlâ

1320

(K. Türkmen 1998)

Çevirisi:

Fatiha

Mirkelâm oğlu Nuri Efendi'nin
 eşine yazıklar oldu

Servet-mal arzusundan uzak
 çekip gitti

Garibe büyük güç Hayriye
 Hanım Efendi

Güzel bir gelindi, tüketmek için
 çok zulüm etti

Bu taze fidana ecel kıydı yeni
 doğmuş

Fidanı goncasıyla kaç gün çaresiz
 bıraktı

Çaresiz, bu dünyada ölüme çare
 bulan var mı?

Noktalar aşkıyla Fazıl tarihini
 yazdı

Allah Hayriye'nin mekânını cen-
 net eyleye

Sene 1902-03

(M. Görür 1998)

Kitabe 45:

شهيد مغفور له بیره جلك

اشرفندن مير كلام زاده

احمد افندي شهر ربيع الاول نك

اون النجى احد كچه سنده ترك

دغدغه وفات ايله دار بقايه

ارتحال ايلديفندن زائر دن

ذيله ديكي شى المنجى

روحنه بر فاتحه دن عبارتلىر

سنة ۱۳۴۲

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:**Kitabe 46:**

Şehid mağfur leh-u Birecik
Eşrafından Mirkelâm zade
Ahmed Efendi şehr-i Rebiyülev-
veli'nin

Onaltıncı Ahad gecesinde terk-i
Duğduğa-i vefat ile dar-ı bekaya
İrtihal eylediğinden za'irden
Dilediği şey ancak
Ruhuna bir fatihadan ibarettir
Sene 1342

(K. Türkmen 1998)

Çevirisi:

Allah günahlarını affetsin Birecik
eşrafından Mirkelâm oğlu
Ahmed Efendi Ekim ayının
26'sı Pazar gecisi terketti
Ölümünün beyhude telaşı ve
üzüntüsü ile ebedi yere

Göçtüğünden ziyaretçiden dile-
diği şey yalnızca

Ruhuna bir fatihadan ibarettir
Yıl 1923

(M. Görür 1998)

الفاتحة
هذا قبر المرحوم
مفتي الحاج امين
افندي بن الحاج
حسين الندي
فرهاد زاده
رحمهم الله

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

El-fatiha
Haza kabr el-merhum
Müfti el-Hac Emin
Efendi bin el-Hac
Hüseyin Efendi
Ferhad zade
Rahimehum-ullah

(K. Türkmen 1998)

Çevirisi:

Fatiha
Bu kabir merhum
Ferhad oğlu Hacı Hüseyin Efendi
oğlu merhum
Müftü Hacı Emin Efendi'ye aittir
Allah tümünü rahmetine ulaştır-
sın

(K. Türkmen 1998)

M. DEĞİRMEN

Araş. Gör. Erdal ESER

Resim 292 Birecik Zeytinlik Mevkii, Değirmen,
Güneye Bakış

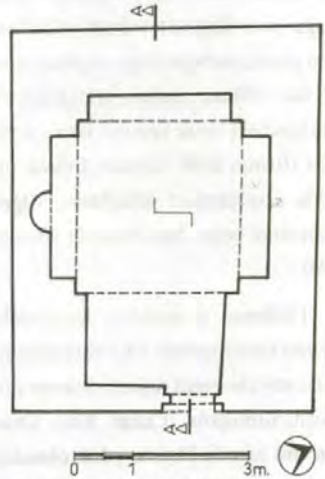
İlçenin Zeytinlik mevkiinde, Bağlar arasında çok harap durumda bulunan bir değirmen tesbit edilmiştir. Kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı olan değirmen sivri tonozla örtülmüştür. Duvarların ve örtü sisteminin örgüsünde kaba-yonu ve moloz taş kullanılmıştır (Resim 296).

BİRECİK ÇEVRESİNDEKİ ESERLER

BİRECİK MERKEZ BUCAĞI, DORUCAK (ŞEYH BEKİR) KÖYÜ TÜRBESİ

Ceren EREL

66 haneli Dorucak köyünün çıkışında, bahçeler arasında, yerleşime eski adını veren Şeyh Bekir Türbesi yer alır. Muhtemelen baraj suları altında kalacak olan yapı, bakımsızlık nedeniyle çok harap durumdadır (Resim 293-294). Kuzey cephesinin üstü ve kaplamaları ile örtü sistemi büyük ölçüde yıkıktır. Cephe kaplamaları da tümüyle dökülmüştür. Yapının iç mekânında, güney duvardaki mihrabı üzerinde iki kitabe yer alır. Üstteki kitabe tahrip olduğundan tümüyle okunamamasına karşın "el-Eşref'in makam vekili" tarafından yenilediği anlaşılır. Bu veriye dayanarak, yapının Memluklu sultanı Kayıtbay zamanında, 1480'lerde yenilediği öne sürülebilir (Kitabe 47). Alttaki ikinci kitabede Kalender Halil adı ve 1271/1854-55 tarihi yazılıdır (Kitabe 48; Resim 295).

Çizim 110 BİRECİK-DORUCAK KÖYÜ
ŞEYH BEKİR TÜRBESİ, RÖLÖVE PLANI
Rölöve : E. Eser-A. Şener-A. Durukan (Eylül 1998)
Çizen : S. Gündüz (Kasım 1997)

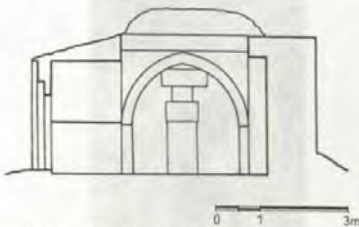
Res. 293 Birecik Merkez Bucağı, Dorucak Köyü Şeyh Bekir Türbesi, Doğu Cephe, Kapı

Resim 294 Birecik Merkez Bucağı, Doruçak Köyü, Şeyh Bekir Türbesi, Batı Cephe,

Dıştan 5.25x6.30 m. ölçülerindeki doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı türbeye doğu cephesindeki, üst bölümü yıkılmış sivri kemerli niş içindeki basık kemerli kapıyla girilir (Resim 293). Yapının büyük ölçüde kaplamaları dökülmüş, diğer cepheleri sağır tutulmuştur (Resim 294).

Türbenin iç mekânı, kuzeydeki eyvan kuruluşunda olan duvarlarındaki sivri kemerli nişlerle kareye dönüştürülmüştür (Çizim 110). Örtü sistemi büyük ölçüde yıkık olmakla birlikte, köşelerdeki pandantiflerden ve kubbe eteğinin görülebilen bir bölümünden kubbeye örtülü olduğu anlaşılır (Çizim 111). Yapının güney

Çizim 111 BIRECİK-DORUÇAK KÖYÜ
ŞEYH BEKİR TÜRBESİ, A-A RÖLÖVE KESİDİ
Rölöve : E. Eser-A. Şener-A. Durukan (Eylül 1997)
Çizen : S. Gündüz (Kasım 1997)

Resim 295 Birecik Merkez Bucağı, Doruçak Köyü, Şeyh Bekir Türbesi, İç Mekân, Güneye Bakış

duvarı ortasındaki mihrap nişi yarım yuvarlak biçimli ve yuvarlak kemerlidir, üzerinde iki kitabe yer alır (Resim 295).

Yapının malzemesi moloz taş örgü ve kesme taş kaplamadır. Ancak, yapının cephelerinde kaplama büyük ölçüde döküldüğünden, yalnız köşelerde düzgün kesme taşlar görülür (Resim 293-294). Yapının içi de düzgün kesme taş kaplamadır (Resim 295).

KİTABELER:

Kitabe 47: İç mekân, mihrap üzerinde üstteki üç satırlık sülüs yazı:

جدد هذا المكان المبارك المولى الكريم الامير ...
الاشرفي نائب النيرة ... الله .....
ابن ملعوب .....

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

Ceddede haze'l-mekân el-mübarek el-mevlî el-kerîm el-emîr.....
el-Eşrefî naib el-neberete.....Allah.....

ibn Melâveb

(K. Türkmen 1998)

Çevirisi:

Bu kutsal yapının yenilenmesini
 yüce emir efendimiz.....
 el-Eşref'in makam vekili.....
 Melâveb oğlu.....
 (K. Türkmen 1998)

Kitabe 48: İç mekân, mihrabın
 üzerinde alttaki iki satırlık sülüs ya-
 zı:

مشاء الله كان

جولحه خليل ١٢٧١

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

Maşallah kâne
 Culehe Halil 1271

(M. Görür 1998)

Çevirisi:

Allah'ın istediği oldu
 Kalender Halil 1854-55

(M. Görür 1998)

AYRAN KÖYÜ MEZARLIĞI

Abdurrahman ŞENER

Ayran köyünün çıkışında, yerleşimin güneyinde fazla derin olmayan bir vadide, Aşağı ve Yukarı Mezarlık olarak adlandırılan karşılıklı iki mezarlık bulunur. Aslında tek olan büyük boyutlu mezarlık, aradan geçen tarla yolu nedeniyle ikiye ayrılmıştır. Her iki mezarlık da, vadinin eğimli olan doğu ve batı kanatlarına yayılmıştır.

Farklı boyutlarda çok sayıda mezarın bulunduğu mezarlıklar sıkışık ve düzensizdir. Mezarların çoğu büyük ölçüde toprağa gömülmüştür. Mezar taşlarının çoğu küçük boyutlu baş ve ayak taşlarına sahiptir (Resim 301-302).

Resim 301 Birecik Ayran Köyü, Aşağı Mezarlık, Genel Görünüm

Resim 302 Birecik Ayran Köyü, Yukarı Mezarlık, Kitabeli Mezar Taşı

Mezar taşları arasında yalnız biri dikkat çekicidir. İki bölümden oluşan 0.70x1.80 m. boyutlarındaki mezar taşı dikdörtgen prizma biçimindedir ve 1.65 m. yüksekliğindedir. Mezarın daha geniş olan alt bölümünden bir süsleme şeridi ile üst bölüme geçiş sağlanır. Derviş sikkesi şeklinde sonlanan baş ve sivri kemer biçimli ayak taşının iç yüzlerinde çok tahrip olduğu için okunamayan kitabeler bulunur.

Aşağı ve Yukarı Mezarlık'ta önemli görülen oniki mezar taşının kitabe stampajları alınmıştır. Bu me-

zar taşlarının çoğu 1281-83/1864-67 tarihlidir, bir bölümünün ise tarih bölümleri tahrip olmuştur. Bunlardan yalnızca biri kadın mezar taşıdır (Kitabe 53). Mezar taşlarından birinin sahibinin ise Antep'li olduğu anlaşılmıştır (Kitabe 54). Bu mezar taşlarından kitabeli olan dördü (Kitabe 49-52) ile sözü edilen iki kitabe verilmiştir.

KİTABELER:

Kitabe 49: Aşağı Mezarlık

توفي
المرحوم في شهر
صفر الحشر ١٢٨١
رحمه الله

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

Teveffiye
el-merhum fi şehr-i
Safer el-hayr 1281
Rahimeh-ullah
(K. Türkmen 1998)

Çevirisi:

Allah rahmet eylesin.
6 Temmuz-3 Ağustos 1864'de ölmüştür.
(K. Türkmen 1998)

Kitabe 50: Yukarı Mezarlık

توفي
المرحوم في
شهر ذي القعدة
سنة ١٢٨٢

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

Teveffiye
El-merhum fi
Şehr-i Zilkade
Sene 1282
(K. Türkmen 1998)

Çevirisi:

18 Mart-16 Nisan 1866'da ölmüştür.
(K. Türkmen 1998)

Kitabe 51: Yukarı Mezarlık

الفاخرة
قبر المرحوم
ربيع الاخر
سنة ١٢٨٢

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

El-fatiha
Kabr el-merhum
Rebiyülâhir
Sene 1282
(K. Türkmen 1998)

Çevirisi:

Bu kabir, 1865-66 yılında ölmüş merhuma aittir.
(K. Türkmen 1998)

Kitabe 52: Aşağı Mezarlık

هذا
قبر المرحوم في
شهر جمادى اولى سنة ١٢٨٣

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

Haza

Kabr el-merhum fi

Şehr-i Cemaziyel-evvel

Sene 1283

(K. Türkmen 1998)

Çevirisi:

Bu kabir, 11 Eylül-10 Ekim

1866'da ölmüş olan merhuma aittir.

(K. Türkmen 1998)

Kitabe 53: Yukarı Mezarlık

توفيت في

شهر رجب

شهد الله انه لا

اله الا الله سنة

.....

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

Teveffiyet fi

Şehr-i Receb

Şehide Allahu innehu la

İlâhe illâllah sene

.....

(K. Türkmen 1998)

Çevirisi:

Ayet (Şehide Allah) sene

.....

(K. Türkmen 1998)

Kitabe 54: Aşağı Mezarlık

الفاخرة

المرحوم با

شا بن (عتابي) ?

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

El-fatiha

El-merhum Pa

şa bin Antabî

(K. Türkmen 1998)

Çevirisi: Fatiha. Antep'li oğlu merhum Pa-
şa

(K. Türkmen 1998)

km.lik asfalt yol ile Şanlıurfa-Gaziantep yoluna (eski ipek yolu) bağlanmıştır (Harita 4). 20. yüzyıl başlarında Rumkale kazasının merkezinin Halfeti kasabası olduğu belirtilmektedir. Fırat'ın doğu kenarında ve iç açan bir bayır üzerine konumlanmış kasabanın Fırat'a yakın mahallelerinde ceviz, incir, dut, kayısı, erik ve nar bahçelerinin bulunduğundan söz edilir (Anonim 1901: 339).

Daha önceki nüfusu hakkında bilgimiz olmayan Halfeti'nin 1990 yılı genel nüfus sayımına göre toplam nüfusu 36.083'tür. Bu nüfusun 4.167'si ilçe merkezinde, 6.451'i Yukarıgöklü kasabasında, 2.784'ü Argıl kasabasında, 22.638'i ise köylerinde toplanmıştır. İlçede toplam 6738 hane bulunmaktadır (Anonim 1996: 8).

Halfeti İlçesi hakkında yayımlardaki bilgiler çok sınırlı ve bir bölümünde, Halfeti'nin yakınında, Fırat'ın batı sahilinde, Gaziantep iline bağlı Yavuzeli ilçesinde yer alan *Rumkale* ile özdeşleştirilmiştir (Honigmann, IX, 1964: 780). Bu nedenle Rumkale de incelemelerimiz kapsamına dahil edilecektir.

Algaze başkanlığında bir Amerikan ekibi tarafından Fırat havzasında, Kargamuş'tan Halfeti'ye kadar uzanan alanda arkeolojik bir yüzey araştırması yapılmıştır (1991: 138-146; 1992: 425-428). Yürütülen bu yüzey araştırmasında, Fırat vadisinin Halfeti kesiminde üç küçük yerleşim saptanmıştır (Algaze 1991: 149, şek. 12a; 1992: 433, şek. 1a). Bu yerleşimlerden *Kale Meydanı*'nda Eski Tunç

Çağı IV ve Ortaçağ, *Karaçalı*'de Eski Tunç Çağı IV, *Ören Bahçe*'de Geç Roma dönemlerine ait seramik parçaları bulunmuştur (Algaze 1992: 433).

I.Ö. 2. binde Hurri-Mitannilerin, I.Ö. 1. binde ise Aramilerin, Akamenidlerin ve Seleukosların egemenliği altına girmiştir. İ.S. 74'te ise, Halfeti ve çevresi Roma İmparatorluğu'nun Suriye eyaletine bağlanarak bu dönemde yeniden kurulmuş ve "*Ekmia*" adıyla anılmıştır. *Sultantepe*'de yürütülen kazı çalışmalarında Roma dönemine ait yapı kalıntılarına rastlanmıştır (Gökçe 1953: 110; Lloyd 1953: 27; Stein 1997b: 112).

Tarihte *Rumkale* olarak adlandırılan, Memlukuların yönetimi altında iken Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı topraklarına katılan yerleşim, 19. yüzyıl sonlarında Halep Vilayeti, Urfa Sancağı'na bağlı Rumkale Kazası'nın merkeziydi (Honigmann 1964: 777, 780; Anonim 1982-84: 7388).

19. yüzyıl sonlarında 280 haneli kasabada 1 Cami, 1 Mekteb-i Rüşdiye, 1 Mahalle Mektebi, 1 Eczahane ve 45 Dükkan bulunmaktaydı (Anonim 1881: 170). 1881 Salnamesi'nden farklı olarak, 1895 yılında kasabada 1 Hükümet Konağı, 16 Cami ve Mescit, 2 Kütüphane ve Medrese, 55 dükkân, 1 Fırın, 48 Değirmen bulunduğu belirtilir (Anonim 1895: 290). 1901 yılında ek olarak 1 Redif-i Debvai, 1 Hamam, 1 Debbağhane yapıldığı, fırın sayısının 4'e çıktığı, kaza içinde bini aşkın

bahçe ile üçbine yakın bağ ve köyle-
rinde (Cibin ve Anhaş) 3 *Kilise* bu-
lunduğu belirtilir (Anonim 1901:
339). 1904 tarihinde 1 *Cami-i Şerif*'ten
söz edilir. Bu tarihte dükkân sayısı
63'e, değirmen sayısı 50'ye çıkmıştır
(Anonim 1904: 417). Yerleşimdeki
hane sayısı 1906'da 455'tir ve 1 *Med-
rese*'nin varlığından söz edilir (Ano-
nim 1906: 433).

Merkez olarak 1924 yılına kadar
Gaziantep'e bağlı kalmış, bu tarihte
Halfeti olarak adlandırılmıştır.
1926'da Birecik ilçesine bağlı bir na-
hiye, 1954 yılında ise Urfa iline bağlı
bir ilçe merkezi olmuştur (Anonim
1996: 9).

Kasabanın her yanı ormanlarla
çevrilmiş olduğundan, 20. yüzyıl
başlarında Antep, Birecik ve Urfa'ya
kömür ve odun ihraç edilirdi. Kasa-
ba ve çevresinde hemen her tür tahıl
ve meyva üretilir, bunların bir bölü-
mü çevre kasabalara ihraç edilirdi
(Anonim 1906: 433).

20. yüzyıl başlarında sekizyüze
yakın hanesi olan *Halfeti* kasabasında,
çoğu müslüman olan Türkler ve
Kürtler yaşardı. Yalnız, *Kilise* sayısı
3'ten 2'ye düşen Cibin (bugünkü
Saylakkaya) ve Anhaş köylerinde
daha çok Ermeniler oturmaktaydı
(Anonim 1906: 433). Ancak, *Halfeti*'nin
kuzey kesiminde de Ermenilerin
yaşadığı ve burada bir Ermeni
mahallesinin bulunduğu yöre halkı
tarafından belirtilmiştir. Günümüzde
yerleşimdeki eski eserler arasında;
harap durumdaki 1211/1796-97
tarihli *Lâtifzade Hamamı*, 1804 yı-
linda yapılmış ve 1324/1906'da ona-

rım geçirmiş *Merkez Camii* ile 1328-
30/1910-12 tarihli *Bey Konağı*,
Muhittin Ganneci Evi ve 1284/
1867-68 tarihli "*Hamamlı Ev*" sayıla-
bilir. Salnâmelerde belirtilen 16 cami
ve mescit, 2 kütüphane ve medrese
ile debbağhanenin ne yazık ki tü-
müyle yıkıldıkları anlaşılmaktadır.
Yerleşimin suyunu temin için kulla-
nılmış su tünellerinin hâlâ *Değirmen*
deresinde bulunduğu, buradaki eski
mağaraların davar barınağı olarak
kullanıldığı belirtilmektedir (Ano-
nim 1996: 9). Ayrıca, günümüzde il-
çenin bir mahallesi konumunu ka-
zannmış eski *Çekem köyünde Mescit*,
Türbe ve *Hazire*'den oluşan bir
külliye ile doğusunda, içinde başka
hiç bir yerde rastlamadığımız ilginç
eski mezar taşları bulunan bir *Me-
zarlık* yer almaktadır.

Halfeti çevresinde de bazı eski
eserlerin bulunduğu bilinmektedir.
Halfeti'ye bağlı *Durak köyünün*
900'lerden önce kurulduğu belirtilir
(Anonim 1996: 22). Köyün camisi
1945 yılında yapılmıştır. Eski adı
Ank olan *Yeşilözen köyünün* kuru-
luş tarihi bilinmemekle birlikte, çok
eskilere dayandığı belirtilir. Köyde
yapım tarihi bilinmeyen bir *kale* bu-
lunur (Anonim 1996: 22). 900'lerden
önce kurulduğu belirtilen *Ortayol*
köyünün çevresinde eski mağaralar
ve yerleşim yerlerinin bulunduğu
bilinir (Anonim 1996: 26). *Cibin*
(*Saylakkaya*) *Köyünde* *Kiliseden*
çevrilmiş *Halilullah Camii* ve
Savaşan Köyünde *Kilise*, *Kalkan*
Köyü *Kantarma Mezrası*'nda *Han*
kalıntısı bulunur.

HALFETİ'DEKİ ESERLER

MERKEZ CAMİİ

Araş. Gör. Suat ALP

Yapı, ilçe merkezinde, Gökçek sokak No. 4'te, arazinin batıya doğru eğimli olması nedeniyle yüksek bir platform üzerinde yer alır (Resim 303). Muhtemelen yapının bir kısmı,

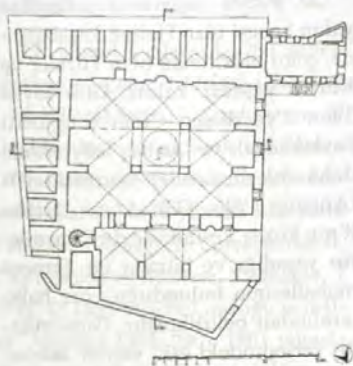

Resim 303 Halfeti Merkez Camii, Doğudan Görünüm

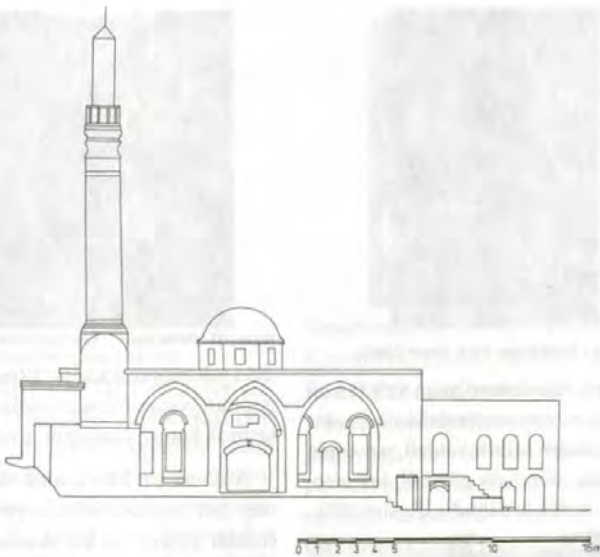
Birecik Barajı'nın sularından etkilenecektir. Kuzeyindeki son cemaat yerinin güney duvarındaki kapısı üzerinde yanyana iki kitabe görülür (Resim 304). Bunlardan daha küçük boyutlu olan batıdaki, yapının 1260/1844 yılında inşa edildiği ve 1286/1869-70 yılında alim olduğu belirtilen Abdüllatif oğlu Mehmed tarafından onartıldığı yazılıdır (Kitabe 55). Buna karşılık doğudaki kitabeden, İbrahim Reşid Efendiler tarafından Şemsî 1324/1945 yılında onarıldığı yazılıdır (Kitabe 56). Son cemaat yerinin doğu duvarında, minare kapısı üzerinde yer alan kita-

beden minarenin 1316/1898-99 yılında İbrahim Efendi tarafından yapıldığını ve 1324/1906 yılında onarıldığını öğreniyoruz (Kitabe 57; Resim 305).

Yapı, ibadet mekânı, kuzeyinde son cemaat yeri, doğu ve güney cephelelerinde eyvan kuruluşunda dükkanlar, batıda avlu ve imam evinden oluşur (Çizim 114). Yapının eğimli bir arazi üzerinde yer alması nedeniyle avlu kuzey ve batıdan duvarlarla yükseltilmiş, üç katlı bir düzenleme yapılarak alt kata tuvaletler yerleştirilmiştir. Kuzey ve batıdan

Çizim 114 HALFETİ MERKEZ CAMİİ, RÖLÖVE PLANI
Rölöve : S. Gündüz-A. Şener-A. Durukan (Şubat 1998)
Çizen : S. Gündüz (Haziran 1998)

Çizim 115 HALFETİ MERKEZ CAMİİ, KUZEY CEPHE RÖLÖVESİ

Rölöve : M. Görür-S. Alp-S. Gündüz (Mayıs 1998)

Çizen : A. Şener (Temmuz 1998)

Resim 306 Halfeti Merkez Camii, Batıdan Görünüm

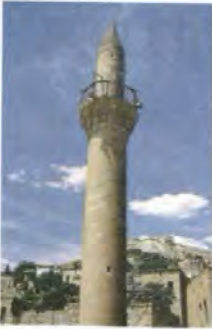
parmaklıklarla çevrilmiş avluya, güneybatısındaki imam evinin alt katındaki merdivenlerle çıkılır. İmam evinin kuzey cephesinde çift katlı bir düzenleme görülür. Doğuda, merdivenin altında dikdörtgen niş içinde yuvarlak kemerli kapı, batıda sekiz basamaklı merdiven, biri küçük boyutlu ve düz atkılı, diğeri yuvarlak kemerli iki niş yer alır. Üst katın doğusunda basık kemerli kapı, batısında basık kemerli üç pencere görülür (Resim 306).

Caminin kuzeyinde son cemaat yeri ve minare bulunur (Çizim 115). Ayrıca, son cemaat yerinin kuzeyinde, sokak ile camiye ayıran kademeli duvar kuzeybatıya doğru uzanır ve küçük, düzensiz dikdörtgen planlı bir avlu oluşturur (Çizim 114). Son cemaat yeri, kuzeyi üç serbest payeye ve doğuda duvara oturan üç sivri

Resim 307 Halfeti Merkez Camii, Son Cemaat Yeri, Kuzeybatıdan Görünüm

Resim 308 Halfeti Merkez Camii, Minare Gövdesi

kemerle dışa açılır (Çizim 115; Resim 307). Son cemaat yerinin doğusunda-
daki minare kübik kaideli, sekizgen
pabuçlu, silindirik gövdeli, tek şere-
feli ve konik külâhlıdır (Resim 308).

Resim 309 Halfeti Merkez Camii, Doğu Cephe

Caminin doğu ve güney cephelerinde, kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı ve sivri tonoz örtülü eyvan kuruluşunda mekânlar yer alır (Çizim 114-115; Resim 309). Dükân işleviyle kullanılmış bu mekânların yanı sıra, kuzey cephesinin karşısında ve doğu cephesi karşısın-

Resim 310 Halfeti Merkez Camii, Kuzeydeki Dükânlar

Resim 311 Halfeti Merkez Camii, Batı Cephe

daki yıkılmış dükânlar (Resim 310), yapının yoğun bir ticari dokunun ortasında konumlandığını gösterir.

Yapının çift katlı olarak düzenlenmiş batı cephesinin kuzeyinde, son cemaat yerinin iki kat boyunca yükselen sivri kemeri ile doğusunda altta üç dikdörtgen, üstte üç dilimli kemerli pencere görülür (Resim 311).

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı son cemaat yeri, üç bölümlüdür ve her bölüm birer haç tonozla örtülüdür. Doğu duvarında, minareye çıkışı sağlayan dikdörtgen bir kapı bulunur (Resim 312). Güney duvar ortasında yuvarlak kemerli niş içinde basık kemerli ana kapı, üzerinde besmele yazılı oval

Resim 312 Halfeti Merkez Camii, Son Cemaat Yeri, Doğuya Bakış

Resim 313 Halfeti Merkez Camii, Son Cemaat Yeri, Güney Duvar Ortasındaki Kapı

bir madalyon ve iki kitabe yer alır (Kitabe 55-56; Resim 313). Kemerin kilit taşının içinde "Maşallah" yazılı bir dikdörtgen pano vardır. Doğusunda atnalı kemerli niş içinde dikdörtgen bir pencere ve pencereden dönüştürüldüğü anlaşılan küçük bir dikdörtgen kapı görülür. Batıda ise, doğudaki gibi yuvarlak kemerli nişler içine alınmış iki dikdörtgen pencere arasında yuvarlak kemerli ve yarım yuvarlak bir mihrap nişine yer verilmiştir (Resim 312).

İçten 11.60x16.60 m. ölçülerinde doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı ibadet mekânı, merkezdeki dört serbest payeye çift yönlü sivri kemer atlımlıyla oluşturulmuş kubbeye örtülü kare birimi kuşatan haç tonozlarla örtülmüş sekiz birimden oluşur

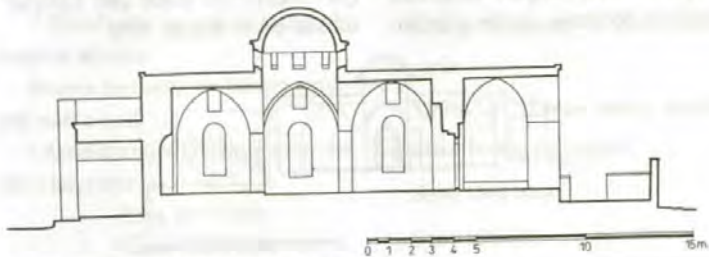
Resim 314 Halfeti Merkez Camii, İç Mekân, Batıya Bakış

(Çizim 114, 116-117; Resim 314). Orta birimin pandantiflerle geçilen yüksek kubbesinin sekizgen kasnağının her yüzüne birer dikdörtgen pencere açılmıştır (Resim 315). Doğu ve batı duvardaki büyük boyutlu dikdörtgen payeler arasında üçer eyvan oluşmuştur (Çizim 116; Resim 314).

İç mekânın güney duvarı ortasında, dekoratif kaş kemer içinde, köşe

Resim 315 Halfeti Merkez Camii, İç Mekân, Kubbe

Çizim 116 HALFETİ MERKEZ CAMİİ, A-A RÖLÖVE KESİDİ

Rölöve : M. Görür-S. Alp-S. Gündüz (Şubat 1998)

Çizen :S. Gündüz (Temmuz 1998)

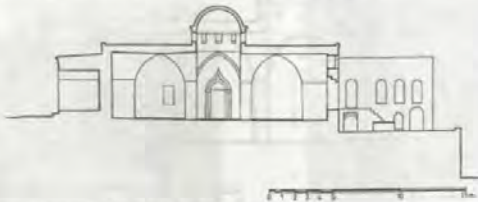

Resim 316 Halfeti Merkez Camii, İç Mekan, Mihrap

sütuncelerine oturan yuvarlak kemer kavsaralı yarım yuvarlak mihrap nişi ve doğusunda dikdörtgen bir niş yer alır (Resim 316). Mihrabın batısındaki minber, duvar payesinin kuzey yüzüne bitişiktir. Batı duvarda, her eyvanda dışa açılan çift sıralı, üsttekiler daha küçük birer dikdörtgen pencere görülür (Çizim 117; Resim 314). Kuzey duvarın ortasında basık kemerli kapı, batısında bir, doğusunda iki dikdörtgen pencere bulunur.

Caminin süslemesi büyük ölçüde mihrapta toplanmıştır (Resim 320). Mihrap nişinin köşelerindeki sütuncelerin kaideleri volütlüdür; başlıklarında ise, altta yumurta frizi, ortada spiral, üstte düğüm oluşturan spirallerle bezenmiş şeritler görülür.

Nişi kuşatan yuvarlak kemer silmelerle bezemeli dört şeride ayrılmıştır. En dış şeritte testere dişi, aradaki iki şeritte eğik yivler, içteki şeritte ise mukarnaslar dikkati çeker. Kaş kemerle yuvarlak kemer arasında kalan yüzey, kıvrık dallar arasında palmet motifleriyle bezelidir. Kaş kemerin üzerindeki benzer kompozisyon gösteren dendanda kıvrık dalların uçları lopçuklarla sonlanır ve üstte bir hatayı motifi yer alır. Mihrabın sütunceleri ve kavsarası, karşıtlık içinde bütünlük oluşturmak için beyaz ve yeşile; dendanda ise, bu renklere ek olarak üstteki hatayı domates kırmızısına boyanmıştır. Caminin kuzey cephesinde, ana kapının silmeli yuvarlak kemeri içte testere dişi dolguludur. Basık kemerin üzerindeki silmeli oval madalyonun üzerinde ise, iki yanda ay ve yıldız, uçları kıvrılarak loplara sonlanan kıvrık dalların ortasında ve üstünde palmetlerle süslü, kısmen mihrap kemeri üzerindeki bezemeyi anımsatan bir süsleme görülür (Resim 313). Minarede ise, gövdenin alt ve üst bölümlerindeki kaval silmeler ile şerefe altındaki iç ve dış bükey silmeler testere dişi dolguludur. Altta ise, kıvrık dal, palmet, hatayı ve çiçek motifleriyle süslü çini tabaklar dikkati çeker (Resim 308).

Çizim 117 HALFETİ MERKEZ CAMII, B-B RÖLÖVE KESİDİ

Rölöve : M. Görür-S. Alp-S. Gündüz (Şubat 1998) Çizen :S. Gündüz (Temmuz 1998)

KİTABELER:

Kitabe 55: Son cemaat yerinin güney duvarı ortasındaki kapının üzerinde, batıdaki altı satırlık sülüs yazı:

بو بیت الخلیل حضرت الله اعظم . که هر کیم این تعظیم تو عملده مکرمد
 عنو صیله اجابتکا حاجانه لیلک دکریم . بو کا جائله خدمت خبیه اشیا دان مقدمد
 و نامز ایندی انشا عبادتخانه اسلام . ره حقه بودا کتور خدمت اولدانه صلعمد
 به تعمیر اهدوب عبداللطیف زاده محمد کیم . افندی جود و لطف و قدره به مشهور عللدر
 مایه معمم و تعمیر مهمل بالله تاریخ . عملده مرامی مختصره و دار حوتدر
 سنه ۱۲۶۰ تا . سنه ۱۲۸۶ تعمیر

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

Bu bir beytü'l-celil Hazret-i Allah azamdır

* Ki her kim ede ta'zimin du âlemde mükerremdir

Hulusiyle icabetine hacette kılan tekrîm

* Buna canile hizmet-i cemile eşa-yadan mukaddemdir

Riyasız eyledi inşa-yı ibadethane-i islâm

* Rah-i hakka bu denlu hizmet ol zata müsellemdir

Yine tamir edüb Abdüllâtif zade Mehmed kayyum

* Efendi cûd ve lutf ve kaderiyle meşhur alimdir

Binaya mu'cem ve tamire müh-mel nafı'a tarih

* Amelde mü'min-i muhlislere bu dâr-ı hayrattır

Sene 1260 bina

* Sene 1286 tamir

(K. Türkmen 1998)

Resim 304 Halleti Merkez Camii, Son Cemaat Yerinin Güney Duvarı, Kapı Üzerindeki İki Kitabe

Çevirisi:

Bu büyük beyt yüce Hz. Allah'ındır

Ki her kim saygı gösterirse iki dünyada aziz olur

Gönül temizliği ile ihtiyaç duyulana saygı

Buna canı ile hizmet etmek mal-dan daha önemlidir

Riyasız islâmın ibadethanesini inşa etti

Allah yolunda bu denli hizmete o kişi uygun görülmüştür

Yine tamir edip kayyum Abdül-latif oğlu Mehmed

Efendi cömertliği, iyilikleri ve kaderi ile meşhur alimdir.

Binaya başlangıç ve tamire muhtaç tarih

Yaptıkları işlerde temiz müslümanlara bu hayrat yeridir

Sene 1844 bina

Sene 1869-79 onarım

(M. Görür 1998)

Kitabe 56: Kitabe 1'in doğusundaki altı satırlık sülüs yazı:

..... برین مین • سایه لطفده اولدی هر طرف بر عابدین
بره ده ایردی او لطف مهایی حیردن • کونگون اولدی معمر جا بجا نونکان دین
اهداده ماللی ایکن اشو جامع کماله • ابراهیم رشید اغشیلر قیلوب تجنید مین
حق لطیفه اده لردک مزدا فیلسون دولن • شیخ انبالی فروزان اوله هم رحمت لرین
هدهده ساتر مؤمین مستغرق فقران اوله • معبد اسلامی توسع ایله دینر مسلمین

سنه ۱۳۲۴ شمسی

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

..... yerin mübin

* Saye-i lütfunda oldu her taraf
ber-i halidini

Bize de erdi o lutf-u münteha-yı
hayrdan

* Günbegün oldu muammer câ-
be-câ erkân-ı din

İnhidamına ma'il iken işbu cami
kamilen

* İbrahim Reşid Efendiler kılub
tecdid-i metin

Hakk-ı lâtifzadelerin müzdâd kıl-
sın devletini

* Şem-i ikbal-ı feruzan ola hem
rahmet-i karin

Hemde sâir mü'minin müstağ-
rik-i gufran ola

* Mabed-i islâmı tevsi eylediler
müslimin

Sene 1314 Şemsiyye

(K. Türkmen 1998)

Çevirisi:

..... yerin belli

İyiliklerinin gölgesinde her taraf
sonsuzluğun kucacağı oldu

Hayırdan çıkmış iyilik bize de
ulaştı

Günbegün dinin esasları yer yer
yaşandı

Bu cami tümüyle yıkılmaya yüz
tutmuşken

İbrahim Reşit efendiler yeniden
sağlamlaştırdılar

İyilikseverlerin hakkını arttırsın
devletin

Bahtının parlayan ışığı hem rah-
metine yakın olsun

Hem de diğer müminlerin mer-
hametiyle dolmuş olsun

Müslümanlar islâmın ibadetha-
nesini genişlettiler

Sene Şemsi 1324/1945

(M. Görür 1998)

Kitabe 57: Minare kapısı üzerin-
deki beş satırlık sülüs yazı:

تلوصی ایله نسلک ایت اذانه • بیتشون امری مولانک جهانه
دیگلدی ارهه صان بر سرود مصنوع • هزار مؤمیننه اولدی لانه
قلوب اعمار ابراهیم اللہی • یوق ایکن بویله بر حیردن نشانه
سحرده شاکرا تجنید اولور کیم • کیره اصوات تکبیر اسمانه

۱۵۷ ۶۳۲ ۴۹۸ ۶۶

عربی

۱۳۱۶

۱۳۲۴

سنه

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

Hulusi ile temessük et ezana

* Yetişsun emr-i mevlânın cihana

Dikildi arza san-ı ber ser-ü mas-
nû'

* Hazar-ı mü'minine oldu lâne

Kılub imar İbrahim Efendi

* Yok iken böyle bir hayırdan ni-
şane

Seherde şakiren temcid oku kim

* Gire esvât-ı tekbir asumane

26 498 632 157

1324

Sene 1316 Arabî

(K. Türkmen 1998)

Resim 305 Halîfeti Merkez Camii, Minare Kapısı
Üzerindeki Kitabé

Çevirisi:

Saflıkla sarıl ezana

Dünyaya Tanrı'nın emri yetişsin

Dünyaya birçok sanat eseri dikil-

di

Bariş içindeki müminlere yuva

oldu

İbrahim Efendi imar etti

Böyle bir hayırdan hiç bir iz yok-

ken

Kim sabah şükrederek ilâhi okur-

sa

Kubbeye tekbir sesleri girsin

157 632 498 26

1906

Yıl 1898-99

(M. Görür 1998)

ÇEKEM MAHALLESİ MESCİDİ ve TÜRBESİ

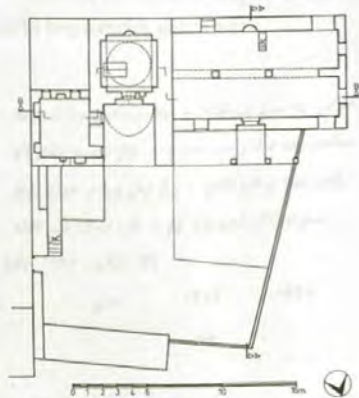
Resim 317 Halfeti Çekem Mahallesi Mescidi ve Türbesi, Güneydoğudan Görünüm

Mescit, türbe ve imam odasından oluşan yapı topluluğu, eski dokusunu hâlâ koruyan Çekem mahallesi merkezinde yer alır (Resim 317). Kısa bir süre öncesine kadar Çekem, Halfeti ilçesi, Merkez bucağına bağlı bir köy konumundaydı. Halfeti'nin aşağı kesimiyle birlikte tüm mahal- lenin de sular altında kalacağı öğrenilmiştir. Yapı topluluğunun yalnız türbesinde inşa kitabesi karşımıza çıkar. Kapısı üzerindeki kitabesine göre *Türbe*, 797/1395 yılında Şeyh Hacı Ali için Memluklu Sultanı Ebu Sait Berkuk zamanında Emir Alptuğ Tekin tarafından yaptırılmıştır (Kitabe 58; Resim 318). Büyük ölçüde yenilenmiş *mescit* de muhtemelen aynı tarihlerde yapılmış olabilir. Ancak, *imam odası* ve avlu yeni eklemeler-

Resim 319 Halfeti Çekem Mahallesi Mescidi ve Türbesi, Doğu Cephe

dir. Yapı topluluğun güney cephesinin doğu köşesinde, kitabesiz iki mezar taşı bulunan bir Hazire ile doğuda, ilginç mezar taşları barındıran büyük bir Mezarlık bulunur.

Çizim 118 HALFETİ ÇEKEM MAHALLESİ MESCİDİ VE TÜRBESİ, RÖLÖVE PLANI

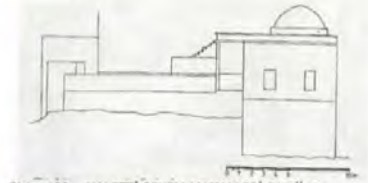
Rölöve : E.Eser-A. Şener-B. Kıbrıs (Eylül 1997)
Çizen : E. Eser (Temmuz 1998)

Resim 320 Halfeti Çekem Mahallesi Mescidi,
Son Cemaat Yeri, Güneye Bakış

Doğu-batı doğrultusunda 10.00x 23.00 m. ölçülerindeki yapı topluluğunun kuzeyindeki avluya, doğu cephedeki dikdörtgen kapıdan girilir (Çizim 118). Sağır olan kuzey cephe, düzensiz avlu duvarı ile tuvaletlerin duvarından oluşur. Tümüyle sağır olan doğu cephe imam odası ve türbeden oluşur (Resim 319).

Yapının sade kuruluştaki güney cephesinin önünde toprak kotu doğudan batıya doğru alçalır. Cephenin batısında ibadet mekânına açılan dikdörtgen, doğusunda sonradan kapatılmış basık kemerli birer pencere yer alır. Doğudaki türbe cephesi sağırdır, doğusundaki imam odasının cephesine iki dikdörtgen pen-

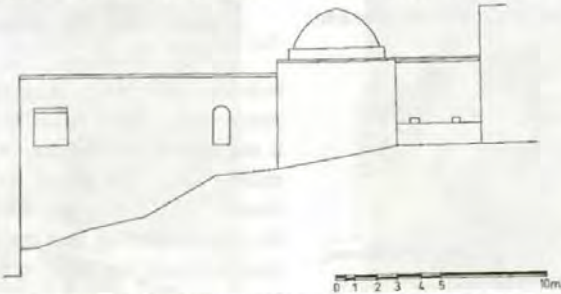
Çizim 120 HALFETİ ÇEKEM MAHALLESİ CAMİİ VE
TÜRRESİ, BATI CEPHE RÖLÖVESİ
Rölöve : M. Acara-M. Miroğlu (Eylül 1997)
Çizen : E. Eser (Haziran 1998)

Çizim 121 HALFETİ ÇEKEM MAHALLESİ MESCİDİ VE
TÜRRESİ, AVLU, GÜNEY KANAT RÖLÖVESİ
Rölöve : E.Eser-S. Alp-A. Şener (Eylül 1997)
Çizen : E. Eser (Haziran 1998)

cere açılmıştır (Çizim 119). Batı cephenin güneyinde iki dikdörtgen pencere görülür; kuzeydeki avlu duvarı ise sade görünümüyle dikkati çeker (Çizim 120).

Avlunun güney kanadında, batıda mescit, ortada türbe, doğuda imam odasının cepheleri görülür (Çizim 119). Mescidin kuzeyinde,

Çizim 119 HALFETİ ÇEKEM MAHALLESİ MESCİDİ VE TÜRRESİ, GÜNEY CEPHE RÖLÖVESİ
Rölöve : A. Şener-B. Kıbrıs-A. Durukan (Eylül 1997)
Çizen : E. Eser (Haziran 1998)

Resim 321 Halfeti Çekem Mahallesi Camii ve Türbesi, Avlu, Güneye Bakış

beton kolonlar üzerine düz beton damla örtülü tek bölümlü son cemaat yerinin sonradan eklendiği anlaşılmaktadır. Batıda dikdörtgen bir pencere, ortada sivri kemerli niş içinde dikdörtgen kapı, doğusunda basık kemerli bir pencere yer alır (Resim 320). Türbenin kuzey cephesinde, avlu zemininden yükseltilmiş sivri kemerli bir eyvan, eyvanın güney duvarında ise ortadaki sivri kemerli niş içinde dikdörtgen kapı bulunur (Resim 321). İmam odasının cephesi sağırdır, yalnız doğuda imam odası ve türbenin damına çıkışı sağlayan merdivenler görülür.

İçten 5.80x11.10 m. ölçülerinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı ibadet mekânı enlemesine iki sahından oluşur (Çizim 118). Günümüzde düz beton damla örtülü mekânda iki sütun ve batı duvarın

Resim 322 Halfeti Çekem Mahallesi Camii ve Türbesi, İç Mekân, Güneye Bakış

ortasındaki duvar payesine enine sivri kemer atılımlı bölüntü sağlanmış (Çizim 122). Kuzey duvarın batısında, son cemaat yerine açılan dikdörtgen bir pencere ve ortada dikdörtgen kapı, doğuda ise basık kemerli bir pencere yer alır. Doğu duvarı sağırdır. Güney duvarın ortasında yarım yuvarlak mihrap nişi

Resim 323 Halfeti Çekem Mahallesi Mescidi, İç Mekân, Batıya Bakış

bulunur. Mihrabın doğusundaki pencere kapatılarak yuvarlak kemerli niş haline getirilmiştir ve günümüzde kitap rafı olarak kullanılır (Resim 322). Batıda ise dikdörtgen bir pencere görülür. Batı duvarın ortasında duvar payesi ile iki yanında birer dikdörtgen pencere görülür (Resim 323).

Çizim 122 HALFETİ ÇEKEM MAHALLESİ MESCİDİ VE TÜRBESİ, A-A RÖLÖVE KESİDİ

Rölöve : M. Acara-C. Erel-A. Durukan (Eylül 1997)
Çizen : E. Eser (Kasım 1998)

Resim 324 Halfeti Çekem Mahallesi Türbesi,
İç Mekân, Batıya Bakış

Mescidin doğusunda kuzey-güney yönünde uzanan *türbe*, eyvan kuruluşunda sivri tonozlu bir giriş bölümü (Resim 321,324) ile dört yönde duvarlara atılmış sivri kemerlerle kareye dönüştürülmüş ve pandantif geçişli kubbeye örtülmüş ana mekândan (Çizim 118; Resim 325-326) oluşur. Avludan bir seki ile yükseltilmiş giriş eyvanının güney duvarı ortasında, sivri kemerli niş içine açılmış dikdörtgen kapı yer alır. Eyvanın batı duvarı sağırdır, doğu duvarında ise imam odasına açılan dik-

Resim 326 Halfeti Çekem Mahallesi Türbesi,
İç Mekân, Kubbe

dörtgen kapı ile dikdörtgen pencere görülür. Güney duvarı ortasında yarım yuvarlak mihrap nişi, doğu duvarının kuzeyinde bir sanduka yer alır (Resim 325).

Türbenin doğusundaki *imam odası* kuzey-güney yönünde yaklaşık dikdörtgen planlı ve sivri tonozla örtülüdür. Odaya giriş batı duvarda, türbenin giriş eyvanındaki dikdörtgen kapı ile sağlanır. Kapının güneyin basık kemerli bir pencere görülür. Mekânın güney duvarına üç dikdörtgen niş yerleştirilmiştir. Üst se-

Resim 325 Halfeti Çekem Mahallesi Türbesi,
İç Mekân, Kuzeydoğu Köşeye Bakış

Resim 327 Halfeti Çekem Mahallesi Mescidi ve Türbesi,
İmam Odası, İç Mekân, Güneye Bakış

viyedeki dikdörtgen pencere doldurularak kapatılmıştır (Resim 327).

Yapı topluluğunu oluşturan mescit, türbe ve imam odası kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir (Resim 317, 314). Her üç yapının duvarları ve örtü sistemi içten sıvanmış ve badanalanmış, dıştan ise betonla kaplanmıştır (Resim 320, 322 - 327). Avlu duvarları ve son cemaat yerinde görülen beton ve briket malzeme, bu bölümlerin sonradan yapıldığını gösterir (Resim 320).

Kitabe 58: Türbe kapısı üzerindeki üç satırlık sülüs yazı:

بنا هذه التربة المباركة على الفتح الصالح الحاج علي بن الحسين
مولانا السلطان الملك الناصر ابو سعيد ولون الله له ملكه بالندوة
الفاضل سيف العلي النوروي الامير الكبر اليع ظن نائب السلطنة الشريفة ...
تاريخ شهر رمضان الحظم سنة سبع وتسعين وثمانماية

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

İnşa'a hazihî'l-türbet el-mübarekat a'lâ Şeyh es-Salih el-Hac Ali bin (el-Hüseyin)

Mevlâna es-sultan el-Melik ez-Zâhir Ebu Sa'id Barkuk halled-Allahü mülkehu bi-işaret

Resim 318 Halfeti Çekem Mahallesi Türbesi, Kapı Üzerindeki Kitabe

el-hâmiş seyfü'l-ali el-mevlevî el-emîr el-kebîr Albtuğ Tekin naib es-saltanat eş-şerifet...

bi-tarih şeh-r-i Ramazan el-muaz-zam senet seb'a ve tis'in ve seb'a mie (K. Türkmen)

Çevirisi:

Bu kutsal türbe, Hüseyin oğlu makbul şeyh Hacı Ali'nin üzerine, efendimiz sultan, parlak melik Ebu Said Barkuk -Allah mülkünü sürekli kılınsın- zamanında saltanat naibi (ve-kili), efendimizin kılıcının kenarı büyük emir Albtuğ Tekin tarafından 797 tarihinin büyük Ramazan ayında/20 Haziran-19 Temmuz 1395'te inşa edilmiştir.

(K. Türkmen 1998)

HALFETİ LATİFZADE HAMAMI

Araş. Gör. Erdal ESER

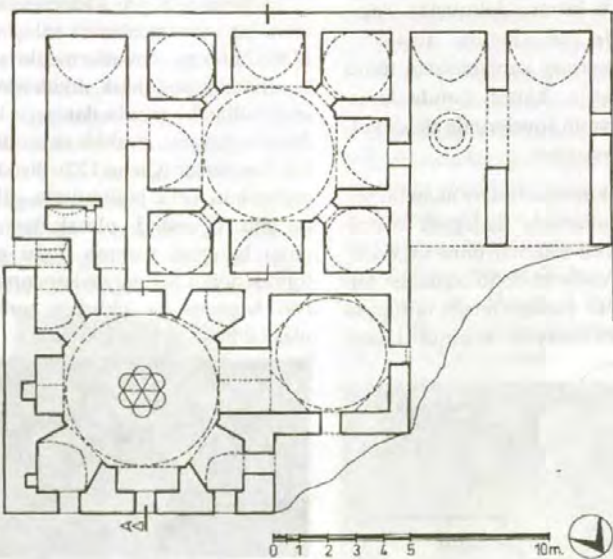
İskele caddesi No. 2/A'da bulunan hamamın güneyinde yol (Resim 328), kuzeyinde ise bir dere bulunur. Oldukça harap durumdaki yapı günümüzde kullanılmamaktadır ve ki-

Resim 328 Halfeti Lâtifzade Hamamı, Güneyden Genel Görünüm

Resim 330 Halfeti Lâtifzade Hamamı, İskele Caddesinden Genel Görünüm

Çizim 123 HALFETİ LATİFZADE HAMAMI, RÖLÖVE PLANI

Rölöve : E. Eser-A. Şener-A. Durukan (Eylül 1997)

Çizen : A. Şener (Haziran 1998)

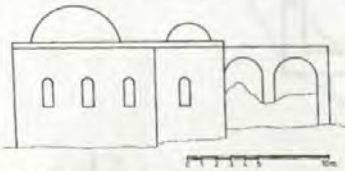
Resim 331 Halfeti Lâtifzade Hamamı, Batı Cephe,
Kuzey Bölüm

sa bir süre sonra baraj suları altında kalacağı öğrenilmiştir.

Soyunmalıktan soğukluğa açılan kapının kemer alınlığında bulunan kitabesinde, hamamın 1311/1893-94 yılında Lâtifzade Mehmed Bakır İbrahim Efendi tarafından inşa ettirildiği yazılıdır (Kitabe 59; Resim 329). Yapının banisi hakkında bilgi bulunamamıştır.

Harap durumdaki yapının geçmiş olduğu onarımlar hakkında bilgi edinilememiştir. Hamamın doğu girişi, sıcaklık ve su deposu bölümleri molozlarla kısmen dolmuştur. Yapının içinde bulunduğunu düşündüğümüz mermer kaplamaların tümü sökülüştür. Ayrıca, batıda bulunan kapısının sövelerinde de dökümler mevcuttur.

Yapı, kuzeyinde dere akan bir yamacın kenarında kademeli olarak yükselen bir zemin üzerine inşa edilmiştir. Güney ve doğu cepheleri bugün toprak yamaca bitişik olduğundan görülemeyen yapının kuzey

ÇİZİM 124 HALFETİ LATİFZADE HAMAMI
BATI CEPHE RÖLÖVESİ

Rölöve : E. Eser-A. Şener-A. Durukan (Eylül 1997)
Çizim : A. Şener (Haziran 1998)

Resim 332 Halfeti Lâtifzade Hamamı, Soyunmalık,
Kuzeybatı Köşeye Bakış

cephesi oldukça yüksektir; giriş bölümünde bir, sıcaklık bölümü cephesinde ise iki yuvarlak kemerli pencere bulunur (Çizim 124; Resim 330). Su deposunun kuzey duvarı yıkılmış olduğundan, tonozları ve iç mekândaki molozlar görülebilmektedir. Yapının batı cephesinin küçük bir bölümü dıştan algılanır. Bu cephede yuvarlak kemerli kapı ve sıcaklık bölümü cephesinde yuvarlak kemerli bir pencere bulunur (Resim 331).

Doğusuna doğru kademelenerek artan bir oturma alanına sahip olan 17.90x21.60 m. boyutlarındaki yapı; soyunmalık, soğukluk, ılıkılık işleviyle de kullanıldığı anlaşılan geçiş koridoru ve tuvalet, sıcaklık ve su deposundan oluşur (Çizim 123). Biri doğu cephesinin orta bölümünde, diğeri ise batı cephesinde olmak üzere iki girişi bulunan yapının doğu girişi toprak dolgu nedeniyle kapanmıştır, batı kapısına ise oldukça zorlukla ulaşılabilir (Resim 331).

Resim 333 Halfeti Lâtifzade Hamamı, Soyunmalık,
Kubbe

Resim 334 Halfeti Lâtifzade Hamamı, Soğukluk, Doğuya Bakış

Batıda bulunan yuvarlak kemerli kapı kare planlı soyunmalık bölümüne açılır. Büyük boyutlu tromplarla geçilen kubbeyle örtülü mekânın, giriş bölümü de dahil olmak üzere çapraz eksenlerinde düzensiz dörtgen planlı ve sivri tonoz örtülü birer küçük eyvan, aralarında da sivri kemerli birer dikdörtgen niş bulunur (Resim 332-333). Böylelikle alışılmamış veya geç dönem hamamlarının sıcaklıklarında görülen sekizgen şema karşımıza çıkar. Kuzey duvarında, eyvanlara ve nişe açılan birer pencere yer alır. Soyunmalık, batısındaki sivri kemerli açıklıkla, kare planlı ve tromp geçişli kubbeyle örtülü soğukluğa açılır (Resim 334). Mekânın kuzey ve batı duvarları ortasında birer pencere görülür. Soğukluğun sıcaklıkla bağlantısı olmaması dikkat çekicidir. Soyunmalık bölümünün güney duvarının doğusundaki dikdörtgen kapıyla kuzey-

Resim 335 Halfeti Lâtifzade Hamamı, Ilıklık, Batıya Bakış

Resim 336 Halfeti Lâtifzade Hamamı, Sıcaklık, Batıya Bakış

güney yönünde dikdörtgen planlı, sivri tonozla örtülü ve ılıkık işleviyle de kullanıldığını sandığımız bir koridora açılır (Resim 335). Sıcaklığa geçiş mekânı işleviyle kullanıldığı anlaşılan koridorun kuzeydoğusundaki enine dikdörtgen planlı küçük mekân tuvalettir.

Koridorun batı duvarı ortasındaki basık kemerli kapıyla girilen sıcaklık bölümü dört eyvanlı ve dört halvetli tiptedir. Ortadaki kare planlı bölüm ve halvetler pandantif geçişli birer kubbeyle, eyvanlar sivri tonozlarla örtülüdür. Doğu eyvanın güneyinde kapı, batı eyvanın ortasında ise su deposuna açılan yuvarlak kemerli pencere görülür (Resim 336). Sıcaklığın batısında, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı ve ortasında yuvarlak kazan bulunan su deposu yer alır (Resim 337). Su deposunun batı duvarı ortasındaki sivri kemer aynı özellikleri yansıtan depoya açılır. Deponun batı duvarında alt seviyede dikdörtgen bir pencere dikkati çeker.

Resim 337 Halfeti Lâtifzade Hamamı, Su Deposu, Doğuya Bakış

Yapıda moloz taş örgü, düzgün kesme taş ise yatay istifte kaplama malzemesi olarak kullanılmıştır (Resim 328, 330-337). Sıcaklık bölümünün özgününde sıvalı olduğu, mevcut kalıntılardan anlaşılır (Resim 336).

Ölçekleri ve taş işçiliğiyle oldukça kaliteli bir örnek olan Lâtifzade Hamamı'nda süsleme, soyunmalık bölümündeki kemerler ve silmelerin hareketliliği ile sağlanmışken, sıcaklık bölümünde halvet kapılarının üst kısımlarında mukarnaslar dikkatimizi çeker. Bunların dışında yapı oldukça sadedir.

KİTABE 59: Soyunmalıktan soğukluğa açılan kapının kemer alınlığındaki onbir satırlık sülüs yazı:

لطيفزاده محمد باقر ابراهيم عالم
 زحني دولتكم بو امر عظيمه اينديلر اقدام
 بو عيكن خلقينده بويله بر عزي قبول احيا
 خداالف نصر و عونيله بناسن اينديلر اقدام
 بناي عمر و الفان بولارك حق قديم ايمسون
 و فيقن عصر توفيق ايمسون مدامت الايام
 مصادف اولدى دور سعادت خداحمد خانه
 كه بو عصر سعادت حصر اولوبدير اشرف اعوام
 اينديلو هميله سويدي تاريخ و رشدي
 قوريلدي بر مقام دلکشاده قبه حرم
 سنه ۱۳۹۶ عربيه هجرية

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

Lâtifzade Mehmed Bakır İbrahim aliyenam

Zihni devletine bu emr-i azime ettiler ikdam

Bu a'ynin hilafında böyle bir hayri kılub ihya

Huda'nun nasr ve avni ile binasin ettiler itmam

Bina-yı ömr ve ikbalin bularak hakk-ı kadim etsun

Refikin Hızır Tevfik eylesun madametü'l-eyyam

Müsadif oldi devr-i Hazreti Abdülhamid Han'a

Ki bu asr-ı saadete hasr olubtur eşref-i a'vam

Yediler himmetiyle söyledi tarihini Rüşdi

Kuruldi bir makam-ı dilkuşade kubbe-i hamam

Sene 1311 Arabiyye Hicriyye (K. Türkmen 1998)

Resim 329 Halfeti Lâtifzade Hamamı, Soyunmalık Kapısı Üzerindeki İnşa Kitabesi

Çevirisi:

Lâtifzade Mehmed Bakır İbrahim namında

Akıl devletine bu kararlı emir için gayretli çalıştılar

Bu pınarın karşısında böyle bir hayır yaptılar

Allah'ın üstün yardımlarıyla binasını tamamladılar

Binayı uzun ömürlü ve talihli bularak eskitsin

Arkadaşın Hızır Tevfik günlerini sürdürsün

Hazreti Abdülhamit Han dönemine rastladı

Ki şerefli halkın saadet asrıyla kuşatılmasıdır

Rüşdü yedilerin gayretiyle tarihini söyledi

Kubbeli hamam kalbe ferahlık veren bir yerde kuruldu

Yıl 1893-84

(M. Görür 1998)

BEY KONAĞI

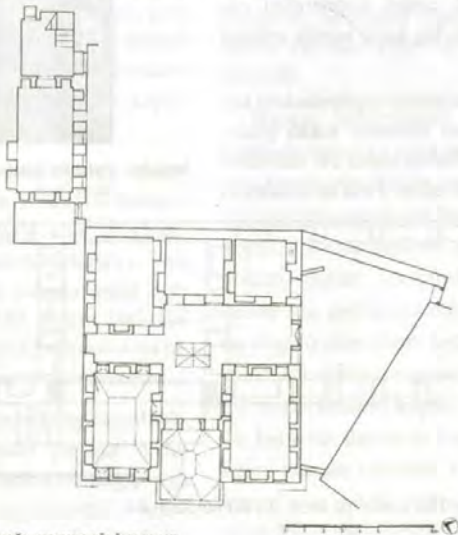
Yar.Doç.Dr. Mustafa AKPOLAT

Resim 339 Halfeti Bey Konağı, Kuzeydoğudan Görünüm

Halfeti'nin merkezinde bulunan konak, selâmlık bölümü eyvanındaki kitabesine göre 1328-30/ 1910-12 yıllarında Bekir Bey tarafından yaptırılmıştır (Kitabe 60; Resim 338). Merkez Camii'nden doğuya doğru çıkan sokaktan 100-150 m. uzakta kayalara oturan, harem ve selâmlık bölümlerinden oluşan büyük boyutlu, bugün metruk durumda olan konak ilçe halkı tarafından "Bey Kona-

ğı" olarak adlandırılır. İkişer katlı olan harem ve selâmlık bölümleri, çok meyilli olan araziye ustaca yerleştirilmişlerdir. Daha büyük bir alana oturan harem önde, haremın kuzeydoğusunda arkada da selâmlık

Çizim 125 HALFETİ BEY KONAĞI, ALT KAT RÖLÖVE PLANI

Rölöve : M. Akpolat-M. Acara-M. Görür (Mayıs 1998) Çizen : E. Eser (Haziran 1998)

Resim 340 Halfeti Bey Konağı, Harem, Batı Cephe

yer alır (Resim 339). Her iki bölümün de alt katlarının doğusu kayaya oturur.

Harem bölümünün alt katı ahır ve geçitten oluşur. Batı cephesinin doğusundaki geçidin kemerli girişi evin sokak kapısı gibidir. Doğu-batı doğrultusundaki geçit, arazinin meyline bağlı olarak doğuya doğru yükselir. Geçidin ortasındaki kapıdan kuzeydeki oldukça büyük ahıra girilir. Geçidin doğu ucundan çıkışta, sağa dönüp bahçe duvarı boyunca 10.00 m. kadar yürüyünce, haremün güneydeki sokak kapısına ulaşılır (Çizim 125). Sokak kapısından yamuk biçimli, taş kaplı küçük avluya girilir.

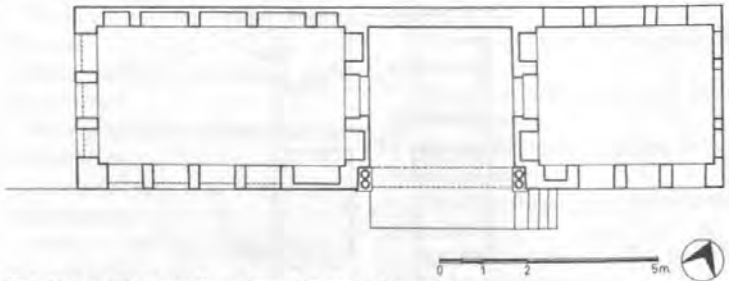
Avlunun güney cephesindeki kapıdan girilen haremün sofalı planı, bölge evlerinden farklı bir düzenlemeye işaret eder. Fırat'ın etkileyici

görünümüne yönelik bir konumlandırmanın hemen farkedildiği evin sofa dışında beş mekânı ve bir balkonu bulunur (Çizim 125). Evin manzaralı batı cephesine iki oda ile aralarına büyük boyutlu balkon yerleştirilmiştir (Çizim 126; Resim 340). Geri planda, doğu bölümünde servis ve depo mekânları görülür.

"T" planlı sofanın, doğu-batı doğrultusundaki gövdesinin iki tarafında birer oda ve uzantısında da balkon bulunur. Balkonun kuzeyindeki oda haremün başodasıdır. Doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen planlı odanın batı duvarında ortada gömme dolaplar ile iki yanında birer

Resim 341 Halfeti Bey Konağı, Harem, Başoda, Güney Duvar

ÇİZİM 126 HALFETİ BEY KONAĞI, SELÂMLIK, ÜST KAT RÖLÖVE PLANI

Rölöve : M. Acara-E. Eser-M. Görür (Mayıs 1998)

Çizen : M. Acara (Haziran 1998)

Resim 342 Haffeti Bey Konağı, Harem, Doğu Cephe

dikdörtgen pencere vardır (Resim 341). Aynı düzenleme odanın doğu duvarında da görülür. Odanın dışı hiç açıklığı bulunmayan kuzey duvarı, dört birimden oluşan nişler ve dolaplarla kaplanmıştır. Sofaya açılan birer kapı ve pencere ile iki dolap, odanın güney duvarının mimari öğeleridir. Kapı, pencere ve nişlerin yaklaşık 25 cm. yukarısına kadar ahşap duvar kaplamasının devam ettiği odanın üstünü oldukça derin, bezemesiz ahşap tavan örter (Resim 341).

Sofanın kuzeyindeki oda, plan açısından başoda ile tümüyle benzer özellikler gösterir. Ancak, başodanın tekne tavanı ve ahşap duvar kaplaması bu odada görülmez.

Büyük bölümü iki odanın arasında kalan, yaklaşık 1.00 m.lik bölümü cepheden dışı taşıyılarak oluşturulan balkon hem tüm Haffeti'ye, hem de Fırat'ın etkili manzarasına egemendir (Çizim 130; Resim 344). Başoda da olduğu gibi, balkonun da sade bir ahşap tekne tavanı bulunur.

Sofanın doğusunda eş büyüklükteki mutfak ve kiler yer alır. Avludan da girişi bulunan mutfakın sofa girişi sonradan kapatılmıştır. Mutfakın güneydoğu köşesinde büyük bir ocak dikkati çeker. Mutfaka bitişik,

kiler olarak kullanılan odanın sofaya açılan penceresi ve ocağının bulunmaması dışında bütün özellikleri mutfakinkileri yineler. Kilerin kuzeyindeki daha büyük boyutlu mekân, batıdaki odalarla aynı büyüklüktedir. Batı duvarındaki sofaya açılan iki penceresi dışında açıklığı bulunmayan odanın girişi, kuzey duvarının batısındaki dikdörtgen kapıyla sağlanır. Ahşap tavanlı sofaya çatı fenerinden ışık sağlanması, bölgede hiç rastlanmayan bir özellik olarak dikkatimizi çeker.

Harem bölümünün doğu cephesinde hiç bir açıklığı bulunmazken, kuzey cephesine yalnızca beş küçük kafa penceresi görülür. Güneydeki avlu cephesinde ise, çift kanatlı ahşap kapı ile yanlarında birer pencere vardır. Pencereleden daha yüksek olan kapı yuvarlak, pencereler ise basık kemerlidir. Basık kemerli mutfak girişi de, güney cephenin doğusunda yer alan diğer bir cephe elemanıdır.

Harem bölümünün en önemli cephesi, kente ve manzaraya hakim batı cephesidir. Cephede alatta, yapının üzerine oturduğu bozajlı büyük boyutlu kesme taşlarla yapılmış bir bölüm vardır. Üzerinde, köşeleri kesme taş, geri kalan bölümü moloz taş örgülü olan ahırın batı duvarı görülür. Bu bölümün güneyinde, geçidin basık kemerli kapısı yer alır. Basık kemerin üzerinde sivri bir hafifletme kemeri bulunur. Bu bölümün kuzeyinde, ahıra açılan küçük bir dikdörtgen pencereye yer verilmiştir. Üst katın cephesinde ise, ortada-

Resim 343 Halfeti Bey Konağı, Selâmlık, Güney Cephe

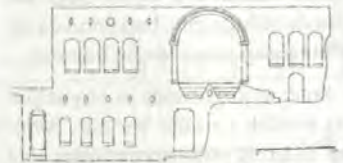
ki balkonun dışa taşkın bölümü ve üzerinde çatının harap durumdaki alınlıklı kısmı hemen dikkati çeker. Balkonun iki yanında ise, odaların bölgenin tipik basık kemerli ikişer penceresi ile üstlerindeki oval biçimli küçük kafa pencereleri görülür. Kafa pencerelerinin arasına birer yuvarlak pencere yerleştirilmiştir. (Çizim 126; Resim 340). Cephe üstte, saçaklı ve dört yandan ışık alan kiremitle kaplanmış fenerli ahşap bir kırma çatıyla son bulur.

Güneydoğu Anadolu'nun geleneksel konut mimarlığına uygun olarak yapılmış olan selâmlık bölümü, geçitten çıktıktan sonra kuzeyde yaklaşık 10.00 m. uzaklıktadır. Üst katında, ortadaki eyvanın iki yanına yerleştirilmiş birer odadan oluşan bir düzenleme görülür (Çizim 126; Resim 343). Alt kat ise, arazinin meyilli olması nedeniyle üst kat eyvanının doğu ucuna kadar devam eder (Çizim 125; Resim 343). Buna karşılık batı tarafta ise, üst kat hizasından batıya taşan küçük bir saçak görülür (Çizim 128).

Selâmlığın doğu bölümünün önündeki kaya düzeltilerek teras ha-

line getirilmiş, yüksek olan doğu bölümünde kayalar oyularak üstü yuvarlak biten iki büyük niş elde edilmiştir (Resim 339). Bu nişlerin bitiminde ise, yine kayaya oyulmuş bir sarnıç vardır.

Selâmlık bölümünün alt katında bir büyük oda ile iki yanında birer küçük oda bulunur (Çizim 125). Girişi güney cepheden olan doğudaki küçük odanın güneyindeki bir merdivenle üst kata çıkılırken, odanın batısındaki kapıdan da büyük odaya geçilir. Tavanı çökmüş olan küçük odada, üst kata çıkışı sağlayan merdiven ile doğusundaki niş dışında başka bir mimari öge görülmez. Sade bir planı olan büyük odanın güneye bakan dört penceresi ile güney duvarının doğusunda bir niş bulunur. Batı duvarında ise, ortadaki daha büyük olan üç niş görülür. Odanın kuzey duvarında da, ortadaki üçü daha büyük, iki uçtakiler küçük olan beş dikdörtgen niş vardır. Ortasında girişin yer aldığı doğu duvarında, iki yanda birer niş karşımıza çıkar. Büyük odanın batısındaki, depo işleviyle kullanıldığı anlaşılan odanın bahçeye bakan girişi dışında

Çizim 127 HALFETİ BEY KONAĞI, HAREM, GÜNEY CEPHE RÖLÖVESİ

Rölöve : M. Acara-S. Gündüz-A. Şener (Mayıs 1998)
Çizen : M. Acara (Haziran 1998)

açıklığı bulunmaz. Odanın duvarlarında da herhangi bir mimari öge görülmez.

Eyvanlı plan düzenlemesiyle üst kat, her bakımdan özenli bir görünüme sahiptir (Resim 343). Fakat ne yazık ki üst katın tavanı yıkılmıştır. Üst kata, ya eyvanın altındaki odadan başlayan, bugün ancak izlerini görebildiğimiz taş merdivenle, ya da bahçenin üst bölümünden önce eyvanın önündeki balkona, oradan da eyvana ulaşılabilir (Çizim 127). Eyvan simetrik planlıdır, doğusundaki ve batısındaki kapılardan yan odalara geçilir. Temiz işçilikli yuvarlak kemer, eyvanın güney tarafını tamamen kaplar (Çizim 128; Resim 343). Eyvanın batısındaki selâmlığın başodası, doğu-batı yönünde dikdörtgen planlıdır. Doğu duvarında girişin iki yanında birer dikdörtgen niş bulunan odanın kuzey duvarında da beş bölümden oluşan nişler ve camekânlı ahşap dolaplar görülür (Resim 344). Girişin karşısındaki batı duvarında, ortada dolaplı bir niş ile iki yanında birer pencere yer alır (Resim 345). Bahçeye bakan güney duvarın-

Resim 345 Halfeti Bey Konağı, Selâmlık, Başoda, Batı Duvar

da da, batıda üç pencere ve doğuda iki dikdörtgen niş bulunur. Duvarlar, döşeme seviyesinden pencere ve nişlerin 25 cm. yukarısına kadar ahşapla kaplanmıştır. Başodadan daha küçük olan eyvanın doğusundaki oda oldukça sadedir. Kuzey ve doğu duvarları sağırdır. Güney duvarında ise üç pencere ile terasa açılır. Güney duvarının batı köşesinde küçük bir dikdörtgen niş yer alır. Başodada olduğu gibi, girişin iki yanında birer dikdörtgen niş bulunur.

Selâmlığın avluya bakan güney cephesinin ana elemanı yuvarlak kemerli eyvanıdır. Eyvan kemeri iki yanda ikişer küçük sütunla desteklenir. Eyvanın önündeki balkonun altında yer alan iki bölümlü kademeli taş konsollar hem taşıyıcı, hem de bezeme ögesi olarak dikkati çeker (Resim 339, 343). Üst kat odalarının basık kemerli pencereleri, üstlerindeki küçük pencerelerle birlikte cephenin önemli elemanlarıdır (Resim 346). Alt kattaki girişler ve dört basık kemerli pencere ile cephe hareketlenmiştir (Çizim 128).

Resim 344 Halfeti Bey Konağı, Selâmlık, Başoda, Kuzey Duvar

Çizim 128 HALFETİ BEY KONAĞI, SELÂMLIK, BATI CEPHE RÖLÖVESİ
Rölöve : M. Acara-E. Eser-S. Alp (Mayıs 1998)
Çizen : E. Eser (Haziran 1998)

Selâmlığın batı cephesinde de basık kemerli iki pencere ile üstlerinde biri ortada, ikisi pencerelerin hizasında olan küçük pencereler görülür.

Bey Konağı'nın gerek harem, gerekse selâmlık bölümleri bezeme açısından da önemli öğelere sahiptir. Harem bölümündeki nişlerde ve dolaplardaki ahşap oymalar dikkate değer niteliktedir (Resim 341). Harem bölümünün batı cephesindeki küçük pencereler kaliteli işçilik yansıtan bezeme elemanları olarak kabul edilmelidir (Çizim 126).

Bezeme açısından selâmlık bölümü daha zengindir. Eyvanın önündeki balkonu taşıyan taş konsolun altındaki barok etkili silmeleri cephenin en önemli öğesidir. Eyvan kemerinin dış yüzündeki dış sıralı sil-

me ile üzengi seviyesindeki silmeli yastığı destekleyen küçük ikili sütun düzenlemeleri de, eyvanın dikkati çeken bezeme öğeleridir (Çizim 128; Resim 343). Üst kattaki odaların ahşap kaplamaları ile dolaplardaki ahşap oymalar, mekânları zenginleştiren bezeme öğeleridir. Ayrıca, eyvan ile iki yanındaki odaların duvarları üstte, diğer evlerde görülmeyen üç kademeli

profillere sahip taş sırası ile sonlanır (Resim 344-345). Alt kattan eyvana çıkan taş merdivenin kaliteli işçilik gösteren profilli basamakları da bezeme öğesi olarak görülmelidir. Halfeti evlerinin hemen hepsinde karşımıza çıkan küçük pencereler, bu yapıda ilginç biçimleri, taş çerçeveleri ve kaliteli işçilikleriyle cephelerde dikkati çeker (Resim 346).

Resim 346 Halfeti Bey Konağı, Selâmlık, Güney Cephenin Doğusu, Üst Bölüm

Kitabe 60: Selâmlık bölümü eyvanındaki yedi satırlık sülüs yazı :

مدد یا حضرت محمّد بی‌الدین شاه نقشبند قدس سره
 کوزلدیر عوقی یتیمخان
 معاصر عاتس بوند بکر بیک
 حبیبک حرمتین یا اللہ
 کیر نازدب دیسوزار ماشا اللہ
 بیگنوب بر، حامید یازدی تاریخ
 بنده صرعترق بکر صدیق
 حیات افرا حواس جسم جان
 خدا عونیک یا پردن مکان
 ایرغدر قصر اعلیٰ جنان
 اول مقبول عقی خیر و صلح
 باریک الله کلورونق کیر خان
 ۱۱۳۲۸ - ۱۱۳۳۰ قمری

(M. Görür 1998)

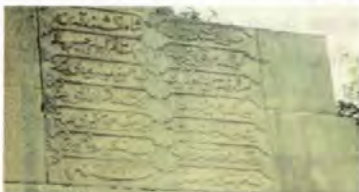
Transkripsiyonu :

Meded yâ hazreti Muhammed
 Bahaeddin
 Güzeldir mevki-i yetimhane
 Misafirhanesi bunda Bekir Bey
 Habibin hürmetine yâ ilâhi
 Girenler hep disünler mâşallah
 Çıkub bir ..... Hamid yazdı tarih-i
 Bende-i ser hüner-i Bekir Sıdka

* Şah-ı nakşibend kaddese sirre-
 hu

- * Hayat-ı efzâ hevay-i cism cânê
- * Hüda avniyle yaptırdı yegâne
- * Erişdir kasr-ı âlâyı cenane
- * Ola makbul hakk-ı hayr-ı imane
- * Barekellahu revnak kibrhane
- * Sene 1328-1330

(M. Görür 1998)

Resim 338 Halleti Bey Konağı, Kuzeydoğudan Görünüm

Çevirisi:

Hazreti Muhammed (Mehmed)
 Bahaeddin
 Nakşibendi şah-ı kutlu olsun
 Yetimhanenin yeri güzeldir
 Ömrü çoğaltan ruhu bedeni
 araçlar

Bekir Bey Misafirhanesi'ni niha-
 yet

Allah'ın izniyle bir bir yaptırdı

Ey büyük Allah'ım peygam-
 berin hürmetine

Gönlünü cennet köşelerine eriş-
 dir

Girenler hep mâşallah desinler

İmam hakkı için hayrı kabul
 olsun

Çıkıp bir ..... Hamid tarihi yazdı

Yüce, parlak haneyi Allah
 mübarek kılsın

Baş ustaya bağlı Bekir Sıdka

Sene 1910-1912

(M. Görür 1998)

MUHİTTİN GANNECİ EVİ

Bey Konağı'na yakın konumda, Göksel sokak No. 1'de yer alan ev, topoğrafya verilerinden yararlanarak, Fırat'ın güzel manzarasına dönük bir konumlandırma ile yapılmış büyük boyutlu bir yapıdır. Kolları aynı uzunlukta olmayan "U" biçimli bir plana sahip evin önünde geniş bir bahçe bulunur (Resim 347). Evin güney kanadının sonradan eklendiği anlaşılmaktadır.

Resim 347 Halfeti Muhittin Ganneci Evi,
Batıdan Görünüm

Yapıya, güneybatı köşesindeki kapıdan girilir. İki katlı evin alt katı mutfak, kiler, depo ve ahır gibi işlevleri olan mekânlardan oluşur. Güneydeki geniş mutfağın içinde büyük bir ocak dikkate çeker. Üst kata çıkış, biri avlunun güneyindeki kola bitişik, diğeri ise doğudaki eyvanın doğu bölümünde bulunan taş mer-

divenlerle sağlanır (Resim 348). Doğu bölümde ise, eyvanın kuzeyinde ve güneyinde kiler ve depo mekânları görülür.

Resim 348 Halfeti Muhittin Ganneci Evi, Avlunun
Güneydoğu Köşesi

Güney kanada bitişik taş merdivenle ulaşılan kuzey eyvanın doğusunda ve batısında birer oda bulunur. Eyvanın doğusundaki odanın, eyvana bakan kapısı dışında hiç bir açıklığı yoktur. Batıdaki büyük oda, batıya açılan iki, avluya açılan üç penceresi ile başoda görünümündedir. Batıdaki eyvanın kuzeyine iki, güneyine bir olmak üzere toplam üç oda yerleştirilmiştir. Kuzeydeki odalardan batıdaki, ikisi güneye, ikisi de

batıya açılan dört penceresi, nişleri ve dolapları ile dikkati çeker. Kapısı dışında açıklığı bulunmayan doğudaki oda ise servis mekânı görünümündedir. Batı eyvanının güneyindeki oda ise, batıya bakan iki penceresi ile birlikte çalışma ve oturma odası niteliğindedir.

Ayrıntılı bir çalışmayı gerektiren evin bezeme açısından dikkati çeken çok sayıda ögesi bulunur. Alt katta batıya bakan eyvanın iki taş sütunla desteklenen düz atkı uygulaması ilginç olduğu kadar düşündürücüdür (Resim 349). Üst katın batıya açılan

yuvarlak kemerli eyvanı da, kemer taşlarının yüzeyindeki dış sırası ve zencerek, kilit taşıdaki bitkisel motifleriyle dikkati çeker. Eyvanın bezeli kemeri, profilli duvar payeleri üzerine oturan yastıkların üzerinde yer alır. Kemerin kilit taşının alt yüzünde ise, yuvarlak bir rozet içinde mavi bir şeridin üzerine ayet yazılmış ve bir köşesine ayyıldız işlenmiştir (Resim 350). Üst katta, batı eyvanının önünde, güneydeki eyvana kadar uzanan taş balkon destekleyen ve aşağıya doğru küçülen Barok etkili profiller de batı cepheyi zenginleştiren öğeler arasındadır (Resim 349).

Resim 349 Halfeti Muhittin Ganneci Evi, Batı Cephe, Orta Bölüm

Resim 350 Halfeti Muhittin Ganneci Evi, Batı Cephe, Ayrıntı

HAMAMLI EV

Resim 351 Halfeti Hamamlı Ev, Başoda, Kuzeye Bakış

Halfeti'deki çalışmalarımızın ne yazık ki ancak sonunda girebildiğimiz, Merkez Camii'nin doğusunda ki, alt katında bir hamam bulunan ev kapsamlı biçimde incelenememiştir. Evin hamamı ve başodası dışında diğer bölümleri büyük ölçüde yenilenmiştir. Harap durumdaki depo olarak kullanılan başodada (Resim 351-352), kalemîşi bezemeler arasında 1284/1867-68 tarihli bir kitabe dikkatimizi çekmiştir (Kitabe 61; Resim 353). Bu kitabe, yörede belirleyebil-

Resim 352 Halfeti Hamamlı Ev, Başoda, Doğuya Bakış

Resim 353 Halfeti Hamamlı Ev, Başoda, Kuzey Duvar, İnşa Kitabesi

diğimiz en erken tarihli ev kitabesi olmasıyla da büyük bir önem taşır. Günümüze kalan bölümleri de yok olmadan evin koruma altına alınması uygun olacaktır.

KİTABE 61: Başodanın kuzey duvarındaki tek satırlık sülüs yazı:

در امیدیم قلب شمال اجون مقصود _ 1284 _ قانیون چشم اعدا اولسون باب اهل مسلود

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

Dürr-i ümidimiz kalb-ı şimâl
içün maksud - 1284 - Kapansun
çşm-i a'da olmasun bab-ı emel
mesdûd

(K. Türkmen 1998)

Çevirisi:

Kalbimizin sol tarafı için istenen
şey ümidimizin incisidir -1867-68 -
Kapansın düşmanın gözü,

ümit kapımız kapalı olmasın.

(M. Görür 1998)

HALFETİ ÇEKEM MAHALLESİ MEZARLIĞI

Abdurrahman ŞENER

İlçenin Çekem mahallesindeki baraj suları altında kalacak olan Mezarlık, Mescid'in doğusunda yer alır.

Mescidin haziresi gibi kullanılan ve bir çevre duvarı içinde bulunan Mezarlık, büyük bir alana yayılmış olmasına karşın içinde barındırdığı farklı biçimsel özellikler gösteren mezarlarıyla dikkati çeker.

Resim 354 Halfeti Çekem Mahallesi Mezarlığı,
Doğudan Görünüm

Bu alanda yer alan mezarların çoğu günümüz mezar biçimi ve gömü anlayışını yansıtırken, iki mezar minyatür türbe kuruluşlarıyla diğerlerinden ayrılır.

Bunlardan ilki mezarlığın batı bölümünde yer alır, baş taşındaki tarihsiz kitabeye göre Molla Yusuf'a aittir (Kitabe 62; Resim 354). Bu mezarın doğusundaki aynı tipte ikinci mezar taşının baş taşı üzerindeki kitabe 1317/1899-1900 tarihlidir ve Hoca Ömer'in adını verir (Kitabe 63; Resim 355).

Resim 355 Halfeti Çekem Mahallesi Mezarlığı,
İlk Mezar Taşı

İki mezar da küçük birer türbe görünümündedir. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı mezarlar iki bölümden oluşur. Doğuda, kare planlı baldaken kuruluşta ve küçük bir kubbeye örtülü sembolik bir türbe ile batısında avluyu simgelediğini düşündüğümüz duvarlarla çevrili bir bölüm yer alır (Resim 356). Türbe bölümlerinin tüm cepyelerinde üst seviyede birer yuvarlak kemerli pencere bulunur. Kubbeye örtülü mekânın içinde, bir mezar taşı görülür.

Düzgün kesme taşlarla yatay istifte örülmüş türbe biçimli mezarlar, çevre ilçelerde de rastlayamadığımız ünik birer örnektir. Bu sembolik türbelerin, sular altında kalarak yokolmasının önlenmesi için Şanlıurfa Müzesi'ne taşınması uygun olacaktır.

Resim 356 Halfeti Çekem Mahallesi Mezarlığı,
Batıdaki İkinci Mezar Taşı

KİTABELER:

Kitabe 62: Mezarlığın doğusundaki türbe biçimli mezarın baş taşındaki altı satırlık sülüs yazı:

علا يوسف ايدي بو ذاتك ادى

دوشورمزدى ديلدن او مرادى

علم و عرفانه حقييله اشينا ايدي

ذكر و عبادتي جسم معنادي

رحمته تلطيف بويورسون الله

نور ايجينده ياتسين رحمته اجدادى

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

Molla Yusuf idi bu zatın adı

Düşürmezdi dilden o muradı

İlm ve irfâna hakkiyle aşına idi

Zikir ve ibadetti cism-i mu'tadı

Rahmet ile taltif buyursun Allah

Nur içinde yatsın rahmet ile ec-dadı

(K. Türkmen 1998)

Çevirisi:

Bu kişinin adı Molla Yusuf'tu

O muradını dilinden düşürmezdi

İlim ve bilgiye fazlasıyla düşkündü

Bedeni zikir ve ibadete alışmıştı

Rahmetiyle Allah gönlünü hoş

tutsun

Nur içinde yatsın ataları rahmetle

(M. Görür 1998)

Kitabe 63: Molla Yusuf'un mezarının batısındaki türbe biçimli mezarın baş taşındaki oniki satırlık sülüs yazı:

الفاتحة

راه نفیسته ..... علم

-حقی (حوجه عمر مثل علمیم

عمروى وقف ايدي سلی تسلیم

سبیل قیلستن قنابه بزدی

کوسروب حداده مهر زمان

مسکنه فخر طبع حلیم

ایلوغندن بولانه سعینی

ایلسون مشکور تواب ارحیم

جیغدی اوچلر اوغودی بویله دعا

رحمت ایلسون اکا رب الکریم

۱۳۱۷

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

Rah-i nefeste ..... alim

(Hakkı) Hoca Ömer mesel-i adim

Ömrünü vakfetti selb-i teslim

Sebil kılmadan fenaya bezdi

Gösterip Huda da mühr-ü zaman

Meskenette fahr-ı tab-ı halim

İyiliğinden bulana sâyini

Eylesun meşkûr tevvabe'r-rahim

Çıkdı üçler okudu böyle du'a

Rahmet eylesun ana rabbü'l-

kerim

1317

(K. Türkmen 1998)

Çevirisi:

Nefes yolunda ..... alim

Benzeri olmayan (Hakkı) Hoca

Ömer

Ömrünü Allah yoluna adadı

Faniye yol bulmadan

Allah da zamanın mührünü gösterip

Yoksullukta erdemliliğinin gücü

İyiliğinden yardım görene

Allah tövbeleriyle övülmüş kılsın

Üçler çıktı böyle dua okudu

Büyük Allah ona rahmet eylesin

1899-1900

(M. Görür 1998)

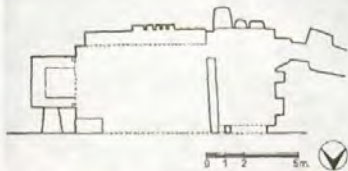

HALFETİ ÇEVRESİNDEKİ ESERLER

MERKEZ BUCAĞI- SAVAŞAN (BİLESUR) KÖYÜ KİLİSESİ

Dr. Meryem ACARA

Kaya kilisesi olan 5.50x17.00 m. boyutlarındaki doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı yapı iki bölümden oluşur. Her iki bölümün örtüsü de düz tavadır. Kilise tek nefli ve tek apsislidir (Çizim 129).

ÇİZİM 129 HALFETİ SAVAŞAN KÖYÜ KİLİSESİ, RÖLÖVE PLANI
Rölöve : M. Acara-M. Görür-S. Gündüz (Mayıs 1998)
Çizen : E. Eser (Temmuz 1998)

Doğu, batı ve güneyde kaya kütlesi bulunan kilisenin kuzey cephesi tümüyle dışa açıktır. Bu bölümde, apsis açılan ve içe doğru daralan dikdörtgen bir pencere yer alır. Doğu duvarda, kare planlı ve yuvarlak kemerli apsis bulunur (Resim 357). Güney duvarda zemin seviyesinde, farklı genişlik ve yüksekliklerde beş niş vardır (Resim 358).

Resim 357 Halfeti Savaşan Köyü, Naos, Doğu Duvar

Kilisenin batı duvarındaki, muhtemelen iki yanı daha sonra tahrip olmuş dikdörtgen bir açıklıktan diğer bölüme geçilir (Resim 359). Bu bölüm, kilisenin narteksi olmalıdır. Güney duvarda, kilisede olduğu gibi farklı boyutlarda üç niş, batı duvar-

Resim 358 Halfeti Savaşan Köyü, Naos, Güney Duvar

Resim 359 Halfeti Savaşhan Köyü, Naos, Batı Duvar

da dışa açılan bir koridor ve koridorun kuzeyinde iki niş bulunur. Bu bölüm, nişlerin üst seviyesine kadar toprakla doludur (Resim 360). Kori-

Resim 360 Halfeti Savaşhan Köyü, Narteks, Batı Duvar, Dışa Açılan Koridor

dor, nartekse ve dolayısıyla kiliseye geçişi sağlayan ana giriştir. Yapının kuzeyindeki moloz taş yıkıntısı, özgününde kuzey cephenin taşlarla

Resim 361 Halfeti Savaşhan Köyü, Naos, Güney Duvar, Haç bezeme

örülerek kapatılmış olduğunu ve girişin batıdan sağlandığını düşündüren diğer bir veridir.

Kilise ve narteksin doğu, güney ve batı duvarları, boş yer bırakılmayacak şekilde kazıma tekniği ile yapılmış farklı boyutta, Yunan ve Malta haçı gibi çeşitli tipte haçlarla bezenmiştir (Resim 361-362).

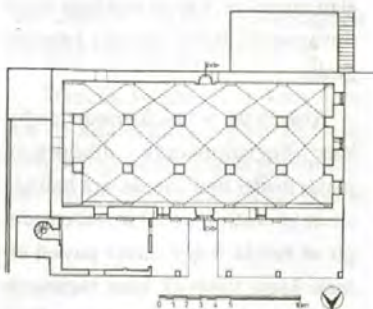

Resim 362 Halfeti Savaşhan Köyü, Narteks, Güney Duvar, Haç bezeme

MERKEZ BUCAĞI- SAYLAKKAYA (CİBİN) KÖYÜ İBRAHİM HALİLULLAH (KİLİSE) CAMİİ

“Kilise Camii” olarak anılan yapı Saylakkaya köyü merkezinde yer alır ve 50 yıl önce Halilullah adı ile kiliseden camiye dönüştürülmüştür.

Cami, kuzey-güney doğrultusunda 14.50x20.68 m. ölçülerinde düzgün dikdörtgen planlıdır (Çizim

ÇİZİM 130 HALFETİ SAYLAKKAYA KÖYÜ KİLİSE CAMİİ,
RÖLÖVE PLANI

Rölöve : M. Acara-E. Eser-A. Durukan (Mayıs 1998)

Çizen : M. Acara (Haziran 1998)

130). Kuzeyde, camiye çevrildiğinde eklenen son cemaat yeri görülür. Yapının kuzey cephesinde, ortada yuvarlak kemerli bir çerçeve içinde basık kemerli dikdörtgen kapı; doğusunda iki, batısında bir olmak üzere dikdörtgen biçimli üç pencere bulunur. Doğu cephe, alt seviyede ortada yer alan dikdörtgen bir pen-

Resim 363 Halifeti Saylakkaya Köyü Camii, Doğu Cephe

cere ile dışa açılır. Bu pencere dışında sağır olan cephenin güneyini sonradan eklenen tuvalet mekânı kapatır (Resim 363). Güney cephede altta doğuda ve üst seviyede ortada birer dikdörtgen pencere vardır. Alt pencere, sonradan kapatılan ve kilisenin ana girişi olan kapının doğusundadır ve benzer düzenlemeye sahip kapının içine açılmıştır. Üst pencere ise, profilli dikdörtgen ana kapının üzerindeki yuvarlak kemerin içinde yer alır (Resim 364). Ortadaki kapının batısında bulunan

Resim 364 Halifeti Saylakkaya Köyü Camii, Batı Cephe

Resim 365 Halfeti Saylakkaya Köyü Camii, Güney Cephe, Batı Köşe

imam evi cephenin bu bölümünü kapatır. Ancak, simetrik bir düzenlemenin varlığı ve cephenin özgününde üç kapı ile dışa açıldığı düşünülebilir (Resim 365). Batı cephe üçü alt seviyede ve eşit aralıklı yerleştirilmiş üç dikdörtgen pencere ile orta pencere üzerinde daha küçük boyutlu bir dikdörtgen pencere görülür (Resim 366).

Resim 366 Halfeti Saylakkaya Köyü Camii, İmam Evi, Batı Cephe

Resim 367 Halfeti Saylakkaya Köyü Camii, İç Mekan, Batıya Bakış

ÇİZİM 131 HALFETİ SAYLAKKAYA KÖYÜ KİLİSE CAMII, A-A RÖLÖVE KESİDİ

Rölöve : M. Terzi-S. Gündüz-A. Durukan (Mayıs 1998)

Çizen : M. Acara (Haziran 1998)

Kuzey cephenin önünde betonarme desteklerin taşıdığı düz tavanlı son cemaat yeri bulunur. Bu bölüm doğuda camekânla kapatılarak kapalı bir mekân elde edilmiştir. Yapının kuzeydoğu köşesinde yer alan minareye, kapalı mekânın doğu duvarındaki basık kemerli kapıdan girilir.

8.64x19.04 m. ölçülerinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı ibadet mekânı, iki sıra halinde enine yerleştirilmiş sekiz serbest, doğu ve batıda ikişer duvar payesi olmak üzere yaklaşık kare biçiminde oniki destek ile bölünmüştür. Tüm birimler haç tonozlarla örtülmüştür (Çizim 131; Resim 367-368). Güney duvarda, kapı ile aynı ekseninde basık kemerli ve yarım yuvarlak mihrap nişi, batısında minber, üstte mihra-

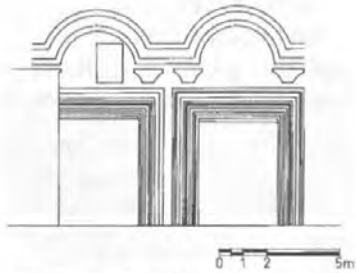
Resim 368 Halfeti Saylakkaya Köyü Camii, İç Mekan, Örtü Sistemi

Resim 369 Halfeti Saylakkaya Köyü Camii, İç Mekan,
Güney Duvâr, Orta Bölüm

bın batısında ise küçük bir dikdörtgen pencere yer alır (Resim 369). Doğru duvarda kuzeye doğru, batı duvarda ise güneye doğru ikişer payenin arasında 50 cm. yüksekliğinde bir seki bulunur (Çizim 131).

Düzgün kesme taş ve kaba yonu taş ile inşa edilmiş yapının içi badanalı olduğundan, özgün görünümünü büyük ölçüde yitirmiştir (Resim

ÇİZİM 132 HALFETİ SAVAŞHAN KÖYÜ KİLİSESİ,
GÜNEY CEPHE KAPI RÖLÖVESİ

Rölöve : M. Acara-M.Görür (Mayıs 1998)

Çizen : M. Acara (Haziran 1998)

362-364, 367-368). Payeler ve sekiler yaklaşık 90 cm. yüksekliğe kadar ahşapla kaplanmıştır. Son cemaat yerinin destekleri ve örtüsü betondandır.

Yapıda, güney cepheyi hareketlendirilen kapatılmış kapıların (Çizim 132) silmeleri dışında hiç bir süsleme ögesine rastlanmaz.

MERKEZ BUCAĞI- KALKAN KÖYÜ- KANTARMA MEZRASI HANI

Sema GÜNDÜZ

Resim 370 Halfeti Kantarma Mezrası Hanı,
Doğudan Görünüm

Köy merkezinde, yenilenmiş caminin güneybatısında bulunan han oldukça harap durumdadır (Resim 370). Kesin inşa tarihi bilinmeyen yapı, yöre halkı tarafından "Selçuklu Hanı" olarak adlandırılır. Kuzeyinden ana yol geçen yapının avlusu ve kapalı bölümünün örtü sistemi tümüyle yıkılmıştır (Resim 371).

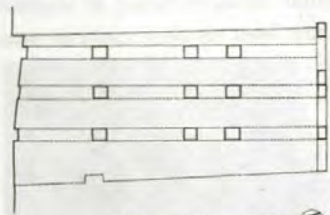
Resim 371 Halfeti Kantarma Mezrası Hanı,
Batıdan Görünüm

Özgününde avlu ve kapalı bölümden oluşan karma tipte bir han olduğu avlunun kalıntılarından an-

Resim 372 Halfeti Kantarma Mezrası Hanı,
Güneydoğudan Görünüm

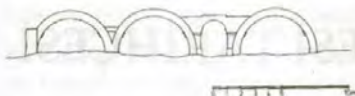
laşılır (Resim 372). Kısmen ayakta olduğu anlaşılan kapalı bölüm 10.00x21.00 m. ölçülerinde kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Düzensiz aralıklarla yerleştirilmiş iki sıra halinde üçer payeye kuzey-güney yönünde atılmış yuvarlak kemerler görülebilmektedir. Ancak, güneydeki iki paye arasının geçiş gibi değerlendirildiği düşünülebilir (Çizim 133-134; Resim 371,

ÇİZİM 133 HALFETİ KANTARMA MEZRASI HANI, I.
RÖLÖVE PLANI

Rölöve : M. Acara-E. Eser-A. Durukan (Mayıs 1998)
Çizen : M. Acara (Haziran 1998)

ÇİZİM 134 HALFETİ KANTARMA MEZRASI HANI,
BATI CEPHE RÖLÖVESİ
Rölöve : M. Acara-E. Eser-A. Durukan (Mayıs 1998)
Çizen : M. Acara (Haziran 1998)

373). Batıda, iki kemer arasındaki küçük yuvarlak kemer adeta bir kapı gibi biçimlenmiştir (Resim 373). Özgününde payelere doğu-batı yönünde de kemer atıldığını, doğudaki ilk kemer dizisine ters yönde atılmış yuvarlak kemer de gösterir (Çizim 134; Resim 374). Ayakta olan tüm ke-

Resim 374 Halfeti Kantarma Mezrası Hanı,
İç Mekân, Doğuya Bakış

merler, yaklaşık üzenği seviyesine kadar toprak altındadır (Resim 375).

Hiç bir süsleme ögesi görülmeyen yapıda, büyük boyutlu düzgün kesme taşlar kullanılmıştır (Resim 371-375). Yapının malzeme-teknik özellikleri Ortaçağ'a ait bir yapı olduğunu düşündürür. Ayrıca, Halfeti'den Birecik'e giden yol üzerinde bulunması da bu görüşü destekler.

Resim 373 Halfeti Kantarma Mezrası Hanı,
İç Mekân, Batıya Bakış

Resim 375 Halfeti Kantarma Mezrası Hanı,
İç Mekân, Kuzeye Bakış

arası en önemli ticaret yollarından birini oluşturan *ipek yolunun* üzerinde bulunması, yerleşimi ticaret ve ulaşım açısından doğu ile batı arasında bir köprü konumuna getirmiştir. Nitekim, çevrenin erken Türk dönemine (Selçuklulara) ait en önemli ve en büyük ölçekteki şehirdışı hanlarından biri, günümüzde Bozova ilçesine bağlı olmakla birlikte, Suruç'a daha yakın konumda, ilçenin yaklaşık 9 km. kuzeyinde bulunan ve Memlûklular zamanına 1234 öncesine yerleştirilen **Büyük Han (Çarmelik) köyü hanıdır** (Güreşsever 1977: 14). Yapı, Evliya Çelebi tarafından da, içinde Türkmenlerin yaşadığı bir han olarak tanıtılmaktadır (Evliya Çelebi 1314/1896-97: 149).

Antik çağda *Oshroene* ülkesi şehirleri arasında bulunan ve *Batna*, *Seruğ* veya *Seruc* olarak adlandırılan yerleşim, "*ipek şehri*" olarak tanınmakta ve Hz. İbrahim ile ilişkili görülmektedir. Suruç'un, saraç (at eyeri esnafı) sözcüğünün çoğulu olduğu düşünülmektedir (Anonim 1996: 29; Anonim 1998: 12).

Suruç çevresinde günümüze kadar kapsamlı bir arkeolojik çalışma yapılmamıştır. İ.Ö. 2. binde Hurri-Mitanni topraklarına dahil olan Suruç, İ.Ö. 11. yüzyılda bölgeye yeni gelen ve etnik bir kavim olan Aramilerin Bit-Adini Devleti'nin, İ.Ö. 9. yüzyılda ise Assurluların egemenliği altındadır. Daha sonra bölgeye sıra-

sıyla Persler ve Seleukoslar egemen olmuştur. Suruç özellikle Seleukoslar döneminde önemli bir şehirdir. Bu dönemde kurulan kentin adı "*Anthemisa*"dır (Işıltan 1960: 13; Kürkcüoğlu 1992: 3). Hellenistik dönemin sonlarına doğru Suruç, Oshroene Krallığı'na bağlı bir merkezdir. Suruç çevresi, İ.S. 2. yüzyılda ise Roma İmparatorluğu'nun Suriye eyaletine bağlanmıştır.

Yerleşimin ilk sakinlerinin Sümerler olduğu ve buraya *Batna* adını verdikleri kaynaklarda belirtilmektedir. Daha sonra ise ilçenin Assurluların egemenliği altına girdiği bilinmektedir. Bu dönemde yerleşim, "*Tepartip*" adıyla Birecik'e bağlanmıştır (Anonim 1998: 12). Roma İmparatorluğu zamanında İ.Ö. 35 yılında Suruç, diğer ilçelerle birlikte Şanlıurfa (Ruha) iline bağlanmıştır. İ.S. 639 yılında Suruç İyaz bin Ganem tarafından fethedilerek İslâm topraklarına katılmış, özellikle Abbasilerin uzun süre egemenliği altında kalmıştır (Anonim 1996: 29-30).

Birecik-Harran yolu üzerindeki yerleşim 11. yüzyıl sonlarına doğru (c. 1098) müslümanlardan alınarak Urfa Haçlı Kontluğu'nun topraklarına katılmıştır (Demirkent 1990: 38, 55). Suruç'un Urfa Kontluğu'nun egemenliği altına girdiği dönemde zengin ve kalabalık müslüman ve hristiyan ahalinin yanı sıra birçok tanınmış tacirin yaşadığı bir yer oldu-

ğu belirtilmektedir. Bu dönemde ilçenin adı kaynaklarda *Sororgia* olarak geçmektedir (Mateos 1962: 206). 1100-01 tarihinden başlayarak Suruç Urfa Kontluğu ile 11. yüzyıl sonlarına doğru yörenin en büyük gücü haline gelen Artuklular arasında sık sık el değiştirmiştir. Bu saldırılar sırasında, ilçe halkının İç Kale'ye sığındığı anlaşılmaktadır (Demirkent 1990: 77). Bu dönemde Frankların şehri yağma ettiği, halkının çoğu müslüman olan Suruç'ta camiler inşa edilmesine izin verdikleri belirtilmektedir (Demirkent 1990: 78, 123). 1114 yılında Musul valisi Mevdud'un askerleri Urfa, Samsat ve Suruç çevresini tahrip etmişlerdir (Demirkent 1990: 159). Ocak 1114'te ise Suruç, Zengi hükümdarı İmadeddin Zengi tarafından Haçlılardan geri alınmıştır (Demirkent 1994: 150). 15. yüzyıl başında yerleşim Timurluların istilasına uğramış, Moğollarca yakılıp yıkılmıştır. Bu dönemde, çok ünlü ve mamur olan yerleşimin Timurleng tarafından tahrip edildiği belirtilir (Anonim 1303/1885 312). 1517 yılında Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim, 1517 yılındaki Kudüs seferi sırasında Suruç'u Osmanlı topraklarına katmıştır (Anonim 1996: 30).

Suruç Osmanlılar zamanında, Halep vilayetinin Urfa sancağına bağlı bir kasaba durumundaydı. 17. yüzyılın sonunda bölgeye gelen Ev-

liya Çelebi, 1671-72 tarihli *Seyahatnamesi'*nde Suruç'u şu cümlelerle tanıtmaktadır: "Oradan (Rumkale) güney yöne giderek on saatte *Suruç Kalesi'*ne geldik. Emevilerden Hişam b. Abdülmelik zamanında Suruç sahralarında 600.000 Türkmen ve Arap ahali sakin olup, dut bağları hıyabanından geçilmeyip, beşbin yük hariyel öşrü hasil olurmuş. Gayet azim bir *kalesi* varmış. Selçukiler zamanında Rumlar onlara galebe edip yer götürmez asker ile Kudüs'e girerken Suruç'un hamiden mebni toprak kalesiyle şehrini harap etmişlerdir. Halen asar-ı binası zahirdir. Ama kalesinden nam ve nişan yoktur. Suruç, Halep eyaleti dahilinde sancak beyi tahtıdır. Beyinin hası 27.790 akçedir. 291 tımarı, 9 zeameti vardır. Alay beyi, çeribaşısı vardır. Nahiyelerinin ekserisi (Merc-i Abad) nahiyesi, cümle Erzurum ve Kars kullarının aklamı olup, Kars ağalarından 500 atlı ile bir ağa gelip bahrisine kırkbin kuruş tahsil ederek Kars koluna mevacic götürür. Mahsulat, cümle bu Suruç sahrasında oturan göç evli Türkmen ve Kürd kavminden hasil olur. Bu vadiler içinde mekân eden aşairin ekserisi (Dünyay, Birazi, Gühbik, Cum) Kürd kabilelerinden ibaret olup ekseriya dut bağları içinde harir (ipek) hasil edip harir öşürü verirler. Başkaca şüir ve uluf hakkı dahi verirler. Bu Suruç

sahasının havası gayet latif olup, o cihetle ekser halkı tendrest olur. Burası Birecik'in doğusundadır. Bu Suruç, Fırat ile Dicle arasında olmakla burada birçok acaip eserler vardır ki tavsifleri zaittir. Burası Urfa kadısı hükmünde 150 akçelik kazadır. Mamur nahiyeleri vardır. Suruç'un bulunduğu kıtaya (El-Cezire) derler. Uzunluğu 20 menzil olup ve hatta sırasıyla yer yer altı, yedi, sekiz, on merhaledir. Buraları Hilafet-i Abbasiye zamanında gayet mamur olup 400 kadar kale ve 600 kadar mamur şehir ve kasabayı havi bulundurduğu tarihte yazılıdır (Evliya Çelebi 1314/1896: 148-149).

1691 yılında Türkiye'de ve Suriye'de, harap ve ahalisi tarafından terk edilmiş bulunan yerler hakkında resmi kayıtlar bulunmaktadır ki, Suruç da bunlardan biridir (Orhonlu 1987: 45-46).

Suruç 1918'de İngilizlerin, 1919'da Fransızların istilasına uğramıştır. 11 Nisan 1923'te Suruç bağımsızlığını kazanmıştır. Cumhuriyetin kurulmasıyla 1923 yılında ilçe olarak Şanlıurfa'ya bağlanmıştır ve halen de aynı konumunu korumaktadır.

20. yüzyıl başlarında, arazisi çok verimli olan Suruç'ta çeşitli ürünlerin elde edildiği; bunların yanı sıra kilim, halı, seccade, kıl çadır dokunduğu (Anonim 1303/1885: 312); de-

ve, eşek, inek, koyun, keçi ve güzel cins at, kısarak bulunduğundan söz edilir (Anonim 1901: 345).

Eskiden ünlü ve mamur olan Suruç'un Timur tarafından tahrip edildiği belirtilir. 20. yüzyıl başlarında 9145 kadın ve 9255 erkek olmak üzere toplam 18400 müslümanın, 31 kadın ve 33 erkek olmak üzere 64 Ermeni'nin yaşadığı (Anonim 1901: 345) Suruç kazası 19. yüzyıl sonlarından itibaren 3034 haneliydi. Bu dönemde Suruç'ta 3 *Cami*, 2 *Mescit*, 35 *Dükkân*, 1 *Fırın*, 20 bahçe ve 6 bağ olduğu anlaşılmaktadır (Anonim 1891: 171). 1895 yılında, bu yapılara ek olarak 1 *Hükümet Konağı* ve 1 *Tekke*'nin bulunduğu anlaşılmaktadır (Anonim 1895: 294). 1904 yılında *Cami-i Şerif* ve *Mescit* sayısının bire düştüğü; dükkân sayısının 59'a ve fırının ikiye çıktığı anlaşılmaktadır. Aynı tarihte yerleşimde bir *Han*'ın varlığından da söz edilmektedir (Anonim 1904: 431). 1905 yılında dükkân sayısının 80'e, hanın 2'ye çıktığı anlaşılmaktadır (Anonim 1905: 449).

Salnâmelerde sözü edilen eserlerin çoğu ne yazık ki günümüze gelememiştir. Bu eserlerden tarihi kesin olarak bilinmeyen, ancak yerleşimin en eski camilerinden biri olduğu söylenen **Ulu Cami** ile 1888 tarihli **Ahmed-i Bican Camii**, geçirdikleri birçok onarımla sağlam durumda ayakta dururlar. Ayrıca, yerleşimin ya-

kınında, Ziyaret köyündeki Arap, Selçuklu ve Osmanlı mezarlarıyla çevrili, cami, zaviye ve türbeden oluşmuş bir yapı topluluğu olan 564/ 1168 tarihli Şeyh Müslim (Mesleme) Külliyesi, Suruç'un 2 km. batısında Şeyh Nasır Mezarlığında bulunan Şeyh Nasrüddin Türbesi, Kara köyü mezarlığındaki Şeyh Salman Türbesi, Karadut (Araban) köyü Türbesi ve Mezarlıkları ile Tell Akak harabeleri ve çok sayıdaki höyük bulunmaktadır. Yerleşimde, bugünkü terminale yakın konumdaki Yıkık Hamam kısa bir süre önce yıktırılarak yerine dükânlar yapılmıştır. Suriye sınırları içinde, Suruç'un 47 km. doğusunda ve Mürşitpınar sınır kapısına 37 km. uzaklıktaki Caber Kalesi ile Süley-

man Şah Türbesi Türkiye'nin mülkiyeti arasında sayılmış ve Tabaka Barajı'nın suları altında kalacağı için 1975 yılında müstemilatı ile birlikte Karakozak köyüne, Fırat nehri kıyısına taşınmıştır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleymanşah adına yaptırılmış Türbe, Suruç İlçesi Kaymakamlığı'nın izniyle her ayın 7'sinde ve 20'sinde Mürşitpınar sınır kapısından geçilerek ziyaret edilebilmektedir. İlçeye 15 km. uzaklıkta, Suriye sınırları içindeki Rıslantaş (Arslantaş) köyünde iki büyük siyah taş üzerinde birer arslan tasvirinin olduğu ve bu heykellerin yerleşimin Dış Kale surlarının tek kalıntısı olan güney kapısının iki yanında yer aldığı belirtilir (Anonim 1303/1885 : 312; Anonim 1996: 34).

SURUÇ'TAKİ ESERLER

ULU CAMİ

İlçe merkezinin doğusunda bulunan yapı, kuzeybatısındaki Medrese hücreleriyle birlikte büyük bir avlu içinde yer alır (Resim 376). İnşa tarihi bilinmeyen ve büyük ölçüde yenilendiği anlaşılan caminin Suruç'un en eski camilerinden olduğu belirtilir (Anonim 1996: 31).

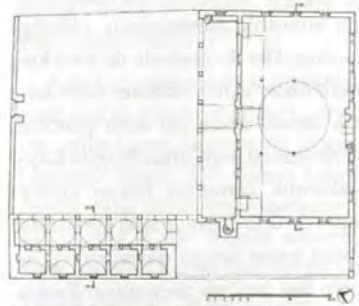
Resim 376 Suruç Ulu Camii, kuzeydoğudan görünüm.

Genel görünümüyle oldukça iyi durumda olan yapının geçirmiş olduğu onarımlar hakkında elimizde bilgi bulunmamaktadır. Batısını

Resim 377 Suruç Ulu Camii ve Medresesi, Avlu Kapısı

medrese ve Sabancı Kız Lisesi'nin oluşturduğu avluya, kuzey cephenin ortasındaki dışa taşkın olmayan kapı ile girilir. Basık kemerli kapı yuvarlak kemerli bir niş içine açılmıştır (Resim 377).

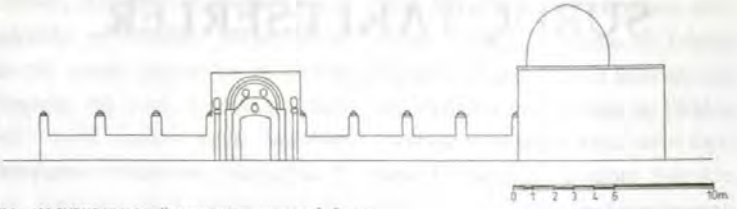

Çizim 135 SURUÇ ULU CAMİİ, RÖLÖVE PLANI
Rölöve: M. Görür-S. Alp-A. Şener (Mayıs 1998)
Çizen: M. Görür (Haziran 1998)

Mihrap önü kubbeli, yanları ise düz tavanla örtülü yapının (Çizim 135) kuzeyinde, kare biçimli desteklerden birbirlerine ve duvarlara atılmış yedi sivri kemerle avluya açılan

Resim 378 Suruç Ulu Camii ve Medresesi, Avlu, Batı Kanat

Çizim 136 SURUÇ ULU CAMİİ, AVLU, KÜZEY KANAT RÖLÖVESİ
Rölöve : M. Görür-S. Alp-A. Şener (Mayıs 1998) Çizen : S. Alp (Mayıs 1998)

son cemaat yeri bulunur (Resim 378). Yanları kapalı olan mekânın batısında silindirik gövdeli, tek şerefeli ve kubbe ile örtülü minarenin kapısı, doğusunda ise mahfile çıkış merdiveni yer alır (Çizim 136).

Yapının doğu ve batı cephelerinin simetrik düzenlenmiş olduğu görülür. Her iki cephede de sivri kemerli nişler içine üsttekiler daha küçük olmak üzere çift katlı pencere düzenlemesi mevcuttur. Bugün Kaymakamlık konutuna bakan güney cephede üçü doğuda, ikisi ise batıda olmak üzere benzer düzenleme gösteren beş pencere mevcuttur (Resim 379). Yapının son cemaat yerine açılan kuzey cephesinde ise ortada dışa taşkın kapı ve kapıya simetrik olarak yerleştirilmiş, üsttekiler daha küçük boyutlu olmak üzere iki sıra dikdörtgen pencere görülür.

Resim 379 Suruç Ulu Camii, Güneydoğudan Görünüm

Resim 380 Suruç Ulu Camii, İbadet Mekânı, Doğuya Bakış

Son cemaat yerinin güney duvarı ortasındaki basık kemerli kapı ile girilen ibadet mekânı 13.40x23.90 m. boyutlarındadır. Mekânın orta bölümü 8.50 m. çapında bir kubbe ile, yanları ise düz tavanla örtülüdür. Tavan ve kubbe, daire kesitli dört serbest destekle taşınmaktadır (Resim 381-382). Kuzeydeki destekler, girişi son cemaat yerinin doğusundaki kadınlar mahfilini taşır (Çizim 135). Güney duvarın ortasında yarım yuvarlak mihrap nişi ve batısında duvar içine yerleştirilmiş ve merdivenlerle çıkılan minber yer alır (Çizim 138; Resim 382).

Resim 381 Suruç Ulu Camii, İbadet Mekânı, Kubbe

Çizim 137 SURUÇ ULU CAMII, A-A RÖLÖVE KESİDİ
Rölöve : M. Terzi-S. Gündüz (Mayıs 1998)
Çizen A. Şener (Haziran 1998)

Ulu Cami'nin kuzeybatısında, kuzey-güney doğrultusunda yer alan medresenin önünde kubbe ile örtülü revaklar yer alır (Çizim 135).

Resim 382 Suruç Ulu Camii, İbadet Mekânı, Güneye Bakış

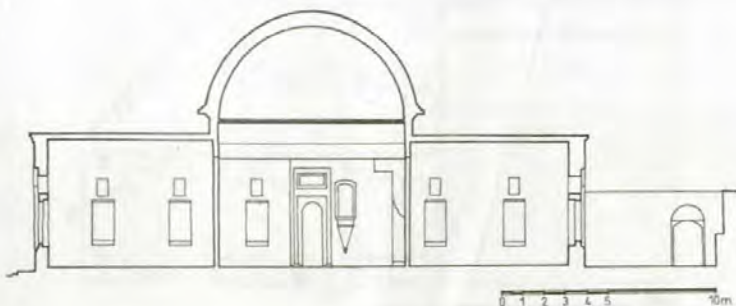
Yapının kuzey ve güney cepheleri sağır olarak düzenlenmişken, batı cephesi güneyine bitişik olarak inşa

edilmiş Kız Meslek Lisesi nedeniyle kapanmıştır.

Kare planlı ve düz tavan ile örtülü beş medrese hücresi birer kapı ve pencere ile revaka açılır (Çizim 135; Resim 383). Kuzey duvarlarında; dikdörtgen biçimli birer duvar nişi vardır. Mekânlardan kuzeyde yer alan ilk dördü ara duvarlarına açılmış kapılarla birbirlerine bağlanmışlardır.

Her iki yapı da düzgün kesme taşın yatay istifte kaplanmacıyla inşa edilmişlerdir (Resim 376-379, 383). Buna karşılık caminin destek ve örtü sistemi beton kalıplama tekniği ile yapılmıştır (Resim 380-382).

Cami ve medresenin iç mekânları sade olarak düzenlenmişken, süsleme avluya giriş kapılarında yoğunlaşmıştır (Resim 377). Güney kapıya oranla daha özenli bir düzenlemeye sahip olan kuzey kapıda süsleme, basık kemerli kapıyı çevreleyen yuvarlak kemerde karşımıza çıkar. Kemerin alt bölümü düşey silmelerle hareketlendirilmiştir, silme yüzeyle-

Çizim 138 SURUÇ ULU CAMII, B-B RÖLÖVE KESİDİ
Rölöve : M. Görür-S. Alp-A. Şener (Mayıs 1998) Çizen M. Görür (Haziran 1998)

Resim 383 Suruç Ulu Camii ve Medresesi,
Avludan Batıya Bakış

rinde ve kapının iki yanındaki kare kesitli sütuncelerde zikzak ve beş kollu yıldızlar görülür. Yuvarlak kemer, kendi içinde üç bölümlü olarak düzenlenmiştir. İlk bölümde silmeli kemerler, ikinci bölümde baklava motifleri, üçüncü bölümde ise, içleri sekiz kollu yıldız dolgulu, yüzeyden hafif taşkın rozetler bulunur. Ayrıca, girişin basık kemerinde malzemenin derzleri belirginleştirilmiştir (Resim 377).

Resim 384 Suruç Ulu Camii ve Medresesi,
Güneybatıdaki Kapı

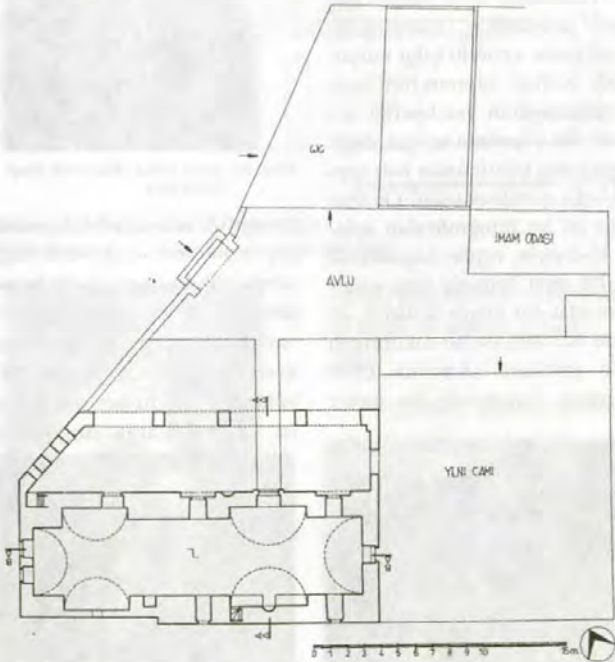
Avluya güneyden girişi sağlayan basık kemerli kapıda da süslemeye rastlanır. Kemer taşlarında derzler silmelerle hareketlendirilmiş ve kemer üstten bir silme ile çevrelenmiştir. Kuşatma kemerinin üzerinde ise iki sıra mukarnas dolgulu şerit bulunur (Resim 384).

AHMED-İ BİCAN CAMİİ

İlçe merkezinde, yoğun ticaret doku ile çevrelenmiş bir alanda, batısındaki yeni cami ile birlikte bir avlu içinde yer alır (Resim 385). Ahmed-i Bican Camii enlemesine yönelik gösteren, tonoz örtülü ibadet mekânı ile kuzeyindeki düz tavanla örtülü son cemaat yerinden oluşur (Çizim 140). İnşa kitabesi bulunmayan yapının 5 Ramazan 1304 / 28 Mayıs 1887 yılında, Şanlıurfa Camii-i

Resim 385 Suruç Ahmed-i Bican Camii, Kuzeye Bakış

Çizim 139 SURUÇ AHMED-İ BİCAN CAMİİ, RÖLÖVE PLANI

Rölöve : M. Akpolat-M. Acara-E. Eser (Şubat 1998) Çizen : E. Eser (Temmuz 1998)

ÇİZİM 140 SURUÇ AHMED-İ BİCAN CAMII,
KUZEY CEPHE RÖLÖVESİ
Rölöve : M. Akpolat-M. Acara-S. Alp (Şubat 1998)
Çizen : M. Acara (Mart 1998)

Kebir mahallesi sakinlerinden Kürkçü zade İzzetlu Ahmed Bican Efendi tarafından inşa ettirildiği öne sürülür (Anonim 1996: 31).

Genel görünümü ile oldukça iyi durumda olan yapı, "Suruç Kaymaklığı Köylere Hizmet Götürme Birliği" tarafından 1996 yılında büyük çapta onarılmıştır. Onarımın niteliği hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamakla birlikte, yapının tüm kaplama malzemesinin yenilendiği anlaşılmaktadır. Caminin en çok değişiklik geçirmiş bölümünün batı cephesi olduğu görülmektedir. Onarım öncesine ait bir fotoğrafından anlaşıldığı kadarıyla, cephe özgününde büyük bir sivri kemerle dışa açılırken sonradan bir duvar örülerek alt seviyede iki, üstte ise bir dikdörtgen pencere açılmıştır (Anonim 1996: 45). Onarım sonrasında bu duvar

Resim 386 Suruç Ahmed-i Bican Camii, Batı Cephe

muhtemelen kaldırılarak yapının diğer bölümlerinde olduğu gibi düzgün kesme taş malzeme ile kaplanmış, pencerelerin söve ve lentoları kalınlaştırılarak bezenmiştir (Resim 386).

Yapının doğu ve güney cepheleri dükkânlar ve 1996 yılında inşa edilen yeni cami nedeni ile kapanmıştır, yalnızca kuzey ve batı cepheler dış-

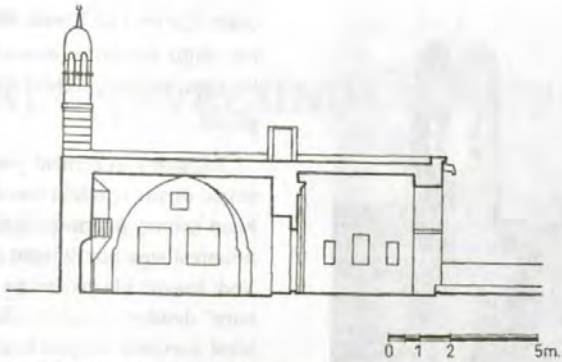
Resim 387 Suruç Ahmed-i Bican Camii, İbadet Mekânı, Batıya Bakış

tan görülebilmektedir. Caminin kuzey cephesinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı üç serbest destek ve duvarlara atılmış dört yuvarlak kemerle avluya açılan son cemaat yeri bulunur (Çizim 140). Bu bölümün batı duvarı, sokak dokusuna uygun olarak doğuya doğru

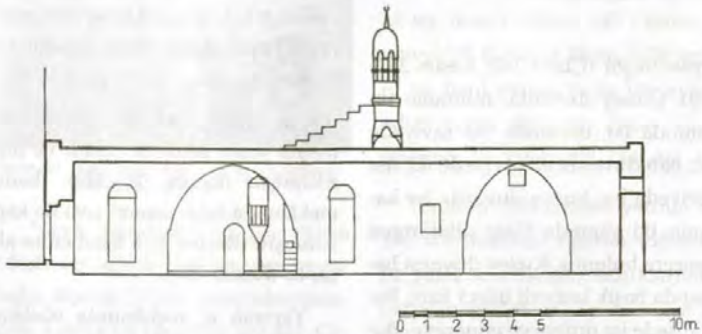
Resim 388 Suruç Ahmed-i Bican Camii, İbadet Mekânı, Güneye Bakış

Çizim 141 SURUÇ AHMED-İ BİCAN CAMII, A-A RÖLÖVE KESİDİ

Rölöve : M. Akpolat-M. Acara-E. Eser (Şubat 1998) Çizen : E. Eser (Mart 1998)

Çizim 142 SURUÇ AHMED-İ BİCAN CAMII, B-B RÖLÖVE KESİDİ

Rölöve : M. Akpolat-E. Eser-S. Alp (Şubat 1998) Çizen : E. Eser (Mart 1998)

Resim 389 Suruç Ahmed-i Bican Camii, İbadet Mekânı, Güney Duvar, Mihrap ve Minber

eğimli inşa edilmiş ve üç dikdörtgen pencere ile sokağa açılmıştır (Resim 386).

Doğu-batı doğrultusunda düzgün dikdörtgen planlı ibadet mekânına, son cemaat yerinin güney duvarı doğusundaki basık kemerli kapı ile girilir. 4.40x19.5 m. boyutlarındaki mekân, kuzey ve güneyde eksene simetrik nişlerle genişletilmiştir. Enlemesine beşik tonoz örtüye nişlerin önünde boylamasına beşik tonozlar

Resim 390 Suruç Ahmed-i Bican Camii, Minare,
Doğudan Görünüm

saplanmıştır (Çizim 142; Resim 387-388). Güney duvarda, mihrabın iki yanında iki, batısında üst seviyede bir; batı duvarda alt seviyede iki, üst seviyede bir; kuzey duvarda ise kapının iki yanında birer dikdörtgen pencere bulunur. Kuzey duvarın batısında basık kemerli ikinci kapı, batı köşede ise örtüye ve minareye çıkışı sağlayan merdivenin dikdörtgen girişi görülür (Çizim 141). Güney duvarın doğusunda, niş içindeki yarım yuvarlak mihrabın batısında minbere çıkış merdivenleri dikkati

çekerek (Çizim 142; Resim 389). Mekânın doğu duvarına sonradan açılan bir kapıyla bitişiğindeki yeni camiye geçilir.

Yapının son cemaat yerinin batısında, duvar içindeki merdivenle çıkılan çatının üzerinde baldaken tipi minaresi yer alır (Çizim 140, 142). Yedi basamakla çıkılan ve “köşk minare” denilen minaresi silindirik kaidesi üzerinde altıgen kesitli altı sütunun taşıdığı kubbe ile örtülüdür (Resim 390). Minarenin özgün olup olmadığı bilinmemekle birlikte, onarım sonrası eklenmemiş olduğu kesindir.

Cami, düzgün kesme taş malzemenin yatay istifte örülmesi ile inşa edilmiştir (Resim 385-389). İbadet mekânında örtü sistemi sıva ile kaplanmıştır (Resim 387). Minber ise ahşaptır (Resim 388).

Yapının iç mekânında süsleme bulunmazken, dışta batı cephede alt seviyede yer alan pencerelerin söveleri dışa taşkın tutulmuş ve lentoları silmelerle hareketlendirilmiştir. Silmelerin üzeri de istiridye dolgudur (Resim 386).

SURUÇ ÇEVRESİNDEKİ ESERLER

ZİYARET KÖYÜ ŞEYH MÜSLÜM KÜLLİYESİ

Resim 391 Suruç Ziyaret Köyü Şeyh Müslüm Külliyesi, Kuzeybatıdan görünüm

“Şeyh Müslüm” ya da “Şeyh Mesleme” adıyla tanınan yapı topluluğu, ilçenin 5 km. güneydoğusundaki köyün merkezinde yer alır. Cami, iki türbe, minare, hazire ve kuyudan oluşan topluluk kuzeyden bir duvarla çevrelenmiştir (Resim 391). İnşa kitabesi bulunmayan yapının cami, zaviye, tekke ve ziyaretle birlikte 564 / 1168-69 yılında inşa edildiği kabul edilir (Buğan 1995: 63; Anonim 1996: 34). Külliyenin türbesinde gömülü olduğuna inanılan Şeyh Müslüm ya da Şeyh Mesleme bin Name es-Serucî'nin tarihsel kimliği hakkında bilinenler oldukça sınırlıdır ve çoğu söylencelere dayanır. Birçok hastalık için şifa dağıttığına inanılan şeyhin türbesi yoğun

ziyaretçi akımına uğramaktadır (Buğan 1995: 50-60). Yapı topluluğundaki tek inşa kitabesi, 945 Cemaziyelevvel/25 Eylül-24 Ekim 1538 tarihini ve banisi olarak Şeyh Hüseyin'in adını veren türbenin kuzey kapısı üzerindeki kitabedir (Kitabe 64).

Caminin son cemaat yerinin kuzey duvarındaki onarım kitabeleri ne yazık ki sıvanmış olduklarından okunamamaktadır. Tarih veren iki kitabeden biri, yine türbede kuzey cephenin batı köşesindeki 1284/1867-68 tarihli (Kitabe 65; Resim 392); diğeri ise, caminin son cemaat yerinin batı köşesine bitişik minaresinin doğu cephesindeki Ramazan 1367/8 Temmuz-6 Ağustos 1948 tarihli (Kitabe 66; Resim 393) onarım kitabeleridir. Günümüzde iyi durumda olan yapı, Suruç Kaymakamlığı ve köy halkı tarafından onarıp, badanalanmaktadır. Cami ve türbenin elden geçmiş olduğu malzeme farklılığından anlaşılır. Ayrıca, türbenin doğu ve güney cephelerinde

Çizim 143 SURIUÇ ŞEYH MÜSLÜM KÜLLİYESİ, RÖLÖVE PLANI
Rölöve : M. Acara-E. Eser- M. Terzi-S. Gündüz-A. Durukan
(Mayıs 1998)

Çizen : E. Eser (Haziran 1998)

bulunan duvar payeleri de onarımlardan birinde yapılmış olmalıdır. Türbe, belki de üzerinde yer aldığı alanın doğal yapısı gereği nenden oldukça etkilenmektedir.

Doğu-batı doğrultusunda enlemesine yöneliş gösteren iki sahandan oluşan ibadet mekânı ile kuzeyinde bulunan son cemaat yerinden oluşan *cami* 13.10x19.60 m²lik bir oturma alanına sahiptir ve topluluğun en büyük yapısıdır (Çizim 143-144).

Çizim 144 ZİYARET KÖYÜ ŞEYH MÜSLÜM KÜLLİYESİ,
KUZEY CEPHE RÖLÖVESİ

Rölöve : M. Acara-M. Terzi-S. Gündüz (Mayıs 1998)

Çizen : E. Eser (Haziran 1998)

Caminin kuzey cephesini, dört serbest desteğe ve duvarlara atılmış beş sivri kemerle avluya açılan son cemaat yeri oluşturur. Batısı ve doğusu kapalı olan son cemaat yerinin doğusunda "L" biçimli bir mekân ile kuzeyinde dört basamak merdiven ile çıkılan kare kaideli, silindirik gövdeli ve tek şerefeli minaresi yer alır (Çizim 144; Resim 394).

Doğu cephe oldukça sade düzenlenmiştir, dikdörtgen biçimli iki pencere ile dışa açılır. Güney cephe, doğuya doğru eğimli bir arazi üzerinde yer alır ve batı köşesinde, doğu cephedeki pencerelerle eş büyüklükte dikdörtgen biçimli bir pencere bulunur. Yapının batı cephesini türbe kapatmıştır.

Son cemaat yerinin güney duvarı ortasındaki sivri kemerli niş içindeki dikdörtgen kapıyla ibadet mekânına girilir. Kapının batısında dikdörtgen biçimli bir kapı ile bir pencere yer alır. Kapılar arasında, son cemaat yerinde namaz kılanlar için açılmış ya-

Resim 394 Ziyaret Köyü Şeyh Müslüm Camii, Son Cemaat Yeri, Kuzeybatıya Bakış

rim yuvarlak bir mihrap nişi bulunur (Çizim 144).

6.80x18.10 m. boyutlarındaki ibadet mekânı, bir sıra dikdörtgen paye ile enlemesine iki sahna ayrılmış ve sahnaların üzeri sivri tonozlarla örtülmüştür. Ayrıca, payelerin önüne enlemesine atılmış sivri tonozlar asıl örtü sistemine saplanmaktadır (Çizim 143, 145; Resim 395). Mekân-

Resim 395 Ziyaret Köyü Şeyh Müslüm Camii, İbadet Mekânı, Batıya Bakış

nın güney duvarı ortasında yarım yuvarlak mihrap nişi ile batısında minber yer alır (Çizim 145; Resim 396). Batı duvarı kuzeyinde dikdörtgen bir niş bulunan iç mekân, kuzey cephesi dışında fazla açıklığı bulunmaması nedeniyle oldukça loştur.

Külliyeyi oluşturan ikinci önemli yapı, camiye güneybatıdan bitişik olarak inşa edilmiş türbedir (Çizim 143). İnşa kitabesi bulunmayan yapı, yukarıda da belirtildiği gibi Şeyh Mesleme bin Name için inşa edilmiştir.

Çizim 145 ZİYARET KÖYÜ ŞEYH MÜSLÜM KÜLLİYESİ, A-A RÖLÖVE KESİDİ

Rölöve : M. Acara-S. Gündüz-A. Durukan (Mayıs 1998)
Çizen : E. Eser (Haziran 1998)

Resim 396 Ziyaret Köyü Şeyh Müslüm Camii, İbadet Mekânı, Güneye Bakış

Dıştan 14x14 m. ölçülerindeki türbenin en hareketli cephesi, eyvan kuruluşundaki portalin bulunduğu kuzey cephesidir (Resim 397). Dikdörtgen biçimli kapı, sivri tonoz örtülü dilimli kemerli niş içindedir. Camiye bitişik doğu cephesinin güney bölümü ortasında ise büyük boyutlu bir payanda dikkati çeker. Çevre duvarı içinde kalan güney cephede, üst seviyede üç dikdörtgen pencere, köşelerde doğu cephede olduğu gibi birer büyük boyutlu pa-

Resim 397 Ziyaret Köyü Şeyh Müslüm Türbesi, Kuzey Kapı

Resim 398 Ziyaret Köyü Şeyh Müslüm Türbesi, Güney Cephe

yanda bulunur (Resim 398). Yapının ana girişi batı cephesindedir. Dört basamaklı bir merdivenle çıkılan, iki serbest ve iki duvar payesine oturan düz tavanla örtülü giriş bölümünün güneyinde dikdörtgen kapı, kuzeyinde ise türbenin kemerli açıklığı bulunur (Resim 399).

Resim 399 Ziyaret Köyü Şeyh Müslüm Türbesi,
Batı Cephe

İçten yaklaşık 4x4 m. ölçülerindeki kare planlı *türbe* baldaken tipindedir, güney ve doğudan "L" biçimli bir koridorla çevrelenmiştir. Sivri tonoz örtülü koridorun güneydoğu köşesinde yarım yuvarlak mihrap nişi bulunur. Kuzeyde ise, batı köşeye yerleştirilmiş ve türbe mekânına açılan dikdörtgen kapı yer alır. Türbenin kuzeyinde, girişi koridordan olan, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı ve sivri tonozla örtülü kapalı bir mekân görülür (Çizim 146).

Baldaken kuruluşundaki türbe pandantif geçişli bir kubbe ile örtü-

Çizim 146 ZİYARET KÖYÜ ŞEYH MÜSLÜM TÜRBESİ,
A-A RÖLÖVE KESİDİ

Rölöve : M. Acara-M. Terzi-S. Gündüz-(Mayıs 1998)
Çizim : E. Eser (Haziran 1998)

Resim 400 Ziyaret Köyü Şeyh Müslüm Türbesi,
İç Mekân, Güney Duvar

lüdür; batı, güney ve doğusunda yer alan sivri kemerlerle koridora ve dışa açılır (Resim 400). Kuzeyinde yer alan mekân nedeniyle, bu yönde kemerli açıklık yerine sivri kemerli bir niş bulunur (Resim 401). Mekânın ortasında 2 m.² boyutlarındaki sanduka yer alır (Resim 402).

Kuzey kapıdan çıkılarak ulaşılan 2.80x2.80 m. ölçülerindeki içten ve dıştan kare prizmal tipteki ikinci

Resim 401 Ziyaret Köyü Şeyh Müslüm Türbesi,
İç Mekân, Kuzey Duvar

Resim 402 Ziyaret Köyü Şeyh Müslüm Türbesi,
İç Mekân, Sanduka

türbe kubbe ile örtülüdür, tek açıklığı güney duvarı ortasındaki dikdörtgen biçimli kapısıdır.

Yapıların tümünde farklı büyüklükte kesme taş malzeme kaplama olarak uygulanmıştır (Resim 391, 397-398). Özellikle minare işçiliği ve malzemesi ile dikkati çekmektedir (Resim 391). Cami ve türbenin içi sıvanarak badanalanmıştır (Resim 395-396, 400-401).

Sade kuruluştaki yapıda tek süsleme türbenin kuzey kapısının dilimli kemerinde görülür.

Yapı topluluğunda dikkati çeken önemli bir özellik, belki de Şeyh Mesleme'ye saygıdan kaynaklanan bir nedenle türbenin camiden daha yüksek inşa edilmiş olmasıdır. Benzer bir kaygı, yapıları ezmeyen bir yüksekliğe sahip olan minarede de gözlenir.

Yapı topluluğunun kuzeybatısında bulunan hazirede, muhtemelen Şeyh Mesleme'nin ailesinden kişiler ve müridleri gömülmüş olmalıdır (Resim 391).

Kitabeler:

Kitabe 64: Türbenin kuzey kapısı üzerindeki üç satırlık sülüs yazı:

عمر هذه القبة المباركة على قبر الشيخ مسلم (صلمه) ابن.....

..... شهر جمادى الأولى سنة خمس وأربعين وتسعة مائة على يد العبد الفقير الراجي الی رحمة ربه وعظماة

الشيخ حسن (حسن) ابن الشيخ محمد.....

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

Emere hazihi'l-kubbe el-mübareke al'a kabr el-Şeyh Müslüm (Mesleme) ibn.....

Şehr-i Cemaziyelevvel sene hamse ve erbaîn ve tis'a mie a'la yed el-abdü'l-fakir er-raci ila

rahmet-i rabbihi ve gufranehu

Eş-Şeyh Hasan (Hüseyin) ibn eş-Şeyh Muhammed .....

(K. Türkmen 1998)

Çevirisi:

Bu mübarek kubbeyi .....oğlu Şeyh Müslüm (Mesleme)'ün mezarı üzerine 945 yılının Cemaziyelevvel ayında/25 Eylül-24 Ekim 1538'de Allah'ın rahmeti ve mağfiretini niyaz eden Şeyh Muhammed oğlu Şeyh Hüseyin (Hasan) yaptırmıştır.

(K. Türkmen 1998)

Kitabe 65: Türbenin kuzey cephesinin batı köşesindeki beş satırlık sülüs yazı:

دوشدى صابر تاريخ

حمامه دن انشاديته

ايتمدي نو محمديد

وزيب قبه جان جودا

١٢٨٤

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

Düştü Sabir tarih

Hâmeden inşaatına

Etdi nev-i tecdid

Ve zib-i kubbe cân-ı cûda

1284

(K. Türkmen 1998)

Resim 392 Ziyaret Köyü Şeyh Müslüm Türbesi,
Kuzey Cephe, Batı Köşedeki Onarım Kitabesi

Çevirisi:

Sabir tarih düştü
Övülmeye değer inşaatına

Yenilenmesini sağladı
Ve kubbeyi cömertlikle süsledi
(M. Görür 1998)

مشاء الله كان

في شهر رمضان

سنة ١٣٦٧

معمار محمد صابر

Kitabe 66: Minarenin doğu cephesindeki dört satırlık sülüs yazı:

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

Maşallah kâne
fi şehri Ramazan
sene 1367
Mimar Mehmed Sabir

(M. Görür 1998)

Resim 393 Ziyaret Köyü Şeyh Müslüm Cami,
Minare, Doğu Cephe'deki Onarım Kitabesi

Çevirisi:

Allah'ın istediği oldu
8 Temmuz-6 Ağustos 1948'de
Mimar Muhammed Sabir

(M. Görür 1998)

ŞEYH NASIR MEZARLIĞI, ŞEYH NASRULLAH TÜRBEŚİ

Resim 403 Suruç Şeyh Nasir Mezarlığı, Şeyh Nasreddin Türbesi, Güneyden Görünüm

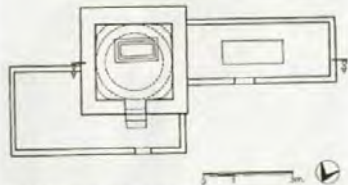
Şeyh Nasrullah (Nasır) Türbesi olarak bilinen yapı ilçenin 2 km. batısında yer alan, Şeyh Nasir mezarlık alanı içinde güneydedir (Resim 403). Kitabesi bulunmayan yapının inşaat tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Halk arasında ermiş olduğu kabul edilen Şeyh Nasrullah hakkında elimizde bilgi bulunmamaktadır.

Yapının geçirmiş olduğu onarımlar hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamasıyla birlikte, kubbesinin çeşitli zamanlarda kapatılmaya çalışıldığı, ama başarılı olunamadığı bilinmektedir (Anonim 1996: 35). Ayrıca, doğu duvarının onarım geçirmiş olduğu mevcut izlerden anlaşılır.

Resim 404 Şeyh Nasir Mezarlığı, Şeyh Nasreddin Türbesi, Kuzeydoğudan Görünüm

Kuzeyinden ve doğusundan bir duvarla çevrelenmiş yapının kuzey cephesinin orta bölümündeki basık kemerli kapısı dışında hiç bir açıklığı bulunmaz (Resim 404). Yapının batısında, içinde bir mezar taşı bulunan sonradan inşa edilmiş bir avlu yer alır.

Çizim 147 SURUÇ ŞEYH NASIR MEZARLIĞI,
ŞEYH NASRULLAH TÜRBEŚİ, RÖLÖVE PLANI
Rölöve : M. Acara-S. Gündüz (Mayıs 1998)
Çizen : E. Eser (Temmuz 1998)

ÇİZİM 148 ŞEYH NASIR MEZARLIĞI,
ŞEYH NASRULLAH TÜRBESİ, A-A RÖLÖVE KESİDİ
Rölöve : M. Acara-S. Gündüz-A. Durukan (Mayıs 1998)
Çizen : E. Eser (Temmuz 1998)

3.55x3.55 m. boyutlarındaki türbe kare prizmal tiptedir. İç mekân, ortasında 2 m. çapında bir açıklık bulunan ve köşe taşları üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür (Çizim 147-148). Kuzey cephesinin ortasındaki yuvarlak kemerli kapısı dışında duvarlarında açıklık bulunmayan yapının içindeki sanduka güney duvarın önüne yerleştirilmiştir. Yapının en dikkat çekici öğeleri geçiş sisteminde kullanılmış olan köşe taşları (Resim 405) ile ortası açık kubbesidir.

Resim 405 Şeyh Nasir Mezarlığı, Şeyh Nasreddin Türbesi, İç Mekan, Güneybatı Köşe

Düzgün kesme taş malzeme ile yatay istifte örülerek inşa edilmiş (Resim 404) bu mütevazı yapıda kuzey cephenin tümü, batı ve doğu cephelerin yaklaşık yarısı, iç duvarlar ve sanduka yeşil yağlıboya ile boyanmıştır (Resim 404-405).

KARA KÖYÜ MEZARLIĞI, ŞEYH SALMAN TÜRBESİ

Resim 406 Suruç, Kara Köyü, Şeyh Salman Türbesi, Güneyden Görünüm

Kara köyünde, aynı adla anılan höyüğün kuzeydoğusundaki mezarlık alanı içinde bulunan türbe (Resim 406), yaklaşık 1.00 m. yüksekliğinde ki bir çevre duvarı içindedir ve genel görünümüyle oldukça sade kuruluşudur. Kitabesi bulunmayan yapının inşa tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, içinde bulunan mezar taşının kitabesinde 1362/1943 tarihi okunmaktadır. Yöre sakinleri arasında yaygın olan inanca göre, Şeyh Salman adıyla tanınan ve Hz. Muhammed'in sahabelerinden olan Selman-ı Faris, Amr ibn ül-As komutasındaki İslâm orduları ile birlikte İran seferi dönüşünde Suruç ovasından geçerken rahatsızlanması üzerine on gün burada konaklamıştır. Bu olayın etkisiyle çadırının bulunduğu

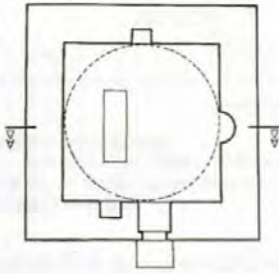
yere bir türbe yaptırılıp ziyaretgâh haline dönüştürülmüştür (Anonim 1996: 35).

İnşa tarihi kesin olarak bilinmeyen yapının geçirmiş olduğu onarımlar hakkında elimizde kesin bilgiler bulunmamakla birlikte, bugün iç ve dış duvarlarındaki badanalara bakılarak yöre halkı tarafından bakım ve onarımının yapıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, kapısı dışında hiç bir açıklığı bulunmayan iç mekân, havasızlık ve nemden etkilenmektedir,

Yaklaşık 3.40x3.40 m. boyutlarındaki iç mekâna, batı cephesi ortasındaki dikdörtgen kapıyla girilir (Resim 407). Dıştan olduğu gibi içten

Resim 407 Suruç, Kara Köyü, Şeyh Salman Türbesi, Batı Cephe

Çizim 149 SURUÇ KARA KÖYÜ ŞEYH SALMAN TÜRBESİ,
RÖLÖVE PLANI

Rölöve : M. Acara-S. Gündüz (Mayıs 1998)
Çizen : E. Eser (Temmuz 1998)

Çizim 150 SURUÇ KARA KÖYÜ ŞEYH SALMAN TÜRBESİ,
A-A RÖLÖVE KESİDİ

Rölöve : M. Acara-S. Gündüz-A. Durukan (Mayıs 1998)
Çizen : E. Eser (Temmuz 1998)

de kare planlı olan türbe, pandantif geçişli, fazla yüksek olmayan bir kubbe ile örtülüdür (Çizim 149). Dışa oldukça kapalı olan yapının güney duvarı ortasında yarım yuvarlak biçimli ve yuvarlak kemerli mihrap nişi; doğu duvarı ortasında ve batı duvarının kuzeyinde birer dikdörtgen niş bulunur.

Üzerindeki kitabede 1362/1943 tarihi bulunan ve yöre halkınca Şeyh Salman'a ait olduğu kabul edilen sanduka, mihrap nişinin önünün açılması amacıyla mekânın kuzeyine

yerleştirilmiştir. İç mekânda dikkati çeken en önemli özellik, kare alt yapının daireye dönüştürülmesinde kullanılan pandantiflerin zemine oldukça yakın bir seviyeden başlıyor olmasıdır (Çizim 150).

Düzgün kesme taş malzeme kullanılarak yatay istifte inşa edilmiş olan yapının duvarları sıvalı ve beyaz kubbesi ise yeşil badanalıdır (Resim 406-407)

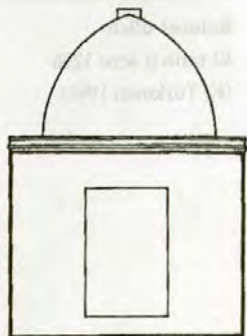
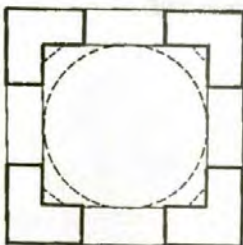
KARADUT KÖYÜ TÜRBESİ

Karadut köyü Mezarlığı'nda yer alan türbenin inşa veya onarım kitabesi yoktur. Yapı oldukça yeni görünmekle birlikte, batısındaki mezar taşı 1256/1840-41 tarihlidir ve Muhammed Ağa'ya aittir (Kitabe 67; Resim 408).

Sade kuruluştaki kare planlı küçük yapının her cephesinde büyük boyutlu birer dikdörtgen pencere görülür (Çizim 151). Dışta, kare alt-

yapıyla sivri kubbe arasında saçak hattında dört sıra silme dikkati çeker. İçten testere dişi dolgulu köşe taşlarıyla geçilen kubbesi yalın kattır.

Yapının malzemesi düzgün kesme taş kaplamadır. Köşe taşlarının yüzeyindeki testere dişi dolgulu şeritler dışında hiç bir süsleme ögesine rastlanmaz.

Çizim 151 SURUÇ KARADUT KÖYÜ TÜRBESİ, PLAN VE BATI CEPHE RÖLÖVESİ

Rölöve : S. Gündüz-A. Şener-A. Durukan (Mayıs 1998)

Çizen : E. Eser (Temmuz 1998)

KİTABE 67: Türbenin batısındaki mezar taşı üzerindeki yedi satırlık sülüs yazı:

غريبان
 هذا القبر
 ...كي زاده محمد أغا
 مرحوم .....
 المغفور
 رحمه الله
 التاريخ في سنة ١٢٥٦

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

Gariban

Haze'l-kabr

.....ki zade Muhammed Ağa

Merhum .....

El-mağfur

Rahmet-ullah

El-tarih fi sene 1256

(K. Türkmen 1998)

Resim 408 - Suruç, Karadut Köyü Mezarlığı,
 Türbe'nin Batısındaki Mezar Taşı

Çevirisi:

Bu mezar, 1840-41 yılında ölmüş olan -Allah'ın rahmeti üzerine olsun-

mağfur ve merhum gariban.....oğlu Muhammed Ağa'ya aittir.

(K. Türkmen 1998)

BOZOVA - ÇİFTLİK YANLIÇI

KARADUT KÖYÜ DEĞİRMENİ

Köyün çıkışında, tarlalar arasında bugün kullanılmayan bir değirmen görülür. Düzgün kesme taşlarla

yapılmış dikdörtgen planlı değirmenin batısında kurumuş bir *sarnıç* yer alır (Resim 409-410).

Resim 409 Suruç, Karadut Köyü Değirmeni,
Doğuya Bakış

Resim 410 Suruç, Karadut Köyü Değirmeni,
İçten Kuzeye Bakış

Paleolitik sonlarına ait mikroliti bol, bir çakmaktaşı dilgi (lama) endüstrisine rastlanmıştır. Bu buluntuların I.Ö. 10.000'lere ait oldukları sanılır. Sonraki dönemlerde Biris Mezarlığı'nda yerleşme devam etmiştir (Çambel 1971: 35). Buna karşılık Söğüt Tarlası'nda, I.Ö. 3.500-2.800 arasına yerleştirilen ikinci bir yerleşme bulunmuştur (Özil 1969: 56-58, 91-92). Bu buluntular, söz konusu merkezlerde Paleolitik dönemin yanı sıra Neolitik yerleşmelerin de bulunduğunu göstermiştir (Çambel 1974: 372).

1977 yılında Özdoğan başkanlığında bir ekibin, baraj yapımı nedeniyle yürüttüğü arkeolojik yüzey araştırmasında Paleolitik Çağ'dan Ortaçağ'a kadar devam eden birçok yerleşim saptanmıştır (1977: 159-180). Bu yüzey araştırmalarında, gerek Fırat kıyı şeridinde, gerekse platoda Paleolitik Çağ'a ait çakmaktaşı alet ve artıkların bulunduğu alanlar saptanmıştır (Özdoğan 1977: 161). Bedir Barajı'nın yapıldığı İncesu Vadisi'nde yürütülmüş yüzey araştırmalarında ilk üretim ve yerleşik düzene geçişi temsil eden Neolitik Dönem ile ilgili tek merkez olarak *Ulluk mevkii* gösterilirken, en büyükleri *Lidar* ve *Karmitli* olan 9 Kalkolitik, en büyükleri *Lidar*, *Şaşkan Büyük Tepe*, *Kurban Höyük* ve *Tatar Höyük* olan 8 Eski Tunç Çağı ve Orta-Geç Tunç Çağı yerleşmesi saptanmıştır (Özdo-

ğan 1977: 161). Bozova ilçesi yakınlarında *Gölbaşı mevkii*nde bulunan *Biris Mezarlığı* ve *Söğüt Tarlası*'nda bulunmuş Paleolitik Dönem'e ait aletlerle birlikte Neolitik iskân izleri (Çambel 1974: 372) Bozova çevresinin en erken dönemlerden başlayarak yerleşim gördüğünü kanıtlaması açısından önemlidir.

Paleolitik dönem baraj göl alanı içinde en önemli yerler *Hasimerte Bağları Sırtları* ve *Kirli Mevkii*'dir. İlk üretim çağına ait belirgin bir buluntu yeri saptanamamıştır. Ancak, *Ulluk Mevkii*'nde açığa çıkarılan buluntuların bu evreye ait olabileceği düşünülür. Baraj göl alanı içinde Kalkolitik Çağ'a ait buluntu veren 9 yerleşim yeri saptanmıştır. Bunların çoğu Kalkolitik Çağ'ın son evresine aittir. Bunların en önemlileri *Lidar Höyük* ve *Karmitli*'dir.

Bozova çevresinin geçmişi ile ilgili en kapsamlı bilgileri *Lidar Höyük* verir (Resim 411). Bozova'nun 23 km. kuzeybatısında, Fırat nehrinin kıyısında yer alan *Lidar Höyük*'te ilk kazılara 1979 yılında Heidelberg Üni-

Resim 411 Bozova Lidar Höyük, Genel Görünüm

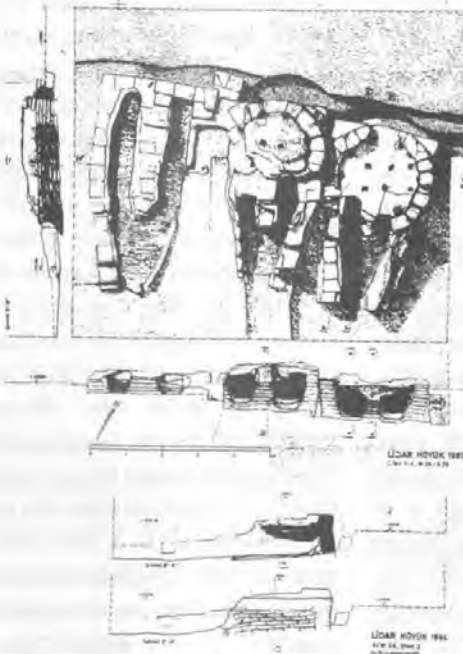

versitesi'nden Hauptmann başkanlığında bir ekip tarafından başlanmıştır. Yaklaşık 200x240 m. boyutlarında ve 25 m. yüksekliğinde olan höyükte Erken Kalkolitik Halaf evresinden Ortaçağ Selçuklu dönemine kadar devam eden yerleşim katları saptanmıştır (Hauptmann 1981: 197; 1987: 204; Özdoğan 1977: 162-163). Lidar Höyük'ün prehistorik yerleşim katları tümüyle Hellenistik, Roma ve Ortaçağ tabakalarınınca örtülmüştür (Mellink 1980: 84).

Lidar Höyük'ün Eski Tunç Çağı tabakalarında ele geçen başta el ve çark yapımı seramikler ve atnalı bi-

çimli ocaklar olmak üzere çeşitli arkeolojik malzeme ile höyüğün batı kesiminde açığa çıkan oda mezarlar (Resim 412) Amik Ovası, Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya'daki buluntular ile karşılaştırılır (Hauptmann 1981: 198; 1982: 17-18). Orta ve Geç Tunç Çağı tabakalarında da önemli arkeolojik bulgular ortaya çıkarılmıştır. Ele geçen Habur boyalı seramiği, ithal kırmızı perdeli Kapadokya seramiği ve Hurri-Mitanni silindir mühürleri gibi arkeolojik malzeme, Orta Anadolu, Kuzey Suriye, Kuzey Mezopotamya ve Filistin ile kültürel bağlantılar ortaya koyar (Hauptmann 1987: 240).

Orta Tunç Çağı katlarında, yapı tabanları altında çok sayıda mezar açığa çıkarılmıştır (Hauptmann 1985a: 204). Orta Tunç Çağı'na ait 8. tabakada saptanmış yangın tahribatı, Hitit krallarının bölgeye düzenledikleri askeri seferlere bağlanmıştır (Hauptmann 1987: 205). Geç Tunç Çağı evresinde belirlenen benzer bir yangın tabakası ise İ.Ö. 1200'lere tarihlenen Deniz Kavimleri Göçü ile ilişkili görülmüştür (Hauptmann 1985a: 204).

Resim 412 Bozova Lidar Höyük, Eski Tunç Çağı Buluntuları (Kussinger 1988)

Lidar Höyük'ün Erken Demir Çağı yapı katlarında çağdaş *Sultantepe* malzemesi ile karşılaştırılan ve İ.Ö. 8-7. yüzyıllara verilen seramik türü arkeolojik malzeme ele geçmiştir (Hauptmann 1982: 17). Bu dönemde yerleşim, 2.50 m. kalınlığında bir savunma suru ile çevrelenmiştir (Mellink 1981: 468).

Lidar Höyük'ün özellikle kuzeyinde oldukça kalın Hellenistik ve Roma katları açığa çıkarılmıştır (Hauptmann 1981: 197). Roma dönemine ait dört yapı katına sahip IV. tabakanın son yapı evresi İ.S. 1. yüzyıla tarihlenmiştir (Hauptmann 1982: 17). Özellikle Roma döneminde yerleşimin büyüdüğü anlaşılır.

Lidar Höyük'ün tüm üst tabakaları Ortaçağ'a aittir. Höyükte Ortaçağ yerleşmesi taş temelli, kerpiçten bir savunma duvarı ile tahkim edilmiştir. Bu savunma sistemi İ.S. 12.-13. yüzyıllara tarihlenir (Hauptmann 1981: 197). Höyük üzerinde görülen İ.S. 11. yüzyıla tarihlenen yeni yerleşme, Edessa'nın yeniden inşa edilmesiyle bağlantılı görülür. Ortaçağ'a ait çakıllı sokaklara açılan kerpiç yapı kalıntıları içinde demir alet ve silahlar, tunçtan süs eşyaları ve sikkeler ile seramik, cam ve fayans parçaları ele geçmiştir (Mellink 1981: 468). Bu dönemin, avlular çevresinde odaklaşan taş temelli kerpiç yapıları, depolama çukurlu, fırınlı, ocaklı ve banyoludur.

Bozova çevresiyle ilgili arkeolojik bilgiler veren diğer önemli merkez *Kurban Höyük*, Bozova ilçesine bağlı Cümcüme köyüne 2 km. uzaklıkta, Fırat'ın batı kıyısında ve ırmağın geçiş noktasında yer alır. Chicago Üniversitesi'nden Marfoe başkanlığında Atatürk Barajı Kurtarma Projesi kapsamında yürütülen ilk kazılar 1980 yılında başlamıştır. Çift höyükleşmenin görüldüğü Kurban Höyük, yaklaşık 6 hektarlık bir alanı kaplar. Höyük, 220x340 m. boyutlarında ve 6-10 m. arasında değişen yüksekliktedir (Marfoe 1981: 193).

Kurban Höyük'te yürütülen arkeolojik kazılarda çok evreli yapı katları saptanmıştır. Höyük üzerinde, farklı alanlarda yapılan kazı çalışmalarında Geç Kalkolitik, Eski Tunç Çağı ve Ortaçağ katları açığa çıkarılmıştır (Marfoe 1982: 96-98). Höyüğün en üstündeki 1. evresi İ.S. 9.-11 yüzyıllara tarihlenen Abbasi-Selçuklu yerleşmesidir. Höyükte 2.-9. evreler Eski Tunç Çağı'nı, 10.-16. evreler Geç Kalkolitik'ten Eski Tunç Çağı'na geçişi ve 17.-20 evreler Geç Kalkolitik'i temsil eder (Marfoe 1982: 97-98). Höyük özellikle Eski Tunç Çağı için önemli bir merkezdir (Resim 413). Höyükte yürütülen kazılarda ele geçen İ.Ö. 3. binin sonlarına tarihlenen arkeolojik malzeme, Harran'daki derin sondajda açığa çıkarılan II.-III. evre örnekleri dışında, çağdaş Kuzey Suriye ve Amik

Resim 413 Bozova Kurban Höyük, Eski Tunç Çağı Buluntuları (Algaze 1990)

merkezlerinde ele geçen buluntular ile karşılaştırılır (Marfoe 1981: 194).

İlk Tunç Çağı'na ait 8 yerleşim yeri saptanmıştır. Bu evrede de yine Lidar Höyük ve ayrıca Şaşkan Büyüyük Tepe ile Tatar Höyük önemli

merkezler olarak görülür. Orta-Son Tunç çağlarına ait 6 yerleşim saptanabilmıştır; bunların en önemlileri Lidar Höyük ve Kurban Höyük'tür. Lidar Höyük ve Kurban Höyük ile Siverek ilçesi yakınlarındaki Hassek Höyük gibi merkezlerin Eski Tunç

Çağ katlarında ele geçen seramikler, Keban bölgesine, Mezopotamya'ya ve Kilikya'ya kadar varan geniş bir coğrafi ilişkiler zincirini gösterir (Hauptmann 1982; 1985a-b; 1987; Behm-Blancke 1983). *Lidar Höyük*'te, Orta Tunç çağına ait 8. tabakada belirlenen yangın tahribatı, Hitit krallarının bölgeye düzenledikleri seferlere bağlanmıştır (Hauptmann 1987: 205). *Lidar Höyük*'ün Geç Tunç çağı tabakalarında ele geçen mühürde Hitit kralı Şuppiliuma'nın çağdaşı olan Kargamış Kralı Kuzi Teşhub'un adı geçer (Hauptmann 1987: 204).

Demir Çağı ile birlikte yerleşim yerlerinin sayısında artış olmuştur. 12 yerleşimden en önemlileri *Büyük Şaşkan* ve *Küçük Şaşkan*, *Tatar Höyük*'tür. Klasik Çağ'da ve özellikle Roma Çağı'nda yerleşim yerlerinin sayısı artmaya devam etmiştir. Bu evre çanak çömleği 14 yerde saptanmıştır. Önemli merkezler *Lidar Höyük* ve *Tatar Höyük*'tür. Samsat'ın karşısında kurulduğu bilinen *Seleucia* kentinin *Lidar* olduğu öne sürülür (Özdoğan 1977: 161-163).

Ainsworth, Birecik'ten 10 saat sonra Harran-Suruç ovasındaki "Çarmelik" köyüne vardığını, burada modern bir hanın yanında antik bir yerleşimin bulunduğunu, burasının haritalarda bölgenin başkenti olan "*Anthemusia*" olarak adlandırıldığını belirtir (Ainsworth 1842: 102-103).

Çevrenin erken Türk dönemine (Selçuklulara) ait en önemli ve en büyük ölçekteki şehirdışı hanlarından biri, günümüzde Bozova ilçesine bağlı olmakla birlikte, Suruç'a daha yakın konumda, ilçenin yaklaşık 9 km. kuzeyinde bulunan ve Memlûklular zamanına, 1234 öncesine yerleştirilen **Büyük Han (Çarmelik) köyü hanıdır** (Güreşsever 1977: 14). Yapı, Evliya Çelebi tarafından da, içinde Türkmenlerin yaşadığı bir han olarak tanıtılmaktadır. (Evliya Çelebi 1314/1896-97: 149). Harap durumdaki bu çok önemli hanın kuzeyinde, daha iyi durumda bulunmakla birlikte ibadete kapalı olan fevkanî (çift katlı) **Camisi** yer almaktadır. Ayrıca, köyün çıkışında kısmen kayaya oyulmuş bir **Değirmen** bulunmaktadır. 17. yüzyılda Anadolu'yu dolaşmış Fransız seyyahı Tavernier, yerleşimin büyük olduğunu ve yakınındaki bir dağın üzerinde bir **Kale** bulunduğunu belirtmektedir (1980: 99). Günümüzde, köyün güneyindeki höyüğün üzerinde kale yerine bir **Ziyaretgâh** görülmektedir. 19. yüzyılda Çarmelik'i ziyaret etmiş Alman seyyahı Sachau, handan ve güzel suyu olan bir **kuyudan** söz etmekte, ayrıca *Karahöyük köyünün* güneydoğusunda ve *Mizhacar köyünde* birer **Köprü** bulunduğunu, bunlardan ilkinin yıkık olduğunu yazmaktadır (1883: 181, 184). Bu köprüler ne yazık ki bulunamamıştır.

BOZOVA'DAKİ ESERLER

Yeni kurulan bir ilçe olan Bozova'da 19. yüzyılın ikinci yarısından önceye ait bir eser saptanamamıştır.

KIRMIZI PINAR CAMİİ

Araş. Gör. Suat ALP

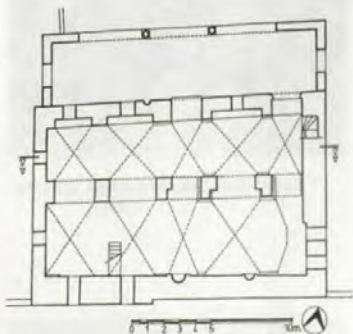
İlçe merkezinde, İnönü sok No. 48'de yer alan Kırmızı Pınar Camii, son cemaat yerinin güney duvarındaki kapısı üzerindeki kitabeğe göre 1388/1972 tarihlidir. Minaresi ise 1378/1958-59 tarihini verir. Hazire-sindeki en erken tarihli mezar taşı da 1950 yılına aittir. Büyük ölçüde yenilediği anlaşılan caminin kapısı üzerinde 1865 tarihi dikkati çeker.

15.30x18.40 m. ölçülerinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı yapı son cemaat yeri ve ibadet mekânından oluşur. Tek bölümlü son cemaat yeri üç yuvarlak kemerle kuzeye açılır (Resim 414). Son cema-

at yerinin güney duvarı ortasındaki yuvarlak kemerli kapı ile girilen ibadet mekânının, belki de kapısında belirtilen tarihte genişletildiği anlaşılır. Ortadaki dört serbest payeye atılmış enine sivri kemerlerle iç mekân, benzerlerini Birecik'te de gördüğümüz gibi enlemesine iki sahna ayrılmış ve haç tonozlarla örtülmüştür

Resim 414 Bozova Kırmızı Pınar Camii, Avlu, Güney Kanat

Çizim 152 BOZOVA KIRMIZIPINAR CAMİİ, RÖLÖVE PLANI
Rölöve : E. Eser-S. Gündüz-A. Şener (Mayıs 1998)
Çizen : E. Eser (Mayıs 1998)

Resim 415 Bozova Kırmızıpınar Camii, İbadet Mekânı, Batıya Bakış

(Çizim 152; Resim 415). Güneydoğuda ise yarım çapraz tonoz görülür. Güney duvarda, biri ortada, diğeri doğusunda olmak üzere iki yarım yuvarlak mihrap nişi bulunur

Resim 416 Bozova Kırmızıpınar Camii, İbadet Mekânı, Güneye Bakış

(Resim 416). Yapıyı mimari özellikleri açısından çevredeki daha erken tarihli camilerin bir uzantısı olarak görmek mümkündür.

Yapının mimari özellikleri açısından çevredeki daha erken tarihli camilerin bir uzantısı olarak görmek mümkündür. Yapının mimari özellikleri açısından çevredeki daha erken tarihli camilerin bir uzantısı olarak görmek mümkündür.

Yapının mimari özellikleri açısından çevredeki daha erken tarihli camilerin bir uzantısı olarak görmek mümkündür. Yapının mimari özellikleri açısından çevredeki daha erken tarihli camilerin bir uzantısı olarak görmek mümkündür.

Resim 417 Bozova Kırmızıpınar Camii, İbadet Mekânı, Çizim

AKGÜN (KÜLLÜR) AİLESİ KASABA ODASI

Resim 417 Bozova Kasaba Odası, Güney Cephe

Kırmızıpınar Camii'nin kuzeydoğusunda, Akgün sokakta yer alan doğu-batı doğrultusunda düzgün dikdörtgen planlı ve tek mekânlı köy odası düz beton tavanla örtülüdür (Resim 417-418).

Yapının inşa tarihini gösteren bir kitabesi bulunmamakla birlikte, sahipleri Kırmızıpınar Camii'nin banisi tarafından ilçeye gelen evsiz ko-

Resim 418 Bozova Kasaba Odası, İç Mekân, Güneye Bakış

Araş. Gör. Erdal ESER

nuklara hizmet verilmesi amacıyla camiden üç yıl sonra 1868 yılında inşa edildiğini belirtmişlerdir. Özgününde ahşap tavan ve toprak damla örtülü olan Kasaba Odası, geçmiş olduğu son onarımda beton tavanla örtülerek üzerine konut olarak kullanılan ikinci kat eklenmiştir (Resim 417). Odanın özgün kullanım eşyalarından günümüze kalabilen tava, fincan, ibrik, cezve, maşrapa ve su kapları halen Akgün ailesince korunmaktadır (Resim 419-420)¹⁵.

Resim 419 Bozova Kasaba Odası, Özgün Kullanım Eşyaları

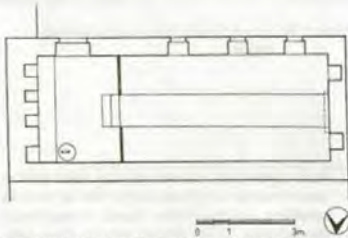
15 Hicibi aşiretine bağlı olduklarını belirten Akgün (Küllür) ailesi mensupları neredeyse yüzotuz yıldır bu mekânda konuklarını ağırlamaktadırlar. Yapıya ve uygulamaya olan bağlılıkları oldukça etkileyici olan aile, özgün eşyaların Kasaba Odası'nda sergilenmesi önerimizi memnuniyetle karşılamışlardır. Korumacı tavırları ve yardımları için çok teşekkür ederiz.

Resim 420 Bozova Kasaba Odası,
Özgün Kullanım Eşyalarından Kepçe

Çevresindeki yoğun konut dokusu nedeniyle yalnız güney cephesi dıştan algılanabilmektedir (Resim 417). Cephenin doğusunda dikdörtgen biçimli kapı, batısında ise birbirlerine eş uzaklıkta üç dikdörtgen pencere bulunur.

Yapının 3.25x8.80 m. ölçülerindeki iç mekânına, güney cephesinin doğu köşesindeki dikdörtgen biçimli kapıyla girilir. Mekân, batısında bulunan yaklaşık 0.80 m. yüksekliğinde, 6.35 m. uzunluğunda bir seki ve doğusundaki 2.40x3.25 m.lik giriş alanıyla iki bölümlü olarak düzenlenmiştir (Çizim 153; Resim 418). Giriş alanının doğu duvarına, önlerinde boydan boya bir seki bulunan dört duvar nişi yerleştirilmiştir (Resim 421). Kuzeydoğu köşede, su için yerleştirilmiş "küp" dedikleri küçük ayaklı bir su haznesi dikkati çeker (Resim 422). Doğudaki iki ba-

Çizim 153 BOZOVA KASABA ODASI, RÖLÖVE PLANI
Rölöve : E. Eser-S. Gündüz-A. Durukan (Mayıs 1998)
Çizen : E. Eser (Haziran 1998)

Resim 421 Bozova Kasaba Odası, İç Mekân, Doğuya Bakış

samaklı merdiven ve ahşap bir paravandan geçilerek ulaşılan "kalma" bölümünün zemininde, batı duvar ortasındaki ocağa kadar uzanan 1.00 m. genişliğinde bir aralık ile iki yanında biraz daha yüksek oturma ve yatma sekileri görülür (Resim 418). Mekânın kuzey duvarı sağır tutulmuşken, güney duvarına dikdörtgen biçimli üç pencere açılmıştır. Batı duvarı ortasındaki büyük ocağın iki yanına birer dolap nişi yerleştirilmiştir.

Düzgün kesme taş malzeme kullanılarak düz istif tekniğinde inşa edilen yapıda süs ögesine rastlanmazken, üçgen alınlığıyla büyük ocak düzenlenişi açısından dikkati çeker.

KÜP DETAYI ÖLÇEK 1/10

Resim 422 Bozova Kasaba Odası, İç Mekân, Kuzeydoğu Köşedeki "Küp"

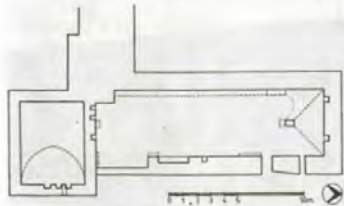
DEĞİRMEN

İlçenin Gölbaşı mahallesinde harap durumda ve otlarla kaplanmış bir değirmen yer alır (Resim 423). İnşa tarihi bilinmeyen değirmen, ku-

Resim 423 Bozova Değirmen, İlçten Güneye Bakış

zey-güney yönünde dikdörtgen planlı bir bölümle güneyine bitişik kareye yakın dikdörtgen planlı bir mekândan oluşur (Çizim 154). Uzunlamasına dikdörtgen planlı ilk bölümün kuzeyinde ortada kare kesitli bir paye ile üzerindeki haç tonozun iki kolu görülür (Resim 424). Ör-

Çizim 154 BOZOVA DEĞİRMEN, RÖLÖVE PLANI
Rölöve : E. Eser-S. Gündüz-A. Şener (Mayıs 1998)
Çizen : E. Eser (Haziran 1998)

tüsünün geri kalan kısmı yıkılmış olan bu bölümün, özgününde haç tonozlarla örtülü olduğu düşünülebilir. Doğu duvarı kuzeyinde dik-

Resim 424 Bozova Değirmen, İlçten Kuzeye Bakış

dörtgen biçimli bir kapı ve pencere ile aynı duvarda ve kuzey duvarda iki, güney duvarda üç küçük dikdörtgen niş görülür. Güneydeki sivri tonoz örtülü mekânın yalnız doğu duvarında üç küçük dikdörtgen niş ile üst seviyede bir mazgal pencere dikkati çeker.

BOZOVA ÇEVRESİNDEKİ ESERLER

YAYLAK BUCAĞI KARASUNGUR CAMİİ

Araş. Gör. Suat ALP

Büyük ölçüde yenilenmiş olan Karasungur Camii bucak merkezinde yer alır (Resim 425). Yapının son

Resim 425 Bozova Yaylak Bucağı, Karasungur Camii, Güneyden Görünüm

cemaat yerinin güney duvarında kapı alınlığında yer alan ortadaki kitabe 1166/1752-53 tarihlidir ve bani olarak Hüseyin oğlu Yusuf'un adını vermektedir (Kitabe 68; Resim 426). Doğusundaki kitabe 1237/1821-22 tarihlidir, ancak tahrip olduğundan bani adı tam olarak okunamamıştır (Kitabe 69; Resim 427). Batıdaki kitabe 1331/1912-13 tarihlidir ve bani olarak Hüseyin oğlu Yusuf'la Yusuf oğlu Musa'nın adı yazılıdır (Kitabe 70; Resim 428). Kapı kemerinin üzerindeki kitabe ise 1389/1969-70 tarihlidir ve muhtemelen ibadet mekânının

yenilenme kitabesidir (Kitabe 71; Resim 429).

Son cemaat yeri ve ibadet mekânından oluşan yapının son cemaat yerinin kısmen, ibadet mekânının ise tümüyle yenilediği anlaşılmaktadır. 3.60x17.50 m. ölçülerindeki doğu-batı doğrultusunda tek bölümlü ve üç sivri kemerle kuzeye açılan son cemaat yeri üç haç tonozla örtülüdür (Resim 430-431). Doğu duvarında dikdörtgen bir pencere; güney duvarında ortada yuvarlak kemerli niş içinde basık kemerli kapı, doğusunda yuvarlak kemerli yarım yuvarlak mihrap nişi ve dikdörtgen bir pencere; batıda ise küçük bir dikdörtgen kapı görülür (Resim 431). İç duvarla-

Resim 430 Bozova Yaylak Bucağı, Karasungur Camii, Kuzey Cephe

Resim 431 Bozova Yaylak Bucağı, Karasungur Camii,
Son Cemaat Yeri, İçten Batıya Bakış

rı ve örtü sistemi sıvalı olan son cemaat yerinin dış duvarları kesme taş kaplamadır. İbadet mekânı ise, kare kesitli payelerle iki sahna bölünmüş ve haç tonozlarla örtülmüştür (Resim 432). Tümüyle yenilenmiş olmasına karşın, ibadet mekânının planı büyük ölçüde Bozova'daki Kırmızı Pınar Camii'nin planını yinelemektedir.

Resim 432 Bozova Yaylak Bucağı, Karasungur Camii,
İbadet Mekânı, Güneye Bakış

KİTABELER:

Kitabe 68: Son cemaat yeri güney duvarı, kapı alınlığı üzerinde ortadaki üç satırlık sülüs yazı:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ هُوَ الْخَلْقُ الْبَاسِمِ
 اللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْهُ
 ۱۱۲۲ یوسوفی بن حسین
 لاله الا لله صاحب العیرات

(M. Görür 1998)

Transkripsiyonu:

Bismillahirrahmanirrahim

Hüve'l halâk el-basim

Lailâheillâllah Maşallah

Muhammeden resulullah

Sahibü'l-hayrat

Yusuf bin Hüseyin

(M. Görür 1998)

Resim 426 Bozova Yaylak Bucağı, Karasungur Camii,
Son Cemaat Yeri Güney Duvarı, Kapı Alınlığı
Ortadaki Kitabes

Çevirisi:

Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla

Allah güler yüz nasib etsin

Allah birdir

Allah nazardan saklasın

Muhammed onun elçisidir

(Kelime-i Tevhid)

Hayırlar sahibi

Hüseyin oğlu Yusuf

(M. Görür 1998)

Kitabe 69: Son cemaat yeri güney duvarı, kapı alınlığının doğusunda-ki dört satırlık sülüs yazı:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
 مَا شَاءَ اللّٰهُ الْحَسِیْنِ
 یوسوفی بن حسین
 ۱۱۲۲

(M. Görür 1998)

Transkripsiyonu:

Bismillahirrahmanirrahim

La.....

Maşallah el-Hüseyin

Bu cami-i.....

Yusuf bin Sada

Sene 1237

(M. Görür 1998)

Resim 427 Bozova Yaylak Bucağı, Karasungur Camii,
Son Cemaat Yeri Güney Duvarı, Kapı Alınlığı,
Ortadaki Kitabe

Çevirisi:

Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla

La.....

Allah nazardan saklasın

Hüseyin

Bu camiyi.....

Yusuf bin Sada

Sene 1821-22

(M. Görür 1998)

Kitabe 70: Son cemaat yeri güney duvarı, kapı alınlığının batısındaki beş satırlık sülüs yazı:

-----الرحمن الرحيم
لا اله الا الله محمد رسوله
صلى الله عليه وآله
الله صاحب الحيرات
يوسف بن حسين و موسى بن يوسف
سنة ١٢٣٧

(M. Görür 1998)

Transkripsiyonu:

Bismillahirrahmanirrahim

Lailâheillâllah Muhammeden re-
sulullah

Maşallah el-kuvvet ala

Allah sahibü'l-hayrat

Yusuf bin Hüseyin ve Musa bin
Yusuf

Sene 1331

(M. Görür 1998)

Resim 428 Bozova Yaylak Bucağı, Karasungur Camii,
Son Cemaat Yeri Güney Duvarı, Kapı Alınlığı,
Batıdaki Kitabe

Çevirisi:

Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla
Allah birdir, Muhammed onun
elçisidir

Allah nazardan saklasın, kuvvet
versin

Hayırlar sahibi

Hüseyin oğlu Yusuf ve Yusuf oğ-
lu Musa

Sene 1912-13

(M. Görür 1998)

Kitabe 71: Son cemaat yeri güney duvarı, kapı kemiği üzerindeki dört satırlık sülüs yazı:

عمر هذا الجامع دوما بالجماعة
ايها الاحرار لانها خمس وعشرون
كما عمره باللسان وبذل الاموال
الابرار في سنة ١٣٨٩

(K. Türkmen 1998)

Transkripsiyonu:

Emere haze'l-cami devme-n bi'l-
cema'a

El-uhal ahrar li'anehe hamse ve
işrine

Kema emere-hu bi'l-lisan ve bez-
li'l-emval

El-ebrar sene 1389

(K. Türkmen 1998)

Resim 429 Bozova Yaylak Bucağı, Karasungur Camii, Son Cemaat Yeri Güney Duvarı, Kapı Kemiği Üzerindeki Kitabe

Çevirisi:

Cemaatle sürekli dolu olan bu ca-
mi

İyi insanların malı ve sözleri ile
1969-70

yılında yapıldı. Ey bağımsızlar,
zira yirmibeştir.

(K. Türkmen 1998)

BOZOVA-KANLIAVŞAR BUCAĞI-BÜYÜKHAN (ÇARMELİK) KÖYÜ CAMİİ

Cami Büyük Han köyünde, Selçuklu dönemine tarihlenen büyük boyutlu hanın kuzeyinde yer alır. İki yapı arasındaki eski kervan yolu, batıdaki ana yola bağlanır (Resim 433).

Resim 433 Bozova Kanlıavşar Bucağı,
Büyükhan Köyü Camii, Batıdan Görünüm

Yapının kitabesi bulunmadığından yapım tarihini kesin olarak bilemiyoruz. Bir araştırmamız, çift katlı cephe düzenlemesine sahip yapının özellikle güney cephesinde alttaki eyvan kuruluşundaki iki mekânı hanla ilişkilendirir, bu menzilde konaklayan kumandanların cuma namazı sırasında atlarınının eyvanlara konduğunu belirtir (Güreşsever 1977: 17). Ayrıca, yapının 12. yüzyıl Suriye hanları, Anadolu'da Antalya-Burdur yolundaki Selçuklu sultanı I. İzzeddin Keykavus'un (1211-20)

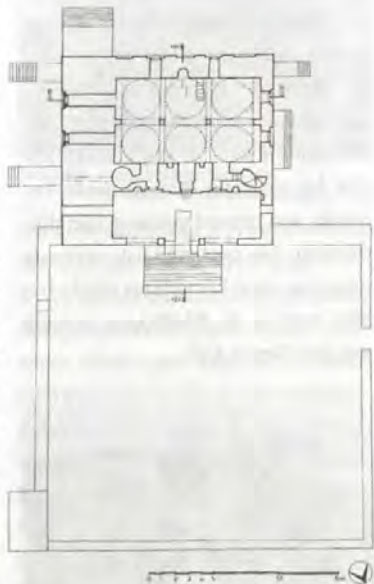
yaptırması olduğu Evdir Han; Şanlıurfa ili, Akçakale ilçesi, Altınbaşak (Harran) bucağı yakınlarında Han el-Bağrur köyündeki 626/1228-29 tarihli kervansaray; Antalya-Burdur yolundaki Selçuklu sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev dönemine ait Kırkgöz Han ve Antalya-Konya yolundaki aynı dönemde yapılmış Kargı Han'a plan özellikleri açısından benzerliğini dikkate alan araştırmacı, Mısır sultanı Melik Kâmil'in Urfa çevresini zaptettiği 632/1234-35 tarihinden önce Selçuklular tarafından yaptırılmış olabileceğini öne sürer (Güreşsever 1977: 14, 26). İki yapı arasında ilişki kuran araştırmacının bu tarihlemesinin Cami için de geçerli olduğu anlaşılır. Ancak yaptığımız araştırmalarda, yapı ve yöre hakkında ilk bilgilerin 17. yüzyıldan önceye gitmediği anlaşılmıştır. Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*'nde Çarmelik'in günümüzde mevcut olmayan Kalesi'nden, cami, mescit, hamam ve dükkânlarından söz eder. Kalesi-

nin birkaç kez onarılmış olduğunu, kârgir **Hanı**'nın içinde Türkmenlerin yaşadığını belirtir (1314: 149). Aynı yüzyılda Anadolu'yu dolaşmış bir diğer seyyah olan Tavernier, yalnız kalesinden söz eder (1980: 99). 19. yüzyılda ise Sachau hanı ve güzel suyu olan kuyusunu anlatır (1883: 181).

Yapı hakkında bilgi veren erken tarihli bir kaynak olmaması, her iki yapının da mimari özellikleri açısından daha geç, özellikle 14.-16. yüzyıllara ait örneklerle benzerlik göstermesi, tarihlenmede kesin yorumlara gitmemizi engellemektedir. Her ne kadar Şanlıurfa çevresinde 12. yüzyıldan başlayarak, Çarmelik Camii'nde olduğu gibi çok bölümlü plan şeması uygulanmışsa da, tüm birimlerin kubbeye örtüldüğü bir örneğe rastlanamamıştır. Eşdeğerde çok kubbeli olarak adlandırılan bu plan şemasının Anadolu'daki en erken tarihli örneği, Beylikler dönemine ait 1374 tarihli Antalya Yivli Minare Camii'dir. Bu örnekten sonra, özellikle Osmanlı mimarisinin Bursa ve Edirne'deki yapılarında 14. yüzyıl sonlarından başlayarak aynı plan şeması geliştirilerek uygulanmıştır (Kuran 1964: 35-47). Bu nedenle, yapının plan şeması açısından 15. yüzyıldan önceye tarihlenmesine kuşkuyla bakılması gerektiği kanısındayız. Ayrıca, malzeme-teknik özellikleri de, büyük ölçüde geç tarihli yöre örnekleriyle benzerlik gösterir. An-

cak, yapının geçirdiği onarımlar kesin olarak bilinmediğinden, tarihlenmede malzeme-teknik ikincil bir ölçüt olarak kabul ediyoruz.

İki katlı fevkanî cami avlu, son cemaat yeri ve ibadet mekânından oluşur. Kuzeydeki avlu, 22.30x23.60 m. ölçülerindeki kuzey-güney yönünde kareye yakın dikdörtgen planlıdır (Çizim 155). Caminin kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerindeki dilatasyondan, avlunun sonradan yapıya eklendiği anlaşılır. Nitekim, avlunun kuzeydoğu köşesine dıştan eklenmiş iki tuvalet yer alır. Avluya giriş batı cephesinin güneyindeki

Çizim 155 BOZOVA BÜYÜKHAN KÖYÜ CAMİİ, ÜST KAT RÖLÖVE PLANI

Rölöve : E. Eser-A. Şener (Eylül 1997)

Çizen : A. Şener (Kasım 1997)

Resim 434 Bozova Büyükhan Köyü Camii, Batı Cephe

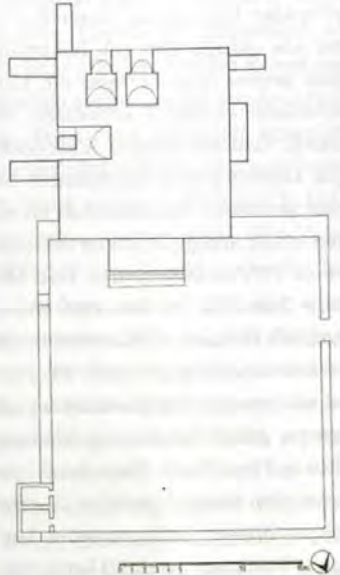
dikdörtgen kapıyladır (Resim 434). Doğu cephesinde, güneydeki dikdörtgen pencere kapatılmıştır.

Caminin, önünde son cemaat yeri bulunan kuzey cephesi avluya açılır. Doğu cephe, farklı seviyelerdeki değişik boyutlarda açıklıklarla düzensiz bir biçimleme gösterir. Ayrıca, ortada ve güneyde zeminden saçak seviyesinin yaklaşık 1.50 m. altına kadar yükselen dikdörtgen biçimli birer payanda bulunur. Alt bölümün ortasında, doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı ve beşik tonozla örtülü alt kat mekânına açılan dikdörtgen bir kapı ile kaş kemerli küçük bir pencere; orta seviyede kuzeyde, son cemaat yerine açılan dikdörtgen bir pencere, üst seviyede güneyde, sivri kemerli niş içinde büyük boyutlu iki dikdörtgen pencere yer alır (Resim 435).

Resim 435 Bozova Büyükhan Köyü Camii, Doğu Cephe

Yapının güney cephesinde çift katlı bir düzenleme görülür. Alt bölümün yaklaşık ortasında, kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı ve sivri tonozla örtülü, dışa eyvan biçiminde birer sivri kemerle açılan iki mekân bulunur. Bir araştırmacımız, alt katın hana gelenlerin cuma namazı sırasında atlarını bırakabilmeleri için yapılmış olduğunu öne sürer (Güreşsever 1977: 17). Ancak kanımızca bu mekânlar musalla olarak kullanılmış olmalıdır. Üstte biri ortada, diğerleri köşelerde bulunan üç sivri kemerli niş ile aralarında üç dilimli kemerli nişler içinde birer dik-

Çizim 156 BOZOVA BÜYÜKHAN KÖYÜ CAMII, ALT KAT RÖLÖVE PLANI

Rölöve : E. Eser-A. Şener (Eylül 1997)

Çizen : A. Şener (Kasım 1997)

Resim 436 Bozova Büyükhan Köyü Camii, Güney Cephe

dörtgen pencere yer alır. Cephenin doğu köşesinde, kademeli olarak üstteki nişin ortasına kadar yükselen bir dikdörtgen payanda bulunur (Çizim 156-157; Resim 436).

Caminin batı cephesi doğu cepheye göre daha sadedir. Kuzeyde, yaklaşık orta seviyede, son cemaat yerine açılan dikdörtgen bir pencere; üstte güneyde, doğu cephede olduğu gibi sivri kemerli niş içinde iki dikdörtgen pencere görülür. Cephenin güney köşesine, kademeli olarak niş içindeki pencerelerin ortasına kadar kademeli olarak yükselen düşey dikdörtgen; ortada ise pencerelerin altına kadar yükselen yatay dikdörtgen bir payanda yerleştirilmiştir (Resim 434).

Çizim 157 BOZOVA BÜYÜKHAN KÖYÜ CAMII,
GÜNEY CEPHE RÖLÖVESİ

Rölöve : E. Eser-A. Şener (Eylül 1997)

Çizen : A. Şener (Kasım 1997)

Resim 437 Bozova Büyükhan Köyü Camii,
Son Cemaat Yeri, Kuzeyden Görünüm

Avlunun güneyinde, doğudaki enlemesine dikdörtgen planlı son cemaat yerine on basamaklı bir merdivenle çıkılır. Günümüzde yeni yapılmış düz tavanla örtülü son cemaat yeri avluya, iki yanda duvarlara,

Resim 438 Bozova Büyükhan Köyü Camii,
Son Cemaat Yeri, Güney Duvarın Batısı

arada iki dikdörtgen payeye atılmış üç sivri kemerle açılır (Resim 436). Doğu ve batı duvarlarında birer dikdörtgen pencere; güney duvarı ortasında dikdörtgen kapı, iki yanında sivri kemerli niş içinde birer dikdörtgen pencere, köşelerde beş cepheli, beş sıra mukarnas kavsaralı ve sivri kemerli birer mihrabiye yer alır. Güneybatı köşede görülen profilli kemer üzengisinden, son cemaat yerinin özgününde tonoz örtülü olduğu düşünülebilir (Çizim 156; Resim 438-439).

Resim 439 Bozova Büyükhan Köyü Camii, Son Cemaat Yeri, Güney Duvar Ortasındaki Kapı

7.00x11.50 m. ölçülerinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı ibadet mekânı, ortada iki serbest paye, doğu ve batı duvarların ortasında birer duvar payesi ile güney ve kuzeyde duvarlara atılmış çift yönlü sivri kemerlerle altı kare birime ayrılmıştır. Her birim pandantif geçişli birer kubbeye örtülmüştür (Çizim 156, 158-159; Resim 440).

İç mekânın doğu ve batı duvarlarında sivri kemerli ve çökertme alınlıklı ikişer dikdörtgen biçimli pencere görülür (Çizim 158; Resim 440). Güney duvarın ortasında, mukarnas dolgulu bir teğet kemer ile çerçevelenmiş beş cepheli, dokuz sıra mukarnas kavsaralı ve dilimli kemerli

Çizim 158 BOZOVA BÜYÜKHAN KÖYÜ CAMİİ,
A-A RÖLÖVE KESİDİ

Rölöve : E. Eser-A. Şener (Eylül 1997)
Çizen : A. Şener (Kasım 1997)

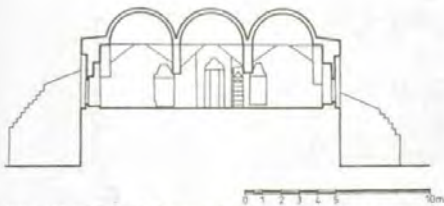
Resim 440 Bozova Büyükhan Köyü Camii,
İbadet Mekânı, Doğuya Bakış

mihrap ile batısında minber, iki yanda dikdörtgen nişler içinde birer dikdörtgen pencere yer alır (Çizim 159; Resim 441-442). Kuzey duvar ortasındaki dikdörtgen kapının iki yanında birer küçük dikdörtgen niş ve eyvan kuruluşunda, düz tavanla örtülü birer bölüm bulunur. Eyvanların kuzey duvarlarındaki dikdörtgen biçimli ve çökertme alınlıklı pencerelerin sivri kemer yaylarının bir bölümünün kesilmiş olması, eyvan kuruluşundaki bu birimlerin sonradan eklendiğini düşündürür (Resim 442). Doğu eyvanın içinde dikdörtgen, batıdaki içinde basık kemerli birer kapıyla girilen bölümlerde, çatıya çıkan merdivenler vardır. Doğudaki bölüm içten yuvarlak

Resim 441 Bozova Büyükhan Köyü Camii,
İbadet Mekânı, Mihrap

Çizim 159 BOZOVA BÜYÜKHAN KÖYÜ CAMİİ. B-B RÖLÖVE KESİDİ
Rölöve : E. Eser-A. Şener (Eylül 1997) Çizen : A. Şener (Kasım 1997)

planlı ve kubbeye örtülüdür. Silindirik merdiven kovası bulunan batıdakiinin ise günümüzde üst kısmı mevcut olmayan minareye çıkış için kullanıldığı kanısındayız (Resim 444).

Resim 442 Bozova Büyükhan Köyü Camii,
İbadet Mekânı, Güney Duvarın Batısı

Yapının tüm duvarları, örtü sistemi ve mimari öğeleri kesme taşlarla örülmüştür. Güney cephede, üstteki

Resim 443 Bozova Büyükhan Köyü Camii,
İbadet Mekânı, Kuzeybatı Eyvan

pencerelerin sövelerinde renkli taş kullanımı dikkati çeker (Resim 436). Son cemaat yerinin güney duvarında, ibadet mekânının duvarları ve örtüsü ile mihrapta sıva kalıntıları görülür (Resim 437-443). Pencere çerçeveleri

içten ahşaptır (Resim 440, 442). Örtü sistemi dıştan beton kaplıdır (Resim 436).

Yapıda, son cemaat yerindeki kapı ile iç mekândaki mihrap bezelidir. Kapının üzerindeki, kartuş biçimindeki kitabelik olduğunu düşündüğümüz yatay yerleştirilmiş pano iki yanda birer palmet motifile sonlanır ve yüzeyleri de spirallerle oluşturulmuş ters yerleştirilmiş palmet dolguludur. Panonun üzerinde de, iki sıra mukarnas görülür (Resim 439). Mihrap, üç sıra mukarnas dolguludur ve alt sıradakilerin yüzeyi kenger yapraklarıyla bezelidir. Nişin köşelerine yerleştirilmiş sütunelerin başlıkları da iki sıra mukarnas dolguludur (Resim 441).

Resim 444 Bozova Büyükhan Köyü Camii,
Kuzeybatı Köşede Minare Çıkışı

BÜYÜKHAN (ÇARMELİK) KÖYÜ HANI

Sema GÜNDÜZ

Resim 445 Bozova Kanlıavşar Bucağı, Büyükhan Köyü Hanı, Batıdan Görünüm

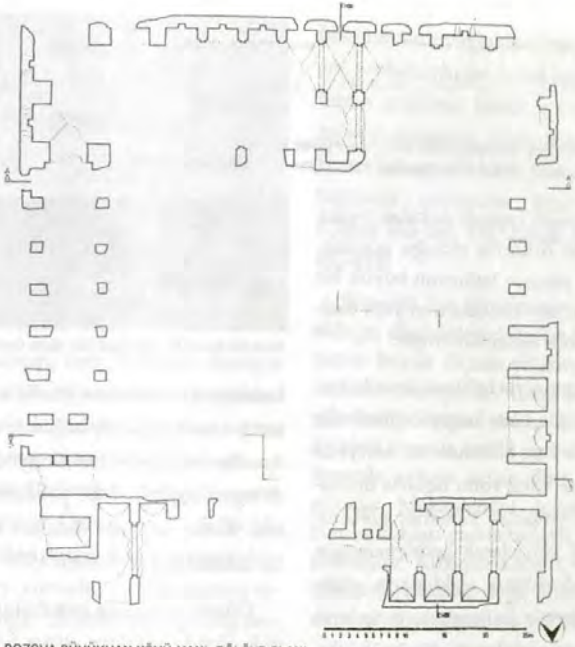
Köy merkezinde, caminin güneyindedir. Camide de belirttiğimiz gibi, iki yapı arasındaki eski kervan yolu, batıdaki ana yola bağlanır (Resim 445). Kitabesi bulunmayan yapı, caminin tarihlendirilmesinde de belirtildiği gibi, bir araştırmacımız tarafından Selçuklu dönemine, 1234-35 yılı öncesine tarihlenir (Güreşsever 1997: 14). Yapının plan şeması Şanlıurfa ili, Akçakale ilçesi, Altınbaşak (Harran) bucağı yakınlarında Han el-Bağrur köyündeki, kitabesine göre 626/1228-29 tarihli Han'a mimari özellikleri açısından büyük benzerlikler göstermektedir. Bu nedenle, belki de araştırmacımızın be-

lirttiği gibi 1234-35 yılı öncesi, 1230'lar civarı yapının inşası için uygun bir tarih olarak görülebilir. Ancak, plan şeması Selçuklu şehir dışı hanlarından çok Suriye çevresindeki 12.-13. yüzyıllara ait hanlarla benzerlik gösterir (Sauvaget 1939).

63.40x65.20 m. ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen planlı, avlu ve güneydeki kapalı bölümden oluşan karma tipte hanların anıtsal bir örneği olan yapı oldukça harap durumdadır (Çizim 160; Resim 446). Yapının cepheleri, güney cephe dışında büyük ölçüde tahrip olmuştur ve avlu portalı de ayakta değildir (Çizim 161-162; Resim 447, 449-450). Avlunun batı kanadı, kuzeyindeki bir mekân dışında tümüyle yıkılmıştır.

Resim 446 Bozova Büyükhan Köyü Hanı, Kuzeyden Görünüm

Çizim 160 BOZOVA BÜYÜKHAN KÖYÜ HANI, RÖLÖVE PLANI

Rölöve : M. Görür-B. Ceylan-S. Gündüz- B. Gökçe-A. Durukan (Eylül 1997) Çizen : S. Gündüz (Kasım 1997)

Kuzey ve doğu kanatların birkaç birimi ayaktadır. En iyi durumda bulunan güneydeki kapalı bölüm bile, güney duvarı dışında büyük ölçüde yıkıktır.

Büyük tahribatlar sonrasında taş ve toprak yığını haline gelen yapının onarım geçirip geçirmediği bilinmemektedir. Onarım izlerini taşıyan farklı malzeme kullanımı algılanmasına karşın, bazı açıklıkların,

Çizim 161 BOZOVA BÜYÜKHAN KÖYÜ HANI, KUZAY CEPHE RÖLÖVESİ

Rölöve : M. Akpolat-S. Gündüz- B. Gökçe (Eylül 1997) Çizen : S. Gündüz (Kasım 1997)

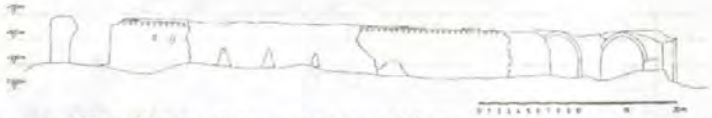

Resim 447 Bozova Büyükhan Köyü Hanı, Kuzeybatıdan Görünüm

Resim 448 Bozova Büyükhan Köyü Hanı, Kuzey Cephenin Batısı

Çizim 162 BOZOVA BÜYÜKHAN KÖYÜ HANI, GÜNEY CEPHE RÖLÖVESİ
Rölöve : B. Ceylan-S. Gündüz- A. Durukan (Eylül 1997) Çizim : S. Gündüz (Kasım 1997)

muhtemelen yapının dökülen moloz taşlarıyla örülmüş olduğu görülür. Ayrıca, yapının taşlarının büyük bir bölümü, köy konutlarının yapı malzemesi olarak kullanılmıştır.

Yapının, orta bölümü dışında kısım ayakta olan kuzey cephesinde, özellikle batı bölümde alt seviyede moloz ve kaba yonu taşlarla doldurulmuş yuvarlak kemerler görülür. İşlevleri tam olarak belirlenemeyen bu doldurulmuş açıklıkların, dükkan işleviyle kullanılmış birimlerin kemerleri olabileceği düşünülebilir. Bu kemerler, üstteki sivri kemerlerin içine yerleştirilmiştir (Çizim 161; Resim 447-448). Toprak seviyesinin molozlar nedeniyle yükselmesi sonucunda alttaki kemerler yaklaşık üzenği seviyesine kadar toprak altında kalmıştır. Cephenin doğusunda, sivri kemerle dışa açılan bir birim dikkati çeker (Resim 448).

Yapının doğu cephesi, kuzey bölümü dışında tümüyle yıkılmıştır. Cephenin bu bölümü tümüyle sağır

Resim 449 Bozova Büyükhan Köyü Hani, Batı Cephe

Resim 450 Bozova Büyükhan Köyü Hani, Güney Cephenin Doğusu

bırakılmıştır (Resim 449). Batı cephenin ise yalnız güney bölümü ayakta. Bu bölümde üst seviyede dikdörtgen biçimli dört pencere bulunur. Üstte, cepheyi dolaşan konsollar dikkati çeker (Resim 450).

Güney cephenin batı bölümü büyük ölçüde yıkıktır, diğer bölümlerin kaplaması da yer yer dökülmüştür. Doğu bölümünde, biri kısmen tahrip olmuş iki dikdörtgen pencere yer alır. Sağlam kalan bölümlerde cephenin üst seviyesinde, batı cephe de görüldüğü gibi, sık aralıklarla yerleştirilmiş konsollar dikkati çeker (Çizim 162; Resim 451).

Yapının 36.00x48.00 m. ölçülerinde kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı avlusu üç yönden, bir bölümünün kalıntıları görülebilen re-

Resim 451 Bozova Büyükhan Köyü Hani, Güney Cephenin Batısı

Resim 452 Bozova Büyükhan Köyü Hani, Avlu, Kuzeydoğu Bölüm

vaklar ve kapalı mekânlar, güneyden kapalı bölümle kuşatılmıştır (Çizim 160).

Avlunun, orta bölümü tümüyle yıkılmış kuzey kanadının doğusunda, kuzeydoğudaki diğerlerine göre daha geniş tutulmuş kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı dört mekân bulunur. Örtü sisteminde iki bölümlü olan kuzeydoğu birimin kuzeyi sivri tonozla, güneyi çapraz tonozla; diğer birimler ise saplama siv-

Çizim 163 BOZOVA BÜYÜKHAN KÖYÜ HANI, A-A RÖLÖVE KESİDİ

Rölöve : M. Akpolat-M. Görür- B. Gökçe (Eylül 1997) Çizen : S. Gündüz (Temmuz 1998)

ri tonozlarla örtülüdür. Batıda ise, aynı düzenlemeyi yineleyen, güney bölümleri kısmen ayakta olan ve örtü sistemleri büyük ölçüde yıkılmış üç birim vardır. Kuzey kanadın orta

bölümü tümüyle yıkık olmasına karşın, cephenin kuzeyinden kervan yolunun geçmesi, hanın günümüzde mevcut olmayan, ancak bazı parçaları avluda görülebilen portalinin bu bölümde olduğunu düşündürür (Çizim 160-161, 163; Resim 446-447, 452-453).

Simetrik bir düzenlemeye sahip olduğu düşünülen doğu ve batı kanatlar büyük ölçüde yıkıktır. Doğu kanadın kuzeyinde, doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı, biri dışarıda sivri tonozla örtülü ve birer sivri kemerle avluya açılan dört mekân görülür. Mekânlardan üçünün kemer açıklıkları moloz taşlarla doldurulmuştur. Kuzeyden ikinci ve dördüncü mekânların doğu duvarlarında birer dikdörtgen niş yer alır. Gü-

neyde kısmen görülebilen duvar kalıntılarında, doğu kanatta özgününde eyvan kuruluşunda simetrik sekiz mekânın bulunduğu düşünülebilir (Çizim 163-165; Resim 455).

Avlunun batı kanadında yalnız kuzeydeki doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı ve sivri tonozla örtülü, batı duvarı yıkılmış, güney duvarında moloz taşlarla doldurulmuş sivri kemerli bir pencere bulunan mekân günümüze gelebilmiştir. Bu kanattaki diğer tüm mekânlar yıkılmıştır. Ancak, mevcut duvar kalıntı-

Resim 453 Bozova Büyükhan Köyü Hani, Avlu, Kuzeybatıya Bakış

Resim 454 Bozova Büyükhan Köyü Hanı, Avlu, Kuzeydoğu Köşe

ları batı kanatta, doğudakine benzer bir düzenlemenin özgününde mevcut olduğunu düşündürür (Çizim 166; Resim 454).

Resim 455 Bozova Büyükhan Köyü Hanı, Avlu, Güneye Bakış

birimin güneybatı köşesinde farklı olarak kütsel bir dikdörtgen duvar payesi kullanılmıştır. Payelerin üst kısımlarında, çoğu tahrip olmuş ars-

Çizim 164 BOZOVA BÜYÜKHAN KÖYÜ HANI, B-B RÖLÖVE KESİDİ

Rölöve : M. Akpolat-B. Ceylan-A. Durukan (Eylül 1997) Çizen : S. Gündüz (Temmuz 1998)

Kapalı bölüm büyük ölçüde yıkık olmakla birlikte, kalıntılardan sekizi eşdeğerde olmak üzere iki sıra halin-

lan başlı konsollar yer alır. Örtü sistemi büyük ölçüde yıkık olan kapalı bölümde, güneybatıdan 5. birimin

ÇİZİM 165 BOZOVA BÜYÜKHAN KÖYÜ HANI, C-C RÖLÖVE KESİDİ

Rölöve : M. Görür-S. Gündüz-A. Durukan (Eylül 1997) Çizen : S. Gündüz (Temmuz 1998)

de onar dikdörtgen birimden oluştuğu anlaşılır. Çoğu sağlam durumda olan güney duvardaki sekiz T biçimli payeye ve orta sırada yalnız ikisi ayakta olan haç biçimi payelere çift yönlü kemer atılımıyla, batıdaki daha büyük olan yaklaşık eşdeğerde çift sıralı onbirer birime ayrıldığı ve haç tonozlarla örtüldüğü kalıntılardan anlaşılır (Çizim 160, 165). Haç payelerden doğudakinin kuzey yüzü tahrip olmuştur. Doğudan ikinci

haç tonozu tümüyle, iki yanındakilerin ve kuzeydoğudaki birimin ise yarısı ayakta (Çizim 164, 168;

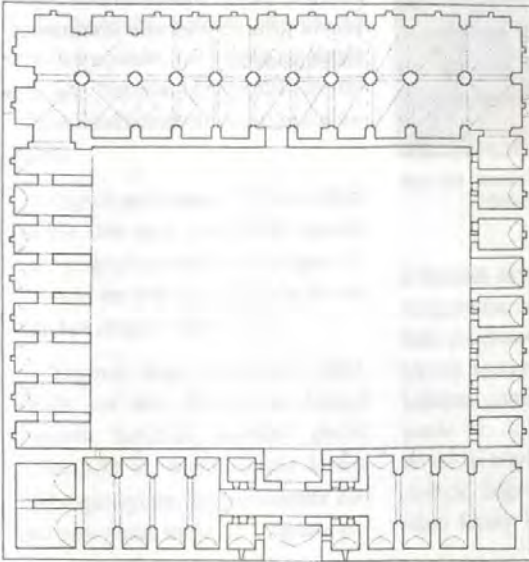

Resim 456 Bozova Büyükhan Köyü Hanı, Güney Bölüm, Güney Duvarın Batısı

Resim 457 Bozova Büyükhan Köyü Hanı, Güney Bölüm, 3. Birim

ÇİZİM 166 BOZOVA BÜYÜKHAN KÖYÜ HANI, RESTİTÜSYON PLANI
Hazırlayan ve Çizen : S. Gündüz (Temmuz 1998)

Resim 458 Bozova Büyükhan Köyü Hanı, Güney Bölüm,
Batıdan 7. Birim

Resim 455-456). Batıdan üçüncü, yedinci ve dokuzuncu birimlerin güney duvarlarında dikdörtgen biçimli ve yaşmaklı birer ocak nişi dikkati çeker (Resim 457-458). Doğudaki iki birimin ve kuzeybatıdaki birimin duvarlarında birer dikdörtgen niş ile

üst seviyede birer mazgal pencere görülür (Resim 458-459).

Yapının bugün yalnızca bir bölümünün malzemesi görülmekle birlikte, herhangi bir farklılık dikkatimizi çekmediğinden tümünde aynı malzemenin kullanılmış olduğunu düşünüyoruz. Yapının malzemesi, moloz taş dolgu üzerine düzgün kesme taş kaplamadır. Açıklıklar, sonra-

ki bir dönemde yapının örgü malzemesi olan moloz taşlarla doldurulmuştur (Resim 448, 458-459).

Büyük ölçüde harap olan ve içi molozlarla dolmuş yapının daha fazla tahrip olmasının zaman geçirilmeden önlenmesi gerekir. Bu nedenle, içinin temizlenerek, yapıdan dökmüş sağlam durumdaki parçalar

Resim 459 Bozova Büyükhane Köyü Hamı, Güney Bölümün Batısı

da değerlendirilerek onarılması ve koruma altına alınması gerekmektedir. Yörede yapılacak kapsamlı bir araştırmada, yapının kitabesinin ve

portal parçalarının da bulunabileceği kanısındayız. Bir araştırmacımız tarafından Selçuklu dönemine tarihlenen bu yapı, Güneydoğu Anadolu bölgesinde daha çok Suriye gelenekleriyle ilişkiyi yansıtan özel konumu ve çevredeki han yapılarının muhtemelen en erken tarihli olması dolaşısıyla titiz bir biçimde korunmayı hak etmektedir.

BÜYÜKHAN (ÇARMEĻİK) KÖYÜ DEĞİRMENİ

Araş, Gör. Erdal ESER

Yapı, Büyükhan (Çarmelik) köyü yolu üzerinde, köyün yaklaşık 3.5 km. güneyinde, yolun batı tarafında yer alır. Yapının tarihlendirilmesine yönelik herhangi bir veri mevcut değildir.

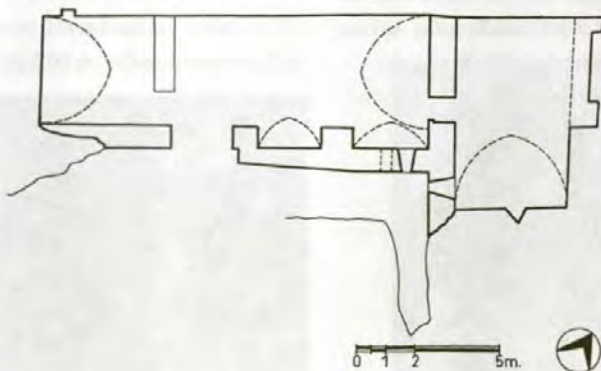
Toprak seviyesinin oldukça altında yer alan yapı, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda dikdörtgen biçimlidir ve farklı doğrultuda iki mekândan oluşur (Çizim 167).

Yapının doğu duvarının güneyinde yer alan dikdörtgen biçimli kapıyla batıdaki mekâna girilir. 3.76x13.55 m. boyutlarında kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda dikdörtgen planlı mekânın üzerinin siv-

Resim 460 Bozova Kanlıavşar Bucağı, Büyükhan Köyü Değirmeni, Doğu Bölüm, Güneye Bakış

ri tonozla örtülü olduğu tonoz başlangıcından anlaşılır (Resim 460). Batı duvarının 1.05 m. doğusunda, toprak seviyesi üzerinde bir duvar kalıntısı görülür. Batı duvarı güneyinde bir, doğu duvarının kuzeyinde ise iki büyük boyutlu niş yer alır. Ayrıca, doğu duvarın kuzeyindeki nişin kuzey köşesinde alt seviyede

ÇİZİM 167 BOZOVA BÜYÜKHAN KÖYÜ DEĞİRMENİ, RÖLÖVE PLANI
Rölöve : E. Eser-A. Durukan (Eylül 1997) Çizen : E. Eser (Kasım 1997)

mazgal biçimli bir, orta bölümünün üst seviyesinde dikdörtgen biçimli bir pencere görülür.

Doğuda yer alan kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı 4.30x6.55 m. ölçülerindeki mekânın örtüsü büyük ölçüde yıkık olmakla birlikte, kalıntılardan sivri tonoz olduğu anlaşılır. Doğu duvarının kuzeyinde dikdörtgen biçimli iki, güney duvarı ortasında üçgen biçimli bir niş görülür. Batı duvarının güneyinde mazgal biçimli bir pencere ve ortasında, diğer mekâna geçişi sağlayan büyük ölçüde yıkık kapı yer alır.

Yapının kuzey, doğu ve batısı ana kaya tabakasına bitişiktir. Yapının dıştan yalnızca güney cephesi algılanabilmektedir. Cephenin güneyinde dikdörtgen biçimli kapı, kuzeyinde ise üstte daha büyük olmak üzere iki dikdörtgen pencere bulu-

Resim 461 Bozova Büyükhan Köyü Değirmeni, Kuzeydeki Sarnıç

nur. Pencereilerin altında, 2.25 m. genişliğinde sivri bir kemerle dışa açılan bir kanal dikhati çeker. Yapının yaklaşık 6.05 m. kuzeyindeki *su kuyusuna* (Resim 461) bağlanıyor olmalıdır. Ancak bugün, 2.52 m.den sonrası molozlarla kapanmıştır.

Yapıda moloz taş, kesme taş ve yer yer çimento sıva olmak üzere üç tür malzeme kullanılmıştır. Moloz taş örgü, kesme taş ise kaplama malzemesidir (Resim 460).

BÜYÜKHAN (ÇARMEKİK) KÖYÜ MEZARLIĞI

Abdurrahman ŞENER

Büyükhan köyündeki Mezarlık, cami ile hanın kuzeybatısında, batıya doğru yükselen yaklaşık 1000 m²lik bir alana yayılmıştır (Resim 462). Kitabeli mezar taşlarının çoğu tarihsizdir (Resim 463-464), bir mezar taşı ise 1368/1948-49 tarihlidir.

İrili ufaklı birçok mezarın bulunduğu alanda mezarların çoğu toprak seviyesindedir, yerden fazla yüksek olmayan ayak ve baş taşlarıyla dikkati çekerler. Yaklaşık 10-15 mezar, biçim ve kuruluş özellikleriyle farklılaşırlar. Bu mezarlar yerden yaklaşık 1.50-2.00 m. yükseltilmiş dikkört-

Resim 462 Bozova Kanlıaşvar Bucağı, Büyükhan Köyü Mezarlığı, Kuzeybatıya Bakış

Resim 463 Bozova Büyükhan Köyü Mezarlığı, Doğudaki Mezar taşı

gen prizma şeklinde taşlardır. Kesme taştan yapılmış mezarların tümünde baş ve ayak taşlarının iç yüzünde kitabe bulunur. Süslemeye pek yer verilmemiş bu örneklerde, kaide kısmını boydan boya dolaşan iki sıra kademeli mukarnas dizisi dikkati çeker (Resim 463).

Resim 464 Bozova Büyükhan Köyü Mezarlığı, Orta Bölümdeki Tarihi Mezar taşı

RUMKALE ve ÇEVRESİ TARİHÇESİ

Dr. Meryem ACARA

Rumkale, Birecik Ovası'nın kuzeyinde, Fırat nehrinin kıyı kesiminin doğusunda, Şanlıurfa yoluna bakan bir tepe üzerindedir, Birecik'i kuzeyinden ve kuzeydoğusundan sınırlar (Sachau 1883: 180). 20. yüzyıl başlarında kuzeyden Hısn-ı Mansur, doğudan Urfa ile Suruç kazaları, güneyden Birecik, batıdan Pazarcık ve Ayıntab (Antep) kazaları ile çevrili olduğu belirtilir. Kazanın merkezi Halfeti kasabasıdır. Kazanın batı yamı taşlık, doğusu ise düz ve mâmurdur. Kaza dahilinde, ormanlarla dolu Karadağ ve Marzeman dağı yer alır. Bu ormanlardan elde edilen kereste odunu ve kömür Ayıntab, Birecik ve Urfa'ya ihraç olunur. Kazanın ortasından ve kuzeyden güneye doğru, Marzeman ve Kara suyun karıştığı Fırat nehri akar (Harita 7). Özellikle bahar aylarında nehir kenarında darı, kavun ve karpuz yetiştirilir (Anonim 1901: 339).

Yerleşimi nedeniyle Rumkale, Assur Kralı III. Salmanassar tarafından 855'te alınan *Şitamrat* şehri olarak kabul edilmektedir. Buna karşın Nöldeke, yerleşimi Fırat kıyısında

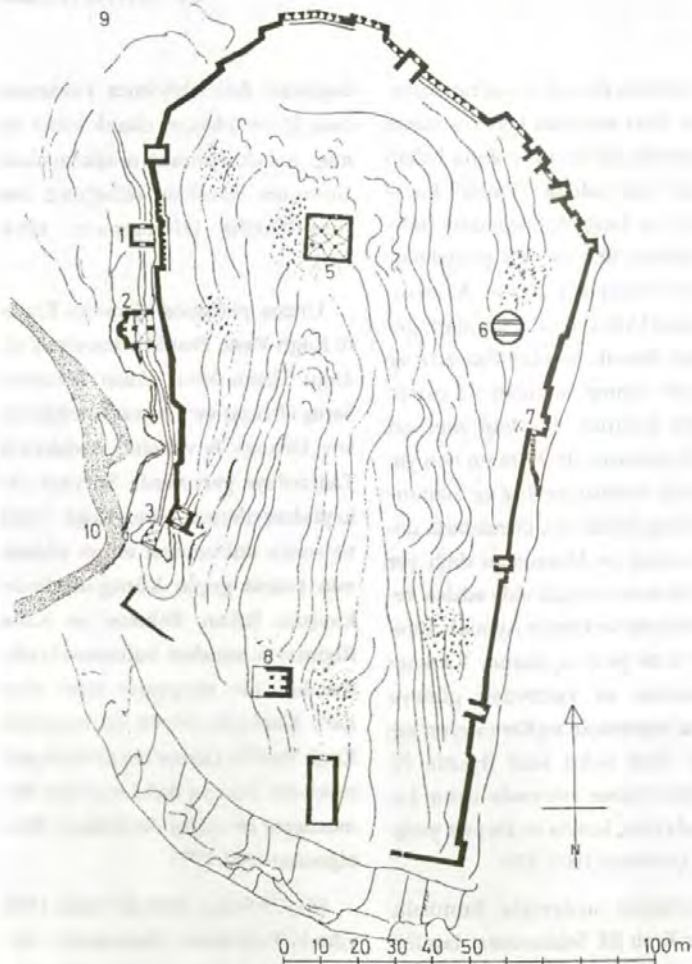
bugünkü *Belkis köyünün* yukarısındaki *Urum (Hörüm)* olarak kabul etmiş, ancak sonraki araştırmacılar *Urima'nın* Rumkale olduğunu öne sürmüşlerdir (Honigmann 1964: 777).

Urima piskoposluğundan Ermeni Kogh Vasil, Franklardan almış olduğu Harsn Msur (Hısn Mansur), Sareş (Turuş) ve Uremn (muhtemelen Urima) havalisini Antakya'lı Tancredeye geri verdi. Süryani vakayinâmecilerine göre, Kogh Vasil ve sonra dul zevcesi adına yönetimin başına geçen Kürtig'in elinde Kayşum Raban, Behesne ve Kal'a Rhomayta şehirleri bulunmaktaydı. Rumkale'nin süryanice ismi olan *Kal'a Rhomayta*, büyük bir olasılıkla Kogh Vasil'in *Uremn'*ine karşılık gelmektedir. Buraya daha sonraları Ermenilerce *Hromklay* denilmiştir (Honigmann 1964: 777).

554/23 Şubat 1105-22 Şubat 1106 yılında Pahlavunî sülalesinden Vasak'ın oğlu Grigoris (Magistros)'in oğlu olan ve Vahram da denilen Aza Katolikos Grigoris öldü. Sonrasında

562/21 Şubat 1113'te Katolikos Barsseg makamını Grigoris'e verdi. Pahlavuni olarak adlandırılan III. Grigoris, II. Grigoris'in hemşerizadesi olan Apirat'ın oğludur. III. Grigoris Rum-

kale'yi Joscelin'in dul karısından ve oğlundan satın almış, katolikosluk makamını buraya yerleştirmiştir. III. Grigoris 1113'ten 1166'ya kadar bu makamın başında bulunmuştur

Harita 7. RUMKALE HARİTASI
(Hellenkemper 1976)

(Mateos 1962: 227). Katolikosluk makamı, Rumkale'nin Memluklu sultanı Melik el-Eşref tarafından alındığı 1292'ye kadar burada kalmıştır (Honigmann 1964: 779).

Grigoris'in halefi şair Nerses Mayıs 1170 ve Mart 1172'de mezheplerin birleştirilmesi nedeniyle kendisi ve İmparator Manuel Komnenos'un elçisi Theorianos, Kayşum başpatriği Ivannis ve Yakubî başpatriği Mikael'in elçisi rahip Theodoros Bar Vahbun arasında Rumkale'de ve Kayşum'da toplantılar yapıldı. 1173'te Nerses'in ölümünden sonra, yeğenlerinden en küçüğü Rumkale'de katolikos ilân edildi ise de, büyük yeğeni Nureddin'den bir ferman alıp kendisini 3 Eylül 1173'te katolikos ilân etti. IV. Grigoris, "Telta" ünvanıyla 1173-93 yılları arasında katolikosluk yaptı. IV. Grigoris'in Temmuz 1193'te ölümünden sonra Ermeniler tarafından Grigoris'in genç yeğeni V. Grigoris Manug (Dirasu) patrik atandı. Kilikya Prensi Leon, V. Grigoris'i yerinden alıp Kopitar (Gudibara) Kalesi'ne hapsetti, o da buradan kaçmak isterken öldü. Ermeniler, yerine Sahan'ın oğlu Gregoras'ı IV. Grigoris Abvad adı ile patrikliğe getirdiler (Honigmann 1964: 778).

13. yüzyılda Rumkale'de birçok Yakubî bulunmaktaydı. Yakubî Patriği II. Ignace, diğer eserlerinin yanı sıra Rumkale'de muhteşem bir kili-

se yaptırmıştır (Hellenkemper 1976: 52). Sonraları kaleyi patriklik makamı olarak seçmiştir. II. Ignace dışında Yakubî azizi Barşavma Rumkale'de kendi adına bir manastır inşa ettirmiştir. Sonraları Patrik II. Ignace 1252'de Rumkale'de ölmüş, yerine Yakubî patriği III. Ignace Barşavma Manastırını Rumkale'li Şemon'a karşı savunmak zorunda kalmasına rağmen daha sonra barışmışlardır. III. Ignace öldükten sonra Rumkale'li rahip Yakub 1283'te yeğeni Philoxenos'u patrik atadı. Patriğin Barşavma'da 1292'de ölmesiyle, Yakubî patrikliği çöktü (Honigmann 1964: 779).

Rumkale'de bu olaylar yaşanırken, aynı zamanda yerleşim Memluklu saldırılarına maruz kalmıştır. Memluklu hükümdarı Kalavun zamanında Baysarı'nın kumandasındaki Mısır ordusu, Suriye güçleriyle birleşerek 19 Mayıs 1279'da Rumkale üzerine yürümüş ve Parmazan nehri üzerinde ordugâh kurmuştur. Katolikos'a elçi olarak biri Arap, diğeri Ermeni iki kişiyi gönderdiler ve Katolikos'tan kaleyi teslim etmesini, rahipleriyle birlikte Kudüs'e veya Kilikya'ya çekilmesini istediler (Abû'l Farac 1987: 603). Katolikos bu teklifi kabul etmeyince, Memluklular yerleşimin Ermeni kesimini yağma ettiler. Ardından yerleşime giren Memluklular kaleyi ateşe verdiler. Bunun sonucunda tüm nüfus İç Ka-

le'ye çekilince, Memlûklular Rumkale'yi terketti. Memlûklular daha sonra el-Eşref Halil zamanında (1292) Rumkale'ye karşı yeni bir sefer yaptılar (Hellenkemper 1976: 53). Bunun sonucunda 29 Haziran 1292'de, oldukça tahrip gören kale düştü. Sonrasında Rumkale, sultanın emri üzerine Suriye naibi Sancar Şuca tarafından tamir ettirildi ve *Kal'at el-Müslimin* adını aldı. Rumkale Memlûklular zamanında yeniden uç kalesi olarak kullanılmışsa da, eski parlak dönemini bir daha yaşayamamıştır. Mercidabık Savaşı'ndan (1516) sonra Rumkale Osmanlı egemenliğine girdi ve Halep eyaletine bağlandı (Honigmann 1964: 780). 1737'de ise eyalet olmuş, kale derebeyleri ve yerel yöneticiler tarafından idare edilmiştir (Hellenkemper 1976: 54).

17. yüzyıl ortalarında Rumkale'yi ziyaret eden Evliya Çelebi, bir tepe üzerinde gayet sağlam ve müstahkem bir kale olduğunu, 922/1516 tarihinde Mısır hâkimi Melik Gavri'den Sultan Selim tarafından alınarak imar edilmeye çalışıldığını, ancak 17. yüzyılda o kadar mâmur olmadığını, dışarıda *camii, hanı, hamamı* ve *küçük çarşısı* bulunduğunu, (Merzeban) suyunun kale dibinde Fırat'a karıştığını belirtir (1314/1896-97: 19; 1970: 39).

17. yüzyılın sonlarında Rumkale Türklerin eline geçtikten sonra *Ner-*

ses Kilisesi müslümanlar tarafından işgal edilmiş ve camiye çevrilmiştir (Hasluck 1929: 574). 19. yüzyılın ilk yarısında Rumkale hemen hemen terkedilmişti.

1838 yılında Rumkale'yi ziyaret etmiş olan Mareşal von Moltke, eski Roma surlarının kalıntılarını dolaştığını, derin ve sarp vadi içinde akmakta olan Fırat nehrinin gümüş bir şerit gibi ayaklar altında uzandığını; bir zamanlar İskender, Kurus (Pers kralı), Ksenefon (İ.Ö. 427'de doğmuş Yunan filozofu), Sezar ve Julian'ın (Roma imparatorları) ay ışığında bu nehri atlarının sırtlarında geçtiğini yazar. Eskiden Fırat nehri üzerinde bir *köprü* bulunduğunu, Romalıların burada, hemen hemen hiç yolu bulunmayan bir bölgede koloni kurmalarının sebebinin bu olabileceğini belirtir. Rumkale'de kayanın nerede bittiği ve insan eserinin nerede başladığını kestirmenin güç olduğunu, kaya duvarlarının üzerinde beyazımsı taştan 60 ayak yüksekliğinde mazgallar, burçlar ve kulelerle donatılmış *surlar* bulunduğunu, *altı kale kapısının* olduğunu söyler. Oldukça yakın zamanlarda Ermeni papazların merkezlerinden biri olmuş kalede muhteşem bir *manastır* kurduklarını, *Roma kartalları* kısmen kazınmış büyük sütunların yerlerde yattığını, görkemli surlarının hâlâ ayakta durduğunu, 80 ayak derinliğinde bir *hendekle* kayanın düzlükten ayrıldı-

ğın, evlerinin kısmen veya tümüyle kayadan oyulduğunu anlatır (von Moltke 1877: 223-224; 1967: 75-76; 1995: 194-195).

Kazanın nüfusunu 20. yüzyıl başlarında Kürtler ve Türkler, köylerin ise Ermeniler ve Yezidiler oluşturmaktaydı. Kazanın başlıca ürünleri arpa, buğday, darı, nohut, fıstık, üzüm, incir, nar, ceviz, zeytin, zeytinyağı, yayık ve nefis sade yağdı. *Efamiye* adıyla tanınmış bu kazanın eskiden mamur ve önemli bir yer olduğu anlaşılır (Anonim 1303/1885: 312). Kazanın her yerinde önemli harabeler görülür. Rumkale, eski zamanlarda *Kale-i Zerrin (Altın Kale)* adıyla ünlüydü. 20. yüzyıl başında Rumkale kazasında 11.831'i kadın ve 12.351'i erkek olmak üzere 24.182 müslüman; 295'i kadın ve 274'ü erkek olmak üzere 569 Ermeni'nin yaşadığı anlaşılır (Anonim 1901: 340).

Halfeti (Şanlıurfa) ile Gaziantep arasında sınır oluşturan Fırat ırmağı kıyısında yükselen Rumkale'den güneye doğru ırmak sahili izlenirse,

Suriye sınırları içindeki *Carabulus'a* kadar birçok kalenin yer aldığı görülür. Aynı noktadan kuzeye doğru yol alındığında, Samsun'a kadar başlıcalarını Amasya, Tokat ve Sivas kalelerinin oluşturduğu tahkimat yapılarıyla karşılaşılacaktır. Rumkale, bu kaleler zincirinin en önemli halkasıdır. Fırat'ın batı yamaçlarında ve sert kalkerli kayalar üzerine inşa edilmiştir. Doğu, kuzey ve batısındaki duvarlar yüksek kayalarla çevrilidir. Kale günümüzde harap bir durumdadır. Kapladığı alan yaklaşık 3.500 m² dir. Büyük ve kesme taşlarla inşa edilen kalenin güneydoğuya açılan tek kapısı vardır. Kalede, *kale beyinin konağının* kalıntıları, 12. yüzyılın 2. yarısına ait *Aziz Nerses kilisesi*, çok sayıda kalıntı, *su sarnıçları* ve bir *kuyu* yer almaktadır (Hasluck 1929: 53; Hellenkemper 1976: 53-54).

Araban nahiyesinin Arhil köyünde *Erdil şehri harabesi*, *Elif ve Hisar köylerinde köşk ve salonu sağlam ve düzenli birer yapı* bulunduğu belirtilir (Anonim 1890: 243).

RUMKALE'DEKİ ESERLER

Dr. Meryem ACARA

KALE

Rumkale, Birecik Ovası'nın kuzeyinde, Fırat nehrinin kıyı kesiminin doğusunda, Şanlıurfa yoluna bakan tepe üzerinde yer alır. Rumkale'yi 1838'de gören Moltke'ye göre burası, Roma döneminde "Sigma" veya "Zeugma" adıyla bilinirdi. 8-9 bin ayak yüksekliğindeki bir tepe üzerinde yer alan kalenin surlarında altı kapı vardı, muhtemelen dördü ana kapı idi (von Moltke 1877: 222-223).

Günümüzde harap durumda olan ve yaklaşık 120x230 m. boyutlarındaki kalenin doğu, kuzey ve batısındaki duvarlar yüksek kayalarla çevrilidir. Kalede bugün görülebilen yapılar arasında *Aziz Nerses Kilisesi*, *Barşavma Manastırı*, çok sayıda yapı kalıntısı, su sarnıçları ve bir kuyu yer alır. 18.yüzyılın ilk yarısında Suriye'li İbrahim Paşa'nın yönetimine giren kalenin surları harabe haline getirilmiş, Moltke 1838'de kaleyi bu durumda görmüştür (Hellenkemper 1976: 54).

Kuzeyde, Fırat'ın üstündeki çıkıntının 90 m. üzerinde güneye doğru 30 m. yüksekliğinde ve 20 m. ge-

nişliğinde bir hendek bulunur. Hendegin batısında Merzuman çayı, doğudaki kayaların yakınında ise taşocağı vardır (Hellenkemper 1976: 55).

Kuzey-güney doğrultusundaki kalenin batısında dört, doğusunda bir olmak üzere beş kapısı bulunur (Harita 7). Kuzey ve doğudaki surlarda yedi burç ve kuzeyde çok sayıda mazgal pencere yer alır. En sağlam burçlar surların kuzey kesimindedir (Resim 465).

Batı surlarda kuzeyden itibaren birinci kapı dikdörtgen planlıdır. Kuzey ve güney duvarlarında birer açıklık bulunmaktadır. İkinci kapı kareye yakın dikdörtgen planlı, doğuda çokgen iki burcu içeren, yarım daire şeklinde dışa taşkın bir plan semasına sahiptir. Örtü sistemi yıkık olan kapı Hellenkemper'in planına

Resim 465 Rumkale, Doğudan Görünüm

göre; kolları iki serbest paye ve duvarlara atılmış haç tonozla örtülüdür (Hellenkemper 1976:55). Döşemesi büyük ölçüde kazılmış olan kapının bugün güney duvarında, zeminden yaklaşık 40 cm. yüksekliğinde bir kapısı bulunmaktadır. Bu açıklığın batısında da bir bölümü kısmen görülebilen bir yapı kalıntısı daha vardır. Nöldeke'ye göre, burada Rumkale'nin Ermenice yazılmış kitabesi, altında Selçuklu üslubunda aslan tasvirleri ve Arapça bir kitabe daha vardır. Ancak, 1969'da bu kitabeden hiç bir kalıntı mevcut değildir (Nöldeke 1920: 53; Hellenkemper 1976: 56). Humann ve Puchstein'in seyahatnamelerinde bahsettikleri, kaleyi tanıtmayı amaçlayan (bani adı ve tarih veren ?) kitabenin bu olabileceği düşünülmektedir (Hellenkemper 1976: 56). Kapının önünde, kalenin altındaki kayalık kısma ulaşımı sağlayan kayadan bir rampa ve kapıların arasında bir geçit bulunmaktadır. Üçüncü kapı tamamen tahrip olmuştur, Hellenkemper'e göre zemindeki izlerden çokgen biçiminde olduğu anlaşılmaktadır ve planda payelere oturan haç tonozlu iki birim görülür (Hellenkemper 1976: 56). Rampa güneyde hendeğe doğru uzanır, kayalara yaklaştıkça kuzeye, dördüncü kapıya doğru döner. Dördüncü kapı kare planlı, haç tonoz örtülüdür. Aynı şekilde kuzey ve güney duvarında birer açıklık bulunur.

Kalenin doğu cephesinde yer alan beşinci kapı yaklaşık dikdörtgen planlıdır. Örtü sistemi yıkılmış olan kapının girişi güney cephededir (Resim 466). Lentolu dikdörtgen kapı, içte biri yuvarlak, diğeri sivri kemerli iki niş içine alınmıştır.

Resim 466 Rumkale, Doğu Kapı, İçten Görünüm

Kuzey ve doğu duvarda yer alan burçlar yaklaşık dikdörtgen planlıdır ve dışa bakan cephelerinde birer mazgal pencere bulunmaktadır (Resim 466).

Surların içinde kuzeyde *Barşavma Manastırı*, doğusunda bir *kuyu*, güneyde ise *Aziz Nerses Kilisesi* tesbit edilebilen yapılar arasındadır. Bunların dışında işlevleri tesbit edilemeyen çok sayıda yapı kalıntısı mevcuttur. Ayrıca, Nöldeke, birinci kapının olduğu kısımda bugün yerleri tesbit edilemeyen bir *türbe* ve bir *iskele* bulunduğundan söz eder (Nöldeke 1920: 53; Hellenkemper 1976: 56). Hellenkemper'e göre, kalenin eteğinde yer alan evler muhtemelen

Resim 467 Rumkale, Batrya Bakış

1292 kuşatmasında tümüyle tahrip edilmiştir. Makrızî evleri ve kalenin bu bölümünü anlatır. Evlerin bulunduğu kısım muhtemelen Memluklu döneminde “aşağı şehir” olarak adlandırılmaktaydı Diğer yapıların tarihlendirmesi, yapı tekniği tümünde aynı olduğundan sorunludur. Gene-

linde Memluklular bölgeye egemen olduktan sonra inşa edilmiş olan bu yapılar 300 yıllık bir döneme, 12.-14.yüzyıllar arasına aittir. Bunlar içinde en eski yapı hendektir. Yapı malzemesine göre 12.yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş olmalıdır (Hel-lenkemper 1976: 60-61).

Surlarda ve burçlarda örgü malzemesi moloz taş, kaplama malzemesi büyük boyutlu düzgün kesme taştır. Ayrıca, kemerlerde Barşavma Manastırı'nda da görülen, tuğla görünümü verilmiş kesme taşlar kullanılmıştır (Resim 465-466).

AZİZ NERSES KİLİSESİ

Kilise, sur içinde, kalenin güneyinde yer alır. Ermeniler 1113'ten 1292'ye kadar Rumkale'yi *katolikosluk* makamı olarak kullanmışlardır (Honigmann 1964: 779). Kiliseyi, 1173'te Rumkale'de ölen Patrik Nerses'in (Hasluck 1929: 53) yaptırdığını veya onun anısına yapıldığını kabul edersek, yapının inşa tarihi olarak 12. yüzyılın sonlarını düşünebiliriz. Kilise, Rumkale Türklerin eline geçtikten sonra 17. yüzyılda camiye çevrilmiştir (Hasluck 1929: 574). 18. yüzyılda kiliseyi iyi durumda gören Pococke, küçük, ancak oldukça iyi bir işçilik gösteren yapıyı "Gotik" olarak adlandırmıştır. Kilise, büyük olasılıkla Ani'li Samuel'in Tarihi'nde sözünü ettiği hükümdarlık kilisesi olmalıdır (Hellenkemper 1976: 58-59).

Resim 468 Rumkale, Aziz Nerses Kilisesi, Doğu Cephe

Resim 469 Rumkale, Aziz Nerses Kilisesi, Doğu Cephe, Orta Bölüm

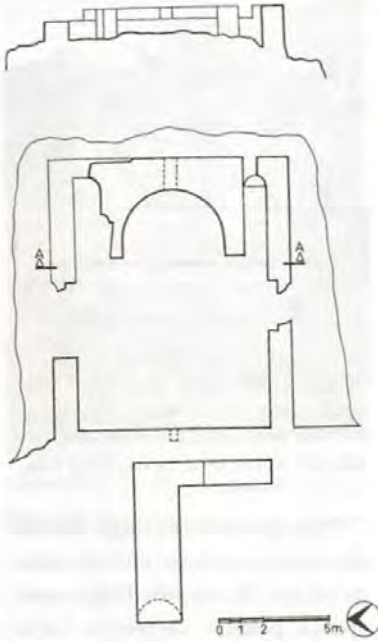
Yapı günümüzde, doğu cephesinin yamaca yaslanan bölümü dışında yıkıktır (Resim 468). Doğu cephe, apsisin pencere seviyesine kadar ayakta kalabilmiştir. Cephenin ortasındaki üç yandan silmeli çerçevenin içinde iki yanda bezemeli birer levha bulunur (Resim 469).

Kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, üç nefli ve üç apsislidir (Çizim 168). Apsis cephesi de diğer cepheler gibi dıştan düzdür. İçten yarım yuvarlak apsis, ortadaki bir pencere ile dışa açılır (Resim

Resim 470 Rumkale, Aziz Nerses Kilisesi, Apsis, İçten Görünüm

ÇİZİM 168 RUMKALE AZİZ NERSES KİLİSESİ, RÖLÖVE PLANI
RÖLÖVE : M. Acara-E. Eser-S. Alp (Mayıs 1998)
ÇİZEN : E. Eser (Temmuz 1998)

470). Pastophorium hücrelerinden güneydeki daha iyi durumdadır. Her iki hücrenin günümüze ulaşabilen bölümlerinden, dikdörtgen planlı oldukları, yarım yuvarlak birer apsisle sonlandıkları ve dışa ortadaki birer pencere ile açıldıkları anlaşılır. Pastophorium hücreleri yapının üç nefli olduğunu düşündürmekle birlikte, içi tümüyle toprakla ve yapının molozlarıyla dolu olduğundan destek sistemine rastlanamamıştır.

Yapının kuzey ve güney duvarlarında, günümüze kalan izlerden anlaşıldığı kadarıyla birer pencere bu-

Resim 471 Rumkale, Aziz Nerses Kilisesi, Narteks, Üstten Görünüm

lunur. Batıda tümüyle toprak altında kalan beşik tonozla örtülü dikdörtgen bir bölümü görülebilen narteks yer alır (Resim 471).

Kilisenin doğu cephesindeki süslemeli iki levha, Ermeni "kaçkarları"nın tipik motif ve üslubunu yansıtır¹⁴. Yuvarlak profilli ve bitkisel bezemeli iki şeridin üç yandan çevrelediği iki levhada yüksek kabartma tekniği ile yapılmış benzer bir süsleme ve üstte Ermenice bir yazıttan kalan harfler bulunur. Soldaki levhada altta; başlarını arkaya çevirmiş karşılıklı duran iki hayvan tasvirinin yer aldığı kademeli bir çerçeve vardır. Çerçevenin üzerinde, simetrik rumilerden oluşan bir süslemeye yer verilmiştir. Bunun üzerinde ise, iki yanında yapraklar olan, iki ucu üçer

Resim 472 Rumkale, Aziz Nerses Kilisesi, Doğu Cephe, Güneydeki Levha

14 Ermeni kaçkarları (taş levhaları) için bkz. Loverance 1988: 52, Resim 64

Resim 473 Rumkale, Aziz Nerses Kilisesi, Doğu Cephe, Kuzeydeki Levha

Resim 474 Rumkale, Aziz Nerses Kilisesi, Doğu Cephe, Kapı Parçası

yapraklı yonca ile sonlanan bir haçın alt kolu görülür (Resim 472). Sağdaki levhada aynı tipte, yine yalnız alt kolu mevcut olan bir haç vardır. Ancak, alttaki süsleme farklılık gösterir. Bu bölümde, iki palmet arasına yerleştirilmiş, kanatlarını açmış, başını sağa çevirmiş ve cepheden tasvir edilmiş bir kartal motifi bulunur (Resim 473). Haçlar, kilise Türklerin

eline geçtikten sonra tahrip edilmiş olmalıdır.

Doğu cephedeki süsleme ve kilisenin içindeki yıkıntılar arasında bulunan, muhtemelen bir kapıya ait profilli bir taş (Resim 474) ile pencere şebekesine ait olabilecek bir parça (Resim 475), yapının özgününde zengin bir taş işçiliğine sahip olduğunu gösterir.

Resim 475 Rumkale, Aziz Nerses Kilisesi, İç Mekân, Pencere Şebekesi Parçası

BARŞAVMA MANASTIRI

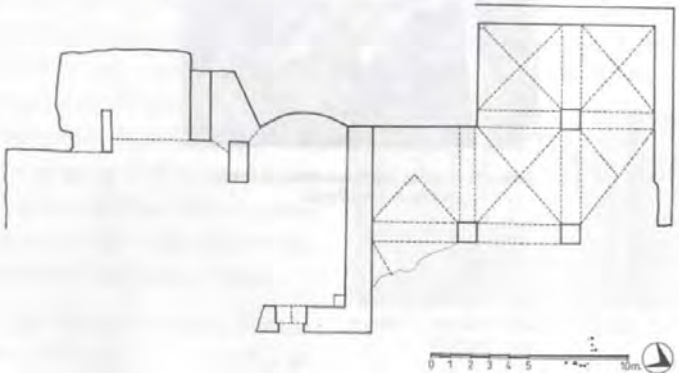
Manastır sur içinde, kalenin kuzeyinde yer alır. 13. yüzyılda Rumkale'de Yakubî'lerin yaşadığı, yapı faaliyetlerinin olduğu bilinir. Yakubî azizi Barşavma'nın kendi adına inşa ettirdiği manastır bunlardan biridir (Honigmann 1964: 779).

Manastırın günümüzde, birbirine bitişik iki yapısından bazı bölümler ayakta kalabilmiştir (Çizim 169). Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda konumlanmış manastırın kuzey cephesini kaya kütleleri oluşturur. Doğudaki yapı daha iyi durumdadır.

Resim 476 Rumkale, Barşavma Manastırı, Batı Yapı, Doğu Duvar

Muhtemelen kare planlı olan yapı, kare kesitli üç serbest paye ve duvarlara atılan sivri kemerlerle kare biçiminde birimlere ayrılmış ve haç tonozlarla örtülmüştür (Resim 476-

Resim 477 Rumkale, Barşavma Manastırı, Batı Yapı, İçten Örtü Sistemi

477). Yapının beş birimi günümüze gelebilmiştir. Kuzeybatıdaki birim kaya kütesidir, güneydeki bölümler ise yıkılmıştır. Nöldeke, yapının üst

Resim 478 Rumkale, Barşavma Manastırı, Batı Yapı, Kuzey Bölüm, Kapı

katında kubbeli bir mekân, doğusunda bir merdiven kulesi olduğundan söz eder ve 15. yüzyılda inşa edildiğini, daha sonraki dönemlerde değişiklik geçirdiğini, bugünkü yapının 17.-18. yüzyıllara ait olduğunu öne sürer (1920: 54).

Resim 479 Rumkale, Barşavma Manastırı, Batı Yapı, Kuzey Bölüm, Güney Duvarı

Resim 480 Rumkale, Barşavma Manastırı, Doğu Yapı, Doğudaki Duvar Parçası

Batıdaki yapı oldukça harap durumdadır. Güney cephesindeki dikdörtgen kapıdan yapıya girilir. Kapının üzerinde bir boşaltma

Resim 481 Rumkale, Barşavma Manastırı, Batı Yapı, Kuzey Duvar

kemerini dikkati çeker (Resim 478). Yapının içi toprak ve molozla dolu olduğundan herhangi bir bölüntü görülmez. Ancak, doğu duvarda sivri kemerli derin bir niş, kuzeyde ise kayalara oyulmuş düzensiz mekânlara geçiş bulunur (Resim 479).

Resim 482 Rumkale, Barşavma Manastırı, Başlık Parçası

Resim 483 Rumkale, Barşavma Manastırı, Doğu Yapı, Doğudaki Parçalar

Manastırın inşasında üç tür taş kullanımı karşımıza çıkar. Duvarlarda kütleli büyük bloklar halinde kesme taşlar (Resim 480), payelerde ve batı mekânın kapısında yörede yaygın olan düzgün kesme taşlar,

kemerlerde ve örtü sisteminde ise tuğla görünümü verilmiş kesme taşlar kullanılmıştır (Resim 481).

Her iki yapının da, manastırın günlük yaşamına ait oldukları anlaşılır. Daha düzgün bir plan şeması yansıtan doğudaki yapı *toplantı salonu*, batıdaki yapının kuzeyindeki kayaya oyulmuş mekânlar ise *depo* veya *ahır* olarak kullanılmış olabilir. Kalıntılar arasında paye başlığı, eşik taşı gibi mimari öğeler de dikkati çeker (Resim 482-483). Ayrıca, doğu yapının doğusunda bir de *kuyu* bulunur.

DEĞERLENDİRME

Prof. Dr. Aynur DURUKAN

Şanlıurfa ilinin Birecik, Halfeti, Suruç ve Bozova ilçelerini, daha doğru bir deyişle Şanlıurfa'nın batısında kalan ilçeleri kapsayan çalışmamızda, 14 farklı türde 70 yapı, 1 sur, 2 kent kapısı, 6 mezarlık ve ev içinde müstakil 1 yatır incelenmiştir. Bu yapılardan 47'si, 1 sur ve 4 mezarlık dışında Birecik, 10 yapı ve 1 mezarlık Halfeti, 8 yapı ve 2 mezarlık Suruç, 7 yapı ve 2 mezarlık ise Bozova ve çevresinde yer almaktadır. Ayrıca, Şanlıurfa sınırları dışında kalmakla birlikte, Gaziantep'le sınır oluşturan bölgede yer alması nedeniyle Rumkale de çalışmamızın kapsamına alınmıştır. Rumkale'de, kale de dahil olmak üzere üç yapı incelenmiştir. Böylelikle yapı sayımız 73'e çıkmaktadır. Bu yerleşimlerden yalnız Birecik eski dokusunu kısmen koruduğu için Tarihçe bölümünde kapsamlı bir biçimde ele alınmıştır. Diğer ilçelerimizin eski dokusu, Halfeti'deki bazı konutlar istisna edilirse, ne yazık ki günümüze gelemediğinden ayrı bir değerlendirme yapılamamıştır. Rumkale ise çok harap durumda bulunduğundan, kalenin içinde yer alan yapılarla birlikte dokusunun incelenebilmesi için kap-

samlı bir kazı çalışmasına gerek vardır.

Birecik dışındaki ilçe merkezlerindeki yapı sayısı, 19. yüzyıl sonu Salnâmeleri'nin verileriyle bile karşılaştırıldığında çok sınırlı kalmaktadır. Halfeti'de, kısa bir süre önce köy konumundan mahalle konumuna geçen Çekem dahil edildiğinde bile eser sayısı, 3'ü konut olmak üzere 7'yi bulmaktadır. Suruç'ta 2, Bozova'da ise Değirmen'le birlikte 2 tarihi eser günümüze gelebilmiştir. Buna karşılık Birecik ilçe merkezinde, bazıları harap ve bakımsız olmakla birlikte 46 eski eser ve 2 mezarlık mevcuttur. Bu eserlerin 6'sı konuttur. Bununla birlikte, özellikle Birecik dışındaki ilçelere bağlı köylerde, merkezlere göre daha çok sayıda ve bir bölümü anıtsal ölçekte örnek, bazıları harap olmasına karşın günümüze kadar korunabilmiştir. Belki de bu olgunun en önemli nedenlerinden biri, köylerin modern yapılaşmanın uzağında kalması, böylelikle tarihsel ve sanatsal değeri olan yapıların fazla bozulmadan günümüze gelebilmiş olmalarıdır. Nitekim, Birecik'teki en önemli sorunlar-

dan biri, yapıların büyük bir bölümünün çok kez yenilenerek varlığını sürdürebilmesidir. Muhtemelen ilçenin başta 1913 yangını olmak üzere geçirdiği doğal afetler de bu sonuçta kısmen etkili olmuştur. Ancak yine de, yapıların sık yapılan ve çok bilinçli olmadığını düşündüğümüz onarımlarla gün geçtikçe özgünlüklerini büyük ölçüde, hatta bazı örneklerde bütünüyle yitirdikleri belirlenmiştir. Bununla birlikte, Birecik geleneksel kent dokusunu ve yapıları da mimari özelliklerini hâlâ kısmen koruyabilmektedirler. Nitekim, ilçede iki kesim Kültür Bakanlığı'na "kentsel sit alanı" olarak tescil edilmiştir. Özellikle Sancak mahallesi, muhtemelen ilçenin hem en eski yerleşim alanı, hem de geleneksel dokuyu en iyi koruyabilen iki mahallesinden biridir. Birecik'in değişik kentsel özellikleri ve bunun günümüze uzantısı dikkate alınınca, kısmen korunabilmiş Ortaçağ surları, kent kapıları, sokakları, kabaltıları ve tabii ki yapılarıyla diğer ilçelerden çok daha özel bir konuma sahip olduğu görülür. Bu nedenle, çalışmamızın Tarihçe bölümünde kent dokusu da ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu bölümde amacımız, türlerine, mimari ve süsleme özelliklerine göre yapıları karşılaştırmalı olarak değerlendirmektir.

Birecik, doğuya giden en önemli ticaret ve ulaşım yolu üzerinde yer almasına karşın, ne yazık ki eski önemini büyük ölçüde yitirmiş, işlevlerini hâlâ sürdürebilen *camileri*

istisna edilecek olursa, başta *hanları* ve *türbeleri* olmak üzere diğer yapıları büyük ölçüde kendi kaderlerine terk edilmişlerdir. Yalnız, Fırat ırmağının batısında kalan Karşıyaka mahallesinin, büyük mezarlık alanının içindeki üç türbesiyle birlikte iyi durumda olduğu söylenebilir. Diğer türbeler ve özellikle de evler arasına sıkışıp kalmış olanları için ne yazık ki aynı durum söz konusu değildir.

Yerleşimin konumu dolayısıyla önemli ticaret yolları üzerinde bulunmasına karşın, ticaret yapılarının pek de korunduğu söylenemez. Nitekim, 19. yüzyıl sonu Salnâmeleri'nde Birecik'te 9 handan söz edilmesine karşın, günümüzde eski özelliklerini kısmen koruyabilen "Belediye Hanı (Eski Arasa)", bazı bölümleri yöre esnafı tarafından kullanılmasına karşın harabeye dönmüştür. Harap durumda olan Çifte Han kısa bir süre önce yıktırılmıştır. Davut Emmi Hanı'nın yalnız kapısı özgün durumunu koruyabilmiştir. "Sabunhane" olarak bilinen yapı ise günümüzde depodur ve her geçen gün daha çok tahrip olmaktadır. Belediye Hanı'nın harap olması üzerine karşısına "Yeni Arasa" yapılmışsa da, bu yapının durumunun da pek farklı olduğu söylenemez. Ayrıca, bu hanların çoğu kanımızca 19. yüzyıl sonu-20. yüzyıl başlarına aittir. Suriye'ye tek geçiş yeri olan, Memlûklular ile Osmanlıların birçok eserle güzelleştirmeye ve korumaya özen gösterdikleri Birecik'te bugün hâlâ eski çarşı adları yapılar da ve so-

kaklarda yaşarken, kendilerinden pek iz kalmamıştır veya kalanlar tarih ve sanat adına büyük üzüntü kaynağıdır.

Günümüze gelemeyen çok sayıda yapı sınırlı kaynaklar aracılığıyla dahi saptanabilmektedir. Halep'e gemilerle geçildiğinden ve doğu seferleri sırasında da Birecik önemli bir üs olarak kullanıldığından, Osmanlı kaynaklarının en çok sözünü ettiği eserlerin başında *Tersane* yer almaktadır. Ancak ne yazık ki tersane ve yakınında bulunduğunu düşündüğümüz *Iskele* günümüze gelememiştir. Hiç değilse iskele, hâlâ bugün sokak ve çarşı adıyla hafızalarda yaşamaktadır. Aynı şekilde, seyahatnamelerde sözü edilen *Birecik Köprüsü* de ortadan kalkmış, nehrin iki yakasını birleştiren betonarme köprü 1955 yılında yapılmıştır. Günümüzde şehirlerarası ulaşım bu köprü aracılığıyla sağlanabilmektedir. 17. yüzyıl kaynaklarında, özellikle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde sözü edilen yapıların bir çoğu da artık mevcut değildir (1334/1915: 145-146).

A. PLAN TİPİ ve MİMARİ ÖGELER

1. CAMİLER VE MESCİTLER :

Prof. Dr. Aynur DURUKAN

Camileri ele aldığımız zaman, ilçe merkezleri dikkate alındığında Birecik'te sekiz, Halfeti'de bir, Suruç'ta iki, Bozova'da bir cami karşımıza çıkar. Bucak ve köyler söz konusu olduğunda, Bozova'ya iki, Halfeti ve Suruç'a ise birer cami eklemek gerekir. Sonuç olarak, tüm ilçeler ele alındığında, toplam onaltı cami değerlendirme kapsamına alınmıştır. Ayrıca, üçü Birecik'te, biri Halfeti'de bulunan, ikisi burçtan dönüştürülmüş dört mescit karşımıza çıkar. Yapılar öncelikle plan tipleri ve mimari özellikleri açısından değerlendirilecektir.

Camilerimizden Birecik'teki 8 örnek dikkate alındığında, değişik şemaların uygulanmış olduğu görülür. Kentin en erken tarihli yapısı olan ve merkezde, ticaret dokusunun başlangıcında, eskiden Fırat nehri kıyısında yer alan 1364-65 tarihli **Ulu Cami**, boylamasına yönelik gösteren mihrap önü kubbeli plan şeması yansıtır. Mihrap önündeki pandantif geçişli kubbeyle örtülü birim dışında boylamasına dört sıra halinde üçer kare kesitli payeyle beş

sahna ayrılmış iç mekân sivri tonozlarla örtülmüştür. Bu tonozlara, ters yönde atılmış sivri tonozlar saplanmıştır. Bunun sonucunda, doğu ve batı duvarların önünde eyvan benzeri dörder derin niş oluşmuştur. İbadet mekânının kuzeyindeki tek mekânlı son cemaat yeri dört haç tonozla örtülmüştür. Önünde ise, kuzeyde tek katlı, doğuda iki katlı mekânlarla, batıda ise duvarla kuşatılmış büyük boyutlu avlusu bulunur (Çizim 1-7, Resim 8-23). Yapı ne büyük boyutlu avlusu, ne örtü sisteminde çok bölüntülü son cemaat yeri, ne de ibadet mekânının plan şeması açısından Birecik'teki diğer camilerle benzerlik göstermez. Hiç kuşkusuz bu farklılıkta, kentin en önemli camisi olmasının da rolü vardır. Diğer camilerde ne avlu bu denli önemsizmiş, ne son cemaat yeri bu düzenlemesiyle ele alınmış, ne de boylamasına mihrap önü kubbeli ibadet mekânı uygulamasına gidilmiştir.

Genellikle Birecik yapılarında, ne tür çeşitleme gösterirse göstereceği enlemesine vurgu egemendir, son cemaat yeri çoğunlukla tek mekânlı ve düz tavanla örtülüdür, avlu ise genellikle küçük tutulmuş ve çevresindeki düzenlemeyle bütünlük yansıtamayan, çokluk yapıyı dış dünyadan sınırlayan bir giriş bölümü özelliği taşımaktadır.

Birecik'teki diğer camilere baktığımızda, belirli bir tipin geliştirilmesinden çok, farklı denemelere gidil-

miş olduğu görülür. En yaygın şema çok bölüntülü tiptir, 1573 -74 tarihli, kentin orta kesimindeki en önemli kapısının (Urfa Kapı) açıldığı ve bir külliye parçası olan **Mahmut Paşa Camii** (Çizim 14-17, Resim 43-56) ile kentin kuzeyinde, iç kalenin doğu eteklerinde yer alan ve 1911 yılında yenilenmiş **Şeyh Saadetdin Camii** (Çizim 31-33, Resim 97-106) haç tonozlarla örtülü ibadet mekânları ve önlerindeki düzensiz avlularıyla dikkati çekerler. Mahmut Paşa Camii'nde ortadaki desteklere ayrıca kemer atılmamışken; Saadetdin Camii'nde, payelere enlemesine kemeler atılarak enine vurgu daha da belirginleştirilmiştir. Şeyh Saadetdin Camii'nde ibadet mekânının güneydoğu köşesindeki merdivenlerle alt kattaki "çilehane"ye inilir (Res. 105-106). Yapının bu özelliği, belki de tekke olarak kullanılmış olabileceğini akla getirir. Yapının "Şeyh Saadetdin Camii" olarak anılması, banisinin tarikat ehli, hatta reisi olabileceğini düşündürür. İki yapının, destek ve örtü sistemlerinin yanı sıra, avlularının biçimlenişinde de benzer özellikler göstermeleri, Şeyh Saadetdin Camii'nin belki de Mahmut Paşa Camii gibi 16. yüzyılda yapılmış olabileceğini akla getirir. Ancak, yapıda inşaat kitabesi bulunmaması ve onarım kitabesinin de çok geç tarihli olması, bu konuda suskun kalmamıza yol açmaktadır. Mahmut Paşa Camii'nin ibadet mekânı, özgününde kilise olduğu bilinen ve 50 yıl önce "İbrahim

Halilullah" adıyla camiye çevrilen Halfeti ilçesi, Merkez bucağı, Saylak-kaya köyündeki yapıyla da benzerlik gösterir (Çizim 130-131, Resim 366-369). Ancak, daha büyük boyutlu olan Saylakkaya Camii'nin iç mekânında, Mahmut Paşa'dan farklı olarak iki sıra halinde dörder serbest ve iki duvar payesi görülür. Örtü sistemi her ikisinde de haç tonozdur. Şeyh Saadetin Camii'ne benzeyen bir örnek ise, düzensiz plan şemasına karşın Bozova'daki 1865 tarihli **Kırmızı Pınar Camii**'dir (Çiz. 152, Resim 414-416).

Şeyh Saadetin Camii'nin hemen güneyindeki Abd-i Kethüda Camii'nin ne yazık ki inşa kitabesi yoktur, kapısı üzerindeki onarım kitabesi 1828 tarihlidir. Ancak bu yapıda, artık rahatlıkla, çok bölüntülü ve mihrap önü kubbeli diyebileceğimiz bir plan şemasının uygulanmış olduğu görülür. Küçük boyutlu ibadet mekânı, tek sıralı kare kesitli iki payeye ve duvar payelerine çift yönlü kemer atılmasıyla yaklaşık eş boyutlu altı birime ayrılmış, mihrap önü birimi pandantif geçişli bir kubbeyle, diğer bölümler yine haç tonozlarla örtülmüştür (Çizim 27-29, Resim 81-90). Bu şemanın benzer bir örneğini, Bozova ilçesi Kanlıhavşar bucağına bağlı Büyük Han (Çarmelik) köyündeki camide daha gelişmiş olarak bulmaktayız (Çizim 155-159, Resim 433-440). Yine tarihi bilinmeyen, ancak bir araştırmacımızca 13. yüzyılın 2. çeyreği başlarına yerleştirilen

(Güreşsever 1977: 14) bu yapıda, Abd-i Kethüda Camii'nden farklı olarak altı birim de pandantif geçişli birer kubbeyle örtülmüştür. Payelerde de boyut farkı görülür; Abd-i Kethüda'da serbest payeler daha büyük boyutluyken, Büyük Han köyü Camii'nde duvar payeleri daha uzun tutulmuştur. Ayrıca, Büyük Han köyünde, özgününde üç bölümlü olduğu kalıntılardan anlaşılan tek bölümlü son cemaat yeri ibadet mekânının önünü tümüyle kapatırken; Abd-i Kethüda'da, sonradan eklendiğini düşündüğümüz tek bölümlü son cemaat yeri ibadet mekânının batsına bitiştirilmiş ve ibadet mekânının kapısı da buraya açılmıştır. Bu farklılıklara ek olarak, Büyükhan köyü Camii, alt katında musalla benzeri iki eyvanlı bir bölümle beşik tonoz örtülü kareye yakın dikdörtgen bir mekânı barındırır.

Değişik bir uygulama Halfeti'deki 1844 tarihli Merkez Camii'nde karşımıza çıkar. Enlemesine üç sahından oluşan iç mekânın orta bölümündeki dört payeye atılmış sivri kemerlerle oluşturulmuş kare birim pandantif geçişli bir kubbeyle, kubbeli birimin iki yanı birer, kuzey ve güneydeki sahnalar ise üçer haç tonozla örtülmüştür. İbadet mekânında, orta bölüm dışında bölüntü olmamasına karşın, haç tonozların kullanımı büyük ölçüde çok bölüntülü tipteki örneklerle benzerlik gösterir. Üç bölümlü son cemaat yeri de haç tonozlarla örtülüdür. Yapının plan şemasının yanı sıra en ilgi çeki-

ci özelliklerinden biri , doğu ve batı cephelerinin önünde eyvan kuruluşunda dükkânların bulunmasıdır. Ayrıca, kuzey ve doğu cephelerinin önündeki yolun karşı tarafında da, günümüzde büyük ölçüde yıkılmış dükkânlara yer verilmiştir (Çizim 114-117, Resim 303-315). Değişik bir diğer uygulama da **Suruç**'taki tarihi bilinmeyen, ancak yerleşimin en eski yapılarından biri olduğu öne sürülen **Suruç Ulu Camii**'nde karşımıza çıkar (Anonim 1996: 31). Kuzey-güney yönünde düzensiz dikdörtgen planlı avlusunun batısında sivri tonoz örtülü beş medrese mekânı ile önlerinde her birimin kubbeye örtülü olduğu beş bölümlü bir revak yer alır. Önünde beş sivri kemerle avluya açılan son cemaat yeri bulunan ibadet mekânının orta bölümü kubbe, yan bölümleri düz tavanla örtülüdür. Örtü sistemi, diğer tüm örneklerimizden farklı olarak beton kalıplama tekniğindedir (Çizim 135-138, Resim 376-382).

Mahmut Paşa Camii gibi 1573-74 tarihli olan **Birecik**'teki **Tekke Camii**'nde oldukça farklı bir plan şeması denenmiştir. Boylamasına kareye yakın dikdörtgen planlı ve haç tonoz örtülü orta bölüm iki yana eyvan görünümündeki derin nişlerle genişletilmiştir. Kuzey ve güneyde de derin olmayan dikdörtgen nişler dikkati çeker. Tek mekânlı tipin bir çeşitlemesi olarak gördüğümüz bu plan şemasının benzer örneği yöredeki başka hiç bir camide karşımıza çıkmamaktadır (Çizim 18-21, Resim 61-64).

Farklı bir plan şemasının ortaya konduğu diğer bir örneğimiz ise, ilçenin ticaret dokusu içinde yer alan ve minaresi 1370 tarihli olan, ancak 1913 yılındaki çarşı yangınında harap olunca 1914 yılında adeta yenisinden inşa edilmiş olan **Çarşı Camii**'dir. Enine dikdörtgen planlı yapı, iki yandaki serbest payelere oturan ve pandantif geçişli bir kubbeye örtülü orta bölüm ile iki yandaki ikişer haç tonoz örtülü birimlerden oluşmuştur. Bu yapıdaki merkezi plan vurgusunun benzer uygulamasını da çevredeki hiç bir yapıda bulamıyoruz (Çizim 10-12, Resim 35-39).

Kiliseden camiye çevrildiği öne sürülen ve bugün önüne yeni bir cami yapılarak işlevini tümüyle kaybetmiş **Eski Mağara Camii**'nin inşa tarihi bilinmemektedir. Kuzey cephesindeki onarım kitabesi 1811-12 tarihlidir. Yapı mağara içinde yer aldığından oldukça düzensizdir ve bu durum iç mekândaki desteklerde de kendini gösterir. Farklı boyut ve konumdaki iki sıra halinde altı serbest paye ve kuzeyde batıda serbest, doğuda ise uzun bir duvar payesi dikkati çeker. Örtü sistemi düz tavanlıdır. Yapı, düzensiz plan özelliklerinin yanı sıra, düz tavanla örtülü olmasıyla da yöre camileri arasında ünik kalmaktadır (Çizim 23-26, Resim 73-77).

Kürkçüoğlu'nun (1996: 34-37) "mescit" olarak tanıttığı, ancak kitabesinden cami olduğunu anlaşılan

Birecik'teki 20. yüzyılda yenilenmiş **Sancak** (Çizim 34-36, Resim 110-114) ve **Suruç**'taki 1887 tarihli **Ahmed-i Bican** (Çizim 139-142, Resim 386-389) **camileri**, enlemesine dikdörtgen planlı, tek mekânlı ve sivri tonoz örtülüdür. Aynı plan şeması **Birecik**'teki özgünlüğünü kaybetmiş **Kule Mescidi**'nde (Çizim 95,97) de görülür. Enlemesine sivri tonozlara boyuna sivri tonozların saplandığı bu örnekler yöredeki diğer camilerden basit plan şemalarıyla ayrılırlar. Bu yapılara en çok yaklaştırılabilecek örnek, **Birecik**'te Ulu Cami'nin güneyinde yer alan ve 1921-22 yılında onarıldığı kitabesinden anlaşılan **Zehravey Mescidi**'dir. Ancak, **Zehravey Mescidi**'nin örtü sistemi alttan girişlemeli düz tavadır (Çizim 40-42). Bu tür yapıların en büyük boyutlu örneği olarak görebileceğimiz **Halfeti Çekem mahallesi Mescidi** ise enlemesine iki sahnalıdır ve girişlemesi üstten kaplama ahşap tavanla örtülüdür (Çizim 118-122, Resim 320-323). Burçtan mescide dönüştürülen ikinci örneğimiz olan **Birecik**'teki **Alaburç Mescidi**, çok mekânlı düzeniyle saydığımız tüm örneklerden ayrılır. Merkezi plan şemasının bir çeşitlemesi gibi görülebilecek ve daha çok kapalı avlulu medreselerle tarikat yapılarının mimari özelliklerini iç mekân düzeninde yansıtan mescit, ortadaki haç tonoz örtülü birime batı ve güneyden açılan eyvanlarla, giriş bölümünün yer aldığı kuzeydoğu köşe dışında üç köşede küçük kapalı mekânlardan

oluşur. Ayrıca kuzeyde, enlemesine dikdörtgen planlı bir mekâna daha yer verilmiştir. Orta bölüm haç tonoz, kuzeybatı köşe mekânı üçgen geçişli kubbe, diğer birimler sivri tonozla örtülüdür. Bu yapının benzerine yöredeki hiç bir örnekte rastlamıyoruz (Çizim 37-39, Resim 124-127).

Güneydoğu Anadolu bölgesinin diğer kesimlerindeki cami ve mescitler ele alındığında, iklimin de etkisiyle özellikle 12.-13. yüzyıllarda avlulu, ibadet mekânının enlemesine plan şeması yansıttığı, çoğunlukla mihrap önü kubbeli örneklerle karşılaşılır. Bu örneklerin çoğu ya Artuklu Beyliği yapısı, ya da bu beyliğin mimari uzantılarıdır. Nitekim, özellikle Diyarbakır ve Mardin çevresi, sözünü ettiğimiz plan şemasının yeğlendiği yörelerdir (Sinclair 1985). Buna karşılık, erken dönemden tek örnek günümüze gelmiş olmasına karşın, *Şanlıurfa*'da yer alan ve Eyyubilere mâl edilen *Ulu Cami*, kemerlerin çift yönlü atılmasıyla oluşturulmuş çok bölümlü plan şemasıyla dikkati çeker (Kürkçüoğlu 1993: 10-14, şek. 1). Bu yapının avlusunun güney kanadı da son cemaat yeri olarak değerlendirilmiştir. Örtü sistemi, ibadet mekânında, mihrap önündeki kubbeyle örtülü küçük birim dışında haç tonozdur. Son cemaat yeri de ondört haç tonozlarla örtülmüştür. Bu plan şemasının Güneydoğu Anadolu bölgesinde başka hiç bir yerde erken dönemden örneği yoktur (Herzfeld 1942-48). Yoğun olarak ticari ve kültürel etkileşimin

görüldüğü ve Şanlıurfa Ulu Camii'nin Eyyubilere bağlanması nedeniyle ayrı bir önem taşıyan Suriye'ye baktığımız zaman, benzerlik kurabileceğimiz tek örnek 1158 yılında Zengiler zamanında yeniden inşa edilen 751 tarihli *Halep Ulu Camii*'dir (Herzfeld 1948: şek. 17). Ancak farklı olarak, haç tonozlar bu yapıda iki sıra değil, üç sıra halindedir; mihrap önü kubbesi yerine orta bölüm kubbelidir ve son cemaat yeri yoktur. Irak'ta ise, Şanlıurfa Ulu Camii'ne yaklaşan hiç bir geç dönem örneği dahi belirlenememiştir (Uluçam 1989). Bu bağlamda, Şanlıurfa Ulu Camii plan şeması açısından hem ünik kalmış, hem de çok bölüntülü ve mihrap önü kubbeli ibadet mekânı, çok bölüntülü son cemaat yeriyle Güneydoğu Anadolu bölgesinde ve özellikle bu çalışmanın kapsamına giren ilçelerdeki camilere öncülük etmiştir.

Birecik'teki en erken tarihli örneğimiz olan Ulu Camii 1364-65 yılında Memlûklular zamanında yaptırılmıştır. Yapı, Şanlıurfa Ulu Camii'ne göre daha küçük ölçekte bir örnek olmakla birlikte, avlu ve son cemaat yeri açısından bazı benzerlikler göstermektedir. Nitekim, Şanlıurfa Ulu Camii'nde olduğu gibi bu yapıda da son cemaat yeri haç tonozlarla örtülüdür. Ancak ibadet mekânı, Birecik Ulu Camii'nde de enine düzensiz bir dikdörtgen biçim yansıtmakla birlikte, iç mekânın örtü sistemini oluşturan sivri tonozların yönü ile de belirlendiği gibi boylamasına beş sahnin-

dan oluşması, ne Şanlıurfa Ulu Camii'nde, ne de bölgedeki diğer yapılarda alışılmadık bir uygulamadır. Örneğimize pek benzerlik göstermeyen *Kahramanmaraş*'taki 1501-02 tarihli ve Memlûklu eseri olan, enine dikdörtgen planlı olduğu halde iç mekânı boylamasına sekiz sahninli ve ahşap tavanlı *Ulu Camii* (Gündoğdu 1986: 37-41, pl. 7) ile *Diyarbakır*'daki 16. yüzyıl başlarına tarihlenen yamuk planlı, boylamasına üç sahninli ve düz tavanla örtülü *Şeyh Yusuf Camii*'ni (Sözen 1971: 62-64, şek. 16) hatırlatmadan geçemeyeceğiz. Ancak, pandantif geçişli mihrap önü kubbesini daha küçük boyutlu olarak Şanlıurfa Ulu Camii'nde bulmak mümkündür. Ayrıca, Artuklu döneminden başlayarak enlemesine çok destekli plan şeması gösteren camilerde mihrap önü kubbesi geleneği oldukça yaygındır. Ancak, 1150 tarihli Bitlis Ulu Camii bir yana bırakılacak olursa, geçiş sisteminde genellikle trompun yeğlendiği görülür. Ayrıca, daha önce de belirttiğimiz gibi, boyuna sivri tonozlara destek aralarında ve eyvanlarda görülen enine sivri tonozlar saplanmaktadır. Bu özellik de bölgedeki örneklerde pek sık karşımıza çıkmaz.

İlçelerimiz dışında genellikle sivri tonoz uygulaması yaygın olmakla birlikte, saplama tonoz pek uygulanmamıştır. İlçelerimizde ise, Birecik'teki tek mekânlı ve 20. yüzyılda yenilenmiş Sancak Camii ile aynı tipteki Kule Mescidi dışında sivri tonoz kullanımı görülmez. Birecik Ulu

Camii, ibadet mekânının biçimlenişi açısından Anadolu, Suriye ve Irak çevresi içinde bir değerlendirme yaptığımızda da ünik kalmaktadır. Burada yanıt aranması gereken soru, acaba yapının kitabeleriyle de belirleyebildiğimiz 19. ve 20. yüzyıl onarımlarının, özgün biçimini ne ölçüde değiştirip değiştirmediğidir. Bu sorunun yanıtının, yapının bugünkü durumu çerçevesinde pek kolay verilemeyeceği kanısındayız. Yine de, yapıda gerek doğu ve batı duvarlarda, gerekse güneydeki duvar payeleri ile saplama tonozlar özgününde belki de Şanlıurfa Ulu Camii gibi çok bölüntülü ve mihrap önü kubbeli tipte bir yapı olabileceğini düşündürür. Ancak bu görüş, yapının çeşitli dönemlerde ve yüzyılımızda da birkaç kez elden geçmiş olduğu dikkate alınınca varsayımdan öteye geçmemektedir.

Ulu Camii'nin Memluklu yapısı olduğu düşünülünce, ister istemez Memlukluların Mısır ve Suriye örneklerini de dikkate almak gerekir. Ancak, Memluklu çevresinde de daha çok enlemesine çok destekli ve mihrap önü kubbeli tipte uygulamaların yaygın olduğunu, bu tipin ise hiç denenmediğini söyleyebiliriz. Ayrıca, Memluklu camileri genellikle iç avluludurlar. Ancak, büyük boyutlu mihrap önü kubbesi bu çevrede de karşımıza çıkar (Meinecke 1992b). Bu durumda, banisi Memluklu sultanı olmasına karşın, biçimsel açıdan Memluklu örnekleriyle de pek benzerlik kuramadığımız Bire-

cik Ulu Camii'ni, bilinen örnekler çerçevesinde ünik bir uygulama ve farklı bir deneme ürünü olarak görmek gerekir. Boylamasına çok destekli ve mihrap önü kubbeli plan şeması, bölüntülü olsun veya olmasın daha çok Anadolu-Türk mimarisinin erken evresinde Selçuklu yapılarında karşımıza çıkan bir uygulamadır ve sonrasında pek benimsendiği söylenemez (Durukan 1997: 171-172; Lev. D).

İkinci grup yapılarımız, özellikle bağlayıcı ve örtü sistemlerinde bazı çeşitlemelerin karşımıza çıktığı, yörede yaygın olarak kullanılan çok bölüntülü tipe gidişi hazırlayan enlemesine çok destekli ve çoğu haç tonoz örtülü yapılardır. Bu tipin Birecik'te 2 (1573-74 tarihli Mahmut Paşa ve yapım tarihi bilinmeyen Şeyh Sadettin camileri), Halfeti ilçe merkezinde (1395'lere tarihlediğimiz Çekem Mahallesi Mescidi) ve Saylakaya köyünde (özgününde kilise olan İbrahim Halilullah Camii), Suruç merkezinde (1887 yılına tarihlenen Ahmed-i Bican Camii) ve Ziyaret köyünde (ilk yapımının 1168-69'lara kadar geri gittiği öne sürülen Şeyh Müslüm Camii), Bozova ilçe merkezinde (büyük ölçüde yenilenmiş 1865 tarihli Kırmızı Pınar Camii) 1'er olmak üzere toplam yedi örneği ile karşılaşmaktayız. Bu yapılardan yalnız Halfeti'deki büyük ölçüde yenilendiği anlaşılan Çekem Mahallesi Mescidi, ortadaki iki sütuna enine atılmış kemerlerle iki sahna ayrılmış ve ahşap tavanla örtülmüştür. Diğer

örneklerimizin tümü, ister destekle-re atılmış enlemesine birer kemerle iki sahna ayrılınsunlar, isterse örtü sistemlerinde çok bölüntülü olsunlar haç tonozlarla örtülüdür. Örtü sistemi dikkate alınmazsa bu plan şemasının benzerleri Güneydoğu Anadolu bölgesinin değişik kesimlerinde karşımıza çıkar. 1903 tarihli *Şehbenderiye Camii* (Kürkçüoğlu 1993: 15-16, şekil 2) bu tipin Şanlıurfa'daki geç tarihli bir örneğidir. Bu yapı, ortadaki dört serbest payeye enlemesine atılmış bir kemerle iki sahınlı olarak düzenlenmiş ibadet mekânının ve beş kemerle dışa açılan son cemaat yerinin haç tonozlarla örtülmüş olması açısından Birecik'teki Şeyh Saadettin ve Bozova'daki Kırmızı Pınar Camii ile benzerlik gösterir. *Diyarbakır*'in Hani ilçesindeki Artuklu dönemine yerleştirilen *Ulu Cami* (Ünal 1975: 39-45, şek. 7)'nin yanı sıra, zaviye olduğu da düşünülen *Bitlis*'teki 1828 tarihli *Sultaniye Camii*'nin üst katı (Arık 1971: 39-40, şek. 13a), *Diyarbakır*'daki büyük ölçüde yenilenmiş 1594 tarihli *Defterdar Camii* (Sözen 1971: 100-102, şek. 30), Çekem mahallesi örneğimizde olduğu gibi özgün olmayan ahşap tavanla örtülüdür. Ayrıca, *Diyarbakır*'daki 1534-37 tarihli *Ali Paşa* ve 16. yüzyılın 2. yarısına yerleştirilen *Fatih Paşa* camilerinin Şaffiler bölümleri de enlemesine iki sahınlı ve düz tavanla örtülüdürler (Sözen 1971: 76-80, şek. 22; 92-94, şek. 27). Bazı mescitlerde de, *Diyarbakır*'daki 15. yüzyıla tarihlenen *Hacı Büzürk Mescidi*'nde

olduğu gibi benzer özellikler dikkati çeker (Sözen 1981: 104-106, şek. 26). 15. yüzyıla tarihlenen *Mardin*'deki enlemesine iki sahınlı *Şeyh Mahmud Türki Camii* ise sivri tonozlarla örtülüdür (Altun 1971: 59-60, pl. 11). *Mardin*'deki 14. yüzyıl ortalarına tarihlenen *Şeyh Çabuk Camii*, ortadaki kare payelere enlemesine kemer atılarak iki sahna bölünmesinin yanı sıra, iç mekânında sivri tonozlara ek olarak haç tonozların da kullanılmasıyla (Altun 1971: 52-54, pl. 7) kısmen Birecik'teki tüm iç mekânı haç tonozlarla örtülü Şeyh Saadettin, Bozova'daki yine tüm iç mekânı haç tonozlarla örtülü Kırmızı Pınar camileriyle benzerlik gösterir. Ancak, Şeyh Çabuk'ta ana örtü sistemi sivri tonoz, örneklerimizde ise haç tonozdur. Haç tonozla örtülü olması açısından da örneklerimize en çok benzeyen uygulama Şanlıurfa'daki 1903 tarihli *Şehbenderiye Camii*'dir (Kürkçüoğlu 1993, 15-16, şek. 2). Yapının geç tarihi, Birecik örneklerinin etkisiyle biçimlendiğini veya Şanlıurfa Ulu Camii'nin hem bu yapılara, hem de Birecik'tekilere örneklik ettiğini düşündürebilir. Örneklerimize daha az benzeyen bir uygulama da, iç mekânında sivri tonoz, haç tonoz ve mihrap önü kubbesinin bir arada kullanıldığı *Mardin*'deki 16. yüzyıl başlarına tarihlenen *Reyhaniye Camii*'dir (Altun 1971: 57-59; pl. 10).

Çok bölüntülü plan şeması yansıtan iki örneğimizden biri Birecik'teki 1828 yılında onarıldığı kitabesinden anlaşılan Abd-i Kethüda, diğeri ise

Bozova'nın Kanlıavşar bucağına bağlı Büyükhan köyündeki 15. yüzyıla tarihlediğimiz Cami'dir. Enine dikdörtgen planlı Abd-i Kethüda Camii ortadaki iki serbest desteğe ve duvar payelerine atılmış çift yönlü kemerlerle altı birime ayrılmış, mihrap önü kubbeyle, diğer birimler ise haç tonozla örtülmüştür. Aynı plan şemasını daha küçük ölçekte yineleyen Büyükhan köyü Camii'nin iç mekânındaki altı birim ise farklı olarak pandantif geçişli birer kubbeyle örtülmüştür.

Anadolu dışında, özellikle Afganistan ve Mısır'da 9. yüzyıldan başlayarak tonoz ve kubbe ile örtülü çeşitlendirmeleri görülen bu plan şemasının Anadolu'daki ilk örnekleri *Harran Küçük Cami* (9. yüzyıl?; Preusser 1911: 37, lev. 17), 12. yüzyıla tarihlenen *Şanlıurfa Pazar* (Kürkçüoğlu 1993: 48-50; şekil 20) ile *Mazgirt*'teki 1258 tarihli *Elti Hatun* (Tuncer 1971-72) camilerinde karşımıza çıkar. Ancak, Harran ve Mazgirt örneklerinin ibadet mekânlarındaki altı birim de haç tonozlarla örtülmüştür. Örneklerimize daha çok yaklaşan Şanlıurfa'daki camide ibadet mekânı, ortadaki iki serbest paye ile duvar payelerine çift yönlü kemer atılmasıyla Birecik Abd-i Kethüda Camii'nde olduğu gibi altı birime ayrılmış, bu birimlerden dördü haç tonoz, mihrap önü birimi kubbe, kuzeyindeki birim ise yıldız tonozla örtülmüştür. Ayrıca, yapının önündeki üç bölümlü son cemaat yerinin örtü sistemini de haç tonozlar oluşturur. Kitabesi bulunmayan yapı eğer gerçekten 12.

yüzyıla aitse, Abd-i Kethüda Camii'ne örneklik ettiği düşünülebilir. Bu plan şemasında tüm birimlerin haç tonozla örtülü olduğu Şanlıurfa'daki geç tarihli bir örnek ise *Miskinler Camii*'dir (Kürkçüoğlu 1993: 70-71, şekil 35). Gerek Selçuklu dönemi çok bölümlü camilerinin büyük bir bölümünün, gerekse de aynı tipteki camilerinin iç mekânlarının çok daha farklı bir anlayışta ele alındığı, Abd-i Kethüda Camii'ne en çok, mihrap önü kubbeli birimin kuzeyinde haç tonoz yerine yıldız tonozun kullanıldığı Şanlıurfa Pazar, mihrap önü kubbesiz olmakla birlikte Mazgirt Elti Hatun camilerinin benzerlik gösterdiği kanısındayız. Güneydoğu Anadolu bölgesindeki daha geç tarihli örnekler dikkate alındığında, *Mardin*'deki 1690-91 tarihli *Zairi Camii*'nin ibadet mekânı da Birecik Abd-i Kethüda Camii'nde olduğu gibi altı birime ayrılmış, mihrap önü tromp geçişli bir kubbeyle, diğer birimler haç tonozlarla örtülmüştür (Altun 1971: 61-63, pl. 12). İki yapı arasındaki en önemli fark, Mardin örneğinde kubbenin tromp geçişli olmasıdır.

Beylikler döneminde ise, *Antalya*'daki 1373 tarihli ve Hamidoğlu Beyliği'nin eseri olan *Yivli Minare Camii*'ni, Büyükhan köyündeki örneğimize daha yakın bir anlayışta buluruz. Yivli Minare Camii'nde, ibadet mekânı pandantif geçişli birer kubbeyle örtülü altı birimle, batıdaki tonoz örtülü düzensiz dörtgen planlı bölümden oluşur (Kırmızı 1986).

Ancak bu yapıda, örneğimizden farklı olarak son cemaat yeri bulunmaz. Buna karşılık, *Diyarbakır*'daki 1644-50 yıllarına tarihlenen *Arap Şeyh Camii* (Sözen 1981: 106-108, şek. 32) ve kiliseden camiye çevrildiği öne sürülen 1709 tarihli *Şanlıurfa Yusuf Paşa Camii* (Kürkçüoğlu 1993: 41-43, şekil 43) hem altı kubbeyle örtülü ibadet mekânları, hem de üç kubbeli son cemaat yerleriyle Büyük Han Köyü Camii'nin daha yakın benzerleridir. Osmanlı döneminde Güneydoğu Anadolu Bölgesi dışında da uygulanmış bu plan şemasında kubbe sayısının arttığı, 1403-14 tarihli *Edirne Eski Camii*'de dokuz, 1399-1400 tarihli *Bursa Ulu Camii*'nde ise yirmi kubbe ile iç mekânın daha geniş ve ferah olarak biçimlendiği görülür (Kuran 1964: 35-43, plan 33,37). Bu plan şemasının tüm çeşitlemeleri dikkate alındığında, Büyükhan köyü Camii'ne Beylikler dönemi eseri olan Antalya Yivli Minare, Diyarbakır'daki Arap Şeyh ile Şanlıurfa Yusuf Paşa camilerinin daha yakın benzerlik gösterdiği kanısındayız. Ayrıca, örtü sistemi tümüyle yıkılmış *Kahramanmaraş*'taki 15. yüzyıl sonları-16. yüzyıl başlarına yerleştirilen ve Dulkadiroğulları eseri olan *Hazinedar Camii*'nin de özgününde altı kubbeyle örtülü olduğu öne sürülür (Gündoğdu 1986: 35-36, pl. 6).

Diyarbakır'daki 16. yüzyıl başlarına tarihlenen *Ibrahim Bey Mescidi*'nde mihrap önü dahil üç birim pandantif geçişli kubbe, diğer üç birim ise haç tonozlarla örtülüdür (Sö-

zen 1981: 112-113, şek. 30). *Şanlıurfa*'daki 1714 öncesine ait *Narıncı Camii*'nde eşdeğerde olmayan altı bölümden güneydeki üçü pandantif geçişli birer kubbeyle, daha dar olan kuzeydekiler ise haç tonozlarla örtülüdür (Kürkçüoğlu 1993: 40, şekil 14). *Bitlis*'teki camilerin büyük bir bölümü çok bölümlü ve kubbelidir. Ancak, altı birimli ve her birimin kubbeyle örtüldüğü hiç bir örnek karşımıza çıkmaz. Buna karşılık dört (*Dört Sandık Camii*; Arık 1971: 26-27, şek. 5) ve oniki (1507 öncesine ait *Kızıl Cami*; Arık 1971: 17-19, şek. 3) kubbeyle örtülü örnekleri görülür.

Farklı bir plan şeması Birecik'teki 1573-74 tarihli *Tekke Camii*'nde karşımıza çıkar. Boylamasına dikdörtgen planlı ve haç tonoz örtülü orta bölüm, iki yandaki eyvanı anımsatan derin nişlerle enlemesine dikdörtgen biçimli olarak düzenlenmiştir. Bu plan şemasını, tek mekânlı tipin bir çeşitlemesi olarak görmek mümkündür. *Şanlıurfa*'daki kiliseden camiye çevrildiği öne sürülen ve onarım kitabesine dayanılarak 1797 öncesine tarihlenen *Hayrullah Camii* (Kürkçüoğlu 1993: 63-64, şekil 30) bu yapıya yakın benzerliği ile dikkati çeker. Ayrıca yapı, sonradan kuzeydeki kemeri doldurulmuş doğusuna bitişik eyvan kuruluşundaki mekânıyla da örneğimize yaklaşmaktadır. *Bitlis*'teki 1444 tarihli *Begiye Mescidi*'nde de aynı tipin bir çeşitlemesi karşımıza çıkar. Ancak, bu yapıda kare planlı orta bölüm pandantif geçişli bir kubbeyle örtülüdür (Arık

1971: 15-16, şek. 2). *Şanlıurfa*'daki 1740 öncesine ait olduğu sanılan, ancak büyük ölçüde yenilenmiş *Kutbeddin Camii* de, iki yandaki eyvanlarının düzensiz biçimine karşın örneğimize benzemekle birlikte, yine orta bölüm, Bitlis örneğinde olduğu gibi pandantif geçişli bir kubbeyle örtülüdür (Kürkçüoğlu 1993: 31-32, şekil 9). Benzer plan şemasının kubbeli örnekleri *Bilecik*'ten (*Orhan Gazi Camii*; Kuran 1964: 16-20, şek. 16-17) *Şanlıurfa*'ya kadar birçok çevrede uygulanmıştır. Bu plan şemasının uzantılarını, Suriye'de ve Anadolu'nun diğer kesimlerinde cami mimarisinden çok türbelerde buluruz. *Şam*'daki 1113-14 tarihli *Safoet el-Müluk Türbesi* (Herzfeld 1943: 50-51, şek. 20) ve *Ma'arra*'daki 1207-08 tarihli *Nebiullah Yuşa Türbesi* (Herzfeld 1945: 6-9; şek. 6) bu örneklerden yalnızca ikisidir. Ayrıca, benzer plan şeması başta Bizans mimarisi olmak üzere çeşitli dönemlerde farklı yapı türlerinde karşımıza çıkar.

Halfeti ilçesindeki 1844 tarihli Merkez Camii de değişik plan şemasıyla dikkatimizi çeker. Enlemesine üç sahından oluşan iç mekânın orta bölümü pandantif geçişli bir kubbe, diğer kısımları haç tonozlarla örtülüdür. Bu plan şemasının benzer örnekleri çok bölüntülü olarak *Şanlıurfa*'daki 6. yüzyıla ait Meryem Ana Kilisesi yerine 13. yüzyılda Eyyubiler zamanında inşa ettirildiği öne sürülen *Halil ür-Rahman* (Kürkçüoğlu 1993: 19-21, şekil 4) ve *Diyarbakır*'daki 1606-11 tarihli *Nasuh Paşa* (Sözen

1971: 103-105, şekil 31) *camilerinde* karşımıza çıkar. Bu yapıların benzeri Suriye'de saptanamamıştır. Halfeti örneğimizin çok daha basit bir uygulaması, kesin yapım tarihi bilinmeyen *Suruç Ulu Camii*'nde karşımıza çıkar. Yapının orta bölümü kubbe, diğer bölümleri ise düz tavanla örtülüdür. Bu plan şeması, Anadolu'nun çeşitli yörelerinde özellikle geç dönemlerde uygulanmıştır.

Merkezi tipin bir çeşitlemesi olarak görebileceğimiz *Birecik*'teki *Çarşı Camii*'ni en sona bırakmamızın nedenlerinden biri, minare kitabesi 1370 tarihini vermekle birlikte, yapının 20. yüzyıl başlarında geçirdiği yangından sonra 1914 yılında yenilenmesidir. Enine dikdörtgen planlı iç mekân, ortadaki iki serbest paye ile bölüntüye uğratılmış, orta bölüm pandantif geçişli kubbeyle, yan birimler ise ikişer haç tonozla örtülmüştür. Bu plan şemasının 15. yüzyıldan önce hiç bir örneğini tanımıyoruz. Güneydoğu Anadolu bölgesinde, bu tipin benzer örneklerini *Diyarbakır*'daki 15. yüzyıl Akkoyunlu eseri olan *Nebi Camii* ile başlatmak mümkündür. Bu yapıda ortada iki desteğe ve kemerlere oturan tromp geçişli bir kubbe, yanlarda ikişer sivri tonoz görülür (Sözen 1971: 43-47, şek. 10-11). *Nebi Camii* kareye yaklaşan planıyla bu tipin daha gelişmiş bir örneği olarak görülmeyle birlikte, yan birimlerin adeta kemerli birer niş gibi düzenlenmiş olması nedeniyle, haç tonoz örtülü *Çarşı Camii*'ne oranla biraz daha arkaik bir

plan şeması yansıtır. Bununla birlikte, her iki yapıda da altı destek sistemli yapılara gidişi görmemek mümkün değildir. Çarşı Camii'nde sonradan yapılmış ve ibadet mekânının kuzeybatısına yerleştirilmiş dikdörtgen planlı ve düz tavanla örtülü son cemaat yerine karşılık, Nebi Camii'nin önünde üç bölümlü ve pandantif geçişli birer kubbeye örtülü bir son cemaat yeri bulunur. Yakın çevre örnekleri dikkate alındığında, düzensiz planına ve yan birimlerin bölüntüsüz olmasına karşın 15. yüzyıla yerleştirilen *Şanlıurfa*'daki orta bölümü kubbeli, yan birimleri ortada haç tonozlu, kuzey ve güneyde yarım haç tonozlara sivri tonozların saplanmış olduğu *Kadioğlu Camii*'ne benzerlik göstermektedir (Kürkçüoğlu 1993: 37-39, şek. 7). Ancak *Kadioğlu Camii*'nin kubbesi tromp geçişlidir ve önünde, dört haç tonozla örtülü bir son cemaat yeri bulunur. Ayrıca, *Şanlıurfa*'daki 16. yüzyıla yerleştirilen *Nimetullah Camii*'nde bu plan şemasının gelişmiş bir uygulaması karşımıza çıkmaktadır. İbadet mekânının orta bölümü tromp geçişli bir kubbe, yanlardaki ikişer birim pandantif geçişli birer kubbe ile örtülüdür; önünde ortadaki birimi kubbe, diğer birimleri haç tonozla örtülü beş bölümlü bir son cemaat yeri bulunur (Kürkçüoğlu 1993: 22-25, şek. 5). Bu tipin daha gelişmiş bir örneği 15. yüzyıl ortalarına yerleştirilen *Diyarbakır Şeyh Safa Camii*'nde karşımıza çıkar (Sözen 1971: 48-51, şek. 49). Caminin orta

bölümü tromp geçişli büyük bir kubbeye, yan birimleri ise ortada sivri tonoz, kuzey ve güneyde pandantif geçişli birer küçük kubbeye örtülüdür. Önündeki beş bölümlü son cemaat yerinin tüm birimlerinin örtüsünü pandantif geçişli kubbeler oluşturur. Birecik örneğimizde altı destek sisteminin bir çeşitlemesi, *Safa Camii*'nde ise sekiz destek sistemi karşımıza çıkar. Bu çeşitlemelerin uzantılarını bulmak için Klasik Osmanlı mimarisine bakmak yeterli olacaktır. 15. ve 16. yüzyıllarda özellikle Edirne, Manisa, İstanbul ve Diyarbakır'da örnekleri görülen bu çeşitleme, çok bölüntülü tipten merkezi tipe geçişte önemli rol oynamıştır (Kuran 1964: 47-63).

Mescitlerimizden Halfeti Çekem Mahallesi Mescidi enlemesine iki sahlıdır ve girişlemesi üstten kaplama ahşap tavanla örtülüdür. Bu tipin örneklerine Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Bitlis'ten Diyarbakır'a kadar değişik çevrelerde küçük boyutlu camilerde ve özellikle mescitlerde sık rastlanır. Diyarbakır-*Hani*'deki Artuklu dönemine yerleştirilen *Ulu, Diyarbakır Ali Paşa Camii*'nin 1534-37 tarihli Şafiiler bölümü, *Diyarbakır Fatih Paşa Camii*'nin 16. yüzyılın 2. yarısına yerleştirilen Şafiiler bölümü, 1594 tarihli Diyarbakır Defterdar ve 1828 tarihli *Bitlis Sultaniye camileri* ile 15. yüzyıla yerleştirilen *Diyarbakır Hacı Büzürk Mescidi* bu örneklerden yalnızca birkaçıdır. *Mardin*'deki 15. yüzyıla yerleştirilen *Şeyh Mahmud Türki Camii* de aynı plan şe-

masını yansıtmakla birlikte örtü sistemi sivri tonozdur. *Şanlıurfa*'daki 1633 tarihli *Hekim Dede Camii*'nde, bu plan şemasının daha küçük boyutlu ve haç tonoz örtülü bir çeşitlemesi karşımıza çıkmaktadır (Kürkçüoğlu 1993: 74-75, şek. 37).

Camilerimizden ve mescitlerimizden birer örnek (Birecik Sancak Camii ve Kule Mescidi) enlemesine tek mekânlıdır, örtü sistemi her ikisinde de sivri tonozdur. Buna karşılık Birecik Zehrevey Mescidi, örtü sisteminde düz tavanın kullanılmasıyla bu örneklerden ayrılır. Enlemesine tek saunlu cami ve mescitler Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, örneklerimizdeki gibi sivri tonozla veya ahşap tavanla örtülü olarak çeşitli çevrelerde görülür. Sivri tonoz örtülü olarak, *Mardin*'deki 1108-09/1122-23 tarihli *Emineddin Külliyesi*'nin Camii, *Mardin*'deki 18. yüzyılın ilk yarısına yerleştirilen Hacı Ömer Halife Camii bu tipin örneklerinden yalnızca ikisidir. Ahşap tavanlı çeşitlemeleri arasında, 1489-90'lara tarihlenen yenilenmiş *Adıyaman-Bahçe ilçesi Ağça Bey*, 1509 tarihli *Kahramanmaraş Hatuniye camileri* ile *Dişarbakır*'daki 15. yüzyıla tarihlenen *Taceddin* ve yapım tarihi bilinmeyen *Molla Bahaaddin mescitleri* sayılabilir.

En çok örneğin ve çeşitlemenin Birecik'te bulunduğu onaltı camimizin ve dört mescidimizin plan özellikleri açısından sekiz çeşitleme gösterdiği ve Birecik'in altı çeşitleme ile

hem plan tipi, hem de yapı sayısı ile en zengin örnekleri ortaya koyduğu görülür. Birecik'i iki çeşitleme ile diğer ilçeler izlemektedir. Birecik Ulu ve Halfeti Merkez camileri ünik çeşitlemeler olarak dikkatimizi çekmektedir. Bunun nedeni belki, her ikisinin de ilçelerinin en önemli yapıları olmasında aranabilir.

Halfeti Merkez Camii'nde karşımıza çıkan ilginç bir uygulamadan da söz etmek istiyoruz. Caminin doğu ve güney cepheleri önünde farklı boyutlarda ve sivri tonoz örtülü eyvan kuruluşunda dükkânlar yer alır. Ayrıca, kuzey ve doğu cephelerinin karşısında da dükkân kalıntıları görülür. Yapı günümüzde özelliklerini yitirmiş olsa bile, bir tür "*arastalı cami*" olarak değerlendirilebilir. Bu uygulama daha çok Osmanlı dönemi menzil külliyelerinde veya Beylikler döneminden başlayarak fevkanî camilerde karşımıza çıkar (Reyhanlı 1978; Cezar 1983; Kuran 1986). Bunun en erken uygulamalarından biri, *Selçuk*'taki *Aydinoğulları Beyliği*'ne ait 1374 tarihli *İsa Bey Camii*'nin iki katlı olan batı cephesinde görülür. Ancak bu yapıda, dükkânlar örneğimizden farklı olarak caminin alt katında yer alır. Külliyelerde ise dükkânlar çoğunlukla cami dışı yapılara bitişiktir. Bu nedenle Halfeti Merkez Camii'ni farklı bir uygulama ürünü olarak görmek gerekir. Dükkânların varlığı, Halfeti Merkez Camii'nin çevresinin bir zamanlar ticarî açıdan çok hareketli bir dokuya sahip olduğunu gösterir. Ancak, günümüzde

bu dokunun büyük ölçüde ortadan kalkmış olduğunu söylemek mümkündür. Caminin çevresinde başka yapı bulunmadığından, "*arastalı külliye*" (Reyhanlı 1978: 382) olarak adlandırılmayacağı kanısındayız.

Camilerimizi **avlu** açısından ele aldığımızda, özgün olduğunu düşündüğümüz iki örnekten biri Birecik Ulu Camii; diğeri ise, batısında medrese mekânları, güneyinde ibadet mekânının yer aldığı Suruç Ulu Camii'dir. Bugün tümüyle yenilenmiş olmakla birlikte, avlu ve ibadet mekânının kuzey cephelerindeki kapıları üzerinde birer onarım kitabesi bulunması nedeniyle, Birecik Çarşı Camii'nde de özgününde ibadet mekânının kuzeyinde avlu bulunduğu düşünülebilir.

Birecik ve Suruç Ulu camilerinin ibadet mekânlarının kuzeyindeki avluları dikdörtgen planlıdır. Birecik Ulu Camii'nde avlunun doğusunda çift katlı, kuzeyinde ise kısmen çift katlı düzenleme gösteren mekânlar görülür. Ana girişin yer aldığı batı cephesinde yalnız kapının yer aldığı alçak bir duvar bulunur; mekânsal bir düzenlemeye yer verilmemiştir. Buna karşılık Suruç Ulu Camii'nde, Birecik Ulu Camii'nden farklı olarak batıda kare planlı ve sivri tonoz örtülü, önlerinde kubbeye örtülü beş bölümlü revakın yer aldığı medrese mekânları bulunur. Diğer iki kanatta hiç bir mekânsal düzenleme görülmez. Kuzey kanadı, ortasında kapının yer aldığı duvarıyla Birecik Ulu

Camii'nin batı duvarını hatırlatır. Her iki yapıda da avlu ile ibadet mekânının biçimi benzerlik gösterir, birbirleriyle ilişkileri ters orantılıdır. Ancak, Birecik Ulu Camii'nde, enine dikdörtgen planlı ibadet mekânının boylamasına düzeni dikkate alınırsa, avluyla ibadet mekânı arasında doğrudan bir ilişkinin de bulunduğu söylenebilir. Güneydoğu Anadolu bölgesindeki büyük boyutlu ve yerleşimlerin ana yapısı konumundaki erken dönemlere ait Ulu camilere baktığımızda, avlu ile ibadet mekânı arasındaki ilişkinin düz orantılı olduğu, her ikisinde de enine düzenlemenin yeğlendiği görülür. Osmanlı döneminde, toplu mekân yaratma kaygısıyla kareye yakın dikdörtgen planlı camilerde bile aynı özelliğin sürdürüldüğü görülür. Bu uygulamanın belki de en önemli istisnalarından biri, bazı açılardan Birecik Ulu Camii ile ilişkisini ortaya koymaya çalıştığımız *Şanlıurfa Ulu Camii'*dir. Ayrıca *Mardin'*deki medrese ile ortak avluyu paylaştığı anlaşılan 1108-09/1122-23 tarihli *Emineddin Külliyesi Camii'*nin ve *Bitlis'*teki 1529 tarihli *Şerefiye Külliyesi Camii'*nin avlusunda da benzer bir düzenleme görülür. Avlu düzeni açısından Mardin örneği hem ibadet mekânı, son cemaat yeri ve avlunun aynı ekseninde yer alması, ibadet mekânının enine ve avlunun boyuna yerleştirmiş olmasıyla Birecik Ulu Camii'ne, hem de avlunun bir kanadında (farklı olarak kuzey) medrese mekânlarının bulunması nedeniyle Suruç Ulu Ca-

mii'ne yaklaşır. Bu camilere ve dolayısıyla yöremizdeki örneklerle benzer bir uygulama, camilerinin büyük bir bölümü avlulu olan Suriye bölgesinde belirlenememiştir.

Avlu erken örneklerde, Şam Emeviye ve Diyarbakır Ulu camilerinin uzantısı olarak iki bölgede de genellikle iki veya üç yandan revaklarla kuşatılmıştır. Bu uygulamada, hiç kuşkusuz iklimin de etkili olduğu kanısındayız. 15. yüzyıl Akkoyunlu örneklerinden başlayarak ise, bu düzenlemenin yerini kapalı mekânlara veya *Diyarbakır Nebi Camii'*nde olduğu gibi bir kanatta medrese mekânlarına bıraktığını görmekteyiz.

Yöremizdeki diğer örneklerde de özgününde avlu bulunduğunu düşünmemize rağmen, günümüzdeki düzensiz avlularının değerlendirme kapsamına alınamayacağı kanısındayız. Ancak, 14. yüzyılın 3. çeyreğine yerleştirilen *Mardin Bâb es-Sur*, 1507 öncesine tarihlenen *Bitlis Kızıl* veya 17.-18. yüzyıllara ait olabileceği düşünülen *Bitlis Kalealtı camileri* gibi bazı örneklerde de, ibadet mekânının önünde veya yanında düzensiz avlu kullanımıyla karşılaşılır.

Avludan ve avlu-ibadet mekânı birlikteliğinden pek soyutlayamadığımız son cemaat yeri açısından örneklerimize baktığımızda, yalnızca altısında son cemaat yerinin muhtemelen özgün olduğu öne sürülebilir. Son cemaat yeri bulunmayan Eski Mağara Camii dışındaki diğer örneklerimizde son cemaat yerleri ol-

dukça yenidir. Bu nedenle, değerlendirmemiz altı örnek kapsamında yapılacaktır.

Özgün olduğunu düşündüğümüz son cemaat yerine sahip örneklerimiz Birecik Ulu, Halfeti Merkez, Suruç Ulu ve Ahmed-i Bican, Ziyaret köyü Şeyh Müslim ve Bozova Büyükhane köyü camileridir.

Örneklerimizden Birecik Ulu Camii'nde, ibadet mekânının kuzeyinde ve avlunun güney kanadında enine dikdörtgen planlı son cemaat yeri bulunur. Köşelerde, batıdaki haç, doğudaki sivri tonoz örtülü kareye yakın dikdörtgen planlı iki mekân ile ortada dört haç tonozla örtülü ve kuzeyde dikdörtgen kesitli payelere atılmış dört sivri kemerle avluya açılan enine dikdörtgen planlı bölümden oluşur. Köşe mekânlarının sonradan biçimlendirildiğini düşündüğümüz son cemaat yerinde hiç mihrap nişi görülmezken, kuzeybatı köşe mekânının kuzey duvarının avluya bakan yüzünde doğuda yarım yuvarlak mihrap nişi dikkati çeker. Birecik Ulu Camii son cemaat yerine, yöremizdeki örneklerden biçimi, üç haç tonozun oluşturduğu örtü sistemi ve kuzeydeki düzensiz üçgen biçimli avluya serbest payelere atılmış üç sivri kemerle açılan Halfeti Merkez Camii'nin son cemaat yeri kısmen benzerlik gösterir. Bu yapıda, son cemaat yerinin doğusunun minare nedeniyle kapalı olmasına karşın, batısının bir sivri kemerle dışa açıldığı görülür. İbadet mekânıyla

ortak güney duvarının batısında, iki pencere arasında yarım yuvarlak biçimli bir mihrap nişi bulunur.

Artuklu döneminden başlayarak Güneydoğu Anadolu Bölgesi camilerini ele aldığımızda, medrese ile ortak bir avluyu paylaştığı anlaşılan *Mardin'deki Emineddin Külliyesi Camii'*nde, küçük boyutlu ve enlemesine tek mekânlı caminin önünde, kuzeybatı köşede sivri tonoz örtülü ve içinde mihrap nişi bulunan kapalı bir mekân ile üç haç tonozla örtülü ve kuzeyindeki üç serbest payeye atılmış üç sivri kemerle avluya ve doğudaki bir kemerle bitişiğindeki namazgâha açılan bir son cemaat yeri görülür. Bu yapı, boyutlarının küçük tutulmuş olmasına karşın Birecik Ulu ve daha çok da Halfeti Merkez Camii ile benzerlik gösterir. Ayrıca, daha önce de belirttiğimiz gibi, son cemaat yeri çok daha büyük boyutlu olmakla birlikte ondört haç tonozla örtülü olan ve serbest desteklere atılmış ondört kemerle avluya açılan *Şanlıurfa Ulu Camii* ile örneklerimiz arasında ilişki kurmak mümkündür. Yine *Şanlıurfa'daki* 15. yüzyılın 3. çeyreğine yerleştirilen *Sultan Hasan Camii'*nin son cemaat yeri sekiz haç tonozla örtülüdür ve serbest payelere atılmış sekiz kemerle avluya açılır. *Şanlıurfa'daki* diğer camilerin son cemaat yerlerinin de büyük bir bölümünde örtü sistemini haç tonozların oluşturduğu görülür. Örnekleri arasında, Birecik Ulu Camii'nde olduğu gibi dört haç tonozlu 1530 tarihli *Çakeri* (Kürkçüoğlu

1993: 26-27, şekil 6), 1633 tarihli *He-kim Dede* (Kürkçüoğlu 1993: 74-75, şekil 37), 1694 tarihli *Kadıoğlu* ve 1720 öncesine yerleştirilen *Hacı Lütfullah*; iki haç tonozla örtülü 1740 öncesine ait *Kutbeddin* ve 1743 tarihli *Arabi* (Kürkçüoğlu 1993: 33, şekil 10); üç haç tonozla örtülü 1301 öncesine ait *Eski Ömeriye* (Kürkçüoğlu 1993: 17-18, şekil 3), 1552 tarihli *Kara Musa*, 1565 öncesine ait *İmam Sekkaki* (Kürkçüoğlu 1993: 62, şekil 28), 1585 tarihli *Behramlar* (Kürkçüoğlu 1993: 63, şekil 29), 1628 öncesine tarihlenen *Pazar* ve 1858 öncesine ait *Tuzeken* (Kürkçüoğlu 1993: şekil 32); beş haç tonozla örtülü *Şehbenderiye*; ortası kubbeye, dört birimi haç tonozla örtülü *Nimetullah*; altı haç tonozla örtülü 1562 tarihli *Dabbakhane* (Kürkçüoğlu 1993: şekil 13); sekiz haç tonozla örtülü *Hasan Padişah* (Kürkçüoğlu 1993: 34-37, şekil 11) *camileri* sayılabilir.

Erken dönemde, özellikle de diğer Artuklu yapılarında son cemaat uygulaması ile pek karşılaşılmaz. Buna karşılık, *Mardin, Silvan ve Kızıltepe Ulu camilerinde*, avlunun ibadet mekânıyla ortak güney duvarında bir veya iki mihrap nişi dikkati çeker. Değişik bir örnek, bölgemizin biraz dışından gelir. Kahramanmaraş-*Elbistan'daki*, Selçuklu camii yerine 16. yüzyıl başlarında yeniden inşa edildiği düşünülen merkezi tipteki *Ulu Camii'*nin son cemaat yeri, üç bölümlü ve haç tonozlarla örtülüdür. *Kahramanmaraş'taki*, bitişiğinde türbe yer alan ve 1546 yılına tarihle-

nen *İklime Hatun Camii'*nde ise, batıdaki son cemaat yeri iki bölümlüdür ve her bölüm haç tonozla örtülüdür, serbest desteklere atılmış iki kemerle batıya ve bir kemerle güneye açılır.

Diğer örneklerimize baktığımızda, Ziyaret köyü Şeyh Müslüm Camii'nde, enine dikdörtgen planlı son cemaat yeri, kuzeydeki dört serbest payeye ve duvarlara atılmış beş sivri kemerle avluya açılır. Örtü sistemini, sivri tonozla ters yönde saplanmış sivri tonozlar oluşturur. Ayrıca, güney duvarının batısında, Halfeti Merkez Camii'nde olduğu gibi yarım yuvarlak bir mihrap nişi görülür. Bu uygulamanın Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde pek yaygın olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim *Şanlıurfa'da yalnız 1729 öncesine ait Hızanoğlu Camii'nin* batısındaki tek bölümlü son cemaat yerinde (Kürkçüoğlu 1993: 54-55, şekil 22) karşımıza çıkar.

Diğer örneklerde ise, enine tek bölümlü son cemaat yeri düz tavanla örtülüdür. Bu yapılardan Suruç Ahmed-i Bican Camii'nde son cemaat yerinin güney duvarının yaklaşık ortasında, kapının doğusunda yarım yuvarlak mihrap nişi bulunur. Buna karşılık, Suruç Ulu Camii'nin son cemaat yerinde mihrap nişi bulunmazken, Büyükhan köyü Camii'nin güney duvarında, doğuda ve batıda birer beşgen mihrap nişi karşımıza çıkar. Ayrıca, bu yapının son cemaat yerinin özgününde üç bölümlü ve muhtemelen kubbeye örtülü olabi-

leceği, güney duvarda iki yandaki kemer başlangıçlarına dayanılarak öne sürülebilir. Nitekim, güney duvarı ortasındaki kapı ile iki yanındaki simetrik pencereler ve mihrap nişleri de bu varsayımı destekler niteliktedir.

Tek bölümlü ve düz tavanla örtülü son cemaat yeri uygulaması Güneydoğu Anadolu'da birçok yerde karşımıza çıkar. *Şanlıurfa'da* pek kulanılmayan tek bölümlü ve ahşap tavanlı son cemaat yerinin iki örneğinden biri 1865 yılına yerleştirilen *Miskinler Camii*, diğeri ise 1920 öncesine ait *Kıbrıs Mescidi'*dir (Kürkçüoğlu 1993: şekil 24). Çevredeki diğer örnekleri arasında, 1489-90 yıllarına tarihlenen yenilenmiş *Adıyaman-Bahçe ilçesi Ağça Bey*, 1500 tarihli *Diyarbakır Şeyh Matar*, 1501-02 yıllarına tarihlenen *Kahramanmaraş Ulu*, 1509 yılına tarihlenen *Kahramanmaraş Hatuniye*, 15. yüzyıl sonu-16. yüzyıl başlarına yerleştirilen *Kahramanmaraş Haznedarlı*, 16. yüzyıl başlarına yerleştirilen *Diyarbakır Şeyh Yusuf*, 1551 tarihli *Diyarbakır Iskender Paşa*, 16. yüzyılın ikinci yarısına yerleştirilen *Silvan Kara Behlül camileri* sayılabilir. Ayrıca, Diyarbakır'daki mescitlerin çoğunun son cemaat yerleri de tek bölümlü ve düz tavanla örtülüdür (Sözen 1971: 120-129).

Özellikle 15. yüzyıldan başlayarak enlemesine plan şemasından merkezi tipe geçilen Güneydoğu Anadolu örneklerinde, ibadet mekânının kuzeyindeki son cemaat yeri-

nin diğer çevrelerdeki örnekler gibi üç, beş veya yedi bölümlü olarak biçimlendiği ve her bölümün birer kubbeyle örtüldüğü görülür. Bu camilerin küçük boyutlu, üç bölümlü ve her bölümün birer kubbeyle örtülü olduğu son cemaat yeri örnekleriyle, bugün son cemaat yerinin özgün biçiminin değiştiğini düşündüğümüz Büyükhan köyü Camii arasında ilişki kurmak mümkün olabilir. Bu tipin *Şanlıurfa*'daki en yakın benzeri, ibadet mekânında da benzer plan şemasının uygulandığı 1709 tarihli *Yusuf Paşa Camii*'dir. Ayrıca 1716 tarihli *Rızvaniye* (Kürkçüoğlu 1993: 44-47, şek. 16), 1729 öncesine ait *Hüseyin Paşa* (Kürkçüoğlu 1993: 52-54, şekil 21) camilerinde de üç kubbeli son cemaat yeriyle karşılaştırılır.

İbadet mekânının mimari öğeleri açısından örneklerimizi dikkate aldığımızda, örtüyü taşıyan desteklerin genellikle kare veya dikdörtgen kesitli payeler olduğu görülür. Bu uygulama hem Güneydoğu Anadolu bölgesinde, hem de Anadolu'nun diğer kesimlerindeki camilerde yaygın olarak karşımıza çıkar. Yalnız Mahmut Paşa Camii'nde, sonradan eklendiğini düşündüğümüz doğu bölüme geçişte "L" kesitli paye kullanılmıştır. Ayrıca, Suruç Ahmed-i Bican Camii'nin önündeki son cemaat yerinin iki köşesinde aynı tip payelere yer verilmiştir. Belki de farklı paye biçimlerinin denenmemesinin özünde, farklı yönde kemer ve büyük boyutlu kubbe kullanımının pek görülmemesi etkili olmuştur.

Bağlayıcı sistemi oluşturan sivri kemerler altı yapıda karşımıza çıkar (Birecik Çarşı, Abd-i Kethüda, Tekke ve Şeyh Saadettin; Halfeti Merkez ve Çekem mahallesi camileri). Diğer örneklerde, örtü sisteminin sürekliliği veya saplama tonozlar kullanılarak üst yapının taşınması sağlanmıştır. Belki de haç tonozun bu denli yaygın uygulanması, ayrıca kemer kullanımını gereksiz kılmıştır. Başta Güneydoğu Anadolu olmak üzere ülkemizin çeşitli kesimlerinde inşa edilmiş yapıların çoğunun bağlayıcı sistemini sivri kemerler oluşturur.

Camiler söz konusu olduğunda dikkatimizi plan şeması dışında ilk çeken özellik, örneklerimizin **örtü sisteminde** haç tonozun yoğun bir biçimde kullanılması, buna karşılık kubbe ve sivri tonozun aynı yoğunlukta görülmemesidir. 7 camide (Birecik Çarşı, Mahmut Paşa, Tekke, Abd-i Kethüda ve Şeyh Saadettin; Halfeti Merkez ve Saylakkaya köyü camileri) haç tonoz kullanımı karşımıza çıkar ve bunların beşi Birecik'tedir. *Şanlıurfa*'daki yapılarda, başta ibadet mekânı ve son cemaat yeri tümüyle haç tonozlarla örtülü olan *Şehbenderiye* olmak üzere, *Ulu Pazar*, kiliseden 1514 yılında camiye çevrilen *Hacı Yedigâr* (Kürkçüoğlu 1993: 61, şekil 27), *İmam Sekkaki, Belramlar, Tuzeken, Miskinler, Kara Musa, Hekim Dede* ve 1965 yılında kiliseden çevrilen *Circis Peygamber* (Kürkçüoğlu 1993: 79-81, şekil 39) camilerinin örtü sistemini haç tonozlar oluşturur. Güneydoğu Anadolu Bölge-

sî'ndeki diğer örneklerle bakıldığında, haç tonozun ibadet mekânının bütününden çok belirli birimlerde ve son cemaat yerinde yoğun olarak kullanıldığı görülür. Suriye'de de, Zengiler dönemine yerleştirdiğimiz *Halep Ulu Camii* dışında haç tonozun yaygın biçimde kullanıldığını söylemek mümkün değildir. Bu nedenle, ilk etki kaynakları hiç kuşkusuz yoğun ilişkiler dolayısıyla Halep ve Şanlıurfa olsa da, özellikle Suriye'de niçin sonraları aynı geleneğin sürmediğine yanıt vermek bugünkü bilgilerimiz çerçevesinde olanaksızdır. Bu nedenle, diğer çevreler gibi sivri tonozun pekala daha kolaylıkla kullanılabileceği plan şemalarında haç tonozun yeğlenmesini, hem çevrenin İslâm dışı kültürlerle ilişkisinde, hem Şanlıurfa ile etkileşimde, hem de Şanlıurfa ilinin batı kesimindeki ilçelerin farklı yapısında aramanın uygun olacağı kanısındayız. Ayrıca, haç tonozun Bizans mimarisinde ve çevrenin geç dönem kiliselerinde çok kullanılmış bir örtü sistemi olduğunu da unutmamak gerekir.

Sivri tonoz, dört camide karşımıza çıkar. Bunlardan ikisi tek mekânlı ve küçük boyutlu örneklerdir (Suruç Ahmed-i Bican ve Birecik Sancak camileri), bir örneğimiz de yine küçük boyutlu sayılabilir ve enlemesine iki sahınlıdır (Suruç-Ziyaret köyü Şeyh Müslüm Camii). Son örneğimiz, yöremizin en büyük boyutlu yapısı olan Birecik Ulu Camii'dir. Bunların tümünde, sivri tonozlara aksi yönden sivri tonozların saplandığı görü-

lür. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bu uygulamanın pek benimsendiği söylenemez. Nitekim, örtü sisteminde oldukça önemli benzerlikler ortaya koyan *Şanlıurfa* camii ve mescitlerinin örtü sisteminde böyle bir çeşitleme karşımıza çıkmaz. Yalnız 1694 tarihli *Kadıoğlu* ve 1565 öncesine ait *İmam Sekkaki* camilerinde, *Hacı Lâtıfullah Camii*'nin doğu biriminde ve daha önce de belirttiğimiz gibi 1729 öncesine ait *Hızanoğlu Camii*'nin son cemaat yerinde ana örtü sistemini oluşturan haç tonozlara beşik tonozların saplandığı görülür. Bu uygulamanın benzer örnekleri daha çok Suriye çevresinde karşımıza çıkmaktadır, bu nedenle plan şemasında ve haç tonozun yaygın örtü sistemi olarak kullanılmasında olmasa bile, bu uygulamada Zengi ve Eyyubi mimarisinin etkilerini belirtmek gerekir.

Kubbe ise altı yapıda karşımıza çıkar. Bu örneklerden yalnızca Bozova-Büyükhan Köyü Camii'nde tüm ibadet mekânının örtüsünü oluşturur. Çok bölüntülü tipteki örneklerin, hem *Şanlıurfa*'daki altı kubbeli *Yusuf Paşa Camii* başta olmak üzere *Hasan Padişah*, *Dabbakhane*, *Rızvaniye* gibi camilerde, hem de *Bitlis*, *Antalya*, *Bursa* ve *Edirne* gibi çevrelerdeki örneklerinde karşımıza çıkar. Ancak, yalnız Yusuf Paşa ve 1373 tarihli *Antalya Yivli Minare Camii*'nde altı kubbe kullanılmıştır. Diğer örneklerde üç, dokuz, oniki, yirmi gibi kubbe sayısında çok farklı uygulamaların ortaya konduğu çeşitlemeler dikkati

çeker. Farklı plan şeması gösteren iki örnekte (Birecik Ulu ve Abd-i Kethüda camileri) ise kubbe mihrap önü biriminin örtüsüdür. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Artuklu döneminin 12. ve 13. yüzyıllara ait büyük boyutlu camilerinin büyük bir bölümünde mihrap önünde büyük boyutlu kubbe uygulaması karşımıza çıkar (Altun 1976). Erken İslâm yapılarındaki uygulamanın daha gelişmiş bir çeşitlemesi olarak Selçuklu dönemindeki enlemesine ve boylamasına çok destekli veya çok bölüntülü tipteki camilerde genellikle mihrap önü, bazen de güneyde birden çok birim kubbeye taçlandırılmıştır (Aslanapa 1973). Beylikler döneminden başlayarak ise, mihrap önü kubbesi yerini merkezi kubbeye bırakır.

Örneklerimizden üçünde ise, kubbe yalnız orta birimi örter; yan birimler iki örnekte haç tonoz (Birecik Çarşı ve Halfeti Merkez camileri), bir örnekte (Suruç Ulu Camii) ise düz tavadır. Orta bölümün kubbe, yan birimlerin haç veya diğer tonoz çeşitleriyle örtüldüğü örnekler özellikle 15. yüzyıldan başlayarak Anadolu'nun çeşitli kesimlerindeki camilerde karşımıza çıkar. Örneklerimizle ilişkisi açısından en yakın çevre olması nedeniyle, *Şanlıurfa*'daki uygulamaları belirtmeyi uygun buluyoruz. 1301 öncesine ait *Eski Ömeriye Camii*'nin orta bölümü kubbe, iki yan birimi ise haç tonozlarla örtülüdür. Benzeri bir uygulama *Kadıoğlu*

Camii'nde de karşımıza çıkar; ancak yan birimlerdeki haç tonozlara beşik tonozlar saplanmıştır. *Hacı Lütfullah Camii*'nde ise yan birimlerden batıdaki haç tonoz, doğudaki ise haç tonozla saplanmış beşik tonozla örtülüdür. Halfeti Merkez Camii'ndeki uygulamaya tek benzer örneğimiz de, orta mekânın örtüsünü oluşturan kubbe ve diğer sekiz birimin örtüsünü oluşturan haç tonoz kullanımı açısından *Şanlıurfa*'daki 13. yüzyıla tarihlenen *Halil ür-Rahman Camii*'dir. Tüm örneklerimizde geçiş sistemi pandantiftir. Bölgede, özellikle erken dönemlerde pandantifin yanı sıra trompun da yoğun bir biçimde kullanılmasına karşın, yöremizdeki örneklerde pek uygulanmaması ilgi çekicidir. Ancak, *Şanlıurfa*'daki kubbelerin çoğunun da pandantif geçişli olduğu dikkate alınır, belki de bu yöredeki yaygın pandantif kullanımının kaynağı ortaya çıkabilir.

İki örneğimizde tüm ibadet mekânını, birinde ise kubbe ile birlikte örtü sistemini düz tavan oluşturur. Halfeti Çekem mahallesi Mescidi'nde girişlemesi üstten kaplama ahşap tavan, Birecik Eski Mağara Camii'nde taş tavan, Suruç Ulu Camii'nde ise ortadaki kubbeye birlikte beton tavan karşımıza çıkar. Özgününde Suruç Ulu Camii'nin de, Çekem mahallesi Mescidi'ndeki gibi girişlemesi üstten kaplama ahşap tavanla örtülü olduğu düşünülebilir. Nitekim, başta *Diyarbakır* ve *Bitlis* olmak üzere, çevredeki ahşap tavanla

örtülü yapıların büyük bir bölümünün kirışleşmesi üstten kaplamadır. Bu kirışleşme sistemi, bilindiği gibi Selçuklu döneminden başlayarak yoğun olarak kullanılmıştır. Eski Mağara Camii'nin taş tavanı ise, kaya tabakası kısmen düzeltilerek yapılmıştır. Başka hiç bir "mağara" camii saptayamadığımız için, karşılaştırma olanağından yoksunuz.

Kapılar söz konusu olduğunda, genellikle farklı biçimlerdeki derin nişler içinde yer aldıkları, böylelikle çoğunlukla bezemesiz olmalarına karşın yapıların en dikkat çekici öğesi oldukları söylenebilir. En yaygın kullanılan kapı biçimi, yuvarlak kemerli niş içinde yuvarlak kemerli uygulamalardır. Örnek olarak Birecik'teki Çarşı, Mahmut Paşa, Tekke, Şeyh Saadettin camileri ile Şeyh Muhammed Zehrevey Mescidi sayılabilir. Bu uygulamanın daha çok Birecik'e özgü olması dikkat çekicidir. Bunun yanı sıra, Birecik Ulu Camii'nin doğu kapısında olduğu gibi basık kemerli niş içinde basık kemerli kapı veya kuzey kapısında ve Suruç Ulu Camii'nde görüldüğü gibi sivri kemerli, ya da Halfeti Merkez ve Bozova-Yaylak köyü Karasungur camilerindeki gibi yuvarlak kemerli niş içinde basık kemerli kapılar da karşımıza çıkar. Ayrıca, Birecik Tekke Camii'ndeki gibi yuvarlak kemerli veya Şeyh Saadettin Camii, Çekem mahallesi Mescidi ve Ziyaret köyü camilerindeki gibi sivri kemerli nişler içine dikdörtgen kapılar da açılmıştır.

Değişik ve sade uygulamalar olarak Birecik Eski Mağara Camii'nde yuvarlak kemerli veya Birecik Ulu ve Çarşı, Suruç Ahmed-i Bican camileri ve Birecik Kule Mescidi'ndeki gibi basık kemerli, ya da Birecik Sancak ve Büyükhan köyü camilerindeki gibi dikdörtgen kapılar da görülür. Tüm biçimlemeler içinde, hiç kuşkusuz en dikkat çekici olanı, Birecik Ulu Camii'nin ibadet mekânına açılan dilimli kemerli niş içindeki basık kemerli kapısıdır.

Örneklerimizde görülen bu çeşitlendirmeler, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Şanlıurfa'dan Mardin'e, Diyarbakır'dan Bitlis'e kadar birçok camide, hatta daha doğru bir deyişle başta camiler olmak üzere hemen her tür yapıda hem kapı, hem de pencere biçimi olarak yaygın biçimde uygulanmıştır. Aynı durum, yoğun ticarî ve sanatsal ilişkilerin görüldüğü Suriye ve Irak örnekleri için de geçerlidir.

Özellikle kapılarda böyle bir uygulamanın yeğlenmesinde, yapılar hangi boyutta olurlarsa olsunlar kapıların büyük boyutlu ve yapıya egemen en önemli öge olarak vurgulanmak istenmesi hiç kuşkusuz rol oynamıştır kâminosundayız. Bu kaygının özünde de, bezemeye çok az yer verilmiş olması önemli bir etken olarak görülmelidir. Bu geleneğin, özellikle Suriye'deki Zengi ve Eyyubi uygulamalarının etkisiyle ilk örneklerini Anadolu'da Artuklu yapılarının-

da ortaya koyduğu ve günümüze kadar Güneydoğu Anadolu bölgesinde bir gelenek olarak devam ettiği anlaşılmaktadır. Ancak, yöremizde karşımıza çıkan bu denli çeşitlemeyi Suriye'de bile bulmak mümkün değildir.

Özellikle örneklerimizin büyük bir bölümünde görülen yuvarlak kemerli niş içine açılmış yuvarlak kemerli kapı uygulaması, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki diğer camilerde pek görülmez; bu genellemeye Şanlıurfa'daki yapılar da dahildir. Daha çok, 1144-45 tarihli *Diyarbakır-Çermik Ulu*, 13. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlediğimiz *Harput Ulu* (Durukan 1999: 312), 12. yüzyılın 3. çeyreğine yerleştirilen *Şanlıurfa Ulu*, 1513 öncesine yerleştirilen *Diyarbakır Safa*, 1521-28 tarihli *Diyarbakır Hüsvrev Paşa*, 1714 öncesine yerleştirilen *Şanlıurfa Narıncı* ve kiliseden çevrilmiş *Mevlid-i Halil camileri* ile 15. yüzyıl sonu-16. yüzyıl başlarına yerleştirilen *Diyarbakır İbrahim Bey Mescidi* gibi örneklerde, sivri kemerli niş içinde basık kemerli kapı görülür. Bunun bir çeşitlemesi olarak, 1176 tarihli *Mardin Ulu*, 15. yüzyıl sonu-16. yüzyıl başlarına tarihlenen *Diyarbakır Lala Bey* ve 16. yüzyıl başlarına tarihlenen *Diyarbakır Melek Ahmet Paşa camileri*, 16. yüzyılın ikinci yarısına yerleştirilen *Diyarbakır Fatih Paşa Camii'nin Şafiiler bölümü* ve 1444 tarihli *Bitlis Begiye Mescidi* gibi

örneklerde sivri kemerli niş içinde dikdörtgen kapı yaygındır.

Birecik Ulu Camii'ndeki gibi, dilimli kemerli niş içinde basık kemerli kapı genellikle çevredeki büyük boyutlu camilerde karşımıza çıkar. 1202-04 tarihli *Harput Alacalı*, Artuklu dönemine yerleştirilen *Diyarbakır-Hani Ulu* ve 1564-72 tarihli *Diyarbakır Behram Paşa camileri* örnekler arasında sayılabilir. Ayrıca, 1371 tarihli *Mardin Latifiye*, *Diyarbakır Melek Ahmet Paşa* ve 1529 tarihli *Bitlis Şerefiye camilerinde* dilimli kemerli niş içinde dikdörtgen kapı görülür. Küçük boyutlu örneklerde ise, diğer kemerli çeşitlemeler karşımıza çıkar. Şanlıurfa'daki camilerde dilimli kemerler kapılardan çok pencerelerde ve mihraplarda kullanılmıştır.

Genellikle yöredeki camilerde tek sıra halinde dikdörtgen, basık veya yuvarlak kemerli, kapılarda olduğu gibi kemerli nişler içinde kemerli veya dikdörtgen pencereler yaygındır. Dikdörtgen pencereler genellikle büyük boyutludur. Çift kat pencere düzenlemesi, başta yerleşimlerin en büyük boyutlu camileri olmak üzere birçok örnekte benzer çeşitlemeyle karşımıza çıkar. Bu örneklerde alt sıra pencereler, diğer çevrelerde de benzer uygulamaları görüldüğü gibi genellikle daha büyük boyutludur. Özellikle Birecik Ulu ve Tekke camileri ile Kule Mescidi örnekleri arasında sayılabilir.

Pencereler de biçimsel açıdan kapılarla aynı özellikleri yansıtır. Gü-

neydoğu Anadolu Bölgesi'nin çeşitli kesimlerinde benzer biçimsel düzenlemeler söz konusu olmakla birlikte, en yakın benzerlerini başta *Ulu Cami* olmak üzere *Şanlıurfa*'daki çeşitli dönemlere ait camilerde görebilmekteyiz. Ancak, Birecik Ulu Camii avlusunun doğu kanadında ve Halfeti Merkez Camii'nin batı cephesinde görülen üst sıra pencereleri dilimli kemerli olmalarıyla diğer örneklerden ayrılırlar. Bu uygulama Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde camilerden çok geç dönem sivil mimarlık örneklerinde karşımıza çıkar. Üst pencerelerin genellikle dikdörtgen biçiminde olduğu *Şanlıurfa*'daki *Rızvaniye* ve *Miskinler camileri* gibi örneklerde alt sırada büyük dilimli kemerli nişler içinde dikdörtgen pencereler dikkati çeker. Örneklerimizdeki uygulamalardan farklı olarak, özellikle *Şanlıurfa*'da kaş kemerli pencere nişlerinin de yaygın olarak kullanıldığı görülür.

Diğer mimari öğeleri ele alacak olursak, yöredeki camilerin ibadet mekânlarında, çoğunlukla da güney duvarları ortasında tek **mihrap nişi** görülür. Bazı örneklerde, daha önce de belirttiğimiz gibi, son cemaat yerlerinde de genellikle bir, ender olarak iki mihrap nişi karşımıza çıkar. Yaygın olarak yöredeki mihrap nişleri yarım yuvarlak biçimli ve yuvarlak kemerlidir. Bunun iki istisnası, hem ibadet mekânındaki, hem de son cemaat yerindeki iki mihrabının beşgen biçimli olduğu Büyükhan köyü Camii ile ibadet mekânındaki

beşgen mihrap nişiyle Birecik Sancak Camii'dir. Çoğunlukla mihrap nişleri kubbe kavsaralıdır ve yuvarlak veya sivri kemerle kuşatılmıştır. Sivri kemerli örneklerimiz Birecik Eski Mağara ve Şeyh Saadetin camileri ile Alaburç Mescidi'dir. Şeyh Saadetin Camii'nde mihrap nişi, sivri kemerli bir niş içinde yer alır. Bunun dışına çıkan tek örnek, mukarnas kavsaralı mihraplarıyla yine Büyükhan köyü Camii'dir. Son cemaat yerindeki mihraplar beş sıra mukarnas kavsaralı ve sivri kemerli, ibadet mekânındaki mihrap ise dokuz sıra mukarnas kavsaralı ve dilimli kemerlidir. Ala Burç'un mihrabı, sonradan güney duvarındaki mazgal pencerenin kapatılarak nişe dönüştürülmesiyle oluşturulmuştur ve içinde, istiridye dolgulu kavsaralı ikinci bir mihrap görülür.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki örnekler baktığımızda, yarım yuvarlak nişli ve yuvarlak veya sivri kemerli mihrapların *Şanlıurfa*'dan *Mardin*'e, *Diyarbakır*'dan *Bitlis*'e kadar çeşitli yörelerde oldukça yaygın olduğu görülür. Hatta buradaki örneklerin bir bölümünde, yöremizdeki camilerden farklı olarak başta *Diyarbakır*, *Silvan*, *Mardin Ulu camileri* ile *Şanlıurfa Hasan Padişah* ve *Dabbakhane camileri* olmak üzere birçok örnekte ibadet mekânının güney duvarında birden çok mihrap karşımıza çıkar. Yörede Hanevîliğin yanı sıra Şafii'nin de yaygın olması, belki de bazı camilerde mihrap sayısının çokluğuyla ilişkili

olabilir. Ancak yöremizdeki örneklerde, birden çok mihrap uygulaması karşımıza çıkmamaktadır.

Birecik Sancak ve Büyükhan köyü camilerinde görülen beşgen mihraplar sınırlı örnekle temsil edilir. *Hani Ulu, Diyarbakır Safa*, 16. yüzyıl başlarına yerleştirilen *Şeyh Yusuf*, 1565 tarihli *İskender Paşa, Behram Paşa*, 16. yüzyılın ikinci yarısına yerleştirilen *Silvan'daki Kara Behlül*, 16. yüzyıl sonu-17. yüzyıl başlarına yerleştirilen *Hazro'daki Ulu*, 1644-50 tarihli *Diyarbakır Arap Şeyh, Şanlıurfa Hayrullah camileri* ile *Diyarbakır Fatih Paşa Camii'nin Şafiler bölümü* bu tipin örnekleri arasında sayılabilir. Büyükhan köyü Camii'nde olduğu gibi mukarnas kavsaralı mihrap ise bu bölgede, belki de yarım yuvarlak nişli ve yuvarlak veya sivri kemerli mihrapların yeğlenmesi nedeniyle pek benimsenmemiştir. Bununla birlikte, 1204 tarihli *Kızıltepe Ulu Camii* ile *Silvan Ulu Camii'nin* 1227 tarihli Eyyubi dönemi mihrabı, *Şanlıurfa'da Nimetullah, Çakeri, Hasan Padişah, Yusuf Paşa, Rızvaniye, Pazar, Hüseyin Paşa, Hızanoğlu, Hayrullah camileri* ile *Nur Ali ve Hüseyiniye mescitleri* gibi bazı yarım yuvarlak nişli örneklerde mukarnas kavsara ile karşılaşılır. Ancak, mukarnas kavsaralı mihrapların daha çok erken dönemden başlayarak Güneydoğu Anadolu bölgesi dışında, özellikle de Orta Anadolu'da uygulandığı bilinir (Bakırer 1976). Ayrıca, bu örneklerin çoğunda mihrap nişi yarım yuvarlak değil çokgen biçimlidir. Yarım yuvarlak

mihrap nişi, Güneydoğu Anadolu dışında daha çok Anadolu dışı İslâm çevrelerinde, özellikle de Suriye'de karşımıza çıkar.

Yöredeki camilerin bir bölümünde mihrabın batısında çoğunlukla aynı malzemeden **minberler** bulunmakla birlikte, diğer örneklerde üstte farklı malzemeden, genellikle de ahşaptan vaız kürsüsü kuruluşunda ve duvar içindeki birkaç basamakla çıkılan minberler dikkati çeker. Bu örnekler arasında Birecik Mahmut Paşa, Tekke, Abd-i Kethüda camileri ve Zehravey Mescidi, Suruç Ulu ve Ahmed-i Bican camileri sayılabilir. Birecik Çarşı ve Sancak camilerinin minberleri yenidir, özellikle Çarşı Camii'nde yörede örneklerini görmeye pek alışık olmadığımız ahşap minber karşımıza çıkar. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, yaygın olarak yine benzer malzemeden minberler görülmekle birlikte, vaız kürsüsünü anımsatan uygulamaya Şanlıurfa camii ve mescitleri dışında pek rastlanmaz. *Şanlıurfa'daki* örnekleri arasında *Şehbenderiye, Eski Ömeriye, Çakeri, Kadioğlu, Hacı Lütfullah, Dabbakhane, Rızvaniye, Pazar, Hızanoğlu, Mevlevihane camileri* sayılabilir.

Camilerin tümünde **minare** görülmesine karşın, mescitlerde minare yoktur. Ancak, iki örneğin burçtan mescide dönüştüğünü de unutmamak gerekir. Minareler oldukça farklı konumlarda karşımıza çıkmakla birlikte, beş örnekte son cemaat yerine bitişik olarak yer alır. Bu

örnekler, Birecik Çarşı, Halfeti Merkez, Suruç Ulu, Ziyaret köyü Şeyh Müslüm ve Saylakkaya köyü camileridir. Birecik Mahmut Paşa Camii'nde, son cemaat yerinden bağımsız olarak kuzeyde, Abd-i Kethüda Camii'nde avlunun kuzeydoğusunda yer alırken, Birecik Ulu Camii'nde avlu duvarının kuzeydoğusuna, Şeyh Saadettin Camii'nde ise batı cephe duvarının ortasına yerleştirilmiştir. Birecik Eski Mağara Camii'nde ise yapının yaklaşık 17.50 m. kuzeyinde, cami ile minare arasına yapılan Yeni Mağara Camii'nin önündedir. Tüm bu örneklerden farklı olarak Birecik Tekke ve Sancak camileri ile Suruç Ahmed-i Bican Camii'nde ise, minare çatının üzerinde ve baldaken tarzındadır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde camilerde de minare konumunun sabit olmadığı görülür. Erken dönem Artuklu örneklerinde, çoğunlukla ibadet mekânı ile avlunun ortak duvarının bir veya iki köşesinde (*Mardin ve Kızıltepe Ulu camileri* gibi); *Diyarbakır Fatih Paşa, Silvan Kara Behlül* camileri veya *Hazro Ulu Camii* gibi örneklerde ibadet mekânının kuzeydoğu veya kuzeybatı köşelerinde; *Şanlıurfa Ulu, Mardin'deki Bâb es-Sur ve Latifiye camileri* gibi örneklerde kuzey cephenin batı köşesinde; *Diyarbakır Nebi, Melek Ahmet Paşa, Bitlis Gökneydan veya Kahramanmaraş Ulu camileri* gibi örneklerde camiden bağımsız olarak avlu içinde veya avlusuz örneklerde *Diyarbakır'daki* 1489 tarihli *Aynı Minare ve Şeyh Ma-*

tar camilerindeki gibi yapıdan bağımsız; Diyarbakır Safa veya Iskender Paşa camileri gibi örneklerde son cemaat yerinin uzantısında; 15. yüzyıl ortalarına yerleştirilen *Diyarbakır Lala Bey, Elbistan Ulu, 1506-15 yıllarına tarihlenen Adıyaman Ulu camileri* gibi örneklerde son cemaat yerinin bitişiğinde; *Diyarbakır Nasuh Paşa Camii* gibi örneklerde avlunun güneydoğu köşesinde yer alır.

Örneklerimizle karşılaştırıldığı zaman, Birecik Çarşı, Halfeti Merkez, Suruç Ulu, Ziyaret köyü Şeyh Müslim ve Saylakkaya köyü camilerinde olduğu gibi, son cemaat yerine bitişik minareleri olan camiler, yukarıda örneklerinden birkaçını verdiğimiz gibi Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki diğer camilerde de yaygın olarak karşımıza çıkar. Birecik Mahmut Paşa, Abd-i Kethüda ve Eski Mağara camilerindeki gibi yapıdan bağımsız minare kullanımı da özellikle Diyarbakır, Bitlis ve Kahramanmaraş'ta karşımıza çıkan uygulamalardır. Birecik Ulu ve Şeyh Saadettin camilerinde görüldüğü gibi cephe duvarı ortasında minarenin yer aldığı örnekler *Şanlıurfa, Mardin ve Diyarbakır'da* karşımıza çıkmakla birlikte pek yaygın olarak kullanılmamıştır. Birecik Tekke ve Sancak, Suruç Ahmed-i Bican camilerinde görülen çatı üstündeki alçak minare uygulamasının Şanlıurfa dışında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde hiç bir örneğini saptayamadık. *Şanlıurfa'daki Şehbenderiye, Eski Ömeriye, Kutbeddin, Behramlar, Miskinler cami-*

leri ile Hacı Yedigâr Mescidi'nde bu minare tipinin örnekleri karşımıza çıkar. Ayrıca, Selçuklu dönemine ait 1237-38 tarihli *Kayseri Huand* ve 1281-82 tarihli *Develi Ulu camileri* gibi örneklerde, çatı üzerinde "köşk minare" denilen baldaken tarzı minareler karşımıza çıkar. Geç uygulamalar olduğunu düşündüğümüz bu minareler, Kayseri içinde ve çevresindeki bazı geç dönem kiliselerinin çan kulelerinde de görülür (Schacht 1962). Bu minare tipinin, Orta Anadolu'daki bazı geç uygulamalar dışında daha çok Şanlıurfa ve ilçelerine özgü bir çeşitleme olduğu düşünülebilir.

Biçimsel olarak yörenin minareleri değerlendirildiğinde, çoğunlukla kare kaideli, silindirik gövdeli, tek şerefeli ve konik külâhlı veya kubbeyle örtülü minarelerin yaygın olarak kullanıldığı görülür. Bu tipin örnekleri arasında Birecik Ulu, Mahmut Paşa, Eski Mağara, Abd-i Kethüda, Şeyh Saadettin, Halfeti Merkez, Saylakkaya köyü, Suruç Ulu, Ziyaret köyü Şeyh Müslim, Bozova Kırmızı Pınar ve Yaylak köyü camileri sayılabilir. Birecik Ulu ve Mahmut Paşa camilerinin gövdeleri ayrıca yivlidir. Buna karşılık, Birecik Çarşı Camii'nin minaresi kare kaideli, sekizgen gövdeli, tek şerefeli ve konik külâhlıdır.

2. HANLAR:

Prof. Dr. Aynur DURUKAN

Yöremizdeki hanlar ne yazık ki en çok tahribata uğramış yapılar dandır. Günümüze **Halfeti-Kantarma mezarındaki ve Bozova-Büyükhane (Çarmelik) köyündeki hanlar** çok harap bir durumda gelebilmiştir. Bununla birlikte, Büyükhane köyündeki hanın restitüsyonu yapılabilmektedir. Her iki hanın da şehir dışı hanı işleviyle kullanılmış oldukları kanısındayız.

Birecik'in içinde ise, çok harap durumda bulunan **Belediye Hanı** (Eski Arasa/Buğday Pazarı) ve **Sabunhane** (Çizim 47-51; Resim 138-139) ile bir hanın (**Davut Emmi Hanı**) kapısı (Resim 140) günümüze gelebilmiştir. 20. yüzyıl başlarındaki Salnâme'lerde geçen Birecik'te mevcut dokuz handan geriye ne yazık ki hemen hemen hiç bir şey kalmamıştır. Açık avlulu, batı kanadının yalnızca bir bölümü kısmen ayakta kalabilmiş ve özellikle mimari ayrıntılarında hâlâ ilginç bazı özellikler taşıyan yapının, yerleşimin Eski Buğday Pazarı olduğu ve "Belediye Hanı" olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır. Bugünkü veriler çerçevesinde yapının restitüsyonunu yapmak pek kolay değildir. Belki, yerinde yapılacak bilimsel bir kazı ile yapının günümüze gelememiş bölümleriyle birlikte restitüsyonunun ve yerle-

şimdeki tek han örneği olması nede niyle bilinçli şekilde restorasyonunun yapılması mümkün olabilir. Nitekim, yapının harap olmasından sonra karşısına, kendi kaderine terk edilmiş görünümü veren "Yeni Arasa" yapılmıştır. "Sabunhane" olarak adlandırılan, ancak özgününde "medrese", "kasaphane" ve "sabunhane" gibi çeşitli işlevlerle kullanıldığı anlaşılan diğer yapımız (Kürkçüoğlu 1996: 75), belki de Ali Cevad'ın 1890'larda Birecik'te bulunduğunu belirttiği "Sabunhane" (Kürkçüoğlu 1996: 75) olabilir. Ancak, "depo" olarak kullanılan bu yapının da özgünlüğünü büyük ölçüde yitirdiği söylenebilir. "Davut Emmi Hanı" olarak adlandırılan yapıdan ise bir kapıdan başka bir şey ne yazık ki kalmamıştır.

Tarihçe'de ayrıntılı biçimde ele aldığımız gibi Birecik, 20. yüzyıl başlarına kadar ticari hayatı oldukça hareketli bir yerleşimimizdi. Ancak, muhtemelen yüzyılımızın ortalarında, özellikle yeni köprüünün yapılmasıyla ticaret hayatının büyük ölçüde sekteye uğradığı söylenebilir. Kanımızca Birecik'te yapılması gereken en önemli işlerden biri, yerleşimin eski ticari önemini yeniden canlandırabilmektir.

Şehir içi ve şehir dışı hanlarının bu üzücü durumu bir değerlendirmeye yapmamızı ne yazık ki engellemektedir. Yalnız, Osmanlı döneminde önemli bir derbent olduğu anlaşılan Büyükhan köyündeki Han'ın,

(Çizim 160-166; Resim 445-459) mimari özellikleriyle daha çok Suriye'deki Zengi ve Eyyubi dönemlerine ait karma tipte hanlarla, Şanlıurfa-Altınbaşak (Harran) bucağı yakınlarında Han el-Bağrur köyündeki 1228-29 tarihli hanla önemli benzerlikler gösterdiği söylenebilir (Güreşsever 1977: 14). Suriye'de özellikle 1189 tarihli Han Tuman'la, daha sınırlı da olsa aynı döneme ve 1135'lere ait Han el-Kuseyr ve Han el-Arus'la benzerlik gösterir (Sauvaget 1939: 50-53, şek. 3-5). Bu nedenle de yapı, bir araştırmamız tarafından 1230'lara tarihlenmektedir (Güreşsever 1977: 14). Yapının inşası muhtemelen, Eyyubilerin Anadolu'da imar etkinliklerinin yoğunlaştığı 1220 sonrasında ve Güreşsever'in öne sürdüğü tarihlerde yapılmış olabilir.

Yapının Selçuklu dönemine tarihlenmesi, bu dönemden başlayarak Suriye, özellikle de Halep ve Rakka ile gerçekleştirilen ticaret etkinliklerinde önemli bir menzil olarak Çarmelik'in, günümüzdeki adıyla Büyükhan köyünün rol oynadığını düşündürmektedir. Nitekim, gerek Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde, gerekse Osmanlı Sultanı IV. Murad'ın Doğu Seferi sırasında Çarmelik'ten derbent olarak söz edilmesi dikkat çekicidir. Halep'le Rakka'yı birbirine bağlayan ana yolun Bab, Nizip, Birecik, Rumkale, Suruç, Çarmelik, Çamlıdere, Seyitgazi, Görük üzerinden Hilvan, Urfa, Altınbaşak yoluyla Rakka'ya ulaştığı anlaşılmaktadır (Evliya Çelebi 1314: 148-

149). Bu güzergâh üzerinde, kaynaklarda belirtilmemiş olmasına karşın Halfeti'nin kuzeydoğusunda, bugünkü Bozova yolu üzerindeki Kantarma'dan da geçilmiş olması muhtemeldir. Bu nedenle, hem Çarmelik'in, hem de Kantarma'nın Anadolu'yla Halep ve Rakka'yı bağlayan önemli karayolu ağı üzerinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu yerleşimlerde bulunan harap durumdaki iki hanımızın yapım tarihleri muhtemelen Selçuklu dönemine, belki de Güreşsever'in Büyükhan (Çarmelik) Köyü Hanı için öne sürdüğü 1234-35 öncesine (1977: 14) kadar geri götürülebilir. Ne yazık ki bu hanların, özellikle de Kantarma mezrasındaki hanın çok harap durumda bulunması ve kitabelerinin olmaması yalnız olasılıklar üzerinde durulmasına olanak vermektedir.

Kantarma Hanı'nın günümüzde yalnız kapalı bölümü örtü sistemi dışında kısmen ayakta (Çizim 133-134; Resim 370-375). Avlusu bulunup bulunmadığı kesin olarak anlaşılamayan ve yörede "Selçuklu Hanı" olarak tanınan bu yapının kuzeyinde bulunan avlusunun taşlarının kısa bir süre öncesine kadar görülebildiği yöre halkı tarafından belirtilmektedir. Günümüzde yapının kapalı bölümü kuzeyinde otlarla kaplanmış büyük bir alanın varlığı dikkati çekmektedir. Muhtemeldir ki, yörede belirleyebildiğimiz diğer iki han (Büyükhan Köyü ve *Han el-Bağrur*) gibi, bu yapı da özgününde

karma tipte bir han olmalıdır. Yörenin iklimi ve avlusunun iklimle ilintili olarak işlevsel özellikler kazandırılmış bir mimari öge olarak bu çevrede yalnız hanlarda değil, diğer yapılardaki yaygın kullanımı dikkate alırsa, ilk yapımında avlu ve kapalı bölümden oluştuğu düşünülebilir. Restitüsyonunu yapmaya çalıştığımız karma tipteki Büyükhan Köyü Hanı'nın günümüze nisbeten iyi durumda gelebilmiş olan kapalı bölümü Kantarma Hanı'ndan farklı bir düzenleme yansıtır. Kantarma Hanı'nda desteklere boylamasına atılmış kemerlerle oluşturulmuş iç mekân düzeni Büyükhan Köyü Hanı'nda enlemesindedir. Ancak, Büyükhan Köyü Hanı'nın yöredeki en büyük boyutlu yapılardan biri, avlusunun da çok büyük boyutlu olduğunu unutmamak gerekir. Çalışmamızın kapsamına girmeyen 626/1228-29 tarihli *Han el-Bağrur* ise, örneklerimizden, özellikle de mimarisini hakkında daha çok fikir edinebildiğimiz Büyükhan Köyü Hanı'ndan farklı olarak avlu çevresinde üç yönde kapalı mekânlardan, doğuda revaklardan oluşur (Güreşsever 1977: 17-24). Bu planıyla *Han el-Bağrur*, Büyükhan Köyü Hanı'ndan daha çok yukarıda bir bölümünün adlarını saydığımız 12. yüzyıl Suriye hanları (Sauvaget 1939) ve Anadolu'da *Korkuteli yakınındaki* Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus (1211-20) tarafından yaptırılmış *Evdır Han* (Erdmann 1961: 175-179) ile benzer özel-

likler taşımaktadır. Bu çevrede avlunun, hanların vazgeçilmez bir ögesi olduğunu, Birecik kent merkezinde, ticaret dokusu içinde yer alan harap durumdaki geç tarihli Belediye Hanı da göstermektedir.

Büyükhan Köyü Hanı'nın karma tipteki plan şeması, bir taraftan yoğun ticari ilişkiler dolayısıyla yapıyı Suriye'deki 12. yüzyıl hanlarına, öte yandan da Anadolu Selçuklularının 13. yüzyılda inşa ettirmiş olduğu karma tipteki hanlara götürmektedir. Bu yapıların büyük ölçekli olanlarının Orta Anadolu'da, daha küçük ölçekli çeşitlemelerinin başkent Konya'dan güneyde Antalya ve Alanya'ya giden en önemli ticaret yolu üzerinde yer aldıkları bilinmektedir. (Erdmann 1969). Bu örneklerden Orta Anadolu'dakilerin büyük bölümü Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubad zamanında (1220-37), güneydekilerin ise büyük bir bölümü oğlu Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında (1237-46) yaptırılmıştır. Orta Anadolu bölgesindekiler, Büyükhan Köyü Hanı gibi daha büyük boyutlu örneklerdir. Ancak, hanımızın enlemesine iki sahınlı ve bölüntülü kapalı bölümünün düzenleme açısından Anadolu'da hiç bir örneğini belirleyemedik. Anadolu Selçuklu hanlarının kapalı bölümleri genellikle, ortada boyuna bir sahınla kesilen enlemesine düzene sahiptirler ve orta bölümün merkezi küçük bir kubbeye vurgulanmıştır. Osmanlı hanlarında ise, Suriye örneklerinde gördüğümüz gibi, avlunun

dört yönden kapalı mekânlarla kuşatılmış olduğu örnekler hem şehir içi, hem de şehir dışı hanlarda daha yaygın olarak kullanılmıştır (Güran 1978; Cezar 1983). Kapalı bölümü olan sınırlı Osmanlı hanlarından *Ulukışla*'daki 1616 tarihli *Öküz Mehmed Paşa Hanı*'nın kapalı bölümü, Büyükhan Köyü Hanı'nda olduğu gibi enlemesine iki sahınlıdır ve boyuna da kemer atılımla iki sıra halinde yedişer kare birime ayrılmıştır (Cezar 1983: 147, şek. 96). Benzer bir düzen, 17. yüzyıla ait *İncesu*'daki enlemesine üç sahınlı ve her sırada yedişer kare birime yer verilmiş *Kara Mustafa Paşa Kervansarayı*'nda da söz konusudur (Cezar 1983: 147-148, şek. 98). Ancak, örneklerimizden farklı olarak, bu yapıların arastalı hanlar olduğu unutulmamalıdır.

Birecik'teki 1896-97 tarihli **Belediye Hanı** da yöredeki hanların uzantısıdır. İki kapılı olan yapının kuzeyindeki giriş bölümü, L planlı koridorun çevresindeki kapalı mekânlardan oluşur ve üstü, ortadaki haç tonozla saplanmış sivri tonozla örtülüdür. Giriş bölümünden özgününde kemerlerle (bugün araları dolu) avluya geçildiği anlaşılmaktadır. Kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı avlunun doğu ve batı kanatlarının kapalı mekânlarla kuşatıldığı, batıda çift katlı bir düzenlemenin olduğu kalan bölümlerden algılanabilmektedir. Güneyde ise, iki yanında kapalı mekânların ve batı kanadın üst katına çıkış merdiveninin de bulunduğu daha küçük boyutlu bir gi-

riş bölümü yer alır. Yapının benzer örnekleri, ne Şanlıurfa, ne de Gaziantep'teki hanlarda karşımıza çıkmaz. Ancak, *Gaziantep'teki* 1800-1801 tarihli *Yüzükçü Hanı* düzensiz plan şemasına karşın, örneğimizdeki gibi iki girişlidir ve yalnız kuzeyi iki katlı olarak düzenlenmiştir (Özkarıcı 1997: 3-6, çizim 1-2). Birecik Belediye Hanı'nın kuzeyindeki giriş bölümüne karşılık gelen batı kanat örneğimizdeki gibi çift katlı düzenlenmiştir. Gaziantep'teki diğer hanlarla örneğimiz arasında pek ilişki kurulamamıştır. Bu hanlar bütünüyle çift katlıdır ve genellikle ana girişin karşısındaki kanada ayrı bir kapalı bölüm bitişmiştir (Özkarıcı 1997).

Yapılar mimari özellikleri açısından ele alındığında, camilerde ayrıntılı olarak üzerinde durduğumuz gibi destek sistemini payeler, bağlayıcı sistemi sivri kemerler, örtü sistemini sivri ve haç tonozlar oluşturur. Aynı özellikler Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve Suriye'deki örneklerde de karşımıza çıkar. Nitekim Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde, *Diyarbakır'daki* 1527 tarihli *Deliller Hanı* (Cezar 1983: 156, şek. 107) ve *Eski Malatya'daki* 1637 tarihli *Silah-tar Mustafa Paşa Kervansarayı*'nda (Cezar 1983: 156, şek. 104) da aynı özelliklerin sürdürüldüğü görülür. Aynı özellikler *Şam yakınındaki* 1591 tarihli *Kadife Hanı*'nda, örneklerimizle daha yakın ilişki içinde karşımıza çıkar (Cezar 1983: 151-153, şek. 102).

Kapı ve pencere biçimleri büyük ölçüde camilerde sözünü ettiğimiz

uygulamaları yineler. Birecik Belediye Hanı'nda avlunun batı kanadında üst kattaki küçük dilimli kemerli niş içindeki kapı ve pencerelerin benzer örneklerine bölgedeki eserlerde rastlanmamıştır. Büyükhan Köyü Hanı'nın kapalı bölümünün güney duvarında, bir bölümü sağlam olan ocak nişlerinin ve iki yanındaki dikdörtgen pencerelerin benzeri daha çok *Diyarbakır'daki Deliller Hanı* gibi bölgedeki bazı şehir içi hanlarının kapalı bölümlerinde karşımıza çıkar.

Örneklerimizin moloz taş dolgu ve kesme taş kaplamalı yatay istifteki malzeme-teknik özellikleri, yörenin ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin hemen tüm yapı türlerinin inşasında görülen özellikleri yineler. Yapılarda bezemeye ya pek yer verilmemiştir, ya da örneklerimizin harap durumu dolayısıyla bezemeli parçaların ortadan kalktığını söylemek mümkündür.

3. HAMAMLAR:

Prof.Dr. Aynur DURUKAN-
Araş. Gör. Erdal ESER*

Yörede su mimarisi örnekleri olarak dört yapı karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan üçü Birecik'teki **Mahmut Paşa, Küçük ve Hasan Baba hamamları**, biri ise **Halfeti merkezinde** bulunan harap durumdaki **Latifzade Hamamı**'dır. Birecik'teki örneklerden Mahmut Paşa Hamamı'nın, bitişiğindeki Cami'nin kitabesine dayanarak 1573'lerde caminin banisi Mahmud Paşa tarafından yaptırıldığını düşünüyoruz (Kitabe 10). Küçük Hamam tarihsizdir, buna karşılık Hasan Baba Hamamı'nın tahrip olmuş kitabesi (Resim 156) 1852-53 tarihini vermekle birlikte, bunun inşa ya da onarım kitabesi olup olmadığını bilemiyoruz (Kürkçüoğlu 1996: 68). Halfeti'deki "kubbeli hamam" ise, kitabesine göre 1893-94 yılında, Osmanlı sultanı II. Abdülhamid zamanında Latifzade Mehmed Bakır İbrahim tarafından "pınarın karşısında" inşa edilmiştir (Kitabe 59).

Günümüze üç hamam gelmiş olmakla birlikte, 1890'lı yıllarda Birecik'te altı hamam olduğu bilinmektedir. Yıkılmış olan üç hamam; Yeni Arasa'nın yerindeki **Cıncıklı**, Eski Mağara Camii'nin doğusundaki

evin yerindeki **Meydan** ve kalenin batısındaki **Anonim hamamlardır** (Kürkçüoğlu 1996: 65). Meydan Hamamı'nın kalıntılarına bakılarak, Birecik'teki hamamların sularını çok daha erken dönemlere ait su kanallarından sağladığı öne sürülebilir. İşlenmesi çok kolay olan kaya tabakası içinde bulunan bir su kanalı da, hâlâ Küçük Hamam'a su taşımaktadır.

Soyunmalık, soğukluk (ılıklik), sıcaklık, tuvalet, su deposu ve yakıt deposundan oluşan Birecik hamamlarından Küçük (Çizim 52-53; Resim 149-154) ve Hasan Baba (Çizim 54-56; Resim 155-166) hamamları oldukça sıkışık bir kent dokusu içinde yer alırlar, kentle bağlantıları kuzey cepheleri aracılığıyla. Buna karşılık Mahmut Paşa Hamamı, kuzey, doğu ve güney cepheleriyle dışa açılır (Resim 143-148). Kuzey cephesinin doğu köşesinde yer alan dikdörtgen biçimli kapısıyla sokak üzerindeki evlerden ayırdedilemeyen Küçük Hamam'a karşın, Hasan Baba ve Mahmut Paşa hamamlarında girişlerin daha özenli olduğu görülür. Bugün hâlâ kullanılan adeta eyvan kuruluşundaki iki girişiyle Hasan Baba Hamamı, Birecik'teki tek örnek olmak özelliğini taşır. Hamamın basık kemerli kapıları, güneydeki dışa taşkın olmak üzere sivri kemerli derin nişler içine açılmıştır. Mahmut Paşa Hamamı'nın zaman içinde elden geçirilmiş olan kuzey kapısı sivri ke-

* Birecik ve Halfeti hamamlarının kendi içinde değerlendirilmesi Araş. Gör. Erdal Eser tarafından yapılmıştır.

merli niş içindedir. Kemerin doğusundaki izlerden anlaşıldığına göre kapı, yüzeyden fazla taşkın olmayan silmelerle çevrelenmekteydi. Bugün bir yanda kalmış olan silmeler, Mahmut Paşa Hamamı girişinin belki de Birecik'teki en özenli giriş olduğunu düşündürmektedir. Birecik hamamlarından soğukluk dışında bir ılıklik bölümüyle ayrılan Halfeti'deki Hamam'ın giriş (batı) cephesi büyük ölçüde yıkık olmakla birlikte, yuvarlak kemerli kapısının doğrudan pınara açıldığı anlaşılır. Aynı cephede, Birecik hamamlarından farklı olarak büyük boyutlu ve yuvarlak kemerli pencerelere yer verilmiştir (Çizim 123-124; Resim 328-337).

Dört yapıda da soyunmalık bölümünün, neredeyse sıcaklıktan daha büyük tutulduğu görülür. Bunlar içinde Küçük Hamam'ın soyunmalığı, belki işlevsel bazı nedenler yüzünden birbirinden farklı boyutlarda dört eyvanla biçimlenmişken, Mahmut Paşa Hamamı soyunmalığı dört eyvanlı şemanın kusursuz bir örneği olarak karşımıza çıkar. Hasan Baba ve Halfeti hamamlarının soğukluk bölümleri ise, duvar payelerine oturan sekizgen şemalarıyla farklı bir uygulamanın örneklerini oluştururlar. Ancak, Hasan Baba Hamamı'nda bu şema adeta zorlama gibi görülebilecek yüzeysel nişlerle oluşturulmuşken, Halfeti'deki Hamam'da yıldız şemanın düzensiz bir çeşitlemesi görülür. Duvarların böylesine parçalanmış olması, alışıldık çizgide hareketliliğin oluşmasına ne-

den olmuştur. Hasan Baba Hamamı'nda soyunmalık kubbesi adeta baldaken bir alt yapı üzerinde yükselirken nişler, oturma alanları olarak kullanıcılara sunulmuştur. Soyunmalık bölümünün, genel yapı kütlesi içinde büyük bir alanı kaplıyor olması, mekân içinde gelişen yaşam pratiğiyle ilgili olmalıdır. Soyunmalık, yapıya geliş ve gidişte kullanılan en önemli mekân olma özelliğiyle, kullanıcının en çok zaman harcadığı, oturup sohbet ettiği, hatta yemek yediği yerler olmuştur. Bu nedenle, geniş ve ferah bir mekân yaratılmaya çalışılmıştır. Plan şemaları farklı olmakla birlikte, Birecik örneklerinin tümünde kubbeye geçiş pandantif, Halfeti Hamamı'nda ise tromptur. Eyvanlı üç hamamımızda eyvanlar sivri tonozlarla örtülüdür.

Soyunmalıkla sıcaklık bölümleri arasında "geçiş"i sağlayan ılıkliğin Küçük Hamam'da küçük bir kordordan ibaret olduğu görülür. Koridorun bir ucunda tuvalet, diğerinde ise sıcaklığa geçiş kapısı bulunur. Mahmut Paşa Hamamı'nda, yapının genel ölçeğine bağlı olarak geniş bir alan halinde biçimlenmiş ılıklik, Hasan Baba Hamamı'nda yapı alanı ve biraz da sokak dokusunun zorlamasıyla ilginç bir örtü çözümlemesine sahip dar bir alan olarak karşımıza çıkar. Halfeti Hamamı ise farklı bir uygulama gösterir. Soyunmalığın kuzeydoğusunda, kare planlı ve kubbeyle örtülü büyükçe bir soğukluk dikkati çeker; bu bölüm tümüyle ılıklik ve sıcaklıktan soyutlanmıştır.

Dikdörtgen planlı ve sivri tonoz örtülü ılıklik bölümü soyunmalığın güneydoğusundadır; kuzeybatısında tuvalet, güneydoğu duvarında sıcaklığa geçişi sağlayan basık kemerli kapı yer alır. Yapıdaki ılıklik, Küçük Hamam'dakinin daha büyük boyutlu bir benzeridir. Küçük, Hasan Baba ve Halfeti hamamlarında tuvalet mekânının ılıklikla ilişkili olduğu, ılıklığın bir köşesine yerleştirildiği görülürken; Mahmut Paşa Hamamı'nda tuvalet de dahil olmak üzere mekânların gelişmiş bir geometri anlayışıyla ele alındıkları anlaşılır. Soyunmalık ile ılıklik arasında, kuzey-güney yönünde uzanan dikdörtgen biçimli koridorun kuzeyinde "L" planlı bir girişten sonra, yanları tonoz, ortası kubbeyle örtülü tuvalete ulaşılır. Yapıda, duvarlar arası alanlar ve boşluklar başarılı bir biçimde mekânlarla doldurulmuştur. Dört hamamın da, su seviyesinin kontrolü ve buhar dolaşımını sağlamak amacıyla su deposuna açılan birer dikdörtgen penceresi vardır.

Hamamların asıl yıkanma mekânı olan sıcaklık, Küçük ve Hasan Baba hamamlarında benzer düzenlemeye sahiptir. Adı geçen hamamlarda iki eyvan ve üç halvet hücreleri yer alır. Buna karşılık, Mahmut Paşa ve Halfeti hamamlarında ise dört eyvanlı ve dört halvet hücreli düzenleme görülür. Küçük ve Mahmut Paşa hamamlarında klasik hamam mobilyası olan göbek taşı sekizgen biçime sahipken, Hasan Baba Hamamı'nda göbek taşı ongen biçimiyle değişik

bir uygulama örneği olarak karşımıza çıkar.

Dört yapıda da sıcaklık duvarı boyunca devam eden, dikdörtgen bir birim olarak düzenlenmiş su deposunda, Birecik örneklerimizde haç ve sivri tonozdan oluşan bileşik örtü sistemi, Halfeti Hamamı'nda ise sivri tonoz uygulanmıştır. Su deposunun iki duvarında görülen açıklıktan biri sıcaklığa açılır, diğeri ise külhaneli bağlantı sağlanması için kullanılmıştır. Mahmut Paşa ve Halfeti hamamlarında, diğeri ikisinden farklı olarak külhaneli bağlı ve aynı özellikleri gösteren birer yakıt deposu bulunur.

Genel ölçekli kullanım mekânları olan hamamları, kent banyoları olarak değerlendirebiliriz. Bu anlamda bugün hâlâ Birecikliere hizmet sunan üç hamamdan Küçük ve Hasan Baba hamamları genel şema ve ölçekleriyle birbirlerine yaklaşırken; Mahmut Paşa Hamamı, büyük boyutları ve gelişmiş plan şemasıyla daha özel ve özenli bir mimari anlayışın eseri olarak karşımıza çıkar. Aynı özellikler, harap durumda olan ve kullanılmayan, kısa bir süre sonra da baraj suları altında kalacak Halfeti Hamamı için de geçerlidir.

Biri Mahmut Paşa, diğeri ise Hasan Baba hamamlarında bulunan "ikinci giriş", ya da "arka kapı" düzenlemesi dikkat çekicidir. Her ikisinde de asıl girişe oranla ikincil bir yola açılan bu kapıların, kadınlar için yapıldıklarını düşünüyoruz.

Hasan Baba Hamamı'ndaki kapı, sözü edilen bu "özel amaç" için hâlâ kullanılmaktadır. Günümüzde öğleye değin erkeklere hizmet veren hamamlar, öğleden sonraları ise kadınlara ayrılmaktadır. Geçmişte de belki haftanın en azından bir gününde kadınlara ayrılan hamamlara bu "gözden saklanmış" kapılarla girilip çıkıldığını düşünebiliriz.

Her üç yapı da oldukça sade düzenlenmiştir. Mimari öğelerin süs unsurları olarak değerlendirildiği görülür. Özellikle halvet girişlerindeki kemerler dilimlerle hareketlendirilmiş, Mahmut Paşa Hamamı'nda sıcaklık kubbesine geçişte kullanılan pandantiflerin yüzeyinde ise bir sıra mukarnas dolgu yapılmıştır. Adı geçen yapının kapısı etrafında, bugün küçük bir bölümü kalmış olan silmeler, kapının silmelerle çerçeve içine alınmış olduğunu göstermektedir.

Sıcaklık bölümlerinin plan şemaları açısından gruplandırılan ve değerlendirilen hamam mimarisi örnekleri çerçevesinde, yöremizdeki dört hamamda iki çeşitlemenin olduğu görülür. Birecik'teki Küçük ve Hasan Baba hamamlarında üç eyvanlı ve iki halvetli tip, Mahmut Paşa ve Halfeti Latifzade Hamamı'nda ise dört eyvanlı ve dört halvetli tip uygulanmıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki diğer hamamlara baktığımız zaman, *Mardin*'deki 1176-77/1184-85 yıllarına tarihlenen *Radvişye (Savur Kapı) Hamamı* ile dört eyvanlı ve dört halvetli plan şeması-

nın Artuklu çevresinde uygulanmaya başlandığını ve günümüze kadar da en benimsenen tip olarak sürdürüldüğünü söyleyebiliriz. Sıcaklık bölümüyle Mahmut Paşa ve Lâtifzade hamamlarına benzeyen bu yapı, çok daha sade kuruluşta, farklı konumdaki soyunma ve ılıklik bölümleriyle onlardan ayrılır. Aynı plan şeması *Anı*'den *Kayseri*'ye, *Ilgın*'dan *Alanya*'ya, *Bursa*'dan *İstanbul*'a kadar Anadolu'nun değişik kesimlerinde de benzer özelliklerle 12. yüzyıldan başlayarak günümüze değin görülür (Klinghardt 1927; Aru 1948; Eyice 1960; Önge 1995). Suriye bölgesinde, daha çok dört eyvanlı şemanın, Mahmut Paşa ve Küçük hamamlarda olduğu gibi soyunmalık veya ılıklik kısımlarında uygulandığı örnekler karşımıza çıkar (Ecoc-hard-Le Coeur 1943). Suriye'deki hamam mimarisi daha çok Roma hamamlarıyla ilişkilendirilirken, Anadolu-Türk mimarisinde farklı denemelere gidildiği görülür. Suriye ile çok daha yakın ilişkileri bulunan Artuklu çevresinde bile, Anadolu'nun diğer bölgeleriyle ortak yeni çeşitlemelerin ortaya konması dikkat çekicidir.

Birecik'teki Küçük ve Hasan Baba hamamlarının sıcaklığında görüldüğü gibi üç eyvanlı ve iki halvetli tip, dört eyvanlı ve dört halvetli şema kadar yaygın olmasa da 13. yüzyıldan başlayarak 1226'lara yerleştirilen *Kayseri Huand Hatun Hamamı*'nın kadınlar bölümü, 1262 tarihli *Kastamonu Frenk Şah*, 14. yüzyıla ait

Konya'daki Türbe, İznik'teki Orhan Gazi, Sivrihisar'daki Seydiler hamamlarıyla ilk örneklerini vermiş ve günümüze kadar değişik çevrelerde uygulanmıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki belirleyebildiğimiz tek örneği, 17. yüzyıla yerleştirilen Diyarbakır-Çüngüş Hamamı'dır (Ünal 1975: 157-159, şek. 32).

Anadolu örneklerinin çoğunda, hamamlarımızdan farklı olarak soyunmalık kare planlı ve kubbeye örtülü büyük boyutlu bir mekândır. Soyunmalık bölümünün örneklerimizdeki gibi eyvanlarla biçimlendirildiği veya sekizgen tipin uygulandığı hamamlar çok sınırlıdır. 16. yüzyıla ait *Sivas Meydan Hamamı'nın* soyunmalığı, köşelerdeki eyvanları ile büyük ölçüde Halfeti Hamamı'nı hatırlatırsa da, yatay ve dikey eksenlerdeki nişler çok yüzeyseldir. Benzer düzenleme Güney ve Güneydoğu Anadolu'daki 16. yüzyıl hamamlarından bazılarında, özellikle de *İskenderun-Payas Sultan II. Selim ve Kilis Paşa hamamlarında* (Önge 1995: 25, şek. 13), 16.-17. yüzyıllara yerleştirilen *Diyarbakır-Çermik Saray Hamamı'nda* (Ünal 1975: 151-156) karşımıza çıkar. Güneydoğu Anadolu Bölgesi dışındaki örnekler dikkate alındığında, çoğunlukla 1389 tarihli *Bursa Eski Kaplıca ve Eskişehir Kaplıcası* gibi örneklerde bu plan şemasının yeğlendiği görülür (Aru 1948: 53-56, şek. 34, 37). Aru, bu şemanın Bizans mimarisine ilişkin (1948: 56). Bu şemanın daha çok Suriye çevresinden etkilendiği düşünülebi-

ilir. Hasan Baba Hamamı'nın sekizgen planlı ve yüzeysel nişlerle genişletilmiş soyunma mekânının nişsiz benzer bir örneği, Selçuklu sultanı I. Alâeddin Keykubad zamanına (1220-37) yerleştirilen *Alanya İç Kale Hamamı'nın* sıcaklığında karşımıza çıkar. *Çemişgezek'teki* 1762-63 öncesi-ne ait *Eski Hamam'ın* soyunmalığı, örneklerimizden biraz daha gelişmiş bir anlayışta, haçvari dört eyvanlı ve dört köşe mekânlıdır.

Ilıklık bölümünün, Halfeti'deki Hamam hariç tutulacak olursa örneklerimizden çok daha gelişmiş bir anlayışta, kare planlı ve kubbeye örtülü tek bölümlü (1064-1110 yıllarına tarihlenen *Anı Menucehr*, 15. yüzyıla ait *Konya-Meram Hasbey oğlu ve Ankara Eski hamamları*) veya dikdörtgen planlı ve iki-üç kubbeye örtülü (16. yüzyıla ait *Kayseri Selahaddin ve Manisa Sultan hamamları*) uygulamaları Anadolu'da her dönemde oldukça yaygındır. Bununla birlikte, Mahmut Paşa Hamamı'ndaki iki eyvanlı ilıklık, *Divriği'deki* 15. yüzyıla tarihlenen *Aşağı Hamam* veya ilk yapımı 1236 yılına kadar geri giden *İlgün Kaplıcası* gibi örneklerde de görülür.

Mahmut Paşa ve Halfeti Lâtifzade hamamları gibi iki depolu örneklerin belirleyebildiğimiz ilk örneği Selçuklulara ait *Kayseri Huand Hatun Çifte Hamamı'nda* karşımıza çıkar.

Halfeti Hamamı'nda soyunmalık ile ilıklık arasında, yalnız soyunmalıkla bağlantılı olan kare planlı ve kubbeye örtülü bölüm kanımızca

soğukluktur. Bunun benzer bir örneğini, daha küçük ve ılıklıkla bağlantılı bir mekân olarak *Mardin'*deki 14. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen *Ulu Cami Hamamı'*nda buluyoruz (Altun 1971: 115-117, pl. 37). Soyunmalıkla ılıklik arasında, ara mekân niteliğinde soğukluğun yer alması bizi Suriye hamamlarına ve dolayısıyla da Roma geleneklerine geri götürmektedir.

Birecik ve Halfeti hamamlarında görülen eyvanlı veya sekizgen planlı soyunmalık ve sıcaklığın bir arada kullanıldığı hiç bir Anadolu örneği karşımıza çıkmamakla birlikte, *İstanbul'da Fatih'*teki 1463-71 tarihli *Çukur Hamam'*ın kadınlar bölümündeki birbirinden soyutlanmamış soğukluk ve sıcaklık, örneklerimizi anımsatacak biçimde dört eyvanlı ve dört köşe hücreli olarak biçimlenmiştir (Aru 1948: 59-61, şek. 40). Ayrıca, *İstanbul'daki* 1504 tarihli *Çardaklı Hamam'*ın erkekler bölümünün dört eyvanlı sıcaklığı büyük ölçüde Birecik'teki Mahmut Paşa Hamamı ve Küçük Hamam'ın soyunmalığına benzer (Aru 1948: 70-71, şek. 61).

Birecik ve Halfeti'deki dört hamamımız, soyunmalık bölümleriyle daha çok Suriye, ılıklik ve sıcaklık bölümleriyle ise Anadolu-Türk mimari geleneklerini yansıtırlar.

Örtü sistemi hemen hemen her çevrede birbirini yinelemektedir. Genellikle soyunmalık, bazen ılıklik, sıcaklığın orta bölümü ve halvetler kubbe; eyvanlar, ılıklik (dikdörtgen

planlıysa) ve depo (lar) sivri tonozla örtülüdür. Aynı özellikler yöremizdeki hamamlarda da görülmele birlikte, Mahmut Paşa ve Küçük hamamların su depolarında, ortada haç ve iki yanda sivri tonozlardan oluşan bileşik tonoz uygulaması karşımıza çıkar. Bunun benzer örneğini Anadolu'daki hiç bir hamamda belirleyemedik. Günümüze ulaşabilen su deposu örnekleri genellikle sivri tonozla örtülüdür.

4. TÜRBELER:

Prof.Dr. Aynur DURUKAN-
Araş. Gör. Erdal ESER*

Birecik'te, üçü Karşiyaka Mezarlığı, biri Hasan Bahçeleri (Bağlar) mevkiindeki Eski Mezarlık alanında, diğerleri ise ilçenin çeşitli yerlerinde inşa edilmiş onbeş; Halfeti'de bir; Suruç yakınlarında dört türbe bulunur. Bozova'da hiç türbe saptanamamıştır. Suruç'ta ve özellikle de Halfeti'de Birecik'e kıyasla türbe sayısının azlığı dikkat çekicidir.

Birecik'teki türbelerden üçü, erken dönem kaya mezarları ve mağaraların yeniden değerlendirilmesi yöntemiyle oluşturulmuşken, biri İç Kale'nin burcunda, diğeri ise, Şeyh Muhammed Zehravey Mescidi onarım kitabesinden (Kitabe 21) anlaşıldığına göre adı geçen yapının içinde yer alır. İki türbe ise konutlarla bütünleşmiştir. Diğer örnekler müstakil yapılardır.

Halfeti'deki türbe ile Suruç-Ziyaret köyündeki türbe yapı topluluğunun parçasıdır. Buna karşılık, Suruç yakınındaki iki türbe mezarlık alanı içinde yer alır.

Yapıların plan tipleri incelendiğinde, iki ana başlık altında toplandıkları görülür. Bunlardan ilki dikdörtgen prizmal, diğeri ise kare prizmal tiptir.

Dikdörtgen prizmal tip içinde değerlendirilebileceğimiz kaya mezarları, kuşkusuz yapı itibarıyla çok erken dönemlere uzanan geçmişleri olmasına rağmen, İslâmî dönemde türbe olarak değerlendirilmeleri büyük ihtimalle yaklaşık yüz yıllık bir dönemi kapsamalıdır. Bu mezarlardan **Şeyh Çarıklı**, kayaya oyulmuş tek mekândan oluşurken (Çizim 71; Resim 204); **Şeyh Muhammed Ali Narikey**, biri daha büyük ve mescit olarak kullanılan iki bölümden oluşur (Çizim 72; Resim 205-208). Sokak seviyesinin yaklaşık 6.00 m. altında bulunan **Melik Tahir Türbesi**, yakın zamanda inşa edildiği anlaşılan girişle bugün iki bölümlüdür (Çizim 70; Resim 201-203). Çarıklı ve Narikey düz tavanla örtülüyken, Melik Tahir Türbesi'nin dikdörtgen mekânı, kaya tabakasının eğrisel oyulması suretiyle oluşturulmuş sahte tonozla örtülmüştür.

Dikdörtgen prizmal tip içinde değerlendirilebileceğimiz diğer iki yapı **Şeyh Cesim** (Çizim 73) ve Bayraktar sokaktaki **Anonim** (Çizim 74) türbeleridir. Her iki yapı da dikdörtgen biçimlidir ve sivri tonozla örtülmüştür. İnşa tarihleri kesin olarak bilinmeyen ve ilki bir evin bahçesinde, diğeri bir evin alt katında yer alan yapıların inşa teknikleri ve genel görünümleri, yüzyılımız içinde yapılmış olabileceklerini düşündürür.

* Türbelerin kendi içinde değerlendirilmesi Araş. Gör. Erdal Eser tarafından yapılmıştır.

Bu grubun son iki yapısı ise, kaya türbelerinde olduğu gibi, önceden yapılmış yapıların bir mekânının kullanılmasıyla oluşturulmuştur. Bunlardan ilki, Birecik Kalesi'nin güney burcunun ikinci katında, kili-se olduğu düşünülen mekânın güney duvarı ortasında yer alan eyvana gömü yapılmasıyla oluşturulmuş olan **Şeyh Müftah Türbesi**'dir (Çizim 63; Resim 177-179). Diğeri ise, Zehravey Mescidi onarım kitabesinden öğrendiğimiz, adı geçen yapının giriş kapısının kuzeyindeki küçük ölçekli mekândır (Çizim 40-41). Söz konusu gömülerin yapıldığı mekânların özgün işlevlerinin mezar yapısı olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak, biri kilise, diğeri ise mescit mekânlarından biri içinde yer almasıyla dikkati çeker.

Kare prizmal tip, Birecik'te altı, Halfeti'de bir, Suruç çevresinde dört yapıyla temsil edilir. Bu grup, iç mekân düzenlenişi açısından içten ve dıştan kare prizmal, dıştan kare ve içten eyvanlarla veya nişlerle genişletilmiş örnekler olarak iki alt grupta incelenebilir. İçten ve dıştan kare prizmal olanları ise, kapalı türbeler ve baldaken tipinde veya baldaken tipini anımsatacak biçimde dört cephesi büyük dikdörtgen pencerelerle dışa açılan türbeler olarak ikiye ayırmak mümkündür.

Bu yapılar arasında Birecik'teki **Deh Kubbe**, Seyyid Ali Baba ve **Şeyh Abdullah türbeleri** ile Suruç yakınındaki **Şeyh Nasrullah ve**

Şeyh Salman türbeleri hem dıştan, hem de içten kare prizmal tipteki örnekleri oluştururlar. Bunlardan 1528-29 tarihli **Deh Kubbe**, tarihi ve banisi kesin bilinen tek örnek olmasının yanı sıra, malzeme-teknik özellikleri açısından da dikkat çekicidir. Dıştan ve içten kare prizmal olan alt yapı, pandantif geçişli kubbeyle örtülmüştür. Doğu cephesi ortasındaki penceresi dışında hiç bir açıklığı bulunmayan türbe büyük olasılıkla tek katlıdır, ikinci katına yönelik hiç bir veri yoktur (Çizim 57-59; Resim 167-172). Karşıyaka Mezarlık alanının kuzeydoğusunda bulunan **Seyyid Ali Baba Türbesi**'nin de, diğer türbeler gibi inşa kitabesi bulunmadığından ve yalnızca önünde 1827 tarihli bir mezar taşı yer aldığından, ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak, mezar taşının varlığına karşın, malzeme-teknik özellikleri ve özellikle kubbesinde beton kullanılmış olması yüzyılımız içinde inşa edilmiş olabileceğini gösterir. Yapının örtüsünde, beton malzemeyle sahte kubbe uygulanmıştır (Çizim 60-62; Resim 173-176). İlçenin güneyinde, Zeytinlik mevkiine giden yol üzerinde ve eski bir mezarlık alanında yer alan **Şeyh Abdullah Türbesi**'nin inşa tarihi de bilinmez, ancak bu yapı da genel özellikleriyle yüzyılımız içinde inşa edilmiş gibi görünmektedir. Diğer örnekler gibi sade düzenlenmiş olan türbenin örtüsünde, beton malzemeyle düz tavan üzerinde sahte kubbe uygulan-

mıştır (Resim 209-211). Bu tipin **Suruç yakınındaki** örneklerinden tarihsiz **Şeyh Salman Türbesi** de, diğer yapılar gibi pandantif geçişli kubbeye örtülüdür (Çizim 149-150; Resim 406-407). Buna karşılık yine tarihi bilinmeyen **Şeyh Nasrullah Türbesi**'nde geçiş sistemi köşe taşıdır ve kubbesinin ortası açıktır (Çizim 147-148; Resim 403-405). **Şeyh Salman Türbesi**'nin içindeki sanduka 1943 tarihlidir, güney duvarında yarım yuvarlak biçimli ve yuvarlak kemerli bir mihrap nişi bulunur. **Şeyh Nasrullah Türbesi**'nin de mimari özellikleri dikkate alındığında yüzyılımız içinde yapılmış olduğu düşünülebilir. **Suruç-Ziyaret köyündeki külliye**nin parçası olan **ikinci türbe**, aynı özellikleri küçük ölçekte yineler (Çizim 143).

Birecik'teki **Şeyh Cemalettin Türbesi** eyvanlarla, **Hasan Baba** ve **Şeyh Safi türbeleri** ile **Halfeti Çekem mahallesi Türbesi** nişlerle genişletilmiş örnekleri oluşturur.

Karşıyaka Mezarlığı alanının güneydoğusunda yer alan **Şeyh Cemalettin Türbesi**'nin ilk hali dıştan kare prizmal, içten ise yanlara dört eyvanla genişletilmiş tipteydi. Tarihi bilinmeyen bir onarım sonrasında kuzey eyvana bir duvar örülerek, kuzeyde kapalı bir mekân yaratılmıştır. Eyvanlar sivri tonozla, orta bölüm pandantif geçişli bir kubbeye örtülüdür. Güney duvarında yarım yuvarlak bir mihrap nişi görülür (Çizim 64-65; Resim 180-186). Yapı-

nın saçağındaki mezar taşı parçası 1892 tarihlidir (Kitabe 27). Türbenin kuzeyinde, toprak altında bir yapının kalıntıları bulunmaktadır. İnşa tarihi bilinmiyor olmasına rağmen, türbenin genel özellikleri ve iç mekân düzenlenişi erken dönem yapısı olabileceğini gösterdiği gibi, kuzeyindeki kalıntıyla birlikte bir "zaviye"nin parçası olma ihtimali de oldukça güçlü görünmektedir. Urfa Kapı'nın güneydoğusunda yer alan (Çizim 66-67; Resim 187-195) **Şeyh Safi ve Halfeti Çekem Mahallesi türbeleri** (Çizim 118-122; Resim 317-319, 321, 324-326) de dıştan kare prizmal tiptedir, buna karşılık içten pandantif geçişli kubbeye örtülü alan dört yöne nişlerle genişletilmiştir. **Halfeti'deki türbenin** güney duvarında yarım yuvarlak bir mihrap nişi bulunur. **Birecik Hasan Baba Türbesi**'nde ise yalnız güneyde niş görülür (Çizim 68-69; Resim 196-200). **Şeyh Safi**, yöredeki türbeler içinde iki pencereyle dışa en çok açıklığı olan mezar yapısı olma özelliğini taşır (Çizim 66-67; Resim 187-195). Yapıda **Cemaziyelevvel 1332/28 Mart-26 Nisan 1914** tarihli bir onarım kitabesi bulunur (Kitabe 28). Onarımın boyutları kesin olarak bilinmemekle birlikte, yapının malzeme-teknik özellikleri ve iç mekân düzenlenmesi erken tarihli olabileceğini düşündürür. Nitekim, benzer özellikler gösteren **Halfeti'deki türbenin kitabesi 797/1395** tarihlidir ve yöredeki en erken tarihli türbedir (Kitabe 58).

Suruç Ziyaret ve Karadut köylerindeki türbeler baldaken tipinin değişik uygulamalarıdır. Yapı topluluğunun içinde yer alan ve pandantif geçişli bir kubbeyle örtülü **Suruç Ziyaret Köyü**, üç yöne kemerle açılır, kuzey duvarında büyük bir dikdörtgen niş görülür (Çizim 143, 146; Resim 392, 399-402). Kapısı üzerindeki yapım kitabesi Cemaziyelevvel 945/25 Eylül-24 Ekim 1538 tarihlidir (Kitabe 64). **Karadut köyündeki türbede** ise dört yöne açılan dört büyük dikdörtgen pencere bulunur ve köşe taşlarıyla geçilen bir kubbeyle örtülüdür (Çizim 151). İnşa kitabesi bulunmayan yapının önünde (batıda) 1256/1840-41 tarihli bir mezar taşı yer alır (Kitabe 67; Resim 408). Ancak, türbenin mimari özellikleri yüz-yılıımızda yapılmış olabileceğini düşündürür.

Yapıların genel özelliklerine baktığımızda sadelik ön plana çıkar. Ölçekleri açısından birbirine yaklaşan türbeler arasında, ölçeği ve malzeme-tekniki açısından farklılaşan tek örnek Deh Kubbe'dir. Yöredeki mezar yapılarının alt katları bulunduğunu gösteren hiç bir veri yoktur. Genelde fazla açıklık barındırmayan yapılar, Karadut Köyü istisna edilirse dışa oldukça kapalı inşa edilmişlerdir. Hemen hepsi içten ve dıştan kubbeyle örtülü yapılarda, Şeyh Nasrullah ve Karadut köyü türbeleri dışında geçiş sisteminde pandantif benimsenmiştir. Pandantiflerin zeminine yakın seviyeden başlatıldığı görülür. Malzeme ve teknik açısından

dan ise, düzgün kesme taş ve kaba yonu taşın tercih edilmiş olduğu görülür.

Yöredeki türbelerde, diğer yapıların büyük bir bölümünde olduğu gibi süsleme görülmez. Yalnızca Birecik'teki Hasan Baba Türbesi'nin kapısını çevreleyen sivri kemer baklava motifleriyle hareketlendirilmiştir.

Yöre türbeleri, özellikle de Birecik'teki örnekler halkın bakımıyla bugün hâlâ yaşamlarını sürdürmektedirler. Yapıların büyük bir bölümünde, nemden kaynaklanan tahribat görülür. Yapıların etraflarının açılması, bir ölçüde tahribatı engelleyebilecektir.

Anadolu'nun çeşitli kesimlerinde 12. yüzyıl sonlarından başlayarak dikdörtgen türbeler görülmekle birlikte yaygın olduğu söylenemez. İlk örneği, 12. yüzyıl sonu-13. yüzyıl başlarına yerleştirilen *Kemah Behramşah Türbesi*'dir. Bu yapıda, örneklerimizden farklı olarak iç mekân iki kubbeyle örtülmüştür ve geçişler tromptur. Bitişinde yine kare planlı bir mekânın yer alması açısından belki de Birecik'teki Şeyh Cemalettin Türbesi ile plan tipi farklı olmasına karşın ilişkilendirilebilir. Ayrıca, iki bölümden oluşan ve aynı plan şemasını düz tavanla yansıtan Birecik'teki Şeyh Muhammed Ali Narikey Türbesi ile de benzerlik kurulabilir. Kemah'taki yapı, zaviye olarak nitelendirilmektedir (Önkal 1996: 343-347, şek. 162). *Mardin*'deki 1880 sonrası

na tarihlenen *Şeyh Hamit türbeleri* ile Şeyh Muhammed Ali Narıkey Türbesi arasında, türbelerin dışında onlara bitişik bir mescidin yer alması açısından ilişki kurulabilir. Ancak farklı olarak, türbeler tromp geçişli kubbeyle, mescit sivri tonozla örtülüdür. *Diyarbakır*'daki 17. yüzyılın sonlarına tarihlenen ve önünde giriş bölümü bulunan *Dabanoğlu Türbesi* ile Birecik'teki Melik Tahir Türbesi arasında ilişki kurulabilir. Ancak, Diyarbakır örneğinin giriş bölümü sivri tonozla, türbe bölümü tromp geçişli kubbeyle örtülüdür (Sözen 1971: 187-188, şek. 54). *Bitlis*'teki 15. yüzyılın ilk yarısına yerleştirilen *Üç Bacılar Türbesi* de sivri tonoz örtülü iki bölümden oluşur, ancak dört yönde büyük kemerlerle dışa açılan pek alışılmadık bir plan şeması yansıtır (Arık 1971: 64, şek. 25). *Kahramanmaraş*'taki 1547 yılına tarihlenen *İklim Hatun Mescidi*'nin güneyine bitişik dikdörtgen planlı türbenin iç mekânı iki yanda kemerlerle kareye dönüştürülerek kubbeyle örtülmüştür (Gündoğdu 1986: 61, pl. 8). Dikdörtgen planlı türbeler, örneklerimizin ikisinde de görüldüğü gibi genellikle sivri tonozla örtülüdürler. Bunun Güneydoğu Anadolu'daki tipik örneklerinden biri, 14. yüzyılın ikinci yarısına yerleştirilen *Çermik*'teki *Tekke Künbedi*'dir (Ünal 1975: 103-106, şek. 23). Ayrıca, erken dönem dikdörtgen planlı türbelerinin, dönemin yaygın geleneğinin aksine örneklerimizdeki gibi tek katlı oldukları tahmin edilir (Önkal 1997: 343-

355, şek. 162-164). Bununla birlikte, örneklerimizin büyük bir bölümündeki gibi, kayaya oyulmuş türbe belirlenememiştir. Ayrıca, bazı ortaklıklar dışında, ne Güneydoğu Anadolu'da, ne de diğer çevrelerde örneklerimizin benzerleri bulunamamıştır.

Kare prizmal tipin ilk grubunu oluşturan türbeler, 12. yüzyıl sonlarından başlayarak Anadolu'nun çeşitli kesimlerinde çok sayıda örnekle karşımıza çıkar. Ancak, erken dönem örneklerinin çoğu çift katlı, içten kubbe, dıştan külâhla örtülüdür (Önkal 1996: 231-304, şek. 100-138). Beylikler döneminden başlayarak ise kare prizmal türbelerin tek katlı, yalın kat kubbeli örnekleri yaygınlaşır ve bu gelenek yüzyılımıza kadar da devam eder. Aynı gelenek Suriye'deki türbelerde de karşımıza çıkar. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden *Diyarbakır*'daki 13. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen *Sultan Şuca* (Önkal 1996: 237-240, şekil 101), 15. yüzyıl sonları-16. yüzyıl başlarına yerleştirilen *Şeyh Yusuf Hemedanî* (Sözen 1971: 162-164, şekil 47), 16. yüzyıla yerleştirilen *Diyarbakır-Eğil*'deki *Nisanoğlu* (Ünal 1975: 99-102, şek. 22), içindeki mezar taşından dolayı 1723'lere yerleştirilen *Bitlis*'teki *Saidiye* (Arık 1971: 68, şekil 29) türbeleri bu tipin örnekleri arasında sayılabilir. Ancak, bu yapılarda, örtüye geçiş sistemini, örneklerimizden farklı olarak tromplar oluşturur.

Dıştan kare prizmal, içten eyvanlarla veya nişlerle genişletilmiş türbelere baktığımız zaman, bölgesel etkilerin kendini daha çok hissettirdiği görülür. İçten eyvanlarla genişletilmiş hiç bir örnek Anadolu'da saptanamamıştır. Buna karşılık Suriye'de, başta *Şam'daki* 1110-11 tarihli *Safvet el-Müluk Türbesi* olmak üzere birçok örnekte orta bölümün yanlara iki eyvanla genişletildiği uygulamalar karşımıza çıkar (Herzfeld 1943: 50-57, şek. 20). Ancak, bu yapıların çoğu Birecik'teki Şeyh Cemalettin Türbesi'nden farklı olarak dıştan dikdörtgen biçimindedirler. Anadolu'da dört eyvanlı şemanın ilginç bir örneği *Mardin'deki* 1438-39 tarihli *Cihangir Bey Zaviyesi Türbesi*'dir (Sözen 1971: 105-107, pl. 30). Ancak bu yapıda eyvanlar aynen dışa yansır ve adeta Bizans döneminde görülen serbest haç şemasının bir uzantısı gibi görünür. Kare planlı orta bölüm, örneğimizden farklı olarak tromp geçişli bir kubbeyle, yan birimler beşik tonozlarla örtülüdür ve örneğimizde olduğu gibi güney duvarında yarım yuvarlak bir niş vardır. Uzak bir benzerlik olmakla birlikte, çift katlı türbelerde kare kaidenin içten dört eyvanlı olduğu uygulamalar sıkça karşımıza çıkar. Ancak, bunların çoğunda orta bölüm haç tonozla örtülüdür (Durukan 1980).

Dıştan kare prizmal, içten nişlerle genişletilmiş örnekler özellikle Suriye'de karşımıza çıkar. İçinde 1781 tarihli bir mezar taşı bulunan *Bitlis'teki Seyyid İbrahim* (Arık 1971, 69,

şekil 30), *Pazarören Koçcağız'daki* 1440 tarihli *Süleyman Bey Türbesi* (Arık 1967: 75, şek. 12) de aynı tipin çeşitlemeleridir; örneklerimizden en belirgin farkları, doğuda iki sütuna oturan üç kemerle dışa açılmaları ve iki katlı olmalarıdır. *Şam'daki* 1172 tarihli *Nuriye el-Kübra Medresesi'nin Türbesi* de benzer özellikler gösterir (Herzfeld 1942: 40-46, şek. 28). Suriye'deki örneklerin çoğunda, nişler daha küçük boyutludur ve mekânsal bir etki yaratmazlar. İçindeki mezar taşı 1250/1834 tarihli olan *Bitlis'teki Şeyh Uryanî Mahmud Türbesi*'nde ise iki kademeli nişler görülür (Arık 1971: 69-70, şekil 31a). Aynı özellik *Şam'da* 1223-24 tarihli *Adiliye Medresesi Türbesi* ve Salahiye'deki 1299 tarihli *Takritiya Türbesi* başta olmak üzere birçok örnekte karşımıza çıkar (Meinecke 1992: 38-39, şek. 12-13). *Ma'arra Ebu'l Fevaris Türbesi*'nde ise, iç mekânın iki yandaki (kuzey ve doğu) nişlerle yanlara genişletildiği görülür (Herzfeld 1945: 5-6, şek. 96). Birecik Şeyh Hasan Baba Türbesi'nde olduğu gibi, yalnızca bir yana yüzeysel bir nişle genişletilen iç mekân örneği tesbit edemedik.

Baldaken planlı türbeler 15. yüzyıldan başlayarak Anadolu'nun değişik kesimlerinde karşımıza çıkar (Kılıcı 1992). Bu tipin *Şanlıurfa'da* 13. yüzyıldan, Eyyubi egemenliğinden başlayarak çokgen ve kare prizmal tipte örnekleri görülür. 13. yüzyıla tarihlenen *Çift Kubbe* çokgen prizmal (Kürkçüoğlu 1988: 39), *Bediüzzeman*

Mezarlığı'ndaki tarihi bilinmeyen *Anonim Türbe* ise örneklerimizdeki gibi kare prizmal tipin zemine kadar inmeyen kemerli örnekleridir (Kürkçüoğlu 1988: 40). Ancak, Karadut köyündeki türbede görüldüğü gibi, dört büyük dikdörtgen pencere ile dışa açılan örnek belirlenememiştir.

Kare prizmal tipin ilk grubu dışındaki örneklerimiz, daha çok Suriye ile ilişkiler ortaya koyan çeşitlilerle dikkati çekerler.

5. KONUTLAR

Yar.Doç.Dr. Mustafa AKPOLAT

Birecik ve Halfeti'de incelediğimiz sivil mimarlık örnekleri, geleneksel Türk konut mimarlığı içinde önemli yer tutar. Her iki yerleşme de, topografyaya ve malzemeye bağlı olarak özgün kent kimlikleri ile günümüze gelmiştir.

Genellikle iki katlı olan evlerin alt katları mutfak, kiler ve depo ile ilintili işlevlere ayrılmıştır. Çoğunlukla daha titiz bir işçilikle ele alınan üst katta ise, odalardan birisi başoda niteliğindedir. Üst kat plan düzeni, genelde ortada avluya açılan bir eyvan ile iki yanında yer alan birer odadan oluşmaktadır. Bununla birlikte, **Birecik'teki Turşu Şih Müslüm Evi'nde** aynı düzenlemenin iki katta da titizlikle uygulandığı görülür. Başodanın da yer aldığı üst kat, konukların ağırlandığı bölüm veya selâmlık bölümü olarak tasarlanmıştır. Alt kat ise yaşama mekânlarıdır. Mutfak, kiler ve depo bölümleri avlunun karşı tarafına yerleştirilmiştir (Çizim 75-77; Resim 212-216). Aynı plan şeması, **Halfeti'deki** 1910-12 tarihli **Bey Konağı'nın** selâmlık bölümünün üst katında da karşımıza çıkar (Çizim 125-128; Resim 338-346).

Arazinin meyilli, parsellerin küçük olması gibi nedenlerle, özellikle Birecik'teki evlerde farklı plan düzenlemelerine rastlanmaktadır. Ba-

zen eyvanın bir yanında sadece bir oda bulunmakta, bazen de eyvansız uygulamalar görülmektedir. Buna karşılık Halfeti'de bazen iki eyvanlı, bazen de eyvanın bir tarafına iki odanın yerleştirildiği düzenlemelerle karşılaşmaktadır.

Birecik ve Halfeti evlerinin önemli bir ögesi olan avlular, topografyaya ve arsanın büyüklüğüne göre biçimlenirler. Çoğunlukla taş kaplı avluların ortasına küçük bir havuz yerleştirilir. Sokak kapısından girilen avluların önemli elemanlarından birisi de, üst kata çıkan taş basamaklı merdivenlerdir. Ahşap ve demir parmaklıklardan yapılmış trabzanlı merdivenler çoğunlukla tek kolludur. Birecik'te olsun, Halfeti'de olsun, üst kata çıkan iç merdivenler de vardır. İncelediğimiz evlerde, helalar da avlunun bir köşesine yerleştirilmiştir. Birecik'te evlerde banyo bulunmazken, Halfeti'de bir evde karşımıza çıkmıştır (s.248).

19. yüzyılın ikinci yarısında Birecik'te yoğun olarak yapılan cumbalara Halfeti'de rastlanmaz. İstanbul kaynaklı cumbalar kabaltılarla birlikte Birecik sokaklarının önemli elemanlarıdır. Geleneksel ahşap konstrüksiyonlu kafesli pencereci cumbalar bazen bağdadî tekniği ile sıvanmış, bazen de sac levhalarla kaplanmıştır. Halfeti'de hiç cumbalı ev karşımıza çıkmazsa da, Bey Konağı balkonlu ile dikkati çekmektedir.

Birecik'te ve Halfeti'de incelediğimiz evlerin pencerelerinin ölçüleri ve biçimleri aynıdır. Yüksekliği genişliğinin yaklaşık iki katı olan pencereler basık kemerlerle sonlanırlar. Çoğunlukla her pencerenin üzerinde bulunan tepe (kafa) pencereleri çok çeşitli biçimleri ile evlerin cephesini zenginleştiren öğelerden biri olarak değerlendirilmelidir. Bazı örneklerde tepe pencereleri profilli taş çerçeveler içine alınmıştır.

Geleneksel evlerin tavanları genellikle yuvarlak ahşap kirişler ve üzerlerine gelen ahşap kaplama ile oluşturulmuştur. Direklerin boyanması ve bağdadî tekniği ile yapılmış tavan eteğine uygulanan kalemişi bezemeler tavanı güzelleştiren unsurlar olarak görülmelidir. 19. yüzyılın 2. yarısında ise Birecik'te, cumbalarla birlikte bazı İstanbul kaynaklı tavan uygulamaları görülür. Bunlar, bağdadî tekniği ile yapılmış olan tekne tavan ve kubbelerdir. Bunların üzerinde de kalemişi bezemelere rastlanır. Bu uygulamanın en kaliteli örneği Birecik'teki Hüseyin Özateş Evi'nde görülür (Resim 220). Bağdadî teknikli tavanlara Halfeti'de ise rastlanmaz. Bey Konağı'nda ahşap tekne tavan uygulaması dikkati çeker. Evlerin, özellikle başodalarının duvarlarındaki nişlerde ve camlı dolaplarda görülen özenli ahşap işçiliği bütün evlerde yaygındır.

Bölgedeki evlerin çatıları çoğunlukla düz dam olarak biçimlenmiştir. Düz dam, hem kışlık yiyeceklerin

kurutulduğu, hem de sıcak yaz akşamlarında uyumak için evlerin vazgeçilmez bir ögesidir. Bey Konağı harem bölümünün kiremit kaplı, fernerli ahşap kırma çatısı ise tek başına dikkati çeken bir öge olarak kalmaktadır.

Birecik Hüseyin Özates Evi'nin pencere tabanlarına döşenmiş olan devşirme Roma dönemi yer mozaikleri, bir azınlık ustanın geçmişe olan ilginç bağlılığını gösteren bir uygulama olarak görülmelidir (Resim 223-224). 20. yüzyıl başlarında yapılmış olan evin pencerelerindeki renkli cam ve dövme demir şebekelere başka hiç bir evde rastlanmamıştır. Aynı evin merdiven korkuluklarında da dövme demir işleri görülmektedir.

Halfeti ve Birecik yerleşmelerinin, "Bahçe Damı" diye adlandırılan küçük bağ evleri de farklı özellikleriyle dikkati çekmektedir. **Birecik**'te bulunan ve bazı değişikliklerle günümüze gelen **Osman Demir Bağ Evi**, bu türün özgün örneklerinden biridir (Çizim 81-84; Resim 231-234).

Birecik'te günümüze ulaşan geleneksel evlerle çağdaş olan iki yapı, **Eski Lise (Harran Üniversitesi Meslek Yüksek Okulu)** ve **Eski Belediye (Belediye Kültür Merkezi)** binaları da kent kimliğine önemli katkılar sağlamaktadır. Her iki yapı da dönemin kamu yapıları için küçük boyutlu, fakat tipik örneklerdir. **Eski Lise Binası**, merkezi ve simetrik plan düzenlemesinin yanı sıra, Neo-

Klasik Osmanlı giriş düzenlemesi ile de dikkati çeken bir yapıdır (Çizim 86; Resim 240-243). Üst katta balkona açılan kapının atnalı kemeri ise, İstanbul'daki aynı dönem yapılarında görülen oryantalist bir öge olarak kabul edilmelidir. **Eski Belediye Binası** ise, batılı Neo-Klasik öğeler içeren ilginç bir yapıdır. Geçirdiği değişiklikler planını bozmuştur. Ancak, neredeyse birbirinin aynısı olan doğu ve batı cepheleri yivli duvar payeleri, pencerelerinin üzerindeki üçgen alınlıkları, iki kat arasındaki profilli yatay silmesi ile önem kazanmaktadır. Her iki cephede de yer alan, ortasında bir sütun bulunan yuvarlak kemerli ikiz pencere düzenlemesi yapının en çok dikkati çeken ögesidir (Çizim 85; Resim 235-239).

Kültür mirasımızın önemli bir bölümünü oluşturan gerek evlerimiz, gerekse diğer yapılar halkımıza ve tüm insanlara geçmişten güzel mesajlar getirmektedir. Bunun yanında ise, yokolma tehlikesi ile karşı karşıya olmaları nedeniyle üzüntü kaynağı olmaktadır.

6. KİLİSELER

Dr. Meryem ACARA

Birecik ve çevresi Ortaçağ'da, özellikle Haçlı Seferleri sırasında önemli bir merkez olmasına karşın günümüze çok az sayıda kilisenin ulaşabilmiş olması dikkat çekicidir.

Birecik, Halfeti ve Rumkale'de yaptığımız araştırmalarda ve seyahatnamelerden edinilen bilgilere göre 6 kilise ve 1 şapel tesbit edilmiştir. Bu yapılardan biri tümüyle yıkılmış, ikisi camiye ve biri türbeye çevrilmiş, ikisi harap olmakla birlikte günümüze gelebilmiştir. Şapel ise orijinalde burçtur.

Tümüyle yıkılan **Birecik-Bağlar mevkiindeki**, muhtemelen 4. yüzyıl başlarına ait olan **Meryem Ana Kilisesi'nin** mimari özellikleri hakkında ne yazık ki hiç bir bilgimiz yoktur.

Camiye çevrilen kiliselerden **Birecik'teki Eski Mağara Camii** kayaya oyulmuş bir yapıdır (Çizim 23-26; Resim 73-78). Yapıyı tanıtırken de belirtmeye çalıştığımız gibi, kilise olduğuna dair mimari bir veri olmamakla birlikte, Hıristiyanlığın yayılmaya başladığı dönemde gizli ibadet yapılmış sivil bir yapı olabilir. Diğer yapı **Halfeti-Saylakkaya köyü Kilise (İbrahim Halilullah) Camii'dir** (Çizim 130-132; Resim 363-368). Doğu, batı ve kuzey cepheleri ile iç mekânında özgün halini kaybeden ya-

pı, güney cephesindeki kapı düzenlemesi ve malzemesi ile kilise hakkında kısmen bilgi vermektedir.

Bugün **Şeyh Müftah Türbesi** olan **Birecik-İç Kale'deki** yapı mimari özellikleri ile kilise şemasına uymaz (Çizim 63; Resim 177-179). Moltke tarafından "kilise" olarak anılan yapı, kalenin asıl kilisesi yıkıldıktan sonra bu işlevle kullanılmış olabilir (1911: 224).

Harap olmakla birlikte orijinal durumları ile günümüze gelebilen yapılar **Rumkale'deki** 12. yüzyıl sonlarına ait **Aziz Nerses Kilisesi** ve **Halfeti-Savaşan köyü Kilisesi'dir**. Aziz Nerses Kilisesi, plan, malzeme teknik ve süslemeleri açısından fikir vermesi nedeniyle önem taşımaktadır (Çizim 168; Resim 468-475).

Halfeti-Savaşan köyü Kilisesi basit bir kaya kilisesi olmakla birlikte, duvarlarında yer alan haç motifleri ile dikkati çeker. Yoğun haç motifleri ve haçların tipleri, kilisenin İkonoklasms döneminde yapıldığını veya bezemelerinin bu dönemde eklendiğini düşündürür (Çizim 129; Resim 357-362).

Birecik'te Meryem Ana Kilisesi ile aynı mevkide bulunan **Bağlar surlarındaki çokgen burcun şapel** olarak kullanıldığı söylenmektedir. Muhtemelen doğuda yer aldığı ve Bizans yerleşiminin yoğun olduğu mevkide bulunduğu için şapel olarak kullanılmış olabilir (Çizim 92; Resim 257-260).

B. MALZEME-TEKNİK

Prof.Dr. Aynur DURUKAN

Yöremizdeki hemen her tür yapıda genellikle çevrenin geleneksel taş malzemesi kullanılmıştır. Camilerden hanlara, türbelere ve kalelere kadar örneklerin çoğunda moloz taş dolgulu yapılar düzgün kesme taşlarla kaplanmıştır. Taş kullanımı yalnızca duvarlarda ve örtü sisteminde değil, destek sisteminden bağlayıcı sisteme, minareden mihraba kadar çeşitli mimari öğelerde karşımıza çıkar. Ancak, birçok yapıda özgün taş malzemenin yavaş yavaş yerini günümüz malzemelerine bırakmaya başladığı ve yapıların özgün kimliklerinin büyük ölçüde değişmeye başladığı görülmektedir. Camilerin bir bölümünün minarelerinde, yine yörede son iki yüz yıldır yoğun örnekleri olan süsleme amaçlı seramik tabak ve çini kullanımı da dikkati çeker.

C. SÜSLEME

Prof.Dr. Aynur DURUKAN

Genellikle yöremizdeki yapılar sade görünümüleriyle dikkati çekerler. Süsleme hanlarda ve türbelerde hemen hiç karşımıza çıkmazken, cami ve mescitlerde, surlarda ve kapılarda sınırlı ölçüde, ama dikkat çekici yerlerde görülür.

Camilerde süsleme dikkate alındığında, kalede olduğu belirtilen ancak günümüze gelmeyen caminin figürlü bezemesi dışında figürlü bezeme ile hiç karşılaşmıyoruz. Buna karşılık yazı, bitkisel ve geometrik süslemenin sınırlı ölçüde uygulandığı görülür. Hiç kuşkusuz yapılarda görülen süslemenin kısıtlılığında, yapıların geçirdiği birçok onarımın ve tahribatın da rolü olsa gerektir. Ancak, erken dönemlerden başlayarak hem Güneydoğu Anadolu'da, hem de Suriye'de süslemenin yapıların avlu duvarları, minare, cephe-lerin bir bölümü ve mihrap gibi, daha çok yapıda ilk bakışta dikkati çeken ana bölümlerde kullanıldığı, ama portal gibi yapıların en dikkat çekici öğelerinin bezemesiz bırakıldığı, kuruluşlarıyla ve çeşitlemeleriyle vurgulandığını özellikle belirtmek gerekir.

Yazının bezeme amaçlı kullanıldığı iki örnek dikkatimizi çekmekte-

dir. **Birecik Sancak Camii'**nin avlusunun ibadet mekânıyla ortak duvarında, kapının doğusunda yer alan bitkisel bezemeli iki madalyon arasında baklava biçimli panoda makılı yazı (Kelime-i Tevhid) karşımıza çıkar (Resim 112). Erken dönemden başlayarak özellikle minare ve kubelerde görülen bu bezemenin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki örneklerde yapıların değişik bölümlerinde uygulandığı görülür. **Diyarbakır'daki** kesin inşa tarihi bilinmeyen *Sarı Saltuk Türbesi'*nin kuzeydoğu cephesinde, sülüs yazı şeridinin altında siyah ve beyaz taşlarla makılı yazı yer alır. 1527 tarihli *Deliller Hanı'*nın avlusunun batı kanadında da üstte silmeli kare panolar içinde ve *Şeyh Safa Camii'*nin minare kaidesinde yine siyah ve beyaz makılı yazı görülür. 1176 tarihli *Mardin Ulu Camii'*nin minaresinin pabuç kısmında, kare ve aynalı kemerli çerçeveler içinde bu sefer tek renk taşla karşımıza çıkar. Aynı şekilde, *Mardin'deki* 1371 tarihli *Latifiye Camii'*nin portal nişinin yan yüzünde de dikkati çeker. Örnekleri çoğaltmak mümkündür, ancak Sancak Camii'ndeki gibi iki bitkisel bezemeli madalyon arasında uygulandığı bir örnek tesbit edilememiştir.

Geometrik süslemenin, başta Birecik Ulu Camii olmak üzere bazı yapılarda sınırlı ölçüde uygulandığı görülür. Bunların en dikkat çekicisi hiç kuşkusuz, **Birecik Ulu Camii'** avlusunun kuzey kanadında, silmeli sivri kemer içinde yer alan sekiz kol-

lu yıldız geçme kompozisyonudur (Çizim 8; Resim 26). Bu düzenlemenin benzer örnekleri erken dönemlerden başlayarak Anadolu'nun çeşitli yerlerinde, özellikle de Selçuklu eserlerinde yaygın olarak karşımıza çıkar (Schneider 1980). Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni dikkate aldığımızda, *kaidesi*, 16. yüzyıl sonu-17. yüzyıl başlarına tarihlenen *Hazro Ulu Camii'*nin minare kaidesi veya 12. yüzyılın 3. çeyreğine tarihlediğimiz *Hani Hatuniye Medresesi* pencere-lerini kuşatan şeritler, mihrabın üzerindeki düğümlü sivri kemerli pano ve ana eyvanında benzer uygulamalarını bulmak mümkündür. Hatta, başta *Diyarbakır'daki Ali Paşa Camii'*nde olmak üzere çinide de benzer örnekleri görülür. Aynı şekilde, Suriye'deki yapılarda da, Anadolu kadar zengin çeşitlemeler sunmasa da, başta *Şam'daki* 1154 tarihli *Nuriye Maristanı'*nın alçı pencere şebekelerinde ve portalinde (Herzfeld 1942: şek. 2, 5), 1219 yılında büyük bir onarım geçirmiş *Halep İbrahim Makamı'*nın ahşap kanatlarında (1943: şek. 27), *Salihye'deki* 1256 tarihli *Kaymeriye Maristanı* (Herzfeld 1945: şek. 54), *Ma'arra Ebu'l Fevaris* (Herzfeld 1945: şek. 97) veya *Halep Kalesi'ndeki el-Aziz Sarayı'*nin portalinde (Herzfeld 1945: şek. 104) olmak üzere birçok yapıda taş, alçı ve ahşap malzeme üzerinde karşımıza çıkar.

Yine **Birecik Ulu Camii'**nin son cemaat yerinde, doğu mekânın kapısı üzerindeki sekizgen panonun yü-

zeyinde işinsal düzenlenmiş sekiz ikizkenar yamuğun içiçe geçmesiyle ortada oluşturulmuş sekiz kollu yıldızın (Çizim 9) çeşitlemeleri, özellikle Selçuklu dönemi portallerinin köşeliklerinde sekizgen panolar veya madalyonlar içinde sık karşımıza çıkar (Ünal 1982). Sonraları özellikle Diyarbakır ve Mardin ile çevrelerindeki Akkoyunlu ve Osmanlı yapılarında da ön cephede, son cemat yerlerinde ve minarelerde görülür (Sözen 1971; Altun 1971; Sözen 1981). Ayrıca Birecik Ulu Camii minaresinin şerefe altında görülen çiçek motifleri arasında altı-oniki kollu yıldız bezemeye (Resim 25) de özellikle Diyarbakır'daki Akkoyunlu ve Osmanlı dönemi camilerinde rastlanır. Benzer bir düzenleme, **Birecik Mahmut Paşa Camii** minaresinin şerefe altındaki altı, sekiz ve oniki kollu yıldızlarla süslü rozetlerde (Resim 49), **Suruç Ulu Camii** kuzey kapısının köşeliklerindeki sekiz kollu yıldızlarla bezeli rozetlerde ve kapı kemerinin beş kollu yıldızlarla süslü şeridinde (Resim 377) de karşımıza çıkar. Bu süsleme anlayışının uzantıları, **Birecik Abd-i Kethüda Camii**'nin güney cephesindeki altıgen ve altı kollu yıldız geçmelerle süslenmiş kabarlarda da kendini gösterir (Resim 93-94). Bunun bölgedeki örnekleri arasına *Diyarbakır* ve *Mardin* cami ve medreselerinin yanı sıra, *Bitlis*'teki camileri ve minareleri de katmak gerekir (Arık 1971). Suriye'deki cami ve medreselerde de rozetler veya kabraların benzer örneklerle süslenmesi dikkat çekicidir.

Birecik camilerinin yanı sıra **Hal-feti Merkez Camii**'nde de görülen bitkisel bezemeler oldukça sadedir ve küçük yüzeylerin süslenmesi için kullanılmıştır. Motifler arasında özellikle palmeler önemli bir yer tutar. Bazen bu motifler tek başına, bazen de kıvrık dal ve rumilerle, hatta hatayî ve lalelerle birlikte görülür. Bunun en iyi örneklerine tek palmet motifiyle **Birecik Ulu** (Resim 27), girift kompozisyonlarla **Abd-i Kethüda Camii**'nin güney cephesinde ve mihrabında yer alan kabarlarda (Resim 95) karşılaşırız. Bitkisel bezemenin en girift ve geometrik motiflerle de kaynaştırılmış örnekleri **Birecik Sancak Camii**'nde, kapının doğusundaki madalyonlarda dikkati çeker (Resim 115-116). **Halfeti Merkez Camii**'nin minare gövdesinin alt bölümünde (Resim 303) ve mihrabında (Resim 316) da benzer örnekler görülür. Bu örneklerin benzer uygulamalarına *Bitlis*, *Diyarbakır* ve *Mardin* gibi yerleşimlerde, özellikle camilerde ve medreselerde rastlanır. Ayrıca, *Suriye*'deki cami, medrese ve türbelerde de çeşitli örneklerini bulmak mümkündür.

Özellikle minare şerefeleri altında çini tabaklara yer verilen örnekler, **Birecik Ulu Camii**'nin (Resim 25) yanı sıra, özellikle *Diyarbakır*'daki Akkoyunlu ve Osmanlı dönemi cami minarelerinde karşımıza çıkar. *Şanlıurfa*'daki en yakın örneği, 1562 tarihli *Dabbakhane Camii*'nde görülür (Kürkçüoğlu 1988: 35). Ancak, bu örneklerin tümü Birecik Ulu Ca-

mii'nden daha geç tarihlidir. Benzer uygulama *Ankara'dan İznik'e* kadar çeşitli çevrelerdeki 14. yüzyıl camilerinin minarelerinde de karşımıza çıkar. Bununla birlikte, Birecik Ulu Camii minaresindeki bu uygulama-

yı, belki çevredeki farklı kültürlerin etkisiyle ortaya çıkmış ve varlığını günümüze kadar sürdürmüş bir geleneğin uzantıları olarak görmek gerekir.

III. SONUÇ

Prof. Dr. Aynur DURUKAN

Çalışmamızda, bir yıl gibi kısa bir sürede Birecik, Halfeti, Suruç ve Bozova ilçeleri ile Rumkale'deki taşınmaz kültür varlıklarını belgelemeyi amaçladık. Bunun en önemli nedenlerinden biri, bu eserlerin bir bölümünün yapımı sürdürülmekte olan Birecik Barajı suları altında kalacak olmasıdır. Bunun yanı sıra, bir bölümü oldukça harap durumda bulunan ve yapılan onarımlarla her geçen gün özgünlüğünü kaybeden eserlerimizin zaman geçirilmeden belgelenmesi çalışmamızın kısa sürede tamamlanmasında en önemli rolü oynamıştır. Nitekim, bazı yapıların ve içlerinde yer aldıkları geleneksel dokunun bir yıl içinde dahi değişime uğradığı üzümlere tesbit edilmiştir. Bununla birlikte, kültürümüzü gelecek kuşaklara aktarmada en önemli görevi üstlendiğini düşündüğümüz eski eserlerimiz ve yerleşimlerimizle ilgili oldukça ilginç, bir yandan kıvanç, diğer yandan üzüntü verici sonuçlar ortaya çıkmıştır.

Çalışmamızın kapsamına camiden hana, hamamdan türbeye, konuttan kiliseye, kabaltıdan değirmene ve kaleye kadar 77 yapı ile 6 me-

zarlık alınmıştır. Bu eserlerin yoğunluğuna baktığımızda türbelerin ve camilerin ön planda geldiği, bunu konutların, hanların, hamamların, kabaltıların, değirmenlerin, mescitlerin, kalelerin ve kiliselerin izlediği görülür. Bu eserlerin yarısından azının tescil edilmiş bulunması, kültür varlıklarımızın ve korumacılığımızın geleceği açısından oldukça üzücü bir sonuçtur. Bu durum, yapıların yalnızca mimari ve süsleme özellikleri dikkate alınarak değil, kitabeleriyle de titizlikle incelenmesini gerekli kılmıştır. Ancak, kitabelerin önemli bir bölümünün yapımına değil, onarımlara yönelik olması bu konuda biraz geç kalındığını düşündürmektedir.

İncelediğimiz eserlerin yarısından çoğu Birecik ilçe merkezinde yer almaktadır. Bu durum, tüm modern yapılaşmaya ve ihmalmize karşın ilçenin geleneksel kent dokusunun da kısmen korunabilmesini sağlamıştır. Bugünden sonra Birecik'e ve yapılarına hepimizin daha büyük bir sevgi ve korumacılık anlayışıyla yaklaşması en büyük dileğimizdir. Ne yazık ki diğer ilçelerimiz için biraz geç kalmıştır. Buna rağmen, en azın-

dan dokunun değilse de, yapıların bilinçli bir biçimde korunması ve gelecek kuşaklara geçmişimizin canlı mirası olarak aktarılması mümkün olabilir. Başta Birecik olmak üzere incelediğimiz tüm ilçelerimiz, köylerimiz ve mezralarımızdaki eserlerin aynı bilinçle korunması ve bunun için Kültür Bakanlığı'ndan Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne, Üniversitelerimizden GAP İdaresi'ne kadar tüm kurumlarımızın aynı hassasiyetle bir an evvel gerekli önlemleri almasının kaçınılmaz olduğu kanısındayız.

Yöredeki eserleri değerlendirirken, oldukça dikkat çekici özellikler taşıyan önemli yapıların harap veya iyi durumda varlıklarını sürdürdüklerini görmek bir yandan sevinmemize, öte yandan da ne yazık ki üzülmemize yol açtı. Yapıların biçimlenmesinde Türkiye'deki ve özellikle de başta Şanlıurfa olmak üzere yakın çevredeki sanat ürünlerinin, kısmen de Suriye'deki Zengi, Eyyubi ve Memluklu sanatlarının etkisini görmek mümkündür. Bununla birlikte, bazı önemli yapıların, başta **Birecik Ulu Camii, Belediye Hanı, Eski Belediye (Belediye Kültür Merkezi) Binası ve Hüseyin Özateş Evi, Halfeti Lâtifzade Hamamı, Halfeti-Kantarma Mezrası Hanı, Suruç-Ziyaret köyü Şeyh Müslüm Külliyesi, Bozova-Büyükhan (Çarmelik) Köyü Hanı** gibi yapılarda ünik diyebileceğimiz bazı özelliklerin ortaya konmuş olması da dikkatimizi çekmiştir. Ülkemizde yüzyıllar, hatta bin yıllar öncesinden

başlayarak karşımıza çıkan ve önemli gelişmelere yol açan mimari ürünlerimizin daha iyi anlaşılabilmesi için, çevrenin tüm eserlerinin ve yerleşim dokularının zaman geçirilmeden titizlikle belgelenmesinin ve değerlendirilmesinin gerekliliği bu çalışmayla bir kez daha ortaya çıkmıştır.

Birecik Kalesi'nden Rumkale'ye, Bozova-Büyükhan köyü Hanı'ndan Birecik'teki Belediye Hanı'na, Birecik'teki türbelerin büyük bir bölümünden Suruç çevresindeki türbele kadar birçok yapı, ama özellikle de köylerimizdeki eserler ilgiye ve bakıma muhtaçtırlar.

Yerleşim birimlerimizdeki eserler genel olarak değerlendirildiğinde, Birecik'teki yapıların sayı ve tür açısından çeşitliliği diğer hiç bir çevrede karşımıza çıkmamıştır. 19. yüzyıl sonları-20. yüzyıl başlarına ait Salnâmeler'de sözü edilen yapıların önemli bir bölümü de artık ne yazık ki yoktur. Suruç'ta hiç hamamın bulunmaması, Halfeti'de ise tek türbe olması ilk planda dikkatimizi çeken bir özellik olmuştur. Ancak araştırmalarımızda, Suruç'taki Hamam'ın kısa bir süre önce yıkıldığı anlaşılmıştır. Hiç bir yerleşimde medresenin bulunmaması da ilginçtir. Salnâmeler, bugün yalnız bir sokakla adını sürdüren Birecik'teki medreseden söz ederler. Bu medreseden de günümüze hiç bir kalıntı gelmemiştir. Aynı durum Birecik Tersanesi için de geçerlidir. Seyahatnâmelerde sıkça sözü edilen Birecik Kalesi de her

geçen gün daha çok ortadan kalkmakta, mevcut kitabeleri de aynı kaderi paylaşmaktadır. Rumkale için söylenmesi gerekenler de pek farklı değildir. Belki de çevrenin en erken tarihli ve en anıtsal yapısı olan Büyüyük Han köyündeki Han da diğer birçok yapı gibi kendi kaderine terk edilmiştir. Bunlar, harap ve ilgisizlikten uzak durumdaki birçok yapıdan yalnızca birkaç tanesidir.

Çevrede bugüne kadar yapılmış onarımlar ve özellikle son yıllarda Şanlıurfa Valiliği'nce yürütülen çalışmalar yapıları yaşatmayı amaçlamakla birlikte, ne yazık ki kimliklerinden bazı şeyleri istemeden de olsa alıp götürmektedir. Özellikle Birecik'te bunun örneklerini çokça görmek mümkündür. Çevredeki onarımların daha bilinçli bir program dahilinde yürütülmesi en büyük dileğimizdir.

Birecik Barajı suları altında kalacak özellikle Birecik çevresi ile Halfeti ilçe merkezi ve çevresindeki eserlerin taşınması pek mümkün gibi gözükmemektedir. Hiç değilse kitabelerinin ve mezarlıklardaki mezar taşlarının Şanlıurfa Müzesi'ne taşınması için gerekli çalışmalara bir an evvel başlanması gerektiği kanısındayız. Özellikle Halfeti'nin Çekem mahallesi Mezarlığı'nda yer alan minyatür türbe görünümündeki mezarların ve Birecik-Ayran köyü Mezarlığı'ndaki eski mezar taşlarının ihmal edilmemesi gerekir. Ayrıca, Birecik Kalesi'nin korumasız tüm kitabelerinin de daha çok tahrip olmalarına fırsat verilmeden ivedilikle Şanlıurfa Müzesi'nde gerekli onarımları yapılarak koruma altına alınması uygun olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abû'l Farac, Gregory (Bar Hebraeus),
1987 *Abû'l Farac Tarihi, II*,
çev. Ö.R. Doğrul,
2. baskı: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- AINSWORTH, W. Francis
1888 *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*,
I, London
- AK, Selim,
1988 *Şanlıurfa*,
İstanbul
- Aksaraylı Kerimüddin Mahmud
1943 *Selçuki Devletleri Tarihi*,
çev. M.N. Gencosman,
Ankara: Recep Ulusoğlu Basımevi
- AKŞİT, Oktay
1987 *Roma İmparatorluk Tarihi*,
İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları
- ALGAZE, Guillermo
1992 "The Tigris-Euphrates Archaeological
Reconnaissance Project, 1990"
IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı: 425-445
- 1997 "Excavations at Tiritiş Höyük: The 1995 Season",
XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, 27-31 Mayıs 1996,
Ankara: 121-135

ALTUN, Ara

1971 *Mardin'de Türk Devri Mimarisi,*
İstanbul: Gün Matbaası

1978 *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi,*
İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları

Anonim,

1881 *Halep Vilayeti Salnâmesi*

1891 *Halep Vilayeti Salnâmesi*

1892 *Halep Vilayeti Salnâmesi*

1895 *Halep Vilayeti Salnâmesi*

1901 *Halep Vilayeti Salnâmesi*

1904 *Halep Vilayeti Salnâmesi*

1905 *Halep Vilayeti Salnâmesi*

1906 *Halep Vilayeti Salnâmesi*

1927 *Urfa Hakkında Tabii, Coğrafi, İçtimaî, İktisadî,
Tarihî, Mülkî Malûmatı Cami Salnâme, 1927,*
İstanbul

1953 "Birecik",
Türk Ansiklopedisi, VI,
Ankara: 430

1956a "Birecik",
Türkiye Ansiklopedisi, I, Ankara: 466-467

1956b "Halfeti",
Türkiye Ansiklopedisi, III, Ankara: 23

- 1958 "Urfa",
Türkiye Ansiklopedisi, VI, Ankara: 128-133
- 1967a "Urfa",
Hayat Tarih Mecmuası, V, İstanbul: 17-27
- 1967b *Urfa İl Yıllığı*,
Sivas
- 1970 "Halfeti",
Türk Ansiklopedisi, XVIII: 348
- 1973 *Cumhuriyetin 50. Yılında Urfa, 1993 İl Yıllığı*,
Adana
- 1984 "Urfa",
Yurt Ansiklopedisi, X, İstanbul: 7354-7457
- 1994 "Halfeti",
Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi, İstanbul: 294
- 1996a *Halfeti İlçesi Bülteni*,
Şanlıurfa
- 1996b '96 *Suruç İlçe Yıllığı*,
Suruç Kaymakamlığı, Ankara
- 1998 "*Suyu Bekleyen İlçemiz: Suruç*",
Şanlıurfa Vakfı Dergisi, 1/1 (Mart): 12-13

ARCHI, A., P.E. PECORELLA ve M. SALVINI

- 1971 *Gaziantep e la sua regione: Uno studio storico
e topografico degli insediamenti Preclassici*,
Rome: Edizioni dell'Ateneo

ARIK, M. Oluş

- 1967 "Erken Devir Anadolu-Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri",
Anadolu (Anatolia), XI: 57-100

- 1971 *Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı*,
Ankara: Güven Matbaası

ARRIANOS

- 1945 *İskender'in Anabasisi, I,*
çev. Hayrullah Örs,
İstanbul: Maarif Matbaası

ARU, Kemal A.

- 1948 *Türk Hamamları Etüdü,*
İstanbul: Teknik Üniversite Yayınları

ASLANAPA, Oktay

- 1973 *Türk Sanatı, II,*
İstanbul: Milli Eğitim Basımevi

ASTOUR, Michael C.

- 1963 "Place-Names from the Kingdom of Alalah in the North
Syrian List of Thutmose III: A Study in Historical
Topography",
Journal of the Near Eastern Studies, 22: 220-241

- 1969 "The Partition of the Confederacy of Mukiş-Nuhaşşe-Nii by
Şuppiluliuma: A Study in Political Geography of the
Amarna Age",
Orientalia, 38: 381-414

ATACAN, M.Ş.,

- 1995 *Birecik-Şanlıurfa İmar Planı Araştırması Kasım-1995,*
Birecik

BAKIRER, Ömür

- 1976 *Onüçüncü ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrabları,*
Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi

BALDWIN, Marshall W.,

- 1955 "The Latin States under Baldwin III and Amalric I,
1143-1174",
A History of the Crusades, ed. Kenneth M. Setton, I,
Philadelphia: 528-562

- BARBARO, Josafa-Ambrogio CONTARINI,
1873 *Travels to Tana and Persia*,
New York
- BAYRAK, M. Orhan
1979 *Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu*,
İstanbul
- BEHM-BLANCKE, M.R.
1983 "Lidar', 'Hasek'",
American Journal of Archaeology, 87/3: 433
- BING, J. Daniel
1985 *A History of Cilicia during the Assyrian Period*,
Michigan: Ann Arbor
- BOSTAN, İdris,
1992 "Birecik",
TDV İslam Ansiklopedisi, 6, İstanbul: 187-189
- BOSTANCI, Enver,
1970 "A New Research on the Paleoanthropological,
Prehistoric and Quaternary Problems of the Adıyaman
Province in the South- East Anatolia",
Bulleten, XXXVIII: 361-377
- BRAY, Warwick ve D. TRUMP
1975 *The Penguin Dictionary of Archaeology*,
3. baskı, Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books Ltd.
- BUCKINGHAM, J.S.,
1827 *Travels in Mesopotamia*,
London
- BUĞAN, Kasım
1995 *Şeyh Mesleme ve Suruç*,
Suruç

CAHEN, Claude

1968 *Pre-Ottoman Turkey. A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History, c. 1071-1330*,
çev. J. Jones-Williams,
London: Sidgwick & Jackson

1979 *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*,
çev. Y. Moran,
İstanbul

CEZAR, Mustafa

1983 *Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System*,
İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

CHESNEY, Colonel,

1850 *Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris, I*,
London

COHEN, Ammon-Gabriel BAER,

1984 "Egypt as a Dominant Factor in Syria and Palestine during the Islamic Period",
Egypt and Palestine. A Millenium of Association (868-1948),
Jerusalem

CRESWELL, Keppel A.C.,

1926 "The Works of Sultan Baibars al-Bunduqdar-ı in Egypt",
Le Claire Imprimere de l'Institut Français d'Archéologie Orientale, XXVI: 129-193

CUINET, Vital,

1891 *La Turquie d'Asie géographie administrative, statistique descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure*,
Paris: Ernest Leroux

ÇADIRCI, Musa

- 1991 *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*,
Ankara

ÇAMBEL, Halet

- 1974 "The Southeast Anatolian Prehistoric Project and its Significance for Culture History",
Bellekten, XXXVIII: 361-377

ÇİNER, Refakat

- 1958 "Gaziantep Çevresinde Paleolitik Buluntular",
A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, V/2: 125-129

DANIŞMEND, İ.H.,

- 1945 *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, II,
İstanbul: Türkiye Yayınevi

De GRAEVE, M. Christine

- 1983 "The Ships of the Ancient Near East (c. 2000-500 B.C.)",
American Journal of Archaeology, 87: 111-112

DEMİRCİOĞLU, Halil

- Roma Tarihi. I. Cumhuriyet*,
Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi

DEMİRKENT, Işın

- 1974 *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*,
İstanbul

- 1990 *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I,
Ankara

- 1994 *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, II,
Ankara

DİNÇOL, M. Ali

- 1982 "Geç Hititler",
Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, I,
İstanbul: Görsel Yayınlar

DİRLÖZ, Haydar Ali,

1971 "Birecik'in Tarihçesine Kısa Bir Bakış",
Birecik'in Sesi, 27 Şubat: 1-2

DÖRNER, Karl

Nemrut Dağı Zirvesinde Tanrıların Tahtları,
çev. V. Ülkü,
Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi

DURUKAN, Aynur

1980 "Selime'deki Türbe ve Anadolu Türk Sanatındaki Yeri",
Bedrettin Cömert'e Armağan, Ankara:397-408

DURUKAN, Aynur

1997 "Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Cami Tipolojisi
Üzerine Bir Deneme"
*Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi
Bildirileri 4-7 Eylül 1989 Ankara*, Ankara:169-175

DURUKAN, Aynur

1999 "Harput Ulu Camii'nin Düşündürdükleri"
*Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu 24-27 Eylül
1998 - Elazığ*, hazırlayan Fikret Karaman, I, Elazığ: 305-337

ECOCHARD, Michel-Claude LE COEUR

1943 *Les Bains de Damas*
II, Beyrouth

ERDMANN, Kurt

1961 *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*,
Berlin: Verlag Gebr. Mann

ERGEÇ, Rifat

1994 "Belkıs/Zeugma Mozaik Kurtarma Kazısı 1992",
IV. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, Ankara: 321-338

- Evliya Çelebi,
1314/1896 *Seyahatname. Anadolu, Suriye, Hicaz (1671-72)*, III,
İstanbul: İkdam Matbaası
- 1970 *Seyahatname*,
çev. Z. Danışman,
V, İstanbul
- EYİCE Semavi,
1960 "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları
Hakkında Bir Deneme",
Tarih Dergisi, XV: 99-120
- FRENCH, David
1981 "Tille Kazısı 1979 Raporu",
II. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara 11-15 Şubat 1980,
Ankara: 19-21
- GABRIEL, Albert
1940 *Voyages archéologiques dans la Turquie Orientale*,
I-II, Paris
- GADD, C.J.,
1971 "The Dynasty of Agade and the Gutian Invasion",
The Cambridge Ancient History, I/2,
Cambridge University Press: 417-463
- GIBB, Hamilton A.R.,
1955a "The Career of Nur-ad-din",
A History of the Crusades, ed. Kenneth M. Setton,
I, Philadelphia: 513-527
- 1955b "Zengi and the Fall of Edessa",
A History of the Crusades, ed. Kenneth M. Setton,
I, Philadelphia: 449-462
- GÖKÇE, Nuri-S. LLOYD
1953 "1951 Yılında Milli Eğitim Bakanlığı ve İngiliz Arkeoloji
Enstitüsü Tarafından Yapılan Sultantepe (Urfa) Kazısı",
A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, XI/1: 109-123

- GÖYÜNÇ, Nejat,
1991 *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*,
Ankara
- GROUSSET, Rene,
1936 *Histoire des Croisades et du Royaume Franc de Jerusalem*,
III, Paris: Librairie Plon
- GÜNDOĞDU, Hamza
1986 *Dulkadırlı Beyliği Mimarisi*,
Ankara: Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları
- GÜRAN, Ceyhan
1978 *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*,
Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları
- GÜREŞSEVER, Gönül,
1977 "Urfa'da İki Kervansaray",
MTRE Bülteni, 3/9-10: 12-27
- 1978 "Two newly discovered Caravanserais of Urfa",
*Fifth International Congress of Turkish Art, 21-26
September 1975*, Budapest: 407
- HASOL, Doğan
1975 *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*,
İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları
- HASLUCK, F.W.,
1929 *Christianity and Islam under the Sultans*, I-II,
Oxford: Clarendon Press
- HAUPTMANN, Herald
1981 "Lidar Höyük, 1980",
Anatolian Studies, XXXI: 197-198
- 1982 "Lidar Höyük, 1981",
Anatolian Studies, XXXII: 17-18

- 1985a "Lidar Höyük, 1984",
Anatolian Studies, XXXV: 203-205
- 1985b "Lidar Höyük, 1985",
Türk Arkeoloji Dergisi, XXVI/2: 93-110
- 1987 "Lidar Höyük and Nevalı Çori, 1986",
Anatolian Studies, XXXVII: 203-207
- HELLENKEMPER, Hansgerd
1976 *Burgen der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien*,
Bonn
- HERZFELD, Ernst
1942-45 "Damascus: Studies in Architecture"
Ars Islamica, VII-X.
- HOLT, P.M.,
1989 *The Age of the Crusades*,
3. baskı, London-New York: Longman
- HONIGMANN, Ernst,
1949 "Urfa",
çev. N. Göyünç,
İslâm Ansiklopedisi, XIII, İstanbul: 50-57
- 1964 "Rumkale",
çev. Besim Darkot,
İslâm Ansiklopedisi, IX, İstanbul: 777-781
- IRWIN, Robert,
1986 *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate 1250-1382*,
Great Britain: Southern Illinois University Press
- İŞILTAN, Fikret,
1960 *Urfa Bölgesi Tarihi*,
İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi

- İbn Bibi,
1941 *Anadolu Selçuki Devleti Tarihi*,
çev. M.N. Gencosman,
Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- JERPHANION, Guillaume de,
1925-42 *Une nouvelle province de l'art byzantin. Les églises
rupestres de Cappadoce.*
Paris
- JONES, A.H.M.
1971 *Cities of the Eastern Roman Provinces*,
Oxford: Clarendon Press
- KANSU, Ş.Aziz,
1943 "Ankara Civarının Prehistoryasında Yeni Buluşlar",
II. Türk Tarih Kongresi, İstanbul 20-25 Eylül 1937,
Kongreye Sunulan Tebliğler, İstanbul: 35-48
- KARAGÖZ, Şehrazat
*Anadolu'dan Mezar Stelleri: Arkaik-Greko-Pers-
Hellenistik-Roma-Bizans Çağları,*
İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları
- Kâtip Çelebi
1145/1732-33 *Cihannüma*,
İstanbul
- KILCI, Ali
1992 *Türkiye'deki XIV ve XV. Yüzyıllara Ait Baldaken Tarzı
Denen Türbeler*,
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans
Tezi, Ankara
- KINAL, Füzuran,
1975 "Ugarit Krallarının Tarihi",
Tarih Araştırmaları Dergisi, VIII-XII/14-23: 1-15

- KIRMIZI, Mete
1986 "Yivli Minare ve Külliyesi"
Antalya 1. Selçuklu Eserleri Semineri, 22-23 Mayıs 1986,
Antalya: 37-48
- KLENGEL, Horst
1992 *Syria: 30000 to 3000 B.C.: A Handbook of Political History,*
Berlin: Akademie
- KLINGHARDT, K.
1927 *Türkische Bäder,*
Stuttgart: Julius Hoffmann
- KONTANI, Ryoichi
1995 "Relations between Kültepe and Northern Syria during the Third Millenium B.C.",
BAOB, XVI: 109-142
- KÖKTEN, Kılıç,
1952 "Anadolu'da Prehistorik Yerleşim Yerleri ve 1944-48 Yıllarında Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları",
IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 198
- KURAN, Aptullah
1964 *İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami,*
Ankara, ODTÜ Yayınları
1986 *Mimar Sinan,*
İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları
- KÜRKCÜOĞLU, Cihat A.,
1988 *Peygamberler Şehri Şanlıurfa,*
Şanlıurfa Belediyesi, Kültür ve Eğitim Müdürlüğü Yayınları
1992a "Birecik Evleri",
Kültür ve Sanat, 14: 56-59
1992b "Güneydoğu Anadolu'da Tarihi Zenginlikleri ve Kelaynak Kuşlarıyla Ünlü Bir Şehir: Birecik",
Kültür ve Sanat, 15: 68-72

1993 *Şanlıurfa Camileri,*
Ankara: Gaye Filmcilik Matbaacılık San. ve Tic. A.Ş.

1996 *Birecik,*
Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları

LEVANONI, Amalia

1995 *A Turning Point in Mamluk History,*
Leiden: E.J. Brill

LIGHTFOOT, Chris

1996 "The Coins from Tille",
Studies in Ancient Coinage from Turkey,
ed. R. Ashton. London: British Institute of Archaeology

LLOYD, Seton ve W. BRICE

1951 "Harran",
Anatolian Studies, I: 77-111

LOVERANCE, R.

1988 *Byzantium.*
London

MANSEL, Arif M.

1988 *Ege ve Yunan Tarihi,*
Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi

MARFOE, Leon

1981 "Kurban Höyük, 1980",
Anatolian Studies, XXXI: 193-195

1982 "Kurban Höyük Excavations, 1981",
IV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara: 95-115

MARRINER, John,

1970 *Journey into the Sunrise,*
London

MATEOS, Urfalı,

- 1962 *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*,
çev. H.D. Andreasyan,
Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi

MATNE, T., ALGAZE, G., H. PITTMANN

- 1997 "Excavations at Titris Höyük in Southeastern Turkey: A Preliminary Report of the 1996 Season",
Anatolica, XXIII: 61-84

MAUNDRELL, H.,

- 1949 *A Journey from Aleppo to Jerusalem in 1697*,
Dublin

MAYER, L.A.,

- 1933 *Saracenic Heraldry*,
Oxford: Clarendon Press

MEINECKE, Michael,

- 1992 *Die Mamlukische Architektur in Ägypten und Syrien (648/1250 bis 923/1517)*,
2 cilt, Glückstadt: J.J. Augustin GMBH

MELLAART, James

- 1988 *Yakındoğu'nun En Eski Uygarlıkları*,
çev. B. Altınok,
İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları

MELLINK, Machteld J.,

- 1963 "An Akkadian Illustration of a Campaign in Cilicia",
Anatolia, VII: 101-115

MERÇİL, Erdoğan,

- 1988 "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu",
Belleten, LII/203 (Ağustos): 461-474

MOLTKE, Helmuth von

1911 *Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*
Berlin

1967 *Türkiye Mektupları*,
çev. K.V. Gül,
İstanbul: Varlık Yayınları

1995 *Moltke'nin Türkiye Mektupları*,
İstanbul: Remzi Kitabevi

OPPENHEIM, Max Freiherrn von,

1913 *Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien gesammelt im Jahre 1899*,
Leipzig: J.J. Hinrichs

ORHONLU, Cengiz,

1987 *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*,
İstanbul

1990 *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı*,
İstanbul: Eren Yayıncılık

ORHONLU, C.-T. İŞIKSAL,

1963 "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat",
Tarih Dergisi, 13/17-18: 77-103

ÖNGE, Yılmaz

1995 *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*,
Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları

ÖNKAL, Hakkı

1996 *Anadolu Selçuklu Türbeleri*,
Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını

ÖTÜKEN, Yıldız

1987 *Göreme*,
Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları

ÖZDOĞAN, Mehmet

- 1977 *Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzeı Araştırmaları*,
İstanbul: O.D.T.Ü. Yayınları

ÖZKARCI, Mehmet

- 1998 "Gaziantep'te Dört Han",
Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 13:1-73

PLAT-TAYLOR, J., M.V. SETON WILLIAMS ve J. WAECHTER,

- 1950 "The Excavations at Sakce Gözü",
Iraq, 12: 53-138

PRAG, Kay

- 1970 "The 1959 Deep Sounding at Harran in Turkey",
Levant, II: 63-94

PREUSSER, Carl,

- 1911 *Nordmesopotamische Baudenkmäler altchristlicher
und islamischer Zeit*,
Leipzig

PURGSTALL, Hammer,

- 1984 *Osmanlı Devleti Tarihi*,
İstanbul

RASTGELDI, S.,

- 1971 *Edessa*,
Urfa: Türkiye Gazetesi

REYHANLI, Tülay

- 1978 "Bursa Yenişehirinde Koca Sinan Paşa Camii ve İmâreti",
*Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi. In Memoriam
Prof. Albert Louis Gabriel Özel Sayısı*,
Ankara, Sevinç Matbaası: 373-396

RUNCIMAN, Steven.,

1955   *The First Crusade: Constantinople to Antioch*",
A History of the Crusades, ed. Kenneth M. Setton,
 I: 280-307

1992a   *The First Crusade*,
 3. baskı, Cambridge: University Press

1992b   *Haçlı Seferleri Tarihi*,
 çev. F. Işıltan,
 II-III, 2. baskı,
 Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi

SACHAU, Eduard,

1883   *Reisen in Syrien und Mesopotamien*,
 Leipzig

SASSON, Jack M.

1966   "A Sketch of North Syrian Economic Relations in the
 Middle Bronze Age",
*Journal of the Economic and Social History of the
 Orient*, 9: 161-181

SAUVAGET, Jean

1938   *Les monuments ayyoubides de Damas*,
 Paris

1939   "Caravansérails Syriens du Moyen-Age",
Ars Islamica, VI: 48-55

SCHACHT, Joseph

1938   "Ein archaischer Minaret-Typ in Aegypten und Anatolien",
Ars Islamica, V: 46-54

1962   "Merdiven-minare",
Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi,
Ankara 19-24 Ekim 1959, Kongreye Sunulan Tebliğler,
 Ankara: 338

SCHNEIDER, Gerd

- 1980 *Geometrische Bauornamentik der Seldschuken in Kleinasien*,
Wiesbaden

SEGAL, J.B.,

- 1963 *Edessa and Harran*,
London

- 1970 *Edessa. 'The Blessed City'*,
London

SEVİM, Ali (yay.)

- 1988 *Azîmî Tarihi. Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*,
Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi

- 1990 *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah*,
Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi

SEVİM, Ali-E. MERÇİL,

- 1995 *Selçuklu Devletleri Tarihi. Siyaset, Teşkilat ve Kültür*,
Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi

SEVİNÇ, N.,

- 1992 *Osmanlı'nın Yükselişi ve Çöküşü -Sosyal ve Ekonomik İnceleme-*,
İstanbul

SINCLAIR, Tom

- 1985 "Early Artuqid Mosque Architecture",
The Art of Syria and Jazira 1100-1250,
ed. J. Raby, London: 49-67

Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi,

- 1989 *Solak-zâde Tarihi*,
haz. V. Çubuk,
II, Ankara: Sevinç Matbaası

SÖZEN, Metin

1971 *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*,
İstanbul: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayını

1981 *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi*,
İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu

SÖZEN, Metin ve U. TANYELİ

1986 *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*,
İstanbul: Remzi Kitabevi

STEIN, Gil J., BODEN, K., EDENS, C-J.P., KEITH, K., A. McMAHON

1997a "Excavations at Hacı Nebi, Turkey-1996",
Anatolica, XXIII: 111-171

1997b "1995 Excavations at Hacınebi Tepe",
XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, I: 93-120

STRECK, Maximilian

1961 "Birecik",
İslâm Ansiklopedisi, II, İstanbul: 629-632

STRECK, M.-V.J. PARRY,

1960 "Biredjik",
The Encyclopedia of Islam, I, London: 1233-1234

SÜMER, Faruk,

1967 *Karakoyunlular*,
Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi

ŞAHİN, İlhan,

1988 "XVI.-XVII. Yüzyıllarda Urfa'nın Demokratik ve
Sosyal Durumuna Dair",
*Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve
GAP Sempozyumu*, İstanbul: 90-93

TANIŞIK, H. Rafet,

1974 *Urfa Yakın Çevre İncelemeleri*,
Ankara

TAVERNIER, J.B.,

- 1980 *17. Yüzyıl Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat,*
İstanbul

TEKİNDAG, Şehabeddin,

- 1961 *Berkük Devrinde Memluk Sultanlığı,*
İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası

- 1967 "II. Bayezid Devrinde Çukur-Ova'da Nüfuz Mücadelesi",
Belleten, XXXI: 121-124

THIERRY, Nicole ve Michele

- 1963 *Nouvelles eglises rupestres de Cappadoce, région du Hasan Dağı.*
Paris

TUĞLACI, Pars,

- 1985 "Birecik",
Osmanlı Şehirleri,
İstanbul, Milliyet Tesisleri: 57

TUNCER, Orhan C.

- 1971-72 "Tunceli-Mazgirt Elti Hatun Camii",
Önasya, VII/75 : 7-9

TURAN, Osman

- 1973 *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi,*
İstanbul: İstanbul Matbaası
- 1984 *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi,*
2. baskı, İstanbul: Doğan Ofset

ULUÇAM, Abdüsselâm

- 1989 *Irak'taki Türk Mimari Eserleri,*
Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı,

1948 *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*,
Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi

1972-78 *Osmanlı Tarihi, I-IV*,
Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi

ÜNAL, Rahmi Hüseyin

1975 *Dişarbakır İli'ndeki Bazı Türk-İslâm Anıtları
Üzerine Bir İnceleme*,
Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi

1982 *Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taçkapılar*,
İzmir

WAGNER, Jörg

1976 *Seleukia am Euphrat/Zeugma*,
Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert

YARDIMCI, Nurettin

1992a "1990 Yılı Harran Kazı ve Restorasyon Çalışmaları",
XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, II: 423-442

1992b "1990 Yılı Şanlıurfa Harran Ovası Yüzey Araştırmaları",
IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı: 461-477

YORGA,

1948 *Osmanlı Tarihi*,
İstanbul: Türk Tarih Kurumu Basımevi

YÜCEL, Talip

1970 "Halfeti",
Türk Ansiklopedisi, XVIII, Ankara: 348

KÜÇÜK SÖZLÜK

Acheulian: Aşağı Paleolitik dönemin geç safhası

Akamenid: Pers sülalesi (İ.Ö. 559-331)

Alem: Yapıların örtü sisteminin veya minarelerin tepesinde yer alan ay, ay-yıldız veya lüle biçiminde tepelikli, tunç, bakır ya da pirinçten yapılmış süs ögesi

Alınlık: Her tür açıklığın üzerinde yer alan ikiz kenar üçgen, ya da yarım yuvarlak biçimli bezeme ögesi

Apsis: Kiliselerde koronun arkasında bulunan ve camilerin mihrap bölümünün karşılığı olarak da kabul edilen yarım yuvarlak veya çokgen biçimli, çoğu tonoz örtülü bölüm

Aramiler: Suriye’de yaşayan Semitik kavim (İ.Ö. 13.-12. yüzyıllar)

Baldaken: Kubbe ya da piramit çatıyla örtülü kare, çokgen veya yuvarlak planlı, sütun ve kemerlerle taşınan yapı

Bereketli Hilâl: Zağros Dağları’nın batısında kalan Dicle ve Fırat ırmaklarının suladığı Batı İran, Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Irak ve Kuzey Suriye’yi içine alan bölge

Chellean: Aşağı Paleolitik dönemin erken safhası

Derbend: Osmanlılarda uç boylarında bulunan küçük kaleler, karakol binaları

Dilatasyon: Yapının farklı dönemlerini gösteren ek çizgisi

Dilgi (lama): Boyu eninin en az iki katı olan, koşut ve keskin kenarlı yonga

Eyvan: Üç yönden kapalı, bir yönden kemerle dışa açılan, çoğunlukla tonoz örtülü mimari mekân

Fevkanî: İki katlı yapı

Fresko: Yaş sıva üzerine boya ile yapılan resim

Gliptik: Damga mühür

Hatayî: Üsluplaştırılmış bitkisel motif; ince kıvrımlarla birbirine bağlanan ve genellikle madalyonlar içinde yer alan üsluplaştırılmış çiçek ve yapraklardan oluşmuş kıvrıkdalı bezeme

Hatıl: Yığma yapılarda, ağırlığı yatay olarak dağıtmak ve duvarların düşey doğrultudaki çatlaklarını önlemek için duvarların içine belirli aralıklarla yatay olarak yerleştirilen ahşap, tuğla ya da beton bağlama ögesi

Hazire: Cami, medrese ve benzeri yapıların bahçesinde yer alan mezarlık

Hiyeroglif: Eski Mısırlıların kullandığı resim yazısı

Höyük: Altında arkeolojik bir sit barındıran yapay tepe

Kabara: Taş yüzey üzerine bezeme amaçlı yarım küre biçimli kabartma süs ögesi

Kaide: Üzerine bir yapının ya da taşıyıcı bir yapı ögesinin veya heykelin oturduğu prizmatik kârgir öge; ayaklık

Kalkolitik (Bakır Çağı): Taş ve Maden Çağı (İ.Ö. 5500-3000)

Kasnak: Kubbeyi taşıyan kare, yuvarlak veya çokgen planlı kaide

Katolikos: Ermeni, Gürcü ve Nesturi kiliselerinde başpiskopos olarak çalışan kişi

Kavsara: Kemer ve tonozların içbükey yüzey meydana getiren üst bölümü

Kemer: İki duvar veya sütun, paye gibi destekler arasına atılan eğrisel bağlayıcı öge; biçimine göre yuvarlak, sivri, vb. adlarla anılır.

Kesit: Bir nesnenin ya da yapının düşey bir düzlemle varsayımsal olarak kesilmesiyle bir düzlem üzerinde oluşan izdüşümün ölçekli çizimi; düşey kesit

Kiriş: Döşeme ya da tavanı taşıyan, yükleri düşey taşıyıcılara aktaran ahşap, metal ya da betonarme yatay yapı ögesi

Kitabe: Anı değeri taşıyan veya bir yapının inşa, onarım tarihini, kurucusunu ve bazen de sanatçısını belirten, çoğunlukla yapıların kapıları üzerinde çerçeve içinde yer alan yazı

Klasik Dönem: Yunan sanatının İ.Ö. 5. yüzyılda başlayıp İ.Ö. 330'lara kadar süren dönemi

Kubbe: Yarım küre biçimli mimari örtü ögesi; bir kemerin, yayının tepe noktasından inen dikin çevresinde dönmesiyle oluşan örtü

Külliyeye: İşlevleri birbirini tamamlar nitelikteki aynı döneme ait yapılar topluluğu

Lento: Kapı, pencere gibi açıklıkların veya iki destek arasındaki kesimin yükünü yanlara aktaran yatay ahşap veya kârgir giriş

Levallois-Mousterian: Çakmaktaşı endüstrisi; çoğunlukla Orta Paleolitik dönemi ifade eder

Madalyon: Çokgen, yuvarlak ya da oval biçimli çerçeve içindeki süs ögesi

Maklîf: Hat sanatında kullanılan, dik açılı harflerden oluşan ve Arap yazısının kökenini oluşturan yazı türü

Maksure: Camilerde devlet büyüklerinin namaz kılmaları için genellikle parmaklıklarla ayrılmış, özel kapısı ve merdiveni olan yüksekçe bölüm; hünkâr mahfili

Mezolitik: Proto-neolitik, dünyanın değişik yörelerinde farklı uzunluklarda süren, genellikle İ.Ö. 12000-8000 yılları arasında yer almış, Paleolitik dönem ile Neolitik dönem arasında özellikle mikrolitlerin ortaya çıktığı geçiş dönemi

Mihrap: Camilerde veya diğer İslâm dönemi ibadet yapılarında kible duvarında bulunan ve imamın namaz kıldırırken durması için ayrılmış girintili bölüm, niş; bölümleri niş, kavsara, kuşatma kemeri, silmeler ve süsleme şeritleri, tepelik

Mikrolit: Küçük taş. Mezolitik çağda ortaya çıkan küçük yonga ve dilgilerin ağaç saplara takılmasıyla bileşik aletler yapıyordu.

Minare: Camilerde müezzinin çıkıp ezan okuduğu yüksek ve ince yapıli kule; bölümleri kaide (kürsü), pabuç, gövde, şerefe, petek ve külâh

- Minber:** Camilerde, hatibin yarısına kadar çıkıp hutbe okuduğu, merdiveni ve üstü külâhlı sahanlığı olan çoğunlukla taşınabilir ve mihrabın batısında yer alan mimari öge; bölümleri kapı (söveler, aynalık, tac ve kapı kanatları), gövde (merdiven, aynalık, korkuluk, şerefe altı ve süpürgelik), şerefe veya taht (sahanlık, kubbe, külâh)
- Mozaik:** Çeşitli renklerde küçük taş, cam, çömlek parçalarının yan yana getirilmesiyle yapılan duvar, döşeme, tavan kaplaması şeklindeki süsleme
- Mukarnas:** Düşey bir yüzeyden üzerindeki daha taşkın bir yüzeye geçmek için yan yana ve üst üste yerleştirilmiş kademeli prizmatik mimari ve süsleme ögesi; sarkıt
- Narteks:** Erken Hıristiyan ve Bizans mimarilerinde kilisenin ana mekânına açılan ve çoğunlukla batıda yer alan giriş bölümü
- Nef:** Kiliselerin iç mekânında, birbirlerinden sütun veya paye dizileriyle ayrılmış uzunlamasına birimlerin her biri.
- Neolitik:** İ.Ö. 8000-5000 yılları arasında insanın besin üreticiliğine geçtiği, yerleşmeye ve çanak-çömlek yapımına başladığı, bununla birlikte alet yapımında taş kullanmayı sürdürdüğü dönem
- Niş:** Çoğunlukla kemerli duvar hücre; dolap, ocak veya mihrap işleviyle kullanılan türleri vardır.
- Pabuç:** Minarelerde kaideden gövdeye geçişi sağlayan çokgen bölüm
- Paleolitik:** Alt, orta ve üst Paleolitik olarak üç evreye ayrılan, 2,5 milyon yıl önceden başlayıp İ.Ö. 11000-10000 yıllarına dek süren, insanların avcılık, toplayıcılık ve balıkçılık yaparak yaşadıkları dönem
- Palmet:** Palmiye dalı, yelpaze biçimli kabartma bezek.
- Pandantif:** Kare planlı duvar sistemi üzerine kubbenin oturmasını sağlayan köşelerdeki küresel üçgen geçiş ögesi
- Part:** Pers sülalesi (İ.Ö. 250-İ.S. 224)
- Pastoforium:** Erken Hıristiyan ve Bizans mimarisinde kilise apsilerinin iki yanında yer alan mekânlar (diakonikon ve prothesis mekânları); ayinlerde kullanılan öğelerin saklandığı bölümler.
- Paye:** Yapının destek sisteminde kullanılan düşey kârgir taşıyıcı.
- Petek:** Minarelerde şerefe ile külâh arasındaki bölüm
- Plan:** Bir nesnenin ya da yapının yatay bir düzlemle varsayımsal olarak kesilmesiyle bir düzlem üzerinde oluşan izdüşümünün ölçekli çizimi; yatay kesit
- Portal:** Taç kapı; yapıların çoğunlukla bezemeli anıtsal girişi.
- Restitüsyon:** Varolmayan ya da ancak bir bölümü varolan yapıların, belgelere ve eldeki maddi verilere dayanarak özgün biçimine kavuşturulması
- Revak:** Yapıların önlerinde yer alan, uzun kenarlarından biriyle yapıya bitişik, diğer uzun kenarı boyunca desteklerin taşıdığı kemer dizisiyle dışa açılan, üstü düz tavan, tonoz ve kubbe ile örtülü uzunlamasına mekân

- Rozet:** Küçük, yuvarlak veya oval biçimli bitkisel motiflerden oluşan süs örgesi
- Rölöve:** Mevcut bir yapının yerinde yapılan ölçümlerine dayanarak hazırlanan plan, kesit ve görünüşleri ile ayrıntı çizimlerinin tümü
- Rumî:** İslâm sanatında görülen iki yapraklı üsluplaştırılmış kıvrıkdal bezemesi; yarım palmetlerin üsluplaştırılmış çeşitlemesi
- Sebil:** Cadde ya da sokak kenarlarına, gelip geçenin su içmesi için hayır eseri olarak yapılan yapı
- Seğirdim yolu:** Kale bedenlerinde korunmalı yol
- Seki:** Yapının döşemesinden biraz yüksek, duvara bitişik, çoğunlukla üzerine oturmak veya eşya koymak için yapılmış genişçe set, yükselti
- Sikke:** El araçlarıyla basılmış madeni para
- Silme:** Duvar, tavan, kapı, pencere, kitabe levhası gibi öğeleri çevreleyen düz veya eğri profilli, kabartmalı taşkın bölüm
- Sit:** Doğanın, insanın ya da her ikisinin eseri olan ve korunmalarında kamu yararı bulunan kent- sel ve kırsal çevre
- Söve:** Pencere ve kapı açıklıklarının iki yanına yerleştirilen dikey öge
- Stel:** Genellikle dinsel içerikli yazıyı taşıyan mezar, sütun ya da taş levha; dikdörtgen veya silindirik biçimli küçük dikilitaş
- Sütun:** Yapının destek sisteminde kullanılan düşey yekpare taşıyıcı
- Tablet:** Eski Mezopotamya ve Hitit uygarlıklarından kalma yazılı, resimli pişmiş topraktan küçük levha
- Tell (Tepe, höyük):** Uzun süre yaşanılmış yerleşmelerin kalıntılarının oluşturduğu tepe
- Tonoz:** Biçimi alttan iç bükey olan, taş, tuğla ve harçla örülmüş yarım silindirik biçimli örtü; bir kemerin aralıksız devam etmesiyle oluşan örtü sistemi. Kemer biçimine göre beşik tonoz, sivri tonoz, vb. çeşitli adlarla anılır
- Tromp:** Yapının içinde, duvarlardan kubbeye geçişte oluşturulan sekizgen kasağın köşelerine bindirmeli olarak örülen tonoz parçası
- Tunç Çağı:** İ.Ö. 3000-1200 yılları arasında kentleşme olgusunun yerleştiği, insanın alet ve silah yapımında en yaygın olarak tunç kullandığı dönem
- Volüt:** İon sütun başlığının iki yanında yer alan helezon biçimli kıvrım
- Yonga:** Bir taş yumrusuna daha yumuşak bir taşla vurulduğunda türdeşliği nedeniyle kopan parçalar

DİZİN

A. DEVLET, SÜLALE ve DÖNEM ADLARI

-A-

Abbasi(ler)	:35,271,273,300
Abgar Sülalesi	:31
Acheuleen	:19,297
Akkad(lar)	:21,22
Akamenid	:29,232
Akkoyunlu(lar)	:39,41,42,350,353,377,378
Alt-Paleolitik Dönem	:18,19,297
Amerikalı(lar)	:232
Amurru(lar)	:22
Antakya Prenslığı	:39
Antik Dönem	:18
Arami(ler)	:24,31,209,232,272
Arap(lar)	:33,34,272,274,330,334
Artuklu(lar)	:38,39,41,59,272,347,348,351, 354, 356, 358,360,367
Aryu Sülalesi	:31
Assur Ticaret Kolonileri Dönemi	:23
Assur(lular)	:18,23,24,25,26,57,209,271,328
Aydınoğulları Beyliği	:352

-B-

Babil(liler)	:26
Birazi Aşireti	:272
Bit-Adini Devleti	:271
Bizans(lılar)	:17,33,35,36,37,38,42,43,52,196, 329,350,356,367,372,375
Büyük Selçuklu(lar)	:36,37

-C-

Calactonienn	:19
Chelleenn	:19
Cum Aşireti	:272

-Ç-

Çerkes Beyleri	:44
----------------	-----

-D-

Demir Çağı	:24,25,26,29,300,302
Deniz Kavimleri	:24,299
Dulkadirli(lar)	:39,41,44,349
Dünyay Aşireti	:272

-E-

Emevi(ler)	:272
Ermeni(ler)	:37,233,273,328,330,331,332, 334,336,337
Eski Tunç Çağı	:21,22,232,298,299,300,301
Eşkaniyan Devleti	:30
Eyyubi(ler)	:39,346,350,356,358,359,362, 372,379

-F-

Frank(lar)	:37,38,39,195,272,328
Fransız(lar)	: 54,189,273

-G-

Gazneli(ler)	:36
Geç Assur Dönemi	:26,29
Geç Hellenistik Dönem	:29
Geç Hitit Devletleri	:24,25,26
Geç Kalkolitik Dönem	:20,298,300
Geç Roma Dönemi	:28,232
Geç Tunç Çağı	:22,23,24,298,299,301,302
Gühbik Aşireti	:272

-H-

Haçlı(lar)	:36,37,38,40,272,375
Halaf Kültürü	:21,299
Hamidoğlu Beyliği	:313,349
Hanigalbat	: 23; ayrıca bkz. Mitanni- Hanigalbat Devleti
Hellenistik Dönem	:17,27,28,29,30,31,32,33,271, 299,300
Hıristiyan(lar)	:31,33,51,271,375
Hicibi Aşireti	:305 (dipnot 15)
Hitit(ler)	:23,24,299,302
Hurri(ler)	:22,23
Hurri-Mitanni Devleti	:23 (dipnot 4),232,271,299

-İ-

İngiliz(ler)	: 49,54,273
İslâm	: 35,37,38,271,291,356,360,369

-K-

Kalkolitik Dönem	: 20,21,298,299
Karakoyunlu(lar)	: 39,41
Klasik Dönem	: 17,27,302
Kommagene Krallığı	: 29,30,31,32
Kürt(ler)	: 233,272,331,332

-L-

Latin Kontlukları	: 38
Levalloiso-Mousterian	: 19,297

-M-

Med(ler)	: 26,30
Memluklu(lar)	: 36,39,41,42,43,44,45,59,111, 113,195,196,200,206,210, 223,232,242,271,312,330,331, 335,343,347,379
Mezolitik Dönem	: 18,19
Mısır Krallığı	: 23,24,25
Mitanni Devleti	: 23,24
Moğol(lar)	: 39,40,272
Mukiş Devleti	: 23
Musevi(ler)	: 51
Musul Atabeyleri	: 39; ayrıca bkz. Zengiler
Müslüman(lar)	: 33,39,51,271,272,273,331,332

-N-

Neolitik Dönem	:17,19,20,297
Neo-Rönesans	:187
Nii (Niya) Devleti	:23
Nuhaşşe Devleti	:22

-O-

Obeyd Kültürü	:20,21
Ortaçağ	:33,34,35,36,37,38,39,40,41,42, 43,44,183,232,269,299, 300,342,375
Orta-Paleolitik Dönem	:19,297
Orta Tunç Çağı	:22,23,24,298,299,301,302
Osmanlı(lar)	:36,42,43,44,45,47,49,50,56,143, 186,189,217,232,272,274,313,331, 343, 349, 351,352,362,363,374, 377,378
Osrhoene Krallığı	:30,31,32,33,271

-P-

Pahlavuni Sülalesi	:37,328
Paleolitik Çağ (Dönem)	:16,17,18,19,298
Part(lar)	:30,31
Pers(ler)	:26,27,28,271
Ptolemaios(lar)	:30

-R-

Roma(lılar)	:16,17,20,30,31,32,33,57,195,196, 199,232,272,299,300,302,331,333, 367,368,374
Rum(lar)	:272

-S-

Safavi(ler)	:44,45
Selçuklu(lar)	:38,40,271,272,274,299,300,302, 312,318,324,334,347,348,354, 356,357,361,362,363,367,368,377
Seleukos(lar)	:27,28,29,30,31,40,195,209, 232,271
Seramiksiz Neolitik	:19,20
Subartu Beyleri	:22
Sümer(ler)	:271
Süryani(ler)	:28,30,31,328

-T-

Timurlu(lar)	:272
Türk(ler)	:36,50,233,302,331,332,336,337, 347,367,368,373
Türkmen(ler)	:271,272,302

-U-

Urartu(lar)	:24,25
Urfa Haçlı Kontluğu	:37,38,39,271,272
Uruk Kültürü	:20,21

-Y-

Yamhad Krallığı	:22,23
Yakubi(ler)	:329,339
Yezidi(ler)	:332
Yunan(lılar)	:28,30

-Z-

Zengiler (Musul Atabeyleri)	:38,59,272,346,356,358,362,379
-----------------------------	--------------------------------

B. KİŞİ ADLARI

-A-

Abaka Han, Moğol hakanı	:40
Abdi Hüda	:52
Abdi Üstad	:106,109
Abdu Bar Mazur, Osrhoene kralı	:31
Abdülhamid, II., Osmanlı sultanı	:250,364
Abdürrezzak, Seyyid Muhammed oğlu	:73
Abgar, VIII. (Büyük Abgar), Osrhoene kralı	:32
Abgar, IX., Osrhoene kralı	:32
Ahmed Bican Efendi, Kürkcü oğlu	:280
Ahmed Cevdet, binbaşı	:71
Ahmed Efendi, Mirkelâm oğlu	:218,220,221
Ahmed Paşa, Rakka valisi	:48
Ahmet Şenççek	:170
Ainsworth, seyyah	:51
Akkuş el-Barli, Memluklu	:39,40
Alâeddin Keykubad, I., Selçuklu sultanı	:363,367
Alâüddevle Bozkurt Bey, Dulkadirli beyi	:44
Algaze, G.	:17,232
Ali, Bılık oğlu, Halep'li	:150
Ali Baba, Sefer zade	:52,95,99
Ali Cevad	:127,361
Alparslan, Büyük Selçuklu sultanı	:36
Alptuğ Tekin, emir	:242,246
Amr, As oğlu	:291
Antiochos Epiphanes, Seleukos kralı	:28,29
Antiochos, III., Seleukos kralı	:30
Antiochos, IV., Kommagene kralı	:31

Antiochos, IV., Seleukos kralı	:30
Anuk, şehzade	:41
Arne	:19
Arrianos	:17 (dipnot 1),27
Arslandoğmuş	:38
Artuk, Artuklu beyi	:38
Aru, K.A.	:367
Assarhaddon, Assur kralı	:26
Assurbanipal, Assur kralı	:26
Assurnasirpal, II., Assur kralı	:25
Atargatis, Bereket Tanrıçası	:29
Aydamur el-Anukî, naip	:41
Aydığın el-Bundukdar	:39
Ayşe Hatun	:90, 91

-B-

Barkuk, Memluklu atabeki	:41,242,246
Barseg, Katolikos	:329
Barşavma, Yakubi azizi	:339
Baudouin, I., Urfa Haçlı kontu-Kudüs kralı	:36,37,38
Baybars, Melik ez-Zahir, Memluklu sultanı	:39,40
Bayram Paşa, vezir-i azam	:47
Baysars, Memluklu kumandanı	:330
Beatrice, kontes	:38
Belek	:37,38
Bereket Han, Memluklu sultanı	:42,209,213,214
Bostancı	:19
Brice	:19
Buckingham, seyyah	:50

-C-

Caracalla, Roma imparatoru	:31
Celâli Karayazıcı Abdülhalim	:45
Cesare Federici, Venedikli tacir	:45
Chesney, seyyah	:49
Cuinet	:51

-Ç-

Çiner	:19
Çöğen, hacip, Birecik naibi	:41
Çeküm Bey, Birecik hakimi	:41

-D-

Darius, III., Pers kralı	:27
Dımaşk Hoca, Döğer beyi	:41

-E-

Ebu Hanife, imam	:49,149
Ebu Yusuf Sekkâki	:49,149; ayrıca bkz. Şeyh Müftah
Ebu'l Garib, Birecik valisi	:37
Emin Efendi, müftü	:217,219
Eşref Halil, Memluklu sultanı	:330
Evlîya Çelebi, seyyah	:47,85 (dipnot 7),271,272,302, 312,331,343,362

-F-

Fitch, rahip	:46
--------------	-----

-G-

Galeran, Birecik valisi	:37,38,39
Gautier, M.J.E.	:19
Gıyaseddin Keyhüsrev, II., Selçuklu sultanı	:312,363
Gregoras (Grigoris Abvad, IV.), patrik	:330
Grigoris, II., Vasak oğlu, katolikos	:328,329
Grigoris, III., Apirat oğlu, katolikos	:329
Grigoris, IV., katolikos	:330
Grigoris Manug, V., patrik	:330
Güreşsever, G.	:362

-H-

Hacı Bingazi el-Mifras	:72
Hacı Emin efendi, müftü	:218,221
Hacı Mustafa, Ahmed oğlu	:71
Hacı Zekeriya Efendi	:54,121,126
Hadice, Hadice kızı	:170
Hafız Paşa, Osmanlı komutanı	:50
Halil, Dulkadırlı beyi	:41
Halis Bey	:251,257
Hanım, Tütüncü Hacı Koca Ağa kızı	:154,156,157
Harunü'r-Reşid, Abbasi halifesi	:35
Hasan Baba	:139
Hasan Keşif Baba (Hacı)	:170
Hatazilu, Kummuh kralı	:25
Hattuşili, I., Hitit kralı	:23
Hauptmann	:299
Haydar, Birecik beyi	:40
Haydar, Şakir Efendi oğlu	:55

Hayriye Hanım, Nuri Efendi eşi	:218,219,220
Helena, Bizans imparatoriçesi	:35
Hellenkemper, H.	:333,334
Hızır Tevfik	:250
Hişam, Abdülmelik oğlu, Emevi halifesi	:272
Hoca Ömer	:261,262
Hosro (Osro)	:30
Hulagu, Moğol hakanı	:39,40
Humann-Puchstein	:334
Hüsameddin Timurtaş	:38; ayrıca bkz. Timurtaş

-İ-

İbrahim, Hz.	:271
İbrahim Efendi	:234,240,241
İbrahim Paşa, Suriye valisi oğlu	:50,333
İbrahim Reşid Efendiler	:235,241
İdrimi, Yamhad kralı	:23
İgnace, II., Yakubi patriği	:330
İgnace, III., Yakubi patriği	:330
İlgazi, Artuklu beyi	:38
İlyas, Gazi oğlu	:39
İmadeddin Zengi, Zengi hükümdarı	:38,272
İni Teşub, Kargamış kralı	:25
İsa, Hz., peygamber	:35
İskender, III. (Büyük)	:27,331
İsmail, Hacı Seyyid oğlu	:41
İvannis, Kayşum başpatriği	:330
İyaz, Ganem oğlu	:35,271
İzzeddin Keykavus, I., Selçuklu sultanı	:311,363

-J-

Joscelin de Courtenay, I.	:37,39,329
Julian, Roma imparatoru	:331

-K-

Kalavun, Memluklu sultanı	:40,330
Kalender Halil	: 223,224
Kâmil, cirmenci (kayıkçı)	:105
Kansu	:19
Kanuni Sultan Süleyman, Osmanlı sultanı	:45,47,48,85,89
Kara Yusuf, Karakoyunlu beyi	:41
Karayülük Osman Bey, Akkoyunlu beyi	:41
Kâtip Çelebi	:46
Kayıtbay, Melik el-EŞref, Memluklu sultanı	:42,43,44,111,113,117,200,202, 203,204,205,207,209,223
Kogh Vasil	:37,328
Konstantin, Büyük, Bizans imparatoru	: 35
Kökten, K.	:19,297
Ksenophon, Yunan filozofu	:331
Kurus, Pers kralı	:331
Kutalmış	:36
Kuzi Teşhub, Kargamış kralı	:24,302
Kürkçüoğlu, C.	:58,113,183,346
Kürtig	:328

-L-

Leon, Kilikya prensi	:330
Lukas, İncil yazarı	:35

-M-

Mahmud, II., Büyük Selçuklu sultanı	:37
Mahmud Paşa	:47,78,83,84
Makrizî	:335
Manuel Komnenos, Bizans imparatoru	:38,330
Marfoe	:300
Maundrell, seyyah	:21
Mehmed, Abdüllâtif oğlu	:235,240
Mehmed Ali Paşa, Mısır hidivi	:50
Mehmed Bakır İbrahim Eferdi, Lâtif oğlu	:248,250,364
Melâveb oğlu, el-Eşref'in makam vekili	:223,224,225
Melik el-Eşref	:55,70,216,330; ayrıca bkz. Kayıtbay
Melik Eşref Şaban, Memluklu sultanı	:41,59
Melik Gavri, Memluklu sultanı	:331
Melik Kâmil, Memluklu sultanı	:312
Menon, Kerdimmas oğlu, Suriye satrapı	:27
Meryem, Hz.	:35
Mevdud, Musul valisi	:272
Mikael, Yakubi başpatriği	:330
Molla Yusuf	:261,262
Moltke, H. von, feldmareşal	:49,50,148,210,331,333,375
Muhammed, Hz.	:291
Muhammed, Ahmed oğlu, Ömer oğlu, Antepli	:41,72,76
Muhammed, Kalavun oğlu	:41
Muhammed Ağa	:293,294
Muhammed Buharî	:113
Muhammed, Hacı (el-Hac) Hüseyin oğlu, emir	:44,143,145,217
Muhammed Nuri, Muhlis Efendi oğlu	:55,118,119,120
Muhlis Bakla	:77
Muhlis Efendi	:55,118,119,120

Muineddin	:39
Murad, IV., Osmanlı sultanı	:47,362
Musa, Yusuf oğlu	:308,310
Mustafa, Bircik beyi	:44
Mustafa, şehzade	:48
Münib, Baki oğlu	:219
Müslüm Fehmi Efendi, üstteğmen	:52,154,156

-N-

Nabonid, Babil kralı	:26
Nabukadnezar, Babil kralı	:25,26
Naram-Sin, Akkad kralı	:22
Nasrüddin	:38
Necho, Mısır firavunu	:25
Nerses, patrik	:330,336
Newberry, John	:46
Niebuhr, seyyah	:49
Niqmad, Ugarit kralı	:24
Nizamü'l-mülk, Büyük Selçuklu veziri	:36
Nöldeke	:328,334
Nureddin Mahmud, Musul atabeki	:39
Nureddin Zengi, Zengi hükümdarı	:38,39,330
Nuri Efendi Mirkelâm, Belediye Başkanı	:41,72,77

-O-

Oppenheim	:85 (dipnot 7),89,148,195,209
Osro	:Bkz. Hosro

-Ö-

Ömer, Hz., halife	:33
Ömer Kalfa	:44
Özdoğan	:298

-P-

Passemard, E.	:19
Paşa, Antep'li oğlu	:230
Philippus Aras, I.	:32
Philoxenos, patrik	:330
Pisiris, Kargamış kralı	:25
Pittard, E.	:19
Pococke	:336
Pompeius Magnus, Romalı general	:31

-R-

Ramses, III., Mısır firavunu	:24
Regling	:209
Rüşdü	:250

-S-

Sabir (Mehmed), mimar	:287,288
Sachau, E., seyyah	:51,302,313
Sakıp	:85,99
Salih Efendi (Hacı)	:55,106,108,109
Salmanassar, II., Arami hükümdarı	:209
Salmanassar, III., Assur kralı	:25,327
Salmanassar, V., Assur kralı	:25
Samuel, Ani'li, tarihçi	:336

Sancar Şuca, Suriye naibi	:331
Sargon, Akkad kralı	:22,25
Selahaddin-i Eyyubi oğlu	:161
Seleukos, IV, Seleukoslar kralı	:30
Seleukos Nicator (I. Seleukos), general	:27,28
Selim, II., Osmanlı sultanı	:47,85 (dipnot 7)
Serdar Ahmed Ağa	:71
Seyyid Abdürrezzak, Seyyid Muhammed oğlu	:59, 63
Seyyid Hacı Abdülkadir, müftü	:90
Seyyid Hacı İsmail, Seyyid Muhammed oğlu	:41,72,76
Sezar, Roma imparatoru	:331
Sin, Ay Tanrısı	:11
Sitteber (Ayşe) Hatun	:104,105
Solak-zâde, tarihçi	:45
Stein, A.	:20
Süleyman (Şah), Kutalmış oğlu	:36,274
Süleyman Han, Osmanlı sultanı	:Bkz. Kanuni Sultan Süleyman

-Ş-

Şah İsmail, Safavi hükümdarı	:44
Şahabeddin Muhammed, Artuklu beyi	:39
Şakir Efendi	:41,106,108,109
Şani, şair	:76
Şemon, Rumkale'li	:330
Şeyh Abdurrahman Halis Efendi	:189
Şeyh Hacı Ali, Hüseyin oğlu	:242,246
Şeyh Hüseyin, şeyh Muhammed oğlu	:283,287

Şeyh Muhammed Ali Narikey	:164
Şeyh Muhammed Zehravey	55,118,119,120
Şeyh Mustafa zade (ferde)	:100,104,105
Şeyh Müftah (Ebu Yusuf Sekkâkî)	:148,149
Şeyh Müslüm (Mesleme)	:283,287
Şeyh Nasrullah	:289
Şeyh Safiyüddin, Horasan'lı	:154,155,156
Şeyh Salman (Selman-ı Faris)	:291,292
Şuppiluliuma, Hitit kralı	:24,302

-T-

Talmi-Şarruma, Halep kralı	:23
Tancrede, Antakyalı	:328
Tavernier, J.B., seyyah	:302,313
Theodoros Bar Vahbun, rahip	:330
Theorianos, Bizans elçisi	:330
Thomas, Çukurova Bizans valisi	:38
Tiglat-Pileser, I., Assur kralı	:24,25
Tiglat-Pileser, III., Assur kralı	:25
Timur(leng)	:272,273
Timurtaş, Artuklu beyi	:38,39
Turan, O.	:38

-U-

Uzun Hasan, Akkoyunlu hükümdarı	:42
---------------------------------	-----

-V-

Vahram, katolikos	:328
Vespasianos, Roma imparatoru	:31

-Y-

Yağmur Bey, Birecik hakimi	:41
Yakub, Runkale'li rahip	:330
Yardımcı, N.	:20
Yavuz Sultan Selim, Osmanlı sultanı	:44,232,272,331
Yunus eş-Şerefi, saltanat vekili, naip	:43,200,203,205,207
Yusuf	:71
Yusuf, Hüseyin oğlu	:308,309,310
Yusuf, Sada oğlu	:309,310
Yusuf Paşa	:48

C. YER ve YAPI ADLARI

-A-

Abd-i Kethüda Camii (Birecik)	:52,95,96,97,98,99,344,345, 348,355,356,360,361,377
Adana	:45
Adıyaman	:18,19,28,29,33,231
Adiliye Medresesi Türbesi (Şam)	:372
Afganistan	:349
Ağça Bey Camii (Bahçe-Adıyaman)	:351,355
Ahmed-i Bican Camii (Suruç)	:273,279,280,281,282,346,348, 353,354,355,356,357,360,361
Ain el-Arus Pınarı	:29
Ain es-Selok Pınarı	:29
Ain Zaliha Gölü	:32
Akçakale	:270,312,318
Akdeniz	:25,31
Akgün Ailesi Kasaba Odası (Bozova)	:305,306
Ala Burç (Birecik)	:43,57,199
Ala Burç (Meydan Kapısı) Mescidi (Birecik)	:111,113,114,115,116,117,179, 346,359
Alacalı Cami (Harput)	:358

Alalah (Tell Açana)	:22,23
Alanya	:363,367
Alay Beyi Sarayı (Birecik)	:48
Ali Paşa Camii (Diyarbakır)	:348,351,377
Altınbaşak (Harran)	:37,312,318,362; ayrıca bkz. Harran
Amanos Dağları	:17 (Dipnot 1),22,31
Amasya	:332
Amik	:22,300
Amik Ovası	:22,23,299
Anadolu	:15,17,18,21,22,23,27,30,31,36,42, 48,302,312,313,347,348,350,355, 357,358,360,362, 363, 367,368, 371,372,377
Anhaş	:232,233
Ani	:367
Ank	:Bkz. Yeşilözen
Ankara	:54,378
Anonim Hamam (Birecik)	:365
Anonim Türbe (Şanlıurfa)	:372,373
Anonim Türbe (Ziyaret; Birecik)	:169,369
Antakya	:30,31,35,37,51,328
Antalya	:313,356,363
Antep	:44,48,51,72,76,229,233,328; ayrıca bkz. Gaziantep
Anthemisia	:28,271,302; ayrıca bkz. Suruç, Çarmelik
Antyoch Mygdonia	:28; ayrıca bkz. Nizip
Apamea	:28,30,33; ayrıca bkz. Birecik
Araban	:332
Arabi Camii (Şanlıurfa)	:354

Arap Kantara	:297
Arap Şeyh Camii (Diyarbakır)	:349,359
Arat Dağı	:15
Argıl	:232
Arhil Köyü	:332
Arman	:22
Arslanlı Bel Geçidi	:17 (Dipnot 1)
Asaf Bey Çıkmazı Kabaltısı (Birecik)	:57,193
Assur	:21
Asya	:27
Aşağı Hamam (Divriği)	:368
Aşağı Yarımcı Höyüğü	:20,26
Atatürk Barajı	:18,21,270,300
Attar Pazarı (Birecik)	:45
Avrupa	:37,270
Ayıntab	:47,328; ayrıca bkz. Antep,
Gaziantep	
Ayn-ı Minare Camii (Diyarbakır)	:360
Ayran Köyü	:226,227,228,229,230
Ayran Köyü Mezarlığı	:228,229,230,380
Ayran Köyü Şeyh Solhe Türbesi	:226,227
Azaz	:46
Aziz Nerses Kilisesi (Rumkale)	:Bkz. Nerses Kilisesi

-B-

Bab	:362
Bâb es-Sur Camii (Mardin)	:353,360
Babahat Dağı	:15
Bağdat	:46,47,48,52

Bağlar Kapısı (Birecik)	:42,43,195
Bağlar Mezarlığı (Birecik)	:56,217
Bahçe Damı (Birecik)	:57; ayrıca bkz. Osman Demir Evi
Bahriye Tekkesi (Birecik)	:47,85; ayrıca bkz. Tekke Camii
Balis	:38
Barşavma Manastırı (Rumkale)	:330,331,333,334,335,339,340,341
Basra Körfezi	:17,46,49
Batı Anadolu	:27
Batna	:271; ayrıca bkz. Suruç
Bediüzzeman Mezarlığı (Şanlıurfa)	:372
Bedir Barajı	:298
Begiye Mescidi (Bitlis)	:350,358
Behesne	:328
Behram Paşa Camii (Diyarbakır)	:358,359
Behramlar Camii (Şanlıurfa)	:354,356
Behramşah Türbesi (Kemah)	:371
Beko Dağı	:15
Belediye Hali (Yeni Arasa; Birecik)	:130
Belediye Hamı (Eski Arasa; Birecik)	:45,54,121,122,123,124,125,126, 130,131,343,361,363,364,379,380
Belediye Kültür Merkezi Binası (Birecik)	:56,186,187,188,379
Belediye Kültür Müdürlüğü (Birecik)	:186
Belkıs (Zeugma; Fırat Seleukia'sı)	:17,27,32,57,328; ayrıca bkz. Fırat Seleukia'sı, Zeugma
Belkıs Höyüğü	:17
Berber Halil Evi (Birecik)	:56
Bereketli Hilâl	:16,19
Bey Konağı (Halfeti)	:233,251,252,253,254,255,256, 257,373,374

- Beylan Geçidi : 17 (Dipnot 1)
- Beyrut : 37
- Bilecik : 350
- Bir : 49,50; ayrıca bkz. Birecik
- Birecik (Birthe, Biretü'l-Fırat, Bir) : 14,15,16,17,18,19,20, 21,22, 23,24, 25,26, 27,28,29,30,31,32,33,34,35, 36,37,38,39,40,41,42,43,44,45, 46,47,48,49,50,51,52,53,54,55,56, 57,59,60,61,62,63,64,65,66,67,68, 69,70,71,72,73,74,75,76,77,78,79, 80,81,82,83,84,85,86,87,88,89,90, 91,92,93,94,95,96,97,98,99,100, 101,102,103,104,105,106,107,108, 109,110,111,112,113,114,115,116, 117,118,119,120,121,122,123,124, 125,126,127,128,129,130,131,132, 133,134,135,136,137,138,139,140, 141,142,143,144,145,146,147,148, 149,150,151,152,153,154,155,156, 157,158,159,160,161, 162,163,164, 165,166,167,168,169,170,171,172, 173,174,175,176,177,178,179,180, 181,182,183,184,185,186,187,188, 189,190,191,192,193,194,195,196, 197,198,199,200,201,202,203,204, 205,206,207,208,209,210,211,212, 213,214,215,216,217,218,219,220, 221,222,231,233,269,270,271,302, 303,328,342,343,344,345,346,350, 351,354,361,362,363,364,365,366, 368,369,371,373,374,375,379,380
- Birecik Barajı : 17,20,21,234,273,379,380
- Birecik Belediyesi : 113,186,209
- Birecik Burcu (Dikdörtgen) : 198,199
- Birecik Burcu (Sekizgen) : 197,198

Birecik Değirmeni	:222
Birecik Hamamı	:51
Birecik Hanı (Kervansarayı; Mevcut Olmayan)	:44,133
Birecik Hükümet Konağı	:53
Birecik Kalesi (İç Kale)	:29,33,35,37,38,40,42,43,44,47,49, 51,52,53,54,57,197,209,210,211, 212,213,214,215,216,365,367,369, 375,379
Birecik Karakolhanesi	:53,57
Birecik Kirişhanesi	:53
Birecik Köprüsü	:15,28,33,39,45,53,343,362,380
Birecik Kütüphanesi	:53
Birecik Manastırı	:53
Birecik Medresesi	:55,380
Birecik Ovası	:328,333
Birecik Rüşdiye Mektebi	:53
Birecik Sabunhanesi	:54,127,128,129,343,361
Birecik Salhanesi	:53
Birecik Silahhanesi	:53
Birecik Surları (Dış Kale)	:42,47,48,50,113,148,149,183,195, 196,197,198,199,341,375
Birecik Tersanesi	:45,46,48,49,53,343,380
Birecik Tıraşhanesi	:53
Biretü'l-Fırat	:15; ayrıca bkz. Birecik
Biris Mezarlığı	:297,298
Birih	:50; ayrıca bkz. Birecik
Birthe	:15; ayrıca bkz. Birecik
Bitlis	:351,356,357,358,359,360,377
Bozova	:14,15,24,231,270,271,297,298,299, 300,301,302,303,304,305,306,307, 308,343,344,362,368,379

Bozova Değirmeni	:307,342
Buğday Arasası (Birecik)	:53,54
Buğday Pazarı (Birecik)	:Bkz. Belediye Hanı
Bursa	:313,356,367
Buzca	:38
Büyük Şaşkan	:302; ayrıca bkz. Şaşkan Büyük Tepe
Büyükhan (Çarmelik) Köyü	:271,312,318,325,327,362; ayrıca bkz. Çarmelik
Büyükhan Köyü Camii	:302,312,313,314,315,316,317,318, 344,345, 348,349,353,354,355,356, 357,359
Büyükhan Köyü Değirmeni	:302,325,326
Büyükhan (Çarmelik) Köyü Hanı	:271,302,313,318,319,320,321, 322,323,324, 361, 362,363,364, 379,380
Büyükhan (Çarmelik) Köyü Kalesi	:302,312,313
Büyükhan Köyü Mezarlığı	:327
Büyükhan Köyü Ziyaretgâhi	:302

-C-

Caber Kalesi	:274
Callioe Antioch	:28; ayrıca bkz. Şanlıurfa
Carablus	:332
Carhae	:28; ayrıca bkz. Harran
Cerablus	:57; ayrıca bkz. Carablus, Kargamış
Cezire	:273
Chicago Üniversitesi	:300
Cıncıklı Hamam (Birecik)	:365
Cibin	:233; ayrıca bkz. Saylakkaya
Cihangir Bey Zaviyesi Türbesi (Mardin)	:372

Circis Peygamber Camii (Şanlıurfa)	:356
Cudi Dağı	:270
Cümcüme Köyü (Bozova)	:297,300

-Ç-

Çakeri Camii (Şanlıurfa)	:354,359
Çaldıran Ovası	:44
Çamlıdere	:362
Çanakkale Boğazı	:27
Çardaklı Hamam (İstanbul)	:368
Çarmelik	:48,302,312,313,362; ayrıca bkz. Büyükhan Köyü
Çarşı Camii (Birecik)	:41,72,73,74,75,76,77,196,345,350, 351,352, 355,357,360,361
Çekem	:233
Çekem Külliyesi (Halfeti)	:233,242,243,244,245,246,261
Çekem Mescidi (Halfeti)	:346,348,351,355,357
Çekem Mezarlığı (Halfeti)	:233,261,262,380
Çekem Türbesi (Halfeti)	:369,370,380
Çift Kubbe Türbesi (Şanlıurfa)	:372
Çifte Han (Birecik)	:45,343
Çukur Hamam (Fatih-İstanbul)	:368
Çukurova	:17,38,48; ayrıca bkz. Kilikya Bölgesi
Çüngüş Hamamı	:367

-D-

Dabanoğlu Türbesi (Diyarbakır)	:371
Dabbakhane Camii (Şanlıurfa)	:354,356,359,360,378
Dandanakan (Savaşı)	:36
Davut Emmi Hanı (Birecik)	:45,54,131,342,361

Defterdar Camii (Diyarbakır)	:348,351
Değirmen Deresi	:233
Deh Kubbe (Birecik)	:44,56,143,144,145,146,217,369, 370,371
Deliller Hanı (Diyarbakır)	:364,376
Demirciler Pazarı (Birecik)	:45
Devreş Dağı	:270
Dicle Nehri	:19,24,49,273
Diyarbakır	:20,36,45,346,351,355,357,358, 359,360,361,371,377,378
Doğu Akdeniz	:23,24,25,27
Doğu Anadolu	:24,364
Dorucak (Şeyh Bekir) Köyü	:223,224,225
Dorucak (Şeyh Bekir) Köyü Türbesi	:223,224,225
Dört Sandık Camii (Bitlis)	:350
Durak Köyü	:233
Durak Köyü Camii (Halfeti)	:233

-E-

Ebla (Tell Mardikh)	:21,22
Ebu Yusuf Sekkâki Türbesi (Birecik)	:49; ayrıca bkz. Şeyh Müftah Türbesi
Ebu'l Fevaris Türbesi (Ma'arra)	:372,377
Edessa	:28,30,31,300; ayrıca bkz. Şanlıurfa
Edessa Kilisesi	:31
Edirne	:313,351,356
Efamiye	:332; ayrıca bkz. Ekamia
Efes	:30
Ekamia	:232; ayrıca bkz. Halfeti
Elazığ	:37

Elif Köyü	:332
Eli Hatun Camii (Mazgirt)	:349
Emeviye Camii (Şam)	:353
Emin Sarayı (Birecik)	:48
Emineddin Külliyesi Camii (Mardin)	:351,353,354
Endülüs	:55
Erbil	:27
Erdil	:332
Erzurum	:272
Eski Arasa (Birecik)	:45,54; ayrıca bkz. Belediye Hanı
Eski Belediye Binası (Birecik)	:379; ayrıca bkz. Belediye Kültür Merkezi Binası
Eski Buğday Pazarı (Birecik)	:121,125,130,361; ayrıca bkz. Belediye Hanı
Eski Cami (Edirne)	:349
Eski Cezaevi (Birecik)	:57
Eski Hamam (Ankara)	:368
Eski Hamam (Çemişgezek)	:367
Eski Lise Binası (Birecik)	:374; ayrıca bkz. Harran Üniversitesi Meslek Yüksek Okulu
Eski Mağara Camii (Birecik)	:52,56,90,91,92,93,94,136,345, 353,357,359,360,361,365,375
Eski Malatya Silahtar Mustafa Paşa Kervansarayı	:364
Eski Mezarlık (Hasan Bahçeleri-Birecik)	:368
Eski Ömeriye Camii (Şanlıurfa)	:354,356,360
Eski Kaplıca (Bursa)	:367
Eskişehir Kaplıcası	:367
Evdır Han (Antalya-Burdur yolu)	:312,363

-F-

Fatih Paşa Camii Şafilere Bölümü (Diyarbakır)	: 348,351,358,359,360
Fırat Havzası	: 16,20,35,232
Fırat Nehri (Iрмаğı)	: 15,17,18,19,20,21,22,23,24,25,26, 28,29,33,36,39,41,42,45,46,47,48, 49,50,51,55,56,57,59,186,209,217, 231,232,273,274,297,298,300,328, 331,332,333,343
Fırat Seleukia'sı (Belkıs/Zeugma)	: 27
Fırat Vadisi	: 37,232,298
Filistin	: 31,299
Frenk Şah Hamamı (Kastamonu)	367

-G-

GAP İdaresi	: 379
Gavgamela Ovası	: 27
Gaziantep	: 15,17,19,32,45,231,232,233,332, 342,363
Gökmeşdan Camii (Bitlis)	: 360
Gölbaşı	: 297
Görük	: 362
Gudibara Kalesi	: 330; ayrıca bkz. Kopitar Kalesi
Gurgum (Kahramanmaraş)	: 25
Güney Anadolu Bölgesi	: 21,231,367
Güney Mezopotamya	: 26
Güney Irak	: 22
Güney Suriye	: 30
Güneydoğu Anadolu Bölgesi	: 15,19,21,22,23,24,25,27,49,324, 346,348,349, 350,351,352,354,355, 356,358,359,360,361,364,367, 371,372,376,377
Güverçik Dağı	: 270

-H-

Habur Nehri	:19
Hacemiler Sokağı Kabaltısı (Birecik)	:57
Hacı Büzürk Mescidi (Diyarbakır)	:348,351
Hacı Davut Tanrıverdi Evi (Birecik)	:56
Hacı Fakih Evi (Birecik)	:179,180,181,182,199
Hacı Kapıcı Sarayı (Birecik)	:48
Hacı Lütfullah Camii (Şanlıurfa)	:354,356,357,360
Hacı Nebi	:20,21,29,33
Hacı Ömer Halife Camii (Mardin)	:351
Hacı Yedigâr Mescidi (Şanlıurfa)	:356,361
Hai Bölgesi	:22
Halep (Halpa)	:17,21,22,23,38,39,44,45,46,48,50, 51,54,232,272,331,343,356,362
Halep Kalesi	:377
Halfeti (Ekamia)	:14,15,231,232,233,234,235,236, 237,238,239,240,241,242,243,244, 245,246,247,248,249,250,251,252, 253,254,255,256,257,258,259,260, 261,262,263,269,328,332,342,343, 362,364,365,366,367,369,370,372, 373,374,375,379,380
Halfeti Camii	:232,233
Halfeti Debbağhanesi	:232,233
Halfeti Hükümet Konağı	:232
Halfeti Kütüphanesi	:232,233
Halfeti Medresesi	:232,233
Halfeti Rüşdiye Mektebi	:232
Halil ür-Rahman Camii (Şanlıurfa)	:350,357
Halil ür-Rahman Gölü	:32
Halk Kütüphanesi (Birecik)	:186

Halpa	:22,23; ayrıca bkz. Halep
Hama	:48
Hamam Köyü	:57
Hamam Köyü Kaplıcası	:57
Hamamlı Ev (Halfeti)	:233,260
Han el-Arus (Suriye)	:362
Han el-Bağrur	:312,318,362,363
Han el-Kuseyr (Suriye)	:362
Han Tuman (Suriye)	:362
Harput Kalesi	:38
Harran	:17,18,20,26,28,29,33,40,300, 312,318
Harran Kalesi	:38
Harran Ovası	:20,26,29,302
Harran Üniversitesi Meslek Yüksek Okulu (Eski Lise Binası; Birecik)	:189,190,191
Harsn Msur	:328; ayrıca bkz. Hısn-ı Mansur
Hasbey Oğlu Hamamı (Meram-Konya)	:368
Hasan Baba Hamamı (Birecik)	:52,139,140,141,142,364,365,366, 367
Hasan Baba Türbesi (Birecik)	:370,371; ayrıca bkz. Şeyh Hasan Baba Türbesi
Hasan Keşif Baba Yatırı (Birecik)	:170
Hasan Padişah Camii (Şanlıurfa)	:354,356,359
Hasimerte Bağları	:298
Hassek Höyük	:21,301
Haşşuwa Ülkesi	:23
Hatti Ülkesi	:25
Hatuniye Camii (Kahramanmaraş)	:351,355
Hatuniye Medresesi (Hani)	:377

Hayrullah Camii (Şanlıurfa)	:350,359
Hazinedarlı Camii (Kahramanmaraş)	:349,355
Heidelberg Üniversitesi	:298,299
Hekim Dede Camii (Şanlıurfa)	:351,354,356
Hısn-ı Mansur	:328
Hızanoğlu Camii (Şanlıurfa)	:354,356,359,360
Hierapolis	:57; ayrıca bkz. Kargamış
Hilvan	:362
Hisan Köyü	:332
Horum Höyük	:32
Hromklay	:328; ayrıca bkz. Rumkale
Huand (Hatun) Camii (Kayseri)	:361
Huand Hatun Hamamı (Kayseri)	:367,368
Humus	:48
Huzirina	:25; ayrıca bkz. Sultantepe
Hürriyet Kahvesi (Birecik)	:186; ayrıca bkz. Belediye Kültür Merkezi Binası
Hüseyin Özateş Evi (Birecik)	:56,175,176,177,178,196,374,379
Hüseyin Paşa Camii (Şanlıurfa)	:355,359
Hüseyiniye Mescidi (Şanlıurfa)	:359
Hüsrev Paşa Camii (Diyarbakır)	:358
-I-	
İlgın	:367
İlgın Kaplıcası	:368
Irak	:346,347,358
İsneyn Ovası	:48

-İ-

İbrahim Bey Mescidi (Diyarbakır)	:349,358
İbrahim Halilullah Camii (Saylakkaya)	:233,265,266,267,344,348,356, 360,361
İbrahim Makamı (Halep)	:377
İç Kale Hamamı (Alanya)	:367
İklima Hatun Camii (Kahramanmaraş)	:354
İklima Hatun Türbesi (Kahramanmaraş)	:354,371
İmam Sekkaki Camii (Şanlıurfa)	:354,356
İncesu Deresi	:297
İncesu Vadisi	:298
İnnaplı Camii (Birecik)	:55,56
İran	:26,30,42,47,291
İsa Bey Camii (Selçuk)	:352
İskele Çarşısı (Birecik)	:45,54
İskender Paşa Camii (Diyarbakır)	:355,359,360
İskenderun	:27,49
İstanbul	:45,48,49,351,367,374
İş Bankası (Birecik)	:186
İznik	:378

-K-

Kadı Sarayı (Birecik)	:48
Kadıköy (Chalcedon)	:33
Kadioğlu Camii (Şanlıurfa)	:351,354,356,357,360
Kadife Hanı (Şam yakını)	:364
Kahire	:40
Kahramanmaraş	:36,360
Kâhta	:29
Kal'a Rhomayta	:328; ayrıca bkz. Rumkale
Kal'at ül-Müslimin	:330; ayrıca bkz. Rumkale

Kal'at ür-Rum	:39,44; ayrıca bkz. Rumkale
Kal'at ür-Rum Köprüsü	:39
Kalazan Dağı	:15
Kale Camii (Birecik)	:209
Kale Meydanı	:232
Kale-i Beyda	:50,209,210; ayrıca bkz. Birecik Kalesi
Kale-i Zerrin	:332; ayrıca bkz. Rumkale
Kalealtı Camii (Bitlis)	:353
Kaniş (Kültepe)	:21
Kanlıavşar	:312,344
Kantarma (Halfeti)	:233,361,362,379
Kantarma Camii	:268
Kantarma Hano	:233,268,269,361,362,379
Kara Behlül Camii (Silvan)	:355,359,360
Kara Dağ	:328
Kara Köyü Mezarlığı (Suruç)	:274,291
Kara Mustafa Paşa Kervansarayı (İncesu)	:363
Kara Muşa Camii (Şanlıurfa)	:354,356
Kara Su	:328
Karacadağ	:20
Karaçali	:232
Karadut (Araban) Köyü Değirmeni	:295
Karadut Köyü Mezarlığı	:274,294
Karadut Köyü Türbesi	:274,293,370,371,373
Karahöyük Köyü Köprüsü	:302
Karakozak Köyü (Suriye)	:274
Karasungur Camii (Yaylak-Bozova)	:308,309,310,311,357,361
Kargamış	:17,19,21,24,25,26,232
Kargamış Barajı	:17,20,21

Kargı Han (Antalya-Konya yolu)	:312
Karmitli	:298
Kars	:272
Karşıyaka Mezarlığı (Birecik)	:44,45,55,132,143,146,151,217,218, 219,220,221,342,368,370
Kaymeriye Maristanı (Salihye-Şam)	:377
Kayseri	:21,361,367
Kayşum Raban	:328,330
Keban Bölgesi	:20,21,22,302
Kerbela	:170
Keysun	:37
Kıbrıs Mescidi (Şanlıurfa)	:355
Kırkgöz Han (Antalya-Burdur yolu)	:312
Kırmızı Pınar Camii (Bozova)	:303,304,305,344,348,361
Kızıl Cami (Bitlis)	:350,353
Kilikya Bölgesi (Çukurova)	:17,21,22,24,302,330
Kilikya Geçitleri	:17
Kilis	:17,46
Kilise (Birecik Kalesi'nde)	:35,49,50,148,196,210,211,212,369, 375; ayrıca bkz. Şeyh Müftah Türbesi
Kilise (Birecik; Eski Mağara Camii yerinde)	:52,90,93,95,345,375; ayrıca bkz. Eski Mağara Camii
Kilise (Rumkale)	:330
Kilise (Savaşan Köyü)	:233,263,264,375
Kilise Camii (Saylakkaya)	:265,375; ayrıca bkz. İbrahim Halilullah Camii
Kiok Mağara	:57
Kirli Mevkii	:298
Kommagene (Kummuh Bölgesi)	:25,29
Konya	:45,363

Kopitar (Gudibara) Kalesi	:330
Korkuteli	:363
Köprü (Fırat üzeri)	:331
Kudüs	:35,37,38,39,272,330
Kule Mescidi (Birecik)	:43,111,112,201,346,351,357,358
Kummuh(i) Bölgesi	:25,29; ayrıca bkz. Kommagene
Kurban Höyük	:298,300,301
Kureş Çıkmazı Kabaltısı (Birecik)	:57,194
Kutbeddin Camii (Şanlıurfa)	:350,354,361
Kuzey Mezopotamya	:20,21,22,23,26,27,299
Kuzey Suriye	:20,21,22,23,25,39,209,299,300
Küçük Cami (Harran)	:349
Küçük Çarşı (Birecik)	:54,131
Küçük Çarşı (Rumkale)	:331
Küçük Hamam (Birecik)	:52,136,137,138,364,365,366,367, 368
Küçük Şaşkan	:302; ayrıca bkz. Şaşkan
Kültepe	:21 (Dipnot 3); ayrıca bkz. Kaniş
Kültür Bakanlığı	:164,195,205,342,379
Kültür Müdürlüğü (Birecik)	:209,210

-L-

Lala Bey Camii (Diyarbakır)	:358,360
Latakiya	:44
Latifiye Camii (Mardin)	:358,360,376
Lâtifzade Hamamı (Halfeti)	:233,247,248,249,250,364,365,366, 367,368,379
Lidar Höyük	:24,33,298,299,300,301,302
Lidar Köyü	:297

Lise Binası (Birecik)	: 56; ayrıca bkz. Harran Üniversitesi Meslek Yüksek Okulu
Londra	: 50
-M-	
Mahmut Paşa Camii (Birecik)	: 47,78,79,80,81,82,83,84,133,134, 344,345,348,355,357,360,361,364, 377
Mahmut Paşa Hamamı (Birecik)	: 47,78,133,134,135,364,365,366, 367,368
Makedonya	: 27,28
Malatya	: 39
Malatya Köprüsü	: 39
Malazgirt (Savaşı)	: 36
Manisa	: 30,351
Maraş	: Bkz. Kahramanmaraş
Mardin	: 22,346,358,359,360,377
Mari (Tell Hariri)	: 22
Marzeman Dağı	: 328
Marzeman Suyu	: 328
Meçan Kapı (Birecik)	: 33,36,42,43,113,136,196,199,205, 206,207
Medinet Habu	: 24
Medinet Habu Tapınağı	: 24
Mekadonopolis	: 28; ayrıca bkz. Birecik
Melek Ahmet Paşa Camii (Diyarbakır)	: 358,360
Meliddu (Malatya)	: 25
Melik Tahir Türbesi (Birecik)	: 55,161,162,369,371
Menkelli Han Tepe	: 57
Menucehr Hamamı (Ani)	: 368
Merc-i Abad	: 272

Mercidabık	:331
Merkez Camii (Halfeti)	:233,234,235,236,237,238,239, 240,241,252,260,345,350,352, 353,354,355,357,358,360,361,377
Meryem (Ana) Kilisesi (Birecik)	:35,43,196,350,375
Merzeban Suyu	:331; ayrıca bkz. Marzeman Suyu
Merzuban Çayı	:333; ayrıca bkz. Marzeman Suyu, Merzeban Suyu
Mevlevihane Camii (Şanlıurfa)	:360
Mevlid-i Halil Camii (Şanlıurfa)	:358
Meydan Hamamı (Birecik)	:365
Meydan Hamamı (Sivas)	:367
Meydan Kapısı (Birecik)	:42,43,47,113,195,196,199,209; ayrıca bkz. Ala Burç Mescidi
Mezopotamya	:15,17,18,20,21,22,24,27,30,302
Mısır	:26,27,30,31,50,143,330,347,349
Mirkelâm Mescidi (Birecik)	:118; ayrıca bkz. Şeyh Muhammed Zehravey Mescidi
Mirkelâm Sokağı Kabaltısı (Birecik)	:57,192
Miskinler Camii (Şanlıurfa)	:349,355,356,359,361
Mizhacar Köyü Köprüsü	:302
Molla Bahaaddin Mescidi (Diyarbakır)	:351
Muhittin Ganneci Evi (Halfeti)	:233
Murad Suyu	:48
Musul	:38,272
Mürşitpınar	:274

-N-

Nahrına Ülkesi	:23
Narınca Camii (Şanlıurfa)	:349,358
Nasuh Paşa Camii (Diyarbakır)	:350,360

Nebi Camii (Diyarbakır)	:350,351,353,360
Nebiullah Yuşa Türbesi (Ma'arra)	:350
Nemrut Dağı	:28,29
Nerses Kilisesi (Rumkale)	:331,332,333,334,335,336,337,375
Nikephorion	:28; ayrıca bkz. Rakka
Nimetullah Camii (Şanlıurfa)	:351,354,359
Nimrud	:26
Nisanoğlu Türbesi (Eğil-Diyarbakır)	:372
Nizip	:19,28,50,362
Nur Ali Mescidi (Şanlıurfa)	:359
Nuriye Maristanı (Şam)	:377
Nuriye el-Kübra Medresesi Türbesi (Şam)	:372

-O-

Orhan Gazi Camii (Bilecik)	:350
Orhan Gazi Hamamı (Izник)	:367
Orta Anadolu Bölgesi	:21,23,299,359,361,363
Ortadoğu	:15
Ortayol	:233
Osman Demir Bağ Evi (Birecik)	:183,184,185,374
Osrhoene Bölgesi	:33

-Ö-

Önasya	:19,21,23,24,27,30
Ören Bahçe	:232

-P-

Palanlı	:19
Parmazan Nehri	:330
Paşa Hamamı (Kilis)	:367

Pazar Camii (Şanlıurfa)	:349,354,356,359,360
Pazarçık	:328
Pınarbaşı	:19
Pir Hüseyin	:22
Pirun	:19

-R-

Raban	:37
Radviyye (Savur Kapı) Hamamı (Mardin)	:367
Rahbe	:40
Rakka	:28,48,362
Ravendel	:37
Reyhaniye Camii (Mardin)	:348
Rıslantaş (Arslantaş; Suriye)	:274
Rızvaniye Camii (Şanlıurfa)	:355,356,359,360
Roma	:32
Ruha	:271; ayrıca bkz. Şanlıurfa, Urft
Rumkale	:232,272,328,329,330,331,332, 333,334,335,336,337,338,339,340, 341,342,362, 375,379,380
Rumkale Camii	:331
Rumkale Hamamı	:331
Rumkale Hanı	:331
Rumkale Kalesi (İç Kale)	:330,342
Rumkale Konağı	:332
Rumkale Surları (Dış Kale)	:331,333,334,335,342

-Q-

Que (Çukurova)	:25
----------------	-----

-S-

- Sabancı Kız Lisesi (Suruç) :275,277
- Safa Camii (Diyarbakır) :358,359,360; ayrıca bkz. Şeyh Safa Camii
- Safvet el-Müluk Türbesi (Şam) :350,372
- Saidiye Türbesi (Bitlis) :372
- Sakçagözü Ovası :24
- Sam'al (Zincirli) :24,25
- Samosata :28,29; ayrıca bkz. Samsat
- Samsat :18,28,29,272
- Samsat Köprüsü :28
- Samsun :332
- Sancak Camii (Birecik) :55,56,106,107,108,109,110,346,351,356,357,359,360,361,376,377
- Saray Hamamı (Çermik) :367
- Saray Köyü (Birecik) :132
- Sareş (Turuş) :328
- Sarı Mağara :57
- Sarı Saltuk Türbesi (Diyarbakır) :376
- Savaşan Köyü (Halfeti) :233,343; ayrıca bkz. Kilise (Savaşan Köyü)
- Saylakkaya Köyü (Halfeti) :233,344,356,360,361
- Selahaddin Hamamı (Kayseri) :368
- Seleukia (Seleukia Euphrates) :28,32,33; ayrıca bkz. Belkis
- Selim Han Camii :48,85 (dipnot 7); ayrıca bkz. Tekke Camii
- Seruc :271; ayrıca bkz. Suruç
- Seruğ :271; ayrıca bkz. Suruç
- Seydiler Hamamı (Sivrihisar) :367
- Seyitgazi :362
- Seyyid Ali Baba Türbesi (Birecik) :45,56,146,147,217,369,370
- Seyyid İbrahim Türbesi (Bitlis) :372
- Sigma :333; ayrıca bkz. Zeugma

Şin Tapınağı (Harran)	:26
Sivas	:47,332
Siverek	:19,21,301
Soğur Nehri	:24
Sororgia	:272; ayrıca bkz. Suruç
Söğüt Tarlası	:297,298
Sultan Hamamı (Manisa)	:368
Sultan Hasan Camii (Şanlıurfa)	:354
Sultan II. Selim Hamamı (Payas)	:367
Sultan Şüca Türbesi (Diyarbakır)	:372
Sultaniye Camii (Bitlis)	:347,351
Sultantepe	:25,26,29,33,232,299
Sultantepe Hamamı	:33
Suriye	:15,17,18,22,23,24,27,29,30,31,35, 39,42,49,50,209,232,270,271,273, 274,312,318,324,330,331,332,333, 343,346,347,350,353,356,358,360, 362,363,364,367,368,372,373,376, 377,379
Surtepe	:19
Suruç (Anthemisia,Batna,Seruş,Seruc,Tepartip, Sororgia)	:14,15,28,37,38,270,271,272,273, 274,275,276,277,278,279,280,281, 282,283,302,328,342,343,345,362, 368,369,370,379,380
Suruç Hamamı	:274,380
Suruç Hanı	:273
Suruç Hükümet Konağı	:273
Suruç Kalesi	:272
Suruç Kaymakamlığı	:274,280,283
Suruç Medresesi	:275
Suruç Ovası	:270,272,273,291,302
Suruç Surları (Dış Kale)	:274
Süleyman Bey Türbesi (Koçcağız-Pazarören)	:372
Süleyman Şah Türbesi (Suriye)	:274

-Ş-

Şadi Tepe	:20
Şam	:364
Şanlıurfa (Edessa, Ruha)	:15,19,20,21,24,26,28,29,30,31,33, 35,36,231,232,270,271,273,297, 312,313,318,328,332,333,342,348, 350,355,358,359,360,361,362,363, 372,378,379
Şanlıurfa Müzesi Müdürlüğü	:210,261,380
Şanlıurfa Valiliği	:111,380
Şaşkan Köyü	:297
Şaşkan Büyük Tepe	:298,301
Şehbenderiye Camii (Şanlıurfa)	:348,354,356,360,361
Şerefiye Külliyesi Camii (Bitlis)	:353,358
Şeyh Abdullah Türbesi (Birecik)	:55,166,167,369,370
Şeyh Abdurrahman Halis Efendi Konağı (Birecik)	:56; ayrıca bkz. Lise Binası
Şeyh Cemaletdin Türbesi (Birecik)	:45,56,151,152,153,217,370, 371,372
Şeyh Cesim Türbesi (Birecik)	:55,168,369
Şeyh Çabuk Camii (Mardin)	:348
Şeyh Çarıklı Türbesi (Birecik)	:55,163,369
Şeyh Hamit Türbesi (Mardin)	:371
Şeyh Hasan Baba Türbesi (Birecik)	:55,158,159,160,217,370,372
Şeyh Mahmud Türki Camii (Mardin)	:348,351
Şeyh Matar Camii (Diyarbakır)	:355,360
Şeyh Muhammed Ali Narikey Türbesi (Birecik)	:55,164,165,369,371
Şeyh Muhammed Zehravey Mescidi (Birecik)	:55,118,119,120,357,369; ayrıca bkz. Zehravey Mescidi
Şeyh Muhammed Zehravey Türbesi (Birecik)	:118,119,120,369
Şeyh Müftah Türbesi (Birecik)	:35,49,148,149,150,211,212, 369,375

Şeyh Müslüm Camii (Ziyaret köyü-Suruç)	: 348,354,356,357,360; ayrıca bkz. Şeyh Müslüm Külliyesi
Şeyh Müslüm Külliyesi (Ziyaret köyü-Suruç)	: 274,283,284,285,286,287,288,353, 361,379
Şeyh Müslüm Türbesi (Ziyaret köyü-Suruç)	: 369,370
Şeyh Nasır Mezarlığı (Suruç)	: 273,289
Şeyh Nasrullah (Nasrüddin) Türbesi (Suruç)	: 273,289,290,369,370,371
Şeyh Saadettin Camii (Birecik)	: 47,52,100,101,102,103,104,104, 344,348,355,357,359,360,361
Şeyh Saadettin Makamı (Birecik)	: 100,104,105; ayrıca bkz. Şeyh Saadettin Camii
Şeyh Safa Camii (Diyarbakır)	: 351,376; ayrıca bkz. Safa Camii
Şeyh Safi Türbesi (Birecik)	: 52,154,155,156,157,370
Şeyh Salman Türbesi (Kara Köyü)	: 274,291,292,369,370
Şeyh Uryanî Mahmud Türbesi (Bitlis)	: 372
Şeyh Yusuf Camii (Diyarbakır)	: 347,355,359
Şeyh Yusuf Hemedanî Türbesi (Diyarbakır)	: 372
Şih (Şeyh) Hasan Bahçeleri (Birecik)	: 158
Şih (Şeyh) Hasan Mezarlığı (Birecik)	: 158
Şitamrat	: 328

-T-

Tabaka Barajı (Suriye)	: 274
Taceddin Mescidi (Diyarbakır)	: 351
Takritiya Türbesi (Salihîye-Şam)	: 372
Tatar Höyük	: 298,301,302
Tavuk Deresi	: 297
Tebriç	: 42
Tekke (Suruç)	: 273
Tekke Camii (Birecik)	: 47,85,86,87,88,89,170,199,345, 350,355,357,358,359,361

Tekke Künbedi (Çermik)	:371
Teleilat Höyük	:20
Tell Akak Harabeleri	:274
Tell Başarı	:37
Tell Huera	:21 (Dipnot 3)
Tepartip	:271; ayrıca bkz. Suruç
Tille Höyük	:33
Tilobur	:21
Tilvez Höyük	:19,21
Titriş	:21
Tokat	:332
Toroslar	:22,30
Trahoma Hastahanesi (Birecik)	:57
Turbessel	:37
Turşu Şiħ Müslim Evi (Birecik)	:56,171,172,173,174,373
Turuş	:328; ayrıca bkz. Sareş
Tuzeken Camii (Şanlıurfa)	:354,356
Türbe Hamamı (Konya)	:367
Türkiye	:15,17,19,54,273,379

-U-

Ugarit (Ras Şamra)	:24
Ulu Cami (Adıyaman)	:360
Ulu Cami (Birecik)	:41,50,55,56,59,60,61,62,63,64, 65,66,67,68,69,70,71,118,186,196, 343,346,347,352,353,356,357,358, 359,360,361,377, 378,379
Ulu Cami (Bitlis)	:347
Ulu Cami (Bursa)	:349
Ulu Cami (Çermik)	:358
Ulu Cami (Develi)	:361

Ulu Cami (Diyarbakır)	:353,359
Ulu Cami (Elbistan)	:354,360
Ulu Cami (Halep)	:346,356
Ulu Cami (Hani)	:348,351,358,359
Ulu Cami (Harput)	:358
Ulu Cami (Hazro)	:359,360,377
Ulu Cami (Kahramanmaraş)	:347,355,360
Ulu Cami (Kızıltepe)	:354,359,360
Ulu Cami (Mardin)	:59,354,358,359,360,376
Ulu Cami (Silvan)	:354,359
Ulu Cami (Suruç)	:273,275,276,277,278,345,350,352, 353,354,356,357,360,361,377
Ulu Cami (Şanlıurfa)	:58,346,353,354,356,358,360
Ulu Cami Hamamı (Mardin)	:368
Uluk Mevkii	:298
Ulukışla Öküz Mehmed Paşa Hanı	:363
Urfa (Urhai, Edessa)	:19,35,36,37,38,41,44,48,49,50,51, 54,232,234,273,274,328,362; ayrıca bkz.Edessa, Şanlıurfa, Urhai
Urfa Kapı (Birecik)	:42,43,45,46,47,78,111,154,200, 201,202,203,204,205,209,344,370
Urfa Kapı Çarşısı (Birecik)	:45
Urfa Ovası	:297
Urhai	:28; ayrıca bkz. Şanlıurfa
Urima	:328; ayrıca bkz. Rumkale
Uremn (Urima)	:328; ayrıca bkz. Urima
Urşu	:22
Urşum	:23
Urum (Hörum)	:328
Uzak Doğu	:270
Uzun Çarşı (Birecik)	:45,54

	-Ü-	
Üçbacılar Türbesi (Bitlis)		:371
	-V-	
Vadi ez-Zeytûn		:48
Vakıflar Genel Müdürlüğü		:379
Vilayet-i Arab		:44
Viranşehir		:20
Vodena		:28
	-Y-	
Yarmuti		:22
Yavuzeli		:232
Yaylak (Bozova)		:361
Yelvez		:19
Yeni Arasa (Birecik)		:45,130,342,361,365
Yeni Buğday Pazarı (Birecik)		:130
Yeni Mağara Camii (Birecik)		:52,91,136,360
Yeşilözen (Ank)		:233
Yeşilözen Kalesi		:233
Yivli Minare Camii (Antalya)		:313,349,356
Yukarıgöklü		:232
Yunanistan (Kıta)		:27,30
Yusuf Paşa Camii (Şanlıurfa)		:349,355,356,359
Yüzükçü Hamı (Gaziantep)		:363
	-Z-	
Zagros Dağları		:30
Zairi Camii (Mardin)		:349
Zehravey Mescidi (Birecik)		:346,351,360; ayrıca bkz. Şeyh Muhammed Zehravey Mescidi
Zeugma (Belkıs)		:17,28,32,33,333; ayrıca bkz. Belkıs ve Birecik
Zeugma Tapınağı		:32
Ziyaret Köyü (Suruç)		:274,283,357,369,370

**T.C.
BAŞBAKANLIK
GÜNEYDOĞU ANADOLU PROJESİ
BÖLGE KALKINMA İDARESİ BAŞKANLIĞI**

Internet : www.gap.gov.tr

Merkez : Willy Brandt Sokak No: 5 Çankaya 06680 ANKARA

Tel: (0.312) 442 23 24 (Pbx) • Fax: (0.312) 440 13 84

E-mail : gap-x@gap.gov.tr

Bölge Müdürlüğü : Şanlıurfa Tüneli Çıkış Ağızı, P.K. 155, 06300 ŞANLIURFA

Tel: (0.414) 314 17 50 (3 Hat) • Fax: (0.414) 313 50 73

E-mail : gapbolge@superonline.com

GAP Yayınları Kültür Dizisi : 2

ISBN 975 - 19 - 2216 - X

Afşaroglu Matbaası - 425 22 44 - ANKARA